

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДКОЛЕГІЯ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
СЕРІЇ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНИ ІСТОРІЄЮ»
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ**

**ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ
в Українській РСР 1937–1938 рр.:
дослідницькі рефлексії та
інтерпретації**

До 75-річчя «Великого терору» в СРСР

**МАТЕРІАЛИ
Всеукраїнської наукової конференції
м. Київ, 15 березня 2012 р.**

Київ – 2013

Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 456 с.

Редакційна колегія:

В. А. Смолій, В. М. Литвин (*співголови*), Г. В. Боряк,
Я. В. Верменич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький,
В. І. Марочко, В. Ф. Солдатенко, О. П. Реєнт,
О. С. Рубльов.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 28 березня 2013 р.)*

У науковому збірнику друкуються матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР», м. Київ, 15 березня 2012 р. Висвітлюються актуальні проблеми у дослідженні державного терору, його соціальні, етнічні та регіональні особливості, реакція міжнародної спільноти на «Великий терор» 1937–1938 рр.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-02-6887-6

© Інститут історії України НАН України, 2013
© Головна редакційна колегія науково-
документальної серії книг «Реабілітовані
історією», 2013

ЗМІСТ

Передмова	7
I. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР	
Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації	13
Подкур Р. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1920-х – 1939 рр.	29
Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області)	42
II. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1920-1930-х рр.	
Рекрут В. Політичні репресії сталінського режиму проти працівників «старої» української кооперації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.	53
Чикало І. Боротьба із «шкідництвом» у сільському господарстві Чернігівської області на початку 1930-х рр.	79
Горбуров К. Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві	90
III. МЕХАНІЗМ ТВОРЕННЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» В УРСР	
Вронська Т. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953 рр.)	107
Шаповал Ю. Україна в добу «Великого терору»: етапи, особливості, наслідки	128
Золотарьов В. Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського	164
Романець Н. Боротьба із шкідництвом в аграрному секторі України як складова «Великого терору» (1937–1938 рр.)	188
IV. СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х рр.	
Іваненко В., Прокопенко Л., Терещенко Р. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти	210

Копійченко Л., Тіміряєв Є. Особливості «Великого терору» на Житомирщині	222
Сушко О. Польські педагоги Поділля — об'єкт державного терору 1930-х рр.	251
Стойчев В. Переслідування православного духовенства в роки «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ Державного архіву Запорізької області)	264
Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список: національна та соціальна складові	280
V. «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» ТА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТВОРЧОЇ ЕЛІТИ	
Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.)	300
Маринич Л. Галицька еміграція в УРСР — трагічний епілог 1937–1938 рр.	321
Єфіменко Г. Творець української радянської державності (Павло Попов)	342
Ніколаєва Н. Репресії 1937 р. у Київському університеті і Партвидавництві ЦК КП(б)У (на прикладі Федора Беляєва)	356
Борчук С. Репресована енциклопедія — скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича	379
VI. РЕАКЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ СПІЛЬНОТИ ТА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ НА РЕПРЕСИВНУ ПОЛІТИКУ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	
Рубльов О., Рубльова Н. Іноземні дипломатичні представництва в умовах «Великого терору» в Україні	393
Миклін О. Тема «Великого терору» на сторінках Biuletynu Polsko-Ukraińskiego	407
Шуйський І. Морально-психологічний стан різних прошарків населення УРСР у часи «Великого терору» (за документами архівно-кримінальних справ)	430
Бажан О. Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937–1938 роках	437

CONTENT

Introduction	7
I. SOURCES IN THE STUDY OF POLITICAL REPRESSION IN THE UKRAINIAN SSR	
Papakin G. Sources on the history of the «Great terror»: the problem of classifying	13
Podkur R. Formation of operational records «counterrevolutionary elements» in 1920–1939	29
Lysenko E. Help village councils and collective controls as a basis for the arrest of the peasants in the «Great terror» 1937–1938 years (on materials of Chernihiv region)	42
II. POLITICAL REPRESSION AS A TOOL TO OF BOLSHEVIK POLICY IN UKRAINE IN 1920–1930'S	
Rekrut V. Political repressions of Bolshevik power against «Old» Ukrainian Co-operation employees in the late 1920s – early 1930s	53
Chicalo I. The fight against «sabotage» in agriculture Chernihiv region in the early 1930s	79
Gorburov C. On the eve of the «Great terror» in Polskom Pedagogical Institute in Kiev	90
III. THE MECHANISM OF CREATION OF THE «GREAT TERROR» IN THE USSR	
Vronskaya T. Mechanisms targeted marginalized in the context of state terror in Ukraine (1917–1953)	107
Shapoval Y. Ukraine during the «Great terror»: steps, features, impact	128
Zolotarev V. Yezhov favorite: biography of the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR A. I. Uspensky	164
Romanetc N. The fight against sabotage in the agrarian sector of Ukraine as a component of the «Great terror» (1937–1938)	188
IV. SOCIAL, ETHNIC AND REGIONAL ASPECTS OF POLITICAL REPRESSION IN THE USSR DURING THE SECOND HALF OF 1930	
Ivanenko V., Prokopenko L., Tereshchenko R. «Great terror» in Dnipropetrovs'k: social and ethnic aspects	210

Kopiychenko L., Timiryayev E. Peculiarities the «Great terror» in Zhytomyr	222
Sushko O. Polish teachers Podillya — the object of the state terror of the 1930s	251
Stoichev V. The persecution of the Orthodox clergy in «Great terror» (for the archives materials State Archive of the Zaporozhye region)	264
Kryvoseja V., Onyshko L. Ukrainian Katyn list: national and social components	280
V. «GREAT TERROR» AND THE FATE OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC AND ARTISTIC ELITE	
Mankovskaya R. Museums of Ukraine in the Period of «Great terror» (1937–1938-ies)	300
Marinich L. Galician emigratsiya in the USSR — the tragic epilogue 1937–1938	321
Yefimenko H. Creator of Soviet Ukrainian statehood (Pavlo Popov)	342
Nikolaeva N. Repression in 1937 in the University of Kiev and Partizdatelstve ТсК КР(б)У (for example, Fedore Belyaev)	356
Barchuk S. Repressed encyclopedia — skrypnikovskaya «USE»: the fate of Isay Falkevich	379
VI. THE REACTION OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY AND THE UKRAINIAN SOCIETY FOR THE REPRESSIVE POLICIES OF THE SOVIET STATE	
Rublev A., Rubleva N. Foreign diplomatic missions in the «Great terror» in Ukraine	393
Myklin E. The theme of «Great terror» on pages «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego»	407
Shuyskiy I. Popular Morale and Psyche in the UkrSSR during the «Great terror»: (Analyzing Archival Criminal Files)	430
Bazhan O. The reaction of Ukrainian society for the repressive policies the Soviet government in 1937-1938	437

ПЕРЕДМОВА

Дослідження «Великого терору» та його наслідків для України розпочалося після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва СРСР. Розкриття злочинів більшовицького режиму радянської доби у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. стало одним із «мейнстримів» не лише професійних історичних досліджень, але й актуалізованої історичної пам’яті суспільства. Значний вплив на неї справили твори О. Солженіцина, Р. Конквеста, де йшлося, зокрема, про багатомільйонні жертви сталінського режиму. На основі нових архівних даних значна частина вчених та громадськості сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів тоталітарної системи, закріпити у суспільній свідомості негативне ставлення до комуністичної практики та ідеології «радянського зразка», повернути із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

В Україні від 1992 р. почала реалізовуватися Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Проміжним результатом програми станом на 2013 р. стало видання 85 томів серії (планується понад 100 томів), каталогізація відомостей понад 700 тис. репресованих громадян, вияв-

лення та оприлюднення тисяч документів про злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 6 тис. праць¹.

Аналізуючи «Великий терор», учені дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні завдання і мету².

Масові операції у 1937–1938 рр., за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася³.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті має рацію Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; авт. вступ. ст. Ю. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

² Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док.: В 7 т. / Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 72.

³ Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт.-упор.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзівіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-державних лідерів мали виховне значення для нових керівників⁴. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Загальні результати «Великого терору» у цифрах точно визначити складно. На показники впливають кілька факторів: *по-перше*, статистичні відомості НКВС СРСР не завжди збігалися з початком масових репресивних акцій (липень 1937 р.); *по-друге*, керівник КДБ СРСР при Раді Міністрів СРСР І. Серов у 1954–1955 рр. здійснив масштабну «розчистку» архіву органів державної безпеки. Російський дослідник Н. Петров констатував зменшення/знищення архівно-кримінальних справ з 1 млн 783 тис. у 1954 р. до 75 тис. у 1991 р., які зберігалися у центральному архіві КДБ СРСР⁵.

Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство «Меморіал» оприлюднило наступні статистичні підсумки «Великого терору» у СРСР протягом жовтня 1936 – листопада 1938 рр.: за справами ГУДБ НКВС СРСР заарештовано не менше 1 млн 710 тис. осіб, засуджено — 1 млн 440 тис., розстріляно — не менше 724 тис. Додатково «міліцейськими трійками» як «соціально-шкідливий елемент» засуджено близько 400 тис., депортовано 200 тис., засуджено судами за загально-кримінальні злочини не менше 2 млн, із них до таборів направлено 800 тис.⁶

Російський дослідник О. Мозохін наводить таку статистику жертв «Великого терору» в УРСР. У 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. — 106 119⁷. Український історик В. Нікольський подав дещо інші цифри — за 1937–1938 рр. засуди-

⁴ Верт Н. Указ. соч. – С. 72.

⁵ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – М.: Материк, 2005. – С. 161–162.

⁶ http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

⁷ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – М.: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

ли 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%)⁸.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені у «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року», корелюються з даними О. Мозохіна. О. Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих осіб у 1937 р. та 105 193 — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебувало — 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали вироку 1 001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1 180 осіб, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4 430 осіб, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи⁹.

Однак не лише проблеми статистики державного терору радянської доби досліджували учасники Всеукраїнської наукової конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації», присвяченої 75-річчю «Великого терору» в СРСР.

Дослідники з різних наукових центрів України намагалися осягнути вагомі нюанси у проведенні політики державного терору в УРСР у 1920-х – 1930-х рр., проаналізувати наявний історіографічний здобуток, джерелознавчу базу, визначити регіональні аспекти проведення «Великого терору», вшанувати забуті імена державних діячів, науковців, митців, робітників і селян тощо.

Науковий форум ініціювали Інститут історії України НАН України, Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Національна спілка краєзнавців

⁸ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

⁹ Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. – С. 273–277. Див. також: Подкур Р.Ю. Реакція співробітників органів держбезпеки на припинення «великого терору» (листопад 1938 – 1939 рр.)// З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №2 (33). – С. 136 – 167.

України. Науковці Києва, Житомира, Запоріжжя, Одеси, Рівного, Чернігова, Харкова, Хмельницького зосередилися на проблемі насильства та репресій, сутності державного терору в СРСР.

У пропонованому виданні друкуються статті, присвячені передумовам, масштабам та наслідкам «Великого терору» в Україні. Доробок учасників конференції розміщений у шести розділах. Осмисленню та класифікації джерельної бази «Великого терору», присвятили дослідження автори (Г. Папакін, Р. Подкур, О. Лисенко), чий статті розміщені у першому розділі збірника. Механізм фабрикації органами держбезпеки різного роду справ напередодні «Великого терору», присвячений другий розділ видання.

У розділі «Механізм творення «Великого терору» в УРСР» Ю. Шаповал розкриває мотиви, основні напрямки та технології репресивних акцій, здійснюваних у добу «ежовщини». У статті Т. Вронської аналізуються витоки, особливості організації та використання родинного заручництва у каральній практиці сталінського тоталітарного режиму.

Регіональним особливостям «Великого терору» присвячений четвертий розділ книги. Про конкретні репресивно-каральні дії, здійснювані на Житомирщині в рамках загальносоюзної «соціальної чистки» в 1937–1938 рр. йдеться у доробку Л. Копійченко та Є. Тіміряєва. Трагічні сторінки в історії Дніпропетровщини висвітлюється в науковій розвідці В. Іваненка, Л. Прокопенка та Р. Терещенка. Докладну картину гонінь православно-духовенства у часи «Великого терору» у Запорізькій області описав В. Стойчев.

Про долю потенційних жертв масових політичних репресій з числа різних соціальних верств населення, національностей, релігійних конфесій, політичних і громадських структур розповідається у п'ятому розділі.

Реакція світової спільноти, стан суспільної свідомості, самопочуття людини в атмосфері страху розкривається у статтях О. Рубльова, Н. Рубльової, О. Бажана та ін., згрупованих у заключному шостому розділі.

Під час обговорення дослідники почали окреслювати певні напрями майбутніх наукових проектів: вивчення змін у соці-

альних, національних групах населення України, вплив «Великого терору» на розвиток економіки та культурної сфери, вплив історичної пам'яті про репресії радянської доби на прийдешні покоління.

Учасники конференції одностайні в думці про необхідність відзначення на державному рівні 75-річчя «Великого терору» в Україні, у доречності активної публікації матеріалів у ЗМІ.

Науковці акцентували на необхідності залучення потенціалу громадських організацій (зокрема Національної спілки краєзнавців) для збирання усних свідчень громадян, які пам'ятають важкі роки лихоліття, хрущовських реформ, брежнєвського «застою», і на основі цих спогадів укомплектувати новий пласт «усної історії».

Упорядники

I. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

*Георгій Папакін**

Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації

В статті досліджуються проблеми класифікації документальної спадщини «Великого терору».

Ключові слова: антирадянський спротив, жертви терору, НКВД, джерела, «Великий терор», класифікація.

Радянська тоталітарна (авторитарна, адміністративна-номенклатурна) система, що склалася впродовж 1920–1930-х рр., мала за формоутворюючий стрижень систему репресивно-каральних органів. Без перебільшення можна стверджувати, що роль таких органів у становленні і розвитку радянської держави була надзвичайною. Завдяки всевладдю репресивно-каральних інституцій, проникненню їх у всі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодженню системи тотального контролю, спостереження за всім і всіма, збиранню відомостей про настрої і навіть думки громадян, донесення такої інформації до відома партійно-радянської номенклатури, залякування

* Папакін Георгій Володимирович — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, докт. іст. наук., проф.

суспільства репресіями, застосуванням системи підневільної праці більшовицька партія, вправно використовуючи соціально-демагогічні лозунги і позірні прояви демократії, змогла утримати владу на початку 1920-х рр., створити СРСР як авторитарно-тоталітарну державу, поставити у її керма номенклатурну верству в 1930-х рр.

Відповідно й увага до документальної спадщини таких органів, розкриття її складу, змісту та засадничої специфіки мали б посідати поважне місце серед джерелознавчих проблем радянської доби. Тим більше, що документальних публікацій з джерельної спадщини репресивно-каральних служб різного типу і виду, від великих тематичних до поодиначих, нараховують уже тисячі назв. Але парадокс полягає у тому, що теоретичне опрацювання змістовного складу такого значного джерельного масиву значно відстає від темпу їх оприлюднення. Практично відсутні комплексні фахові джерелознавчі праці з цієї проблеми. Доводиться констатувати, що ані історики, які досліджували сталінський «Великий терор», ані фахівці-джерелознавці досі не звертали уваги на зазначені проблеми, не піддавали науковому аналізу виділену групу джерел радянської доби, не виокремили всієї засадничої її специфіки. Так, у курсі лекцій професора С. Макарчука, де поданий докладний огляд писемних джерел з історії України за різних історичних епох, згадана категорія джерел просто проігнорована¹. З наявних досліджень можна назвати лише ґрунтовні праці відомого історика С. Білоконя², окремі статті П. Олійниченка³, Р. Пирога і О. Гранкіної (Бажан)⁴, а також фахову розвідку провідного дже-

¹ *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

² *Білокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941). Джерелознавче дослідження. – К.: 1999. – 448 с.; *Його ж.* Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. – 1992. – Ч. 6. – С. 29–37; *Проблеми історії України.* – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101.; *Його ж.* Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політв'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листоп. 1995 р. – К., 2001. – С. 104–112; *Його ж.* Управління державним терором. Реконструкція джерель-

релознавця Я. Калакури⁵. Але згадані праці присвячені аналізові архівно-кримінальних справ реабілітованих громадян — єдиної на час їх написання розсекреченої категорії документів радянських спецслужб, які складають значну частину, проте далеко не весь документальний масив, створений у діяльності репресивно-каральних органів СРСР.

Щодо джерелознавчої оцінки інших категорії документів згаданих служб можна послатися на поодинокі розвідки, що далеко не охоплюють усю сукупність історичних джерел, як народжених спеціальними службами СРСР, так і тими, які свідчать про стиль і методи їхньої роботи⁶. Навіть в новітньому «Путівнику Галузевого державного архіву СБ України» відсутня повноцінна комплексна характеристика складу і змісту його документальних зібрань, окрім суто лапідарної, що виділила вісім таких основних груп:

ної бази // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 496–498.

³ *Олійниченко Л.* Типологія судово-слідчих джерел: (На матеріалах документів органів НК-ГПУ-НКВС) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2000. – Вип. 2. – С. 211–214.

⁴ *Пиріг Р.Я., Гранкіна О.А.* Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали міжнародн. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С. 38–44; *Гранкіна О.* Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України: Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 174–183; *Його ж.* Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. в СРСР // УІЖ. – 1997. – № 4. – С. 49–57.

⁵ *Калакура Я.С.* Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 19–23.

⁶ *Капустян Г.* Інформаційні матеріали ВЧК-ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465–476; *Подкуп Р.Ю.* Особова справа співробітника ВУЧК-ГПУ-НКВД: категорії документів // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 396–401.

- нормативно-правові та розпорядчі документи;
- інформаційно-аналітичні документи, створені для вищих органів влади та управління;
- статистичні зведення про результати оперативно-розшукової та слідчої діяльності;
- архівні кримінальні справи на репресованих;
- документи про діяльність органів «держбезпеки» під час Другої світової війни; документи, що характеризують діяльність спецслужб іноземних держав проти СРСР;
- оперативно-розшукові та особові справи працівників; агентурні справи⁷.

Як легко побачити, в основу такої характеристики покладені різні принципи: номінально-номенклатурний і хронологічно-тематичний.

Усебічному розкриттю змісту і потенціалу інформаційно-аналітичних документів силових структур та меншою мірою архівно-кримінальних справ присвячена праця Р. Подкура⁸. Можна згадати також І. Біласа, який у першому томі своєї праці намагався подати основні відомості про становлення репресивно-каральної системи в СРСР та Україні⁹, але його дослідження не містило джерелознавчого аналізу згаданої проблеми.

Лише нещодавно два відомих історика — дослідника періоду радянських репресій 1920–1930-х років Р. Подкур та В. Ченцов у спеціальній монографії зробили спробу відтворити історію формування архівів репресивно-каральних органів, здійснити джерелознавчий аналіз усього комплексу такої документації, подати її класифікацію і розкрити вміст інформації з ос-

⁷ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – Харків: «Права людини», 2009. – С. 13–14.

⁸ Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 238 с.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн. 1. – К.: Либідь, Військо України, 1994. – 422 с.

новних таких джерел доби становлення, формування і розквіту радянської тоталітарної системи, породженого нею «Великого терору» тощо. Вони визначили такі основні групи документів репресивно-каральних органів:

- організаційно-розпорядчі, до яких віднесені також протоколи і поточне листування;
- планові;
- обліково-контрольні;
- звітні; статистичні; документи з особового складу.

Крім того, автори виділяють особливі різновиди окремих підвидів документів (не вказуючи, щоправда, яких саме), зокрема, «обширных групп следственной, судебной и оперативной документации».

Таку суто галузеву схему класифікації доповнює документація партійних і радянських органів, без чого, за справедливим зауваженням авторів, неможливо «в полной мере установить значимость документов ЧК–ГПУ–ОГПУ для исторического исследования, их достоверность, репрезентативность, объективность»¹⁰.

У своїх роздумах з приводу згаданої праці ми вже писали, що не з усіма підходами, ідеями та висновками Р. Подкура та В. Ченцова можна погодитися¹¹, тому маємо оприлюднити наші погляди на питання класифікації джерел з історії радянських репресивно-каральних органів 1930-х років.

Найважливішою проблемою в розкритті джерельної спадщини радянської репресивно-каральної системи, на нашу думку, є наукова класифікація всього джерельного комплексу, ство-

¹⁰ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: «Збруч», 2010. – С. 94–95.

¹¹ Папакін Г.В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920–1930-х рр. (Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Вид. «Збруч», 2010. – 372 с.) // Укр. іст. жур. – 2012. – № 1. – С. 183–200.

реного та зібраного органами ЧК/ГПУ/НКВД, а також тих джерел і пам'яток, що подають інформацію про їх діяльність. Функціонування цих органів, насамперед, неможливо розглядати поза контекстом повноважень компартійних органів. Партиїні комітети різного рівня не лише здійснювали позірний контроль за роботою створеною і вихованою ними репресивно-каральної системи. Партиїні комітети існували і всередині органів ЧК/ГПУ/НКВД; саме через них компартійна номенклатура відповідно до норм партиїного статуту здійснювала повсякденне керівництво роботою репресивно-каральної системи в СРСР.

Проте для з'ясування ступеню взаємопов'язаності компартійних і «чекістських» джерел нам потрібно виявити їхню залежність, організаційну підпорядкованість. Це надасть нам можливість відповісти на засадниче питання — чи відбиті у таких джерелах масові злочини радянських репресивно-каральних служб, засуджені навіть за часів компартійної системи (XX з'їзд КПРС), суперечили компартійним указівкам, або ж вони випливали з самої терористично-репресивної суті комуністичного режиму і запроваджувалися за партиїними рішеннями?

Відповідь на таке питання не є такою простою, як це здається, наприклад, польському досліднику Гж. Мотиці: «Насправді ж саме комуністична партія керувала репресіями, тоді як апарат безпеки був лише виконавцем її вказівок. НКВС був мечем, але рукою, що карала, була партія. Наявні архівні документи не залишають сумніву, що комуністична партія тримала під контролем діяльність органів безпеки»¹². У рамках нашої джерелознавчої теми слід особливу увагу звернути на ті інформаційні потоки, які породжували відповідні партиїні директиви, з'ясувати роль і місце радянських репресивно-каральних органів у їх народженні. Адже кожній партиїній директиві на знищення «ворогів народу», яку сумлінно виконували згадані органи, передували інформаційні, слідчі, звинувачувальні матеріа-

ли, ретельно підготовлені працівниками ЧК/ГПУ/НКВД і доведені до відома союзного партиїно-радянського центру. Тож краще говорити не про «руку» і «меч», а відвести партиїним директивам роль запалення у моторошному механізмі радянських репресій, паливо ж для нього надавали репресивно-каральні органи. Вони ж, водночас, були коліщатами, які здійснювали його повсякденну діяльність: проникнення до всіх сфер життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодження системи тотального контролю за думками, настроями, діями громадян, спостереження за всім і всіма, залякування суспільства репресіями й терором, запровадження системи підневільної безкоштовної праці мільйонів громадян. До того слід врахувати, що взаємини репресивно-каральних органів з регіональними й місцевими парткоммами були своєрідними, не зводилися до прямого підпорядкування і контролю. Тому навряд чи можна беззастережно стверджувати, що перші підкорялися другим. Говорити треба про складний механізм взаємного контролю, спостереження і доносів знизу і на гору.

З урахуванням згаданих факторів ми вважаємо за доцільне розвинути ідеї вже оприлюдненої нами схеми класифікації джерел з історії національно-визвольної боротьби українського народу 1939–1956 років. Загальна схема класифікації документальної спадщини органів ЧК/ГПУ/НКВД доби «Великого терору» відповідно видається такою. Всі пам'ятки та джерела з історії «Великого терору» варто поділити на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення є засадничий принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий архівний *провенієнцпринцип*).

Першу з них складають найрізноманітніші джерела, народжені тогочасним антирадянським спротивом (навіть уявним, вигаданим, легендованим) та жертвами радянського державного терору як в Україні, так і на еміграції, за кордоном. На нашу думку, саме ця категорія має посісти чільне місце серед усіх джерел з історії «Великого терору», попри свою незначну кількість у порівнянні з партиїними та «чекістськими» джерела-

¹² Мотика Гж. Рец. на: Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. 426 с. // Україна модерна. – Ч. 13 (2): Війна переможців і переможених. – 2008. – К.: Критика, 2008. – С. 307.

ми. Вони представлені в основному неінституційними/неофіційними джерелами, що залучалися як «речові докази» до слідчих і судових справ, або просто відкладалися у заведених справах. Провідним видом джерел тут стають щоденники, спогади. Найвідоміше джерело цього походження — щоденники академіка ВУАН Сергія Єфремова 1920-х рр., лише на початку 1990-х рр. передані з архівів КГБ до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського¹³.

Важливе місце тут посідають також літературні твори. Останні створювалися вже на еміграції (характерний приклад — роман І. Багряного «Людолови»), або в період хрущовської відлиги (оповідання О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича»). Поширеними є приватні листи, матеріали пропагандистські та агітаційні (листівки, заклики, відозви). Використовуючи такі мемуарні та епістолярні джерела жертв політичних репресій, С. Білокінь зміг реконструювати основні елементи джерельної бази управління радянським державним терором¹⁴. Натомість агітаційні матеріали антирадянського спротиву, певною мірою опубліковані, ще не піддавалися джерелознавчому аналізу. Місця зберігання таких документів — як Україна, так й інші країни, куди пощастило вирватися жертвам радянського терору.

Питання щодо інституційного виду документів антирадянського спротиву видається дуже цікавим, адже репресивно-каральні органи звітували про чисельні «центри», «групи», «блоки», «організації», «партії», в участі в яких були звинувачені жертви радянського політичного терору. Проте єдиним «інституційним» видом джерел на сьогодні можна назвати агітаційні і пропагандистські документи (відозви, листівки, звернення), дійсно підписані таємними революційними партіями. Що ж до ідеологічних, директивних, організаційно-розпоряд-

¹³ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (гол. упор.) та ін.; Наук. ред. Е. С. Соловей; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т архівознавства. – К.: Газ. «Рада», 1997. – 848 с.

¹⁴ *Білокінь С.* Управління державним терором. Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 496–498.

чих документів антирадянського спротиву, то наразі не відомо про жоден з них.

Другу категорію складають не менш різноманітні джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб, які поборювали згаданий антирадянський рух, обґрунтовували репресії, проводили їх, створили сталінську імперію підневільної праці ув'язнених — ГУЛАГ. При тому не має значення нинішні місця їхнього перебування, адже вони нині виявилися розосередженими між українськими (документи партійних, державних, репресивно-каральних органів від республіканського до місцевого рівня) та російськими (колишнім союзним центром) архівами, місцями ув'язнення, центрами дислокації об'єктів ГУЛАГу тощо. Виходячи зі специфіки таких джерел, вважаємо за потрібне розширити хронологічні рамки згаданої класифікаційної категорії до 1960-х рр. (завершення хрущовської реабілітації) та навіть 1990-х рр. — (реабілітаційні процеси в незалежній Україні).

Комплекс реабілітаційних документів (заяви громадян, довідки про реабілітацію, реабілітаційні справи, присуди, прокурорські документи), на наш погляд, виступають надзвичайно важливим джерелом дослідження «Великого терору», що доводить його правову безпідставність та політико-ідеологічну спрямованість. Так само доцільно опустити нижню хронологічну межу до початку 1930-х рр., адже в Україні «Великий терор» насправді почався від березня 1930 р., з процесу «Спілки визволення України».

Загалом друга виділена нами категорія є комплексом джерел офіційного/інституційного та приватного походження: від компартійних постанов до спогадів учасників репресій. Провідну роль вищого рівня компартійних постанов у розв'язанні масового терору вже відзначено в історичній науці: «Все доступные сегодня документы Политбюро утверждают, что массовые репрессии явились результатом решений высоких партийных инстанций, в частности Политбюро и самого Сталина»¹⁵.

¹⁵ *Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковски А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л.*, при участии Коффер Р, Ригуло П., Фонтен П., Сантамария И.,

Поділ джерел на основні види всередині цих категорій у нашій схемі зроблено вже за іншою ознакою, так само пов'язаною з її походженням, а саме — пам'ятка народилася внаслідок діяльності певної інституції (офіційне, інституційне джерело) або окремої особи/групи осіб, формально інституційне не об'єднаних (приватне джерело). Перший вид пам'яток практично повністю окреслюється терміном «документ», сформульованим у новітній українській документознавчій науці¹⁶; другий може бути представлений як документами (листи, спогади), так і різного виду історичними пам'ятками (пісні, фольклор, образотворчі та літературні художні твори). Іноді пам'ятки можуть певним чином вибиватися з такої схеми, як, скажімо, пам'ятки архітектури та меморіальні місця.

Тому ще однією класифікаційною засадою виступає класичний поділ писемних джерел на документальні (актові, діловодні, фінансові, судово-слідчі), оповідні/наративні (публіцистика, літературні та політичні твори), масові (періодика, листівки, відозви, лозунги), джерела особового походження (щоденники, спогади, листи)¹⁷. Ми вважаємо за доцільне також залучити до аналізу, крім традиційних писемних джерел, фольклорні, мистецькі, художні, архітектурні та меморіальні пам'ятки, тому повинні доповнити такий узагальнений поділ.

Визначальною ознакою, використаною нами для виокремлення певних класифікаційних груп джерел, є, поза сумнівом, їх функціональне призначення: з якою метою даний документ був створений автором (авторами), по-перше, а, по-друге, яку

Булук С. Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 567.

¹⁶ «Документ — це запис інформації, що відповідає характеристикам певного жанру та зафіксований на речовому виробі, основна функція якого – збереження і передача інформації у просторі і часі»: Кулешов С.Г. Про базові поняття документознавства (Нотатки з приводу змісту розділу «Загальні поняття» ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни і визначення») // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 73.

¹⁷ Див.: Калакура Я.С. Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: довідник. – К.: Либідь, 2008. – С. 177.

роль насправді відіграв в історії «Великого терору», адже не таємниця, що запланована ціль, поставлена під час створення документа, і реальна, яку він відіграв, можуть не тільки не співпадати, і, навпаки, суперечити одна одній. Це особливо важливо з огляду на притаманне радянській системі «двоємисліє»: коли загальна демократична риторика приховувала злочинні наміри і дії номенклатурної верхівки, що здійснювалися задля утримання влади у своїх руках. Тому групова класифікація має ієрархічну побудову — від засадничих документів, які мали визначальний вплив на всі політичні, ідеологічні, соціальні процеси, до вузько-тематичних джерел. Основні групи таких пам'яток офіційного (службового, інституційного) походження, на наш погляд, є такими: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітно-аналітичні, інформаційні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, обліково-контрольні, слідчі, судові документи, документи про реабілітацію. Їх доповнюють пам'ятки неофіційні/приватні — приватні листи, щоденники, спогади. До них щільно примикає ще одна велика група джерел — творчі матеріали митців і пам'ятки народної творчості, в яких відбилася загальна історія радянських репресій 1920–1950-х рр. і, зокрема, «Великого терору» 30-х років минулого століття.

Варто чітко позначити, що під репресивно-каральними органами ми маємо на увазі не лише органи ЧК/ГПУ/НКВД. Насправді така група адміністративних інституцій охоплює також органи юстиції та прокуратури, які в умовах радянської номенклатурної диктатури так само слугували підпорами радянського тоталітарного режиму, і незаперечно відносилися до репресивно-каральних структур. Характерною особливістю радянської юстиції того часу було організаційне злиття судових та прокурорських органів, адже до вересня 1936 р. одна особа обіймала посади наркома юстиції УСРР та прокурора: М. Скрипник, В. Порайко, В. Поляков, М. Михайлик та ін.; теж саме було і в союзному центрі. Тому, хоча однією зі засадничих особливостей «Великого терору» стали позасудові переслідування, створені органами прокуратури та суду джерела не варто виключати із загального кола історичних пам'яток тієї доби.

Адже тогочасні гучні політичні судові процеси («московські» 1936–1938 рр.; суд над «військовою опозицією» 1937 р. тощо) проходили з формальним дотриманням усієї правової процедури. Не забуватимемо також, що прокурори входили до складу місцевих «двійок», які вирішували питання про віднесення заарештованих до «першої» (розстріл) чи «другої» (концтабір) категорій («в альбомном порядку»). Здебільшого такий розподіл остаточно визначав долю людини.

Не можна оминати і законодавчі акти, створені вищим законодавчим органом ССРСР — Всесоюзним центральним виконавчим комітетом рад (ВЦИК ССРСР), адже саме через нього проходили всі зміни до законів, кодексів та інших законодавчих актів, які легалізували процедуру позасудових переслідувань доби «Великого терору». Так, постановою ЦВК ССРСР від 14 вересня 1937 р. «О внесении изменений в действующие УПК союзных республик» був затверджено новий порядок розгляду кримінальних справ, заборонено їхнього оскарження тощо. Також велике значення мала постанова від 2 жовтня 1937 р. щодо збільшення термінів покарання у справах зі шпionажу, шкідництву та диверсіях до 25 років позбавлення волі замість 10. Безумовно, вони належать до вищої підгрупи групи директивних документів.

Вищий орган виконавчої влади — Рада народних комісарів (СНК) ССРСР також продукував певну частину законодавчо-нормативних актів, які розв'язували «Великий терор». СНК грав другу скрипку в дуєті з ЦК (більшість постанов, спрямованих на здійснення державного терору, підписувалося керівниками обох інституцій). Але частина актів, зокрема щодо масового виселення окремих соціальних і національних груп, приймалися урядовим рішенням, як-от постанови від 28 квітня 1936 р. «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской обл. Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» або 28 вересня 1937 р. «О выселении корейцев из Дальневосточного края».

Обставини «Великого терору» розкриваються і документами інших наркоматів. Причому це не тільки організаційно-розпорядчі документи (насамперед директиви, вказівки, накази),

як-от директива наркомату оборони ССРСР від 24 червня 1938 р. про звільнення з армії всіх військовослужбовців, які не належали до числа корінних народів ССРСР. Цей акт потягнув за собою арешти, страти і заслання звільнених військовослужбовців. Достатньо інформативним видається і нижчий рівень документів — оформлення звільнення заарештованих, протоколи партзборів центрального апарату та місцевих органів з поясненням причин арештів, «викриттям шкідницької діяльності» тощо.

Отже, запропонована нами схема класифікації джерел і пам'яток з історії «Великого терору» має такий вигляд:

Категорія 1. Джерела та пам'ятки антирадянського спротиву та жертв радянського державного терору.

Підкатегорія 1.1. Джерела та пам'ятки, що знаходяться в Україні.

Підкатегорія 1.2. Джерела та пам'ятки, що знаходяться поза межами України.

Вид 1. Джерела та пам'ятки, створені від імені офіційних інституцій спротиву.

Група 1. Ідеологічні документи.

Група 2. Агітаційно-пропагандистські матеріали.

Група 3. Ділове листування.

Група 4. Історико-меморіальні матеріали і пам'ятки.

Підгрупа 4.1. Списки загиблих та засланих жертв радянського державного терору.

Підгрупа 4.2. Меморіальні місця (місця масових страт, тимчасового і довготривалого ув'язнення, концтаборів тощо).

Вид 2. Джерела і пам'ятки, створені окремими особами та групами жертв радянського державного терору (приватні джерела).

Група 1. Приватне листування.

Група 2. Щоденники та інші хронікальні записи.

Група 3. Спогади.

Група 4. Творчі матеріали митців — жертв радянського державного терору.

Підгрупа 4.1. Матеріали красного письменства (прозові та поетичні).

Підгрупа 4.2. Твори малярства.

Підгрупа 4.3. Пам'ятки пісенної та музичної творчості учасників антирадянського спротиву та жертв радянського державного терору.

Група 5. Пам'ятки народної творчості (пісні, перекази, анекдоти, легенди тощо), які розкривають народне ставлення до «Великого терору».

Вид 3. Фотодокументи, створені жертвами радянського державного терору.

Категорія 2. Джерела партійно-радянської провенієнції.

Підкатегорія 2.1. Джерела радянської провенієнції, що створені й знаходяться в Росії.

Підкатегорія 2.2. Джерела радянської провенієнції, що створені й знаходяться в Україні.

Підкатегорія 2.3. Джерела радянської провенієнції, що створені в Україні, але знаходяться в Росії.

Вид 1. Документи партійних та радянських установ — ініціаторів та провідників «Великого терору».

Група 1. Ідеологічні документи.

Підгрупа 1.1. Матеріали партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК ВКП(б)/КПСС.

Підгрупа 1.2. Твори керівників Комуністичної партії та більшовицьких ідеологів.

Група 2. Законодавчі та директивно-нормативні документи ВКП(б)/КПСС, ЦВК та уряду СРСР.

Група 3. Організаційно-розпорядчі документи.

Підгрупа 3.1. Організаційно-розпорядчі документи ВКП(б)/КПСС та союзного уряду.

Підгрупа 3.2. Організаційно-розпорядчі документи КП(б)У/КПУ, уряду УРСР.

Група 4. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи КП(б)У/КПУ, уряду УРСР.

Група 5. Агітаційно-пропагандистські, публіцистичні матеріали.

Група 6. Офіційне листування.

Група 7. Документи історико-меморіального змісту.

Вид 2. Документи репресивно-каральних органів СРСР.

Група 1. Директивно-нормативні документи союзних наркоматів/міністерств внутрішніх справ, юстиції, ОГПУ, прокуратури СРСР.

Група 2. Організаційно-розпорядчі документи

Підгрупа 2.1. Організаційно-розпорядчі документи союзних наркоматів внутрішніх справ, юстиції, ОГПУ, прокуратури СРСР.

Підгрупа 2.2. Організаційно-розпорядчі документи республіканських наркоматів внутрішніх справ, юстиції, ГПУ, прокуратури УСРР.

Група 3. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи.

Підгрупа 3.1. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи союзних наркоматів внутрішніх справ, юстиції, ОГПУ, прокуратури СРСР.

Підгрупа 3.2. Планові, звітні, аналітичні, інформаційні документи республіканських наркоматів внутрішніх справ та юстиції, ГПУ, прокуратури УСРР.

Група 5. Офіційне листування.

Група 6. Протоколи і рішення партійних зборів, засідань парткомів репресивно-каральних органів.

Група 7. Матеріали агентурної, судово-слідчої діяльності.

Підгрупа 7.1. Матеріали оперативного опрацювання (оперативної розробки. — рос.) інституцій та окремих діячів антикомуністичного руху та жертв радянського державного терору (агентурні справи).

Підгрупа 7.2. Справи-формуляри, наглядові, літерні справи.

Підгрупа 7.3. Матеріали архівно-слідчих справ жертв радянського державного терору.

Підгрупа 7.4. Матеріали позасудових органів («трійки», «двійки»).

Підгрупа 7.5. Матеріали слідства (звинувачувальні вироки), судових процесів та судові вироки.

Підгрупа 7.6. Матеріали особових справ секретних агентів.

Група 8. Матеріали місць ув'язнення та концтаборів системи ГУЛАГ.

Група 9. Творчі матеріали (прозові, поетичні, мистецькі твори, художні та документальні кінофільми, пам'ятки пісенної та музичної творчості), створені з метою обґрунтувати і виправдати радянський державний терор.

Група 10. Реабілітаційні матеріали на жертви радянського державного терору.

Дана схема не претендує на комплексну репрезентацію всіх джерел і пам'яток і, очевидно, потребує подальшого вдосконалення. Деякі важливі сегменти джерел з історії радянського державного терору нам поки що не вдалося сформулювати. Але підходи і методи, використані для її створення, на наш погляд, дозволяють якнайповніше розкрити склад і зміст усього комплексу документальних свідчень про «Великий терор» на українських теренах.

Георгій ПАПАКИН. Источники по истории «Большого террора»: проблемы классификации

В статье исследуются проблемы классификации документального наследия «Большого террора».

Ключевые слова: антисоветское сопротивление, жертвы террора, НКВД, источники, «Большой террор», классификация.

George PAPAКIN. Sources on the history of the «Great terror»: the problem of classifying

In article studies the problem of classification of documentary heritage «Great terror».

Key words: anti-Soviet resistance, the victims of terror, the NKVD, the sources, the «Great terror», the classification.

*Роман ПОДКУР**

**Формування оперативного обліку
«контрреволюційних елементів»
у 1920-х – 1939 рр.**

У статті розглядаються спроби централізації оперативного обліку контрреволюційних елементів та класифікації «політичного забарвлення» їх злочинів.

Ключові слова: органи державної безпеки, «політичне забарвлення», репресії, ВЧК, ГПУ, НКВД.

Історичні дослідження діяльності радянських спецслужб ускладнювалося майже цілковитою закритістю архівів та існуванням попередньої цензури. Основним регулятором доступу до архівних документів були ідеологічні й політичні мотиви, закріплені відомчими інструкціями.

Одним з найбільш закритих видів діловодства органів державної безпеки стали оперативні обліки. Це зрозуміло, бо вони складають основу повсякденної оперативної роботи правоохоронних органів, зокрема, спецслужб. Здебільшого, науковців не цікавлять оперативні картотеки та обліки як історичні джерела — залишимо їх фахівцям (співробітникам спецслужби). Нас цікавить зовсім інше — політичні принципи їх формування.

Окремі аспекти формування обліків органів державної безпеки радянської доби досліджували С. Кульчицький, Т. Вронська¹, С. Білокінь², В. Окіпнюк³, В. Ченцов⁴. Зокрема, С. Лясковська пов'язувала формування перших обліків з трудовими мобі-

* Подкур Роман Юрійович — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук.

¹ Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. іст. жур. – 1993. – № 3. – С. 33–43; № 4. – С. 3–15.

² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. – К.: Київ. наук. Т-во ім. Петра Могили, 1999. – С. 181–203.

³ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Нац. акад. СБ України, 2002. – 290 с.

лізаціями періоду воєнного комунізму та мобілізацією до Червоної армії⁵.

Дослідники намагалися прояснити механізм їх формування, розкрити критерії відбору для внесення громадян в оперативний облік. Зокрема, вчені виявили, що, окрім агентурної роботи, одним із джерел стало заповнення анкети для обліку кадрів. У цьому документі були обов'язкові питання про «життя до революції», «соціальний стан до та після революції». Згодом вони передавалися у місцевий апарат ВУЧК–ГПУ УСРР. Служба в царській армії чи адміністрації, поліції, Корпусі жандармів, добровольчих формуваннях тощо, приналежність до дворянства, відсутність підтверджуючих документів про перебування під час громадянської війни та ін. призводила до автоматичної підозри у нелояльності до «радянської влади». Так, на думку С. Білоконя, за допомогою анкетування, паспортизації та переписів населення було створено всеохоплюючу систему, що займала певне місце в державній політиці масового терору⁶.

Загалом, метою оперативного обліку було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб для здійснення профілактичних заходів запобігання фактам злочинних дій. Стосовно конкретних осіб справи оперативного обліку формувалися за наявності підстав кримінального (у радянську добу політичного) характеру. При цьому взяття на оперативний облік не повинно було залежати від громадянства, національності, соціального, посадового, майнового стану, належності до певних політичних партій чи громадських

⁴ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

⁵ Ляковська С.П. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – №1 (34). – 2010. – С. 24.

⁶ Білокінь С. Система обліків, анкетування й паспортизації населення як інформаційна основа державної політики масового терору. Частина перша // Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари» 3–4 листопада 1997 р. – К.: Стилос, 1998. – С. 42–73.

організацій, ставлення до релігії тощо⁷. Однак, основні принципи у сфері діяльності органів державної безпеки, на яких формувалися оперативні обліки, залежали від реакції Й. Сталіна та його оточення на поточні процеси у зовнішній та внутрішній політиці.

Самі чекісти так формулювали завдання оперативного обліку: «[...] Ворог менш небезпечний, якщо його знаєш. Агентура виявляє ворожі антирадянські елементи і повідомляє про їх контрреволюційну діяльність органам НКВД. Але для того, щоб постійно тримати у полі зору НКВД виявлені антирадянські елементи, необхідно мати чітко поставлений оперативний облік від якого не міг би вислизнути жоден ворог, якби глибоко він не йшов у підпілля, якби не змінював свою личину»⁸.

Основна риса оперативного обліку — це його централізація, що досягається за допомогою єдиного порядку реєстрації агентурних та слідчих справ, заповнення відповідних облікових карток на осіб, які проходять по цим справам. Облікові картки розкладалися по картотекам, що задовольняли потреби оперативних підрозділів і надавали можливість швидко дізнатися про долю конкретних осіб. Це загально алфавітна картотека, картотека обліку антирадянських елементів, арештованих, засуджених тощо.

Необхідно відзначити, що завдання проведення оперативної роботи знайшли своє відображення вже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 1 червня 1918р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати: «[...] б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи [...]»⁹.

Налагодження ґрунтовної оперативної роботи вимагав від співробітників голова ВЧК Ф. Дзержинський. У листі до І. Унш-

⁷ Див. докладніше: Ляковська С.П. Вказ. праця. – С. 23.

⁸ Оперативный учет / Сост. Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовский. – М., 1939. – С. 7.

⁹ ВЧК–ГПУ / Сост. Ю. Фельштинский. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С. 7.

ліхта, С. Месінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за роботою комуністичних осередків фабрик, заводів, майстерень, профспілковими і молодіжними організаціями, вкорінення в їх середовище агентури, підготовки щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності¹⁰.

Наступні рішення вищого партійно-державного керівництва щодо розширення кола осіб, які підлягали оперативному обліку у центральному та місцевих апаратах радянських органів державної безпеки базувалися на визначенні більшовиками політичних опонентів. Спочатку РНК Радянської Росії 23 вересня 1919 р. ухвалила постанову «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів та осіб, які займали відповідальні посади при царському і буржуазному ладі».

На політично неблагонадійних складалися анкети — картки із зазначенням, у чому виражається їх неблагонадійність. Анкети заповнювалися в трьох примірниках, один з яких прямував в центральний апарат. В анкеті нотувалися факти «антирадянської діяльності». Наприклад, такого-то числа, місяця провадив «злісну агітацію проти радянської влади серед робітників або службовців, висловлюючись такими словами». Наступний запис: такого-то числа, місяця закликав робітників до страйку на ґрунті відсутності продовольства» тощо¹¹.

У 1919–1921 рр. місцеві апарати ВЧК–ВУЧК зобов'язані були обліковувати колишніх царських чиновників, офіцерів, осіб, що проживали в Криму з 1917 р. і навіть майно «біглих буржуїв»¹².

Згідно ухвали президії ВЧК від 17 грудня 1919 р. на оперативний облік повинні були поставлені: «а) все буржуазне населення, що може бути заручниками, а саме: колишніх поміщиків, купців, фабрикантів, заводчиків, банкірів, великих домовласників, офіцерів старої армії, видатних чиновників царського часу і часу Керенського, родичів осіб, які борються проти нас;

¹⁰ РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 150, лл. 10–12.

¹¹ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Вказ. праця. – С. 143.

¹² Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Вказ. праця. – С. 143; На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – К., 1971. – С. 39–40, 225.

б) відомих працівників антирадянських партій, схильних залишитися за фронтом на випадок нашого відступу»¹³.

У 1918–1919 рр. оперативні обліки створювалися кожним оперативним відділом та місцевими чекістськими апаратами. Губернські ЧК організовували облік членів антирадянських партій, представників т. зв. експлуататорських класів, військових фахівців. На облік було взято весь командний склад військових частин, починаючи від взводних командирів. На кожного командира, незалежно від наявності компрометуючого матеріалу, заводилися картки, в які заносилися короткі біографічні та службові відомості, а також «життєпис з включенням фактів, що викликають підозру». Реєструвалися всі дезертири і перебіжчики в табір білогвардійців.

24 квітня 1920 р. особливі відділи брали на облік новий контингент осіб: підозрюваних у шпигунстві; іноземних підданих, що проживають в радянській Росії і займаються антирадянською діяльністю; всіх офіцерів білих армій та ін. Реєстрація зазначених осіб здійснювалася на основі агентурних, слідчих, розшукових та інформаційних матеріалів. Сюди включалися повідомлення інформаторів, донесення агентів, дані друкованих видань, матеріали протоколів, постанов, закінчених агентурних і слідчих справ, інформаційні зведення, повідомлення про розшук, анкетні дані.

Наприкінці 1920 р. на підставі постанови політбюро ЦК РКП(б) та наказу № 150 ВЧК на постійний оперативний облік по лінії секретного відділу були взяті всі виявлені учасники антирадянських партій і організацій (есери, меншовики, бундівці, народні соціалісти, сіоністи, анархісти), їх видання.

Паралельно, згідно загальної лінії, обраної лідерами РКП(б) щодо «розвалу церкви», на облік були поставлені представники духовенства та активні віруючі. Наприклад, в липні 1920 р. Ф. Держинський запропонував взяти на облік усіх ксьондзів¹⁴.

Таким чином, центральний та місцеві апарати ВЧК–ВУЧК концентрували значний об'єм облікової інформації стосовно

¹³ Из истории ВЧК. 1917–1921 гг. – М., 1958. – С. 347.

¹⁴ Подкур Р.Ю., Ченцов В. Вказ. праця. – С. 144.

«соціально чужих елементів» із зазначенням чину (колишні офіцери, чиновники), посади, майнового стану до революції і після революції. Але роз'єднаність обліків по оперативним відділам зумовлювали паралельність у роботі щодо однієї особи чи організації, недооцінку у агентурної інформації тощо. Тому постало питання про централізацію обліків.

Перший крок до централізації був зроблений у січні 1925 р. на II Всесоюзному з'їзді особливих відділів. Делегати ухвалили рішення про централізований облік та формування особових справ на «класово-чужий елемент РСЧА (колишніх дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, осіб вільних професій, служителів культу і т. д.), б) колишніх кадрових офіцерів; в) колишніх білих офіцерів і військових чиновників, які служили у білих арміях і проживали на території, зайнятої білими; г) військово-службовців іноземного походження; д) колишніх членів антирадянських партій і угруповань (есерів, меншовиків, укапістів, сіоністів, анархістів та ін.); є) осіб, що мали судимість; ж) осіб, які скомпрометували себе контрреволюційною діяльністю, шпигунством, посадовими злочинами, участю в угрупованнях, систематичному пияцтві та ін.».

Реєстраційні підрозділи територіальних апаратів ОГПУ СРСР – ГПУ УСРР збирали відомості про осіб, викритих чи підозрюваних у злочинах: виявляли додатковий агентурний матеріал; займалися реєстрацією слідчих та архівних справ заарештованих; провадили облік політично неблагонадійних, запідозрених у шпигунстві та інших злочинах осіб, колишніх білих офіцерів; займалися збором і систематизацією відомостей про осіб, яких розшукували апарати ОГПУ СРСР. Так, у 1926 р. у Харківському окрввідділі ГПУ УСРР налічувалося 9 тис. карток на громадян, 209 слідчих справ, 1108 справ-формулярів.

У 1928 р. на централізований облік ОГПУ СРСР було взято представників «троцькістської опозиції». На місця були розіслані картки обліку і справи-формуляри, що по заповненню відправлялися в центральну реєстратуру. Серйозну увагу зверталося на виявлення «опозиціонерів» у Червоній Армії.

Відповідно до інструкції з обліку та розробці антирадянських і контрреволюційних елементів з 1931 р. в чекістських апа-

ратах запроваджувалися єдині форми справ оперативного обліку: агентурна справа, справа-формуляр, облікова картка.

Запроваджувалося дві групи обліку: по «літеру А» (основний облік) і по «літеру Б» (попередньо-допоміжний облік). У першу групу потрапляли особи, причетні до «активної антирадянської діяльності». На таких осіб чи організації, групи формувалися справи-формуляри або агентурні справи.

На облік по «літеру Б» склалися особи, на яких відомості були отримані вперше. На цю категорію осіб заповнювалися облікові картки, натомість компрометуючі матеріали зберігалися окремо. При підтвердженні даних про проведення особами цієї категорії «активної антирадянської діяльності» на них оформлялися справи-формуляри. Робітники, бідняки, середняки і колгоспники при відсутності підтвердження «антирадянської діяльності» протягом року з оперативного обліку знімалися¹⁵.

Підлягали зняттю з обліку за «літеру А» і «літеру Б» після повного спростування матеріалів, що стали підставою для взяття цих осіб на облік або завербування, відкриття впровадження, засудження, смерті чи настання інвалідності.

У картці фіксувалися біографічні відомості: прізвище, ім'я, по батькові; рік і місце народження, місце роботи, посада і далі в залежності від категорії «облікового елементу»: приналежність до опозиційної партії, релігійної освіти, соціальна приналежність (поміщик, заможний селянин, фабрикант, торговець і т. п.), служба в дореволюційний час у державних установах (співробітник жандармерії, охоронного відділення, поміщик), колишня судимість за «контрреволюційні злочини», наявність компрометуючих зв'язків (під цим розумілося наявність «неблагонадійних» знайомих); підтримка Директорії, Центральної Ради, гетьманства; висловлювання антирадянських (антикомуністичних) поглядів та ін.

¹⁵ Колпакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности московской Руси, Российской империи, Советского союза и Российской федерации: энциклопедический справочник. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; СПб.: Нева, 2002. – С. 357; Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Вказ. праця. – С. 147–148.

У виданих друкарським способом формулярах, спеціальне місце було відведено для фотознімку, для графи «переміщення або переїзди з однієї місцевості в іншу або з квартири на квартиру», таблиці з 16 пунктів «прикмети особи» (у т. ч. губи, вуха, хода і т. п.). Ціла сторінка в картці присвячувалася розділам «характеристика і біографія». Тут пропонувалося вказати такі дані: «Сила волі, теоретик, начитаний, практик, літератор, сім'янин та ін.); політична, партійна діяльність в даний час». В анкетах, розроблених співробітниками органів державної безпеки, члени опозиційних партій зобов'язані були відповісти на такі питання: «Що відштовхнуло Вас від більшовиків у 1917 році?», «Коли почався у Вас перелом у поглядах?», «Ваше ставлення до терору, до національного питання; до інтелігенції, до військової дисципліни партії комуністів» тощо.

Для тематичного групування склалися списки «облікового елементу». Так, в ГДА СБ України збереглися списки колишніх членів окремого Корпусу жандармів, розшук яких припинений в 1929 р., чинів МВС Російської імперії і т. зв. «Білих урядів», «сексотів, інформаторів і агентів охоранки», офіційних співробітників, «провокаторів польської розвідки», членів «Союзу російського народу», городових, агентів жандармерії; вихованців кадетського корпусу; стражників і урядників Харківської губернії; уповноважених, обраних на попередньому з'їзді з виборів до IV Державної Думи, що належали до правих партій; службовців акціонерного товариства «Зінгер»; заявників в жандармські управління; націоналістів-прогресистів; монархістів тощо¹⁶.

Отримуючи з центрального апарату подібні списки, співробітники місцевих апаратів використовували їх у поточній оперативній діяльності. Для зручності у пошуку необхідних відомостей практикувалося складання алфавітних тематичних картотек. Наприклад, окремо на осіб, підозрюваних в шпигунстві, перебіжчиків кордону, учасників «української націоналістичної контрреволюції», махновців, петлюрівців, осіб, які відвідали іноземні представництва, виключених з РКП(б), ко-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 199–206, 345, 355–367.

лишніх членів політичних партій — боротьбистів, укапістів, політемігрантів.

На початку 1920-х рр. класифікатори обліків перебували в стадії розробки, про що свідчать формулювання категорій осіб, які потрапляли в поле зору органів безпеки. Наприклад, існували «списки буржуазії», «службовців в радянських установах», «громадян, відновлених у виборчих правах», «проявляють себе активно на заводах», «підлягають вилученню, згідно, постанови бюро губкому КП(б)У» і т. п. Списки підписувалися і затверджувалися керівниками ВУЧК–ГПУ, їх заступниками, начальниками окремих чекістських підрозділів, уповноваженими.

На початок 1930-х рр. обліки стають цілком систематизованими. Використовуючи величезний накопичений досвід, співробітники ОГПУ–НКВД СРСР, ГПУ–НКВД України виробили основні етапи оперативного обліку:

- реєстрація справ, що дає можливість швидко виявити у якому відділі, у якого співробітника знаходиться у розробці ця справа. Централізована реєстрація дозволяла здійснювати паралельно контроль за строками реалізації справи та збереженості її матеріалів;
- реєстрація осіб, які проходять по справам. Це надавало можливість забезпечити централізований облік «контрреволюційних елементів» і за висловом чекістів «тримати їх в полі зору»;
- організація спеціальних картотек з урахуванням потреб оперативних підрозділів. Ці уніфіковані спецкартотеки у свою чергу мають так звані «підсобні картотеки», що формувалися у процесі тематичної розробки чи оперативної необхідності;
- відображення у картотечних каталогах зміни та стану зареєстрованих осіб і справ (завершення агентурної розробки, передача справи з одного відділу в інший, зміна «забарвлення» тощо);
- статистична обробка матеріалів обліку¹⁷.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 235. арк. 13.

Одним із базових умов централізації оперативного обліку та використання його для повсякденної оперативної діяльності місцевих апаратів органів державної безпеки стала наявність повних біографічних даних на особу. Картка на особу заповнювалася по 13 параметрам:

- прізвище ім'я по-батькові;
- рік, місце народження;
- місце роботи, посада, рід занять;
- професія, спеціальність, профспілкова приналежність;
- освіта;
- партійність у минулому та сучасна;
- громадянство та національність (національність з'явилася в картці з 1937 р.);
- військова звання;
- соціальне та політичне минуле;
- відомості про судимість і політичну благонадійність;
- зовнішні прикмети;
- інформація про членів сім'ї, їх суспільний стан і адреси.

У численних інструкціях особлива увага наголошувалося на правильному заповненні картки, особливо написання прізвища.

Наступною умовою централізованого оперативного обліку «контрреволюційних елементів» стала класифікація їх за «політичним забарвленням». Чекістам важливо було знати не лише кількість виявлених «шпигунів» та «контрреволюціонерів». На їх думку, виявлення політичної спрямованості «контрреволюційних елементів», належність до «угруповань» («троцькісти», «бухаринці», «націоналісти» тощо), прояви їх діяльності в окремих галузях промисловості надасть можливість коригувати роботу місцевих апаратів органів держбезпеки.

Перші класифікатори почали створюватися у середині 1920-х рр. і мали на меті згрупувати «контрреволюційний елемент» по напрямам «антирадянської діяльності». Варіації «політичного забарвлення» постійно збільшувалися через розширення кола «контрреволюційних елементів» як реакції вищого партійно-державного керівництва СРСР на зростання протестних настроїв та невдоволення більшовицькою соціально-економічною політикою. Зростання кількості позицій «політично-

го забарвлення» відбувалося також за рахунок деталізації «контрреволюціонерів». Зокрема, якщо раніше члени політичних партій — опонентів більшовиків — включалися до «політичного забарвлення» «члени не більшовицьких партій», то на початку 1930-х рр. всі члени «непролетарських партій» поділялися за партійною приналежністю «сіоністи», «есери російські, українські», «анархісти», «кадети». Зокрема, із загальносоюзного переліку «політичного забарвлення контрреволюційного елементу» для України були характерні наступні: «1. Троцькісти; 2. Децисти; 3. Робоча опозиція, 4. Зінов'євці; 5. Колишні комуністи, 6. Меншовики; 7. Анархісти; 8. Сіоністи; [...] 11. Есери російські, українські, 12. Колишні боротьбисти; 13. Колишні укапісти; 14. СДРП; 15. УС федералісти; 16. Гетьманці; 17. Всі види української націоналістичної контрреволюції; [...] 19. Галичани; [...] 21. Куркулі; 22. Петлюрівці, махновці; [...] 24. Інший антирадянський елемент; 25. Актив легальних релігійних угруповань: а) тихоновці, б) обновленці, в) собор єпископів України, г) католики, д) мусульмани; [...] 26. Нелегальні формування релігійників; 27. Сектантство легальне: а) баптисти, б) меноніти; 28. Сектантство нелегальне; [...] б) єговісти, [...] і) молокани; [...] 30. Особи, які повернулися з заслання та таборів; 31. Родичі розстріляних за контрреволюційні злочини; [...] 33. Осіле куркульство; 34. Репресовані одноосібники; [...] 39. Активні «просвітяни»; 40. Члени українських політичних партій; [...] 42. Автокефали; [...] 44. Адміністративно вислані і адміністративно виселені за контрреволюційні злочини; 45. Іноземні піддані; [...] 61. Споріднені та ділові зв'язки УНРівського керівництва; [...] 62. Комсклад петлюрівської, махновської, Галицької армії УНР, ЗУНР, що увійшли згодом в повстанці, політбанди і контрреволюційні організації; 63. Засуджені раніше українські контрреволюціонери; [...] 70. Колишні білі офіцери; 71. Колишні політбандити»¹⁸.

Російський дослідник історії органів державної безпеки СРСР В. Хаустов вказував на наявність у 1930-х рр. 18 облікових категорій по загально алфавітному обліку: колишні дво-

¹⁸ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Вказ. праця. – С. 147–148.

ряни; царські чиновники; купці; поліцейські; офіцери царської і білої армії; колишні члени різних партій, політичні опоненти більшовиків; особи, виключені з ВКП (б) за антирадянську діяльність; куркулі; особи, раніше засуджені за контрреволюційні злочини і члени їх сімей; національні меншини, що розглядалися як потенційні помічники іноземних розвідок (поляки, німці, фіни, японці, корейці та ін.); репатріанти; іноземні громадяни, які проживали на території СРСР або контактували з іноземцями; церковнослужителі і члени релігійних організацій; члени таємних товариств, масони та ін.¹⁹

Значна варіативність «політичного забарвлення контрреволюційного елементу» зумовила потребу в групуванні «контрреволюції» по тематиці. Водночас, воно відповідало «лініям роботи» оперативних підрозділів органів державної безпеки.

Станом на 1937–1938 рр. були вироблені наступні класифікатори (розділи) «політичного забарвлення»:

1. Члени антирадянських партій, організацій і груп (праві, ліві, есери, троцькісти тощо);
2. Члени антирадянських націонал-шовіністичних партій, організацій та груп (українські, білоруські, дашнаки, Міліфірка тощо). Однак не було російських націоналістів. Це інтерпретувалося як «білогвардійське», чи «кадетське» забарвлення.
3. Фашистські контрреволюційні елементи;
4. Терористи;
5. Зрадники батьківщини (військовослужбовці, співробітники НКВД, інші);
6. Шпигуни та диверсанти (німецькі японські, польські і т. д.);
7. Націоналістичні контрреволюційні елементи з числа іноземних колоній, римо-католицького, лютеранського і протестантського духовенства;
8. Церковники;
9. Сектанті (баптисти, євангелісти та ін.);
10. Містики (масони, теософи);

¹⁹ Хаустов В.Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 // Cahiers du Monde russe. Vol. 42/2–3–4. – 2001. – Р. 370.

11. Повстанці;
12. Учасники масових антирадянських виступів (страйків, волинок, анти колгоспних виступів);
13. Провокатори (в зарубіжних компартіях, царської охорони, серед секретних співробітників НКВД);
14. Шкідники (у промисловості, сільському господарстві інших галузях народного господарства);
15. Саботажники (у державних органах, армії, промисловості, сільському господарстві);
16. Різний антирадянський елемент (носії терористичних настроїв, пораженці, носії провокаційних чуток, колишні люди).

Отже, «політичне забарвлення» особи визначалося кваліфікацією «злочину». Але подібну класифікацію отримували і розслідуванні справи. Тут «політичне забарвлення» залежало від того, хто створив дану організацію: «Якщо вона була створена троцькістським центром, то справа повинна отримати забарвлення згідно обліку «троцькісти». Якщо організація створена японською розвідкою, справа отримує забарвлення «шпигунство на користь Японії»²⁰.

Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовський наголошували, що чітке визначення забарвлення і своєчасна їх корекція у централізованому обліку має першорядне значення. Вони визнали, що на основі статистичних даних централізованого оперативного обліку керівники органів державної безпеки та лідери СРСР роблять «оперативні та політичні висновки»²¹.

Всього до березня 1941 р. на обліку НКВД СРСР знаходилося понад 1 млн. 263 тис. осіб «антирадянського елементу»²².

Таким чином, на централізованому обліку ВУЧК–ГПУ–НКВД України стояла значна частина дорослого населення республіки. За допомогою централізованої реєстрації керівники органів державної безпеки мали повну картину для коригування оперативної діяльності місцевих апаратів. Водночас, постійне роз-

²⁰ ГДА СБ України, ф.13, спр. 235, арк. 26.

²¹ Оперативный учет / Сост. Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовский. – М., 1939. – С. 28.

²² Хаустов В.Н. Вказ. праця. – Р. 370.

ширення категорій «політичного забарвлення» зумовлювалося як реакцією вищого партійно-державного керівництва на форми активного і пасивного опору населення країни, так і спробою визначити етнічні та соціальні групи, потенційно здатних до сталінської «революції зверху».

Роман ПОДКУР. Формирование оперативного учета «контрреволюционных элементов» в 1920-х – 1939-х гг.

В статье рассматриваются попытки централизации оперативного учета контрреволюционных элементов и классификации «политического окраса» преступлений.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, «политический окрас», ВЧК, ГПУ, НКВД.

Roman Podkur. Formation of operational records «counterrevolutionary elements» in 1920–1939

In the article attempts to centralize operational accounting and classification of counterrevolutionary elements «political color» crimes.

Key words: state security, «political color», the VChK, GPU, NKVD.

Олена ЛИСЕНКО*

Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області)

У статті на основі опублікованих матеріалів та виявлених архівних документів проаналізовані окремі аспекти діяльності сільських активістів в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. в УСРР.

Ключові слова: сільські активісти, «Великий терор», архівно-кримінальні справи.

Радянський державний терор, особливо його пікові фази, продовжує цікавити як наукове співтовариство, так і громадськість. Дослідженню механізму проведення масових репресій у 1937–1938 рр. присвячені праці таких відомих істориків, як С. Білокінь¹, В. Нікольський², Ю. Стецовський³, В. Ченцов⁴, Ю. Шаповал⁵ та ін. Вони розглядали їх у контексті дослідження законодавчої та нормативної бази каральних органів, соціальної спрямованості репресій, здійснення окремих операцій органами НКВД СРСР тощо.

Вивченням перебігу, механізму і наслідків проведення масових операцій 1937–1938 рр. займаються не лише вітчизняні, а й закордонні фахівці. Серед вчених західної наукової спільноти слід зазначити праці Р. Конквеста⁶, який на численному фактичному матеріалі аргументовано доводив, що політичні репресії були породженням сталінської системи. Соціальному аспекту терору сталінського періоду присвячувалися праці Ш. Фітцпатрік⁷, Н. Верта⁸.

Особливу увагу варто звернути на науковий доробок Ф. К. Нерара, який у книзі «Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941)»⁹ намагався дос-

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

² Нікольський В. Репресивна політика органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослідження. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2003. – 624 с.; Його ж. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. істор. журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.; Його ж. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – С. 477–495.

³ Стецовський Ю. История советских репрессий: В 2 т. – М., 1997. – Т. 1. – 600 с.

⁴ Ченцов В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М., 1998. – 208 с.

⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 350 с.

⁶ Конквест Р. Большой террор. – Рига, 1991. – 413 с.

⁷ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. – М., 2008. – 336 с.

⁸ Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – М., 2010. – 447 с.

⁹ Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941). – М., 2011. – 398 с.

* Лисенко Олена Володимирівна — директор Пошукового агентства по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією. Чернігівська область», аспірантка Інституту історії України НАН України.

лідити феномен доносу у сталінському радянському суспільстві.

Значний науковий інтерес у осмисленні репресій, їх масштабу та методів реалізації мають колективні монографії, що аналізують регіональний аспект «Великого терору» та вивчають фізичне знищення окремих соціальних груп. Серед них — «Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937–1938 рр.»¹⁰, «Масові репресії в Алтайському краї 1937–1938 рр. Наказ № 00447»¹¹, «...Включен в операцію». Массовый террор в Прикамье в 1937-38 гг.»¹²

Одним з новітніх напрямків досліджень у аспекті вивчення «Великого терору» слід відзначити і джерелознавче дослідження архівно-кримінальних справ¹³. Дослідники О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко¹⁴, автор дисертаційного дослідження «Архівно-слідчі справи як джерело вивчення репресій в Україні у 1937–1938 роках» Е. Петровський¹⁵ намагалися виробити алгоритм дослідницької роботи з цим видом матеріалів, провести внутрішню та зовнішню критику матеріалів документів.

Масові операції, що почалися з оперативного наказу № 00447, схваленого політбюро ЦК ВКП(б) і підписаного наркомом внут-

¹⁰ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упор.: С. Кокін, М. Юнге. – К., 2010.

¹¹ Массовые репрессии в Алтайском крае 1937–1938 гг. Приказ № 00447 / Г. Жданова, В. Разгон, М. Юнге, [Р. Биннер] – М., 2010. – 751 с.

¹² «...Включен в операцію»: Массовый террор в Прикамье в 1937–38 гг. – 2-е изд., перераб. / [Отв. ред. О.Л. Лейбович]. – М., 2009. – 318 с.

¹³ Див.: Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.; Подкур Р, Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ – Тернополь: «Збруч», 2010. – 369 с., та ін.

¹⁴ Гранкіна О., Омельчук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації. К. – 1997. – 34 с.

¹⁵ Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1. – 2007. – С. 172–188.

рішніх справ СРСР М. Єжовим від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів»¹⁶, спільно із «національними операціями», зумовили подальшу дослідницьку оцінку подій липня 1937 – листопада 1938 рр. як «Великий терор».

На думку Й. Сталіна та його оточення, саме ця сукупність операцій повинна була завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Більшовицькі лідери не змогли чітко окреслити ознаки «ворога», які протягом 1930-х рр. постійно змінювалися внаслідок тактичних політичних та економічних міркувань. У результаті до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян фізично знищувалася.

Цілком закономірно, що інтерес дослідників торкнувся всіх без винятку аспектів масових операцій. В останні роки навколо цієї теми розгорнулася дискусія про ступінь централізації: в якій мірі він був вирішений директивами зверху, а в якій впливом «стихійних» факторів, суперечками між центральним та регіональним керівництвом, між місцевими чиновниками та населенням, особливостями ментальності того чи іншого регіону Радянського Союзу.

Саме в аспекті цієї дискусії цікаво поглянути на перебіг «Великого терору» на прикладі конкретної особистості, зрозуміти функціонування окремих вузлів у механізмі сталінських репресій.

На мою думку, для розуміння процесів, що відбувалися в суспільстві у період «Великого терору» важливе значення має дослідження поведінки та реакції окремих соціальних груп та особистостей на події 1937–1938 рр. Саме поведінка, як психологічна категорія, що позначає сукупність вчинків людини, є критерієм оцінювання рівня моральності і соціалізації особистості.

Тож, в цьому аспекті детальної проробки та дослідження потребує проблема зведення особистих рахунків і написання до-

¹⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – Ч. 1. – К., 2010. – С. 5.

носів, широкої добровільної участі у терорі представників місцевої партійно-радянської еліти, «висуванців», активістів тощо.

Цілком очевидно, що уміле маніпулювання свідомістю громадськості за допомогою масових арештів, ув'язнень, заслань і страт так званих «ворогів народу» призводило до поширення атмосфери жаху та підозри, руйнуванню традиційних людських стосунків.

Вищим партійно-державним керівництвом країни співробітникам НКВД СРСР було поставлено завдання «вилучити» з радянського суспільства цілі контингенти за формальними ознаками. Для цього в оперативних наказах були перераховані категорії громадян, що підлягали репресіям: «позбавленці» (особи, позбавлені виборчих прав), куркулі, білі, священики, віруючі, «колишні» (йдеться про посадових осіб Російської імперії, Тимчасового і білих урядів), усі вони заздалегідь розділені на дві категорії: найбільш ворожих і менш активних елементів. Перші — підлягали розстрілу, другі — ув'язненню до таборів. Були затверджені «ліміти» репресованих по областях, розписаний порядок ведення слідства: прискорений і спрощений, встановлені заходи покарання і способи їх призначення. Наявність реального скоєного злочину не цікавила лідерів СРСР.

Тому архівно-кримінальні справи цього періоду мають невеликий перелік документів: стандартний формуляр анкети з 22 питань про особу, «характеристика», яка видавалися сільською або міською радою, обвинувальний висновок та протоколи допитів максимально чотирьох–п'ятьох свідків¹⁷.

Особливий інтерес у формуванні архівно-кримінальної справи періоду проведення масових операцій становлять довідки-характеристики сільських рад. На відміну від інших документів, що містяться у справі, довідки мають не тільки довільну форму, а й різняться за змістом. У вищезгаданих характеристиках, як правило, міститься детальна інформація про соціальний стан підозрюваного/заарештованого, склад його родини, релігійні уподобання, політичну приналежність. Причому, відомості на особу надаються починаючи з дореволюційних часів.

¹⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – С. 36.

Так, в архівно-кримінальній справі на Авксентія Корнійовича Губу¹⁸, міститься довідка-характеристика Шаповалівської сільської ради від 13 серпня 1937 р. № 15/с, адресована начальнику Борзенського райвідділу НКВД УРСР. Слід звернути увагу на те, що Губа А.К. був заарештований лише 10 вересня 1937 р. Тобто довідка-характеристика сільської ради була надіслана до райвідділу НКВД майже на місяць раніше. Можемо припустити, що вона була надана саме для підготовки попередніх списків «соціально-небезпечного елементу».

У довідці-характеристиці зазначалося, що по «соцстану він одноосібник»¹⁹, але у минулому — куркуль. До Лютневої революції 1917 р. мав землі 25 га; худоби — великої 12 голів, дрібною — 18 голів, млин-вітряк та користувався молотаркою. Особливо наголошувалося на факті приховування земельного наділу та майна під час колективізації. Голова сільради акцентував увагу чекістів на факті приховування «куркульського господарства» через поділ на 3 частини. Господарство тоді налічувало 3,28 га землі, 8 голів великої худоби, дрібною — 5 голів. У довідці вказано, що до 1934 р. — господарство «твердовицьке»²⁰.

Також міститься інформація про позбавлення А. К. Губи виборчих прав, як білогвардійця-денікінця, про його еміграцію до Польщі та повернення до села у 1921 р. Наводиться інформація про те, що А. К. Губа майна не продавав і сам не судився, що «живе він у своїй хаті і займається грабарництвом на власній коняці». Окрім того, у довідці поданий склад сім'ї: дружина, дві доньки та двоє синів, сестра дружини²¹.

¹⁸ Губа Авксентій Корнійович, 1897 р.н., с. Миколаївка Борзнянського р-ну Чернігівської обл., українець, письменний, прож. у с. Мацько-Іванівське Борзнянського р-ну, без певних занять. Заарешт. 10.09.1937 р. За постановою «трійки» при УНКВД по Чернігівській обл. від 16.09.1937 р. за проведення антирадянської діяльності застосована ВМП. Розстріляний 01.10.1937 р. у м. Чернігів. Реабілітований 11.08.1989 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11066.

¹⁹ Там само, арк. 3.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, арк. 3–3 зв.

Подібна довідка-характеристика зберігається і в архівно-кримінальній справі на Єлисея Васильовича Градобика²². Довідка була видана Кропивнянською сільською радою 13 березня 1938 р., вже після арешту Є. В. Градобика.

Так, у довідці вказано, що батьки засудженого за майновим станом були куркулями. У їх користуванні було 14 га землі. Також мали 2–3 коней, 2–3 корів та дрібну худобу і вітряний млин. Члени сільради надали відомості не лише про майнові параметри родини Градобика, а й їх «політичне забарвлення». Наголошувалося на наступному:

- батько Є. В. Градобика злісно ухилявся від виконання державних зобов'язань, був засуджений на 3 роки позбавлення волі «за агітацію»;
- родина Градобиків ставилася до бідноти «іздевательські»²³;
- невиконання вимог політико-господарчих кампаній: «Градобики закопували хліб у землю і на те місце накладали кучі навозу, в нього неодноразово було знайдено хліб в ямах, який був зіпсований (гнилий)»;
- позичання хліба біднякам за умови «якщо береш 2 пуди, то отдаси 4»²⁴, або позичальник повинен був відпрацювати по весні декілька днів;
- під час суцільної колективізації Єлисей Градобик втік і «працював невідомо де, в останній час працював на з[алізної]д/[орожному] транспорті»²⁵.

В архівно-кримінальних справах на колгоспників містяться також довідки-характеристики правління колгоспів. Цілком очевидно, що інформація про майновий стан, релігійну прина-

²² Градобик Єлисей Васильович, 1899 р.н., с. Кропивне Ніжинського р-ну, українець, освіта початкова, прож. у с. Кропивне, робітник залізниці. Заарешт. 08.03.1938 р. За постановою «трійки» при УНКВД по Київській обл. від 10.05.1938 р. за ст. 54-10 КК УРСР застосована ВМП. Розстріляний 16.05.1938 р. у м. Київ. Реабілітований 11.09.1989 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11087.

²³ Там само, арк. 7.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 7–7 зв.

лежність дублювалася. Однак, вони й мали ще додаткову інформацію про роботу у колгоспах, виробітку трудоднів тощо.

Так, в архівно-кримінальній справі на Івана Терентійовича Гончаренка²⁶, довідка-характеристика сільської ради видана в день арешту 27 листопада 1937 р. Члени сільради характеризували І. Т. Гончаренка «як свідомо чужий елемент», «агітатора євангельських громад та розкладника проти заходів радянської влади»²⁷. Акцентувалося, що до І. Т. Гончаренка у 1929–1930 рр. «приїздили невідомі люди, і сам він часто виїздив із села у невідомому напрямку»²⁸.

У довідці-характеристиці правління колгоспу подана інформація про роботу І. Т. Гончаренка як члена колгоспного колективу з моменту його вступу у 1934 році. Так, правління зазначало, що І. Т. Гончаренко «хоч і вступив до колгоспу, але на роботу не ходив, а проводив агітацію за вступ колгоспників в євангельські громади»: «Він казав, що у неділю працювати не можна, не дивлячись ні на які уборочні, через що, не раз зривав роботу в гарячу пору»²⁹. Голова колгоспу підкреслював, що у 1937 р. І. Т. Гончаренко «не виробив жодного трудодня, в той час вечорами збирав у себе групи колгоспників, займаючись непотрібними розмовами»³⁰. Також у «колгоспній» та «сільрадівській» довідках дублювалася окрема інформація про майновий стан та поведінку заарештованого І. Т. Гончаренко.

²⁶ Гончаренко Іван Терентійович, 1877/80 р.н., с. Неданчичі Любецького (нині Ріпкинського) р-ну, українець, освіта початкова, прож. у с. Неданчичі, одноосібник. Заарешт. 24.12.1932 р. за ст. 54-10 КК УСРР. 06.03.1933 р. справу припинено. З-під варті звільнений 21.02.1933 р. На час другого арешту — колгоспник. Заарешт. 27.11.1937 р. за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. 17.05.1939 р. звільнений на підписку про невийзд. Рішення по справі відсутнє. Реабілітований 23.01.1998 р., 25.12.1996 р. (ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 9683-п, Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 747.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само, арк. 6–6 зв.

²⁹ Там само, арк. 6.

³⁰ Там само, арк. 7–7 зв.

Подібні довідки є також і в архівно-кримінальній справі на Івана Федоровича Гавриша. Дана архівно-кримінальна справа цікава тим, що згідно постанови Чернігівського обласного суду від 1 квітня 1939 р. справу було закрито, а Гавриша І.Ф. звільнено 8 квітня 1939 р.³¹ Довідки, що містяться в архівно-кримінальній справі видані 1 серпня 1938 р. Очевидно, що заарештувавши підозрюваного, слідчі намагалися назбирати хоч якийсь компромат.

Так, у довідці-характеристиці виданій Шатурською сільрадою Лосинівського району зазначалося, що І. Ф. Гавриш народився у 1902 р. у родині куркуля. До Лютневої революції 1917 р. разом з батьком володів значним господарством: 50 га землі, будинок, 2 сараї, 2 комори, клуню, 4 коней, 2 пари волів, 4 корови, одного бугая, жеребця, 40 овець. Після революції, на думку членів сільради, теж мав куркульське господарство: 13 га землі, пару коней, 2 корови, 2 пари волів, січкорізку, хату, 2 сараї, 2 комори, клуню. Протягом всього періоду родина Гавришів користувалася найманою працею — працювало 4 постійних наймити, сезонних робітників до 10 осіб. У 1929 р. на господарство Гавриша І.Ф. був накладений експертний податок. За його невплату майно останнього було передано до колгоспу, а сам власник майна І. Ф. Гавриш був позбавлений виборчих прав. Під час проведення масової операції по депортації куркулів він втік і з'явився у селі у 1934 р. та вступив до колгоспу³². За свідченням членів сільради він «займався агітацією проти радянської влади та розкладом трудової дисципліни поміж колгоспниками»³³.

Керівництво Шатурської сільськогосподарської артілі імені Блюхера у виданій довідці вважало І. Ф. Гавриша вже «колишнім членом колгоспу», вказувало, що його господарство у

³¹ Гавриш Іван Федорович, 1902 р.н., с. Шатура Лосинівського (нині Ніжинського) р-ну, українець, освіта початкова, прож. у с. Шатура, одноосібник. Заарешт. 07.03.1938 р. за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. За постановою Чернігівського облсуду від 01.04.1939 р. справу закрито. Звільнений 08.04.1939 р. Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1326.

³² Там само, арк. 7.

³³ Там само.

1929 р. розкуркулювалося. У 1937 р. він виробив 222,4 трудодні, а в 1938 р. — лише 45,33 трудодні³⁴. На їх думку, колгоспник Іван Гавриш, працюючи у колгоспі на різних роботах, до роботи «відносився нечесно, до колгоспного майна відносився неакуратно, псував його, вів агітацію проти підписки на позику державі і сам підписався на малу суму»³⁵.

Отже, аналізуючи цей вид документів архівно-кримінальної справи, виявлено, що основними критеріями оцінки особистості у довідках сільради та правління колгоспів були:

- майновий стан селянина;
- приналежність до певної соціальної групи, що загалом визначалася за майновим параметром та ставленням до колективізації;
- участь у політико-економічних та агітаційних кампаніях (суцільна колективізація, кампанія позички тощо);
- ставлення до релігії;
- ставлення до діяльності місцевих активістів.

Подібні довідки знаходять у більшості архівно-кримінальних справ стосовно селян і вони є доволі цінним джерелом вивчення механізму терору. Вони надавалися до відповідних органів на вимогу, як до арешту «підозрюваного», так і після.

Сільські ради були низовою владною структурою і саме вони за час боротьби за виконання планів пошуку «ворогів народу» акумулювали доволі великий пласт інформації про мешканців населеного пункту. Зважаючи на специфіку сільського буття, інформація, яку надавали сільські ради, була вичерпною.

Таким чином, довідки-характеристики сільських рад та правління колгоспів, які надавалися на вимогу органів держбезпеки, як до арешту підозрюваного, так і після, слугували або приводом для арешту громадянина, або підтверджували «соціальну небезпеку» особистості і входили до доказової бази кримінальної справи.

Для працівників сільських рад та правлінь колгоспів подібні довідки були гарним приводом позбавитися «соціально-небез-

³⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1326, арк. 8.

³⁵ Там само.

печних елементів», різних категорій «колишніх», які розмовами чи діями (насильницькими чи ненасильницькими) спонукали селян оцінювати дії як керівництва СРСР та України, так і місцевого партійно-державного апарату й активістів. Здебільшого, небажання селян брати участь у черговій політико-економічній чи агітаційній кампанії «списувалося» на діяльність «політично-неблагонадійних» односельців. З іншого боку, активісти намагалися уникнути покарання за невиконання «постанов партії та уряду»

Постійне розширення впливу сталінської каральної системи, зокрема, компетенції органів держбезпеки в умовах «Великого терору» додала низовому партійно-державному апарату ще однієї функції — виявленню та знешкодженню потенційних «ворогів народу». Сільські активісти все більше почали відігравати роль добровільних помічників органів НКВД СРСР.

Елена ЛЫСЕНКО. Справки сельских советов и правлений колхозов как основание для арестов крестьян в условиях «Большого террора» 1937–1938 гг. (на материалах Черниговской области)

В статье на основе опубликованных материалов и выявленных архивных документов проанализированы отдельные аспекты деятельности сельских активистов в условиях «Большого террора» 1937–1938 гг. в УССР.

Ключевые слова: сельские активисты, «Большой террор», архивно-уголовные дела.

Elena LYSENKO. Help village councils and collective controls as a basis for the arrest of the peasants in the «Great terror» 1937–1938 years (on materials of Chernihiv region)

In this article, based on published materials and archival documents are analyzed identified some aspects of rural activists in the «Great terror» 1937–1938 in the USSR.

Key words: rural activists, the «Great terror», archival criminal cases.

II. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1920–1930-х рр.

*Валерій РЕКРУТ**

Політичні репресії сталінського режиму проти працівників «старої» української кооперації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Аналізуються політичні репресії більшовицької влади проти колишніх «спеців» і фахівців «старої» української кооперації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: більшовики, індустріалізація, кооперація, політичні репресії, колишні спеціалісти, кадрові чистки, «шкідництво».

Розвиток радянського суспільства в 1928–1932 рр. означився проведенням широкої кампанії проти колишніх спеціалістів із числа так званої «буржуазної інтелігенції». Як свідчать опубліковані матеріали, протягом 1928–1930 рр. тисячі співробітників Держплану, ВСНХ, Наркомату землеробства, ЦСУ, Наркомату фінансів були звільнені з роботи під приводом належності до чужого класу або лояльного ставлення до куркулів і непманів. Виявилось, що 80% вищого керівництва фінансових органів служили ще при старій владі. Загальна кількість взятих під

* Рекрут Валерій Пилипович — доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького кооперативного інституту, канд. іст. наук.

контроль службовців за чотири роки складала 1.256 тис. осіб, з яких 138 тис. були відсторонені від виконання службових обов'язків, а 23 тис. фахівців звільнені за «першою категорією». Відповідно до рішень XVI конференції ВКП(б) і II Всеукраїнської конференції КП(б)У, протягом 1929–1930 рр. в Україні також було проведено перевірку управлінців в 61 823 державних установах. Із 338 тис. осіб, які проходили «чистку», було звільнено майже 40 тис. (11%), у тому числі, певна кількість працівників кооперативних установ й організацій, які на той час відносилися до службовців радянського апарату¹.

Політичні репресії більшовицької влади СРСР наприкінці 1920-х рр. проти старої інтелігенції і «колишніх спеців» знайшли висвітлення в значній кількості наукових праць і краєзнавчих розвідок. У монографіях Г. Касьянова², В. Пристайка³, Ю. Шаповала⁴ та ін. досліджувалася політика керманічів ВКП(б) щодо використання дореволюційних спеціалістів та аналізувалися механізми репресій проти них. Певну частину у цих працях складає інформація про переслідування дореволюційних кооперативних діячів, які залишилися в Україні або прибули з еміграції впродовж 1920-х рр. У результаті дослідження виявилось, що більшість з них, справжніх кооператорів-патріотів, були обмануті радянською пропагандою, втратили можливість займатися професійною діяльністю і, за більшовицькою класифікацією, як «декласовані елементи» опинилися у полі зору чекістів і були ідентифіковані як «контрреволюціонери-петлюрівці». Масові професійні «чистки», система доносів і «сиг-

¹ Україна і процес формування тоталітарного режиму в СРСР // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua>.

² Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: Соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.

³ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1996. – 335 с.

⁴ Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.; Його ж. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / Ю. Шаповал, В. Пристайко. – К.: «Інтел», 1995. – 448 с.

налів» не залишали «колишнім» кооператорам жодних шансів уникнути переслідування каральних органів. У жорстоких 1930-х рр. значна кількість з них загинула у таборах «ГУЛАГу» або втратила життя в катівнях НКВС.

Дослідження системи кооперації, котра у період непу визнавалася магістральним шляхом для побудови соціалізму у вигляді «суспільства цивілізованих кооператорів», до нині не втрачають актуальності. На зламі 1920–1930-х рр. вождь ВКП(б) Й. Сталін відкинув відомий «ленінський кооперативний план» як дороговказ до перемоги соціалізму і розпочав масштабну трансформацію діючої на той час кооперативної системи господарювання. Поштовхом для так званого «наведення порядку» і викорінення «непманського духу» став зрив хлібозаготівельної кампанії 1928 р., що, на переконання керманічів партії, відбувся із-за незадовільного стану кооперативного апарату сільськогосподарської і споживчої кооперації. У директивному листі ЦК ВКП(б) від 25.06.1928 р. «Про перевірку кадрів керівних працівників сільськогосподарської і споживчої кооперації» передбачалося в 77 округах та 750 первинних кооперативах перевірити всіх членів правління, завідуючих відділами, інспекторів та інспекторів, завідуючих зсипними пунктів, млинів і елеваторів⁵. ЦК ставило конкретні завдання парткомам зібрати компромат на фігурантів перевірки, використовуючи інформацію органів радвлади, груп бідноти, контрольних комісій Робітничо-Селянської інспекції, ДПУ, а також матеріали преси⁶. Через рік ЦК і РНК СРСР оголосили постанову «Про чистку апарата державних органів, кооперативних і громадських організацій», що передбачала більш масову перевірку з розширенням переліку посад і вимог до персоналу, зокрема, із поділом перевірених співробітників на три категорії. До першої відносилися особи, оцінка роботи яких свідчила «про абсолютну неможливість їх виправити і безумовність шкоди, що вони завдають своєю роботою в радянському апараті інтересам робіт-

⁵ Вся кооперація ССРСР. Ежегодник для кооперативов и хозяйственников / Под ред. Д. Бойко и др. – М.: «Кооперативная жизнь», 1929. – С. 49.

⁶ Там само. – С. 50.

ничого класу»⁷. Такі працівники вичищалися без права працювати в радянських установах. Причетність до інших двох категорій означала, що цим особам заборонялося займати відповідальні пости, але дозволялося використовувати їх на другорядних ділянках роботи. Практика показала, що всі особи, вичищені за першою категорією, потрапили до списків «контрреволюціонерів і шкідників», а найбільш відомі з них стали учасниками гучних процесів, що проводило ОДПУ СРСР.

Отже, внаслідок потужного наступу на кооперацію наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулася масова чистка кадрового потенціалу і ліквідація об'єднань «Сільський господар», «Добробут», «Кооптах», «Українбанк», зарубіжного представництва «Коопукр» та низки інших кооперативних установ й організацій України. Запровадження державного володіння у формі насадженої псевдонародної колгоспно-кооперативної власності як базової категорії для економічного розвитку сільського господарства фактично зламало останні надії українського селянства на споконвічні мрії стати господарем на власній землі та будувати суспільні стосунки на засадах демократії й економічної співпраці. Тому в контексті вивчення політичного курсу Й. Сталіна було б доцільним проаналізувати механізми сталінської трансформації кооперації на радянський лад, розглянути наслідки репресивної політики ВКП(б) проти «колишніх» працівників кооперативних установ й організацій та висвітлити долю окремих діячів української кооперації.

Відтак, оголошені наприкінці 1920-х рр. більшовицькі плани індустріалізації країни тісно перепліталися з масштабними завданнями в сфері товарного виробництва, постачання і торгівлі, без яких задумані звершення «великого стрибка» не мали жодних шансів на успіх. Тому протягом I-ої п'ятирічки поруч із грандіозним будівництвом промислових гігантів Донбасу і Криворіжжя зводилися чимало дрібних і великих торговельних підприємств, ставали до ладу механізовані хлібозаво-

ди і заклади громадського харчування, розвивалася інфраструктура фабрик і заводів харчової промисловості та нарощувалися складське господарство системи постачання товарних ресурсів. Все це повинно було працювати для задоволення потреб стрімко зростаючого контингенту робітників і службовців. Проте неузгодженість у планах соціалістичного будівництва, недостатність фінансування й сумнозвісні «штурмівщина» та низька якість виконання робіт призводили до зриву термінів введення цих об'єктів до експлуатації, що погіршувало і до того скрутне становище громадян в сфері товарного забезпечення. Тому наростаючі тенденції погіршення продовольчого й товарного забезпечення трудящих стали настільки актуальними, що заповнили шпальти усіх періодичних видань. При цьому радянська пропаганда роздмухувала міф, що мешканці міст, зокрема Донбасу і Криворіжжя, де сконцентрувалася більшість робітничого класу України, мала харчуватися краще від інших, отримувати товари у першу чергу й за пільговими цінами. За ідеологією більшовизму, саме робітничий клас (разом із прирівняною до нього певною категорією громадян) мав іти в авангарді соціалістичного будівництва і стати творцем щасливого майбутнього. Проте, нездатність державних і кооперативних органів забезпечити робітників і службовців печеним хлібом, молоком, м'ясом, рибою та іншими продуктами харчування, нарівні з цим, високі ціни й низька якість вітчизняних промислових товарів, разом робили життя радянських громадян вкрай невлаштованим, що безперечно, викликало невдоволення і протести. Тому кинута «кістка» озлобленому авангарду у вигляді виявленої зграї «шкідників», що засіли в теплих кабінетах міністерств і відомств, або викриті «шахраї», що орудували в сфері торгівлі і товаропостачання, були найкращою нагодою для зняття напруги у невдоволеному суспільстві.

Зазначимо, що наприкінці 1920-х-початку 1930-х рр. ініційовані першими особами країни та проведені за сценарієм керівництва ОДПУ СРСР гучні кримінальні процеси на кшталт «Шахтинської справи», «Промпартії» та декількох інших чекістських розробок, виконали головне завдання — відволікли громадян від надокучливих думок про проблеми повсякденного

⁷ Про чистку апарату державних органів, кооперативних і громадських організацій. Постанова Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів СРСР // Вісти ВУЦВК, 1929. – № 125.

життя й, найголовніше, — вказали на «винуватців» усіх негараздів трудівників країни. Сталося так, як було задумано: в окресленому більшовицькою пропагандою середовищі загострення класової боротьби і нагнітання масового психозу щодо виявлення «шкідників», трудящі маси пересвідчилися у непопушності більшовицької партії і переконалися, що вона ніколи не помиляється, а помилки допускалися окремими особистостями. У підсумку всі «винуватці» були жорстоко покарані.

Разом з тим, протягом 1929–1930 рр. запровадження карткової системи на хліб, вимушене обмеження продажу промислових товарів, відсутність достатньої кількості продуктів харчування і відчутне підвищення цін на товари повсякденного попиту призвело до катастрофічного падіння рівня життя. Поділ населення в системі карткового продовольчо-товарного забезпечення на своєрідні касти на основі трудової участі надавав певні гарантії понад 14 млн. осіб із 160 млн. громадян країни⁸. Всі інші були приречені користуватися послугами спекулянтів на базарах або ж відносити золоті та срібні коштовності до магазинів «Торгзіну». Тому в умовах проголошених урядом «тимчасових продовольчих труднощів», які насправді означали життя на межі голоду, головним завданням партії було не допустити утвердження думки громадян, що ганебний стан постачання є наслідком глобальних прорахунків керівництва партії. Для Й. Сталіна вихід із такої ситуації полягав у застосуванні улюбленої тактики перекладати вину за скоєне на інших, тобто виставляти на громадський осуд «крайніх», тих, хто займався «шкідництвом» — спекулянтів, розкрадачів, шахраїв і т. п. з числа колишніх «спеців», «білогвардійців», «петлюрівців» й членів підпільних антикомуністичних партій.

Ясна річ, що з таким завданням вождя успішно могли справитися тільки органи ОДПУ СРСР. В Україні більшовики поклалися на відомого чекіста-орденоносця В. Балицького — «одного з кращих представників старої ленінської гвардії, най-

⁸ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН; Фонд Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – С. 46. – (История сталинизма).

ближчого друга і соратника залізного Фелікса, найвідданішого сина робітничої класи»⁹. Саме йому 13 травня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило розробити сценарій декількох гучних справ та організувати судові процеси, які мали б широкий суспільний резонанс і психологічний вплив на громадськість¹⁰.

Більшовицьке керівництво розуміло, що найбільш ефективним засобом для створення атмосфери громадського осуду є потужна пропагандистська робота, особливо періодичної преси, на шпальтах якої робітничора і звичайні громадяни могли подавали критичний матеріал про організації й установи та окремих посадових осіб. Підготовлені на замовлення парткомів або чекістів, статті й замітки загострювали б увагу читачів на болючих проблемах і служили б вірним дороговказом у виявленні «винуватців» поганого життя радянського народу.

Огляд центральної і місцевої періодики свідчить, що протягом 1928–1929 рр. особливу зацікавленість громадськості викликала робота кооперації. Зокрема, у цей час не виходило жодного номера газети «Вісті ВУЦВК», де б не публікувався матеріал про діяльність кооперативних установ та організацій в різних сферах і напрямках їх роботи. Заходи правління Вукоопспілки, участь кооперативних організацій в хлібозаготівельній кампанії, товарообіг і проблеми робітничого постачання, мобілізація коштів, кредитування і т. п. — ось неповний перелік питань, що розглядалися і обговорювалися на сторінках газет.

У 1929 р. у періодиці з'явилася низка публікацій про вплив на розвиток кооперації колишніх відомих діячів УНР, які, за визначенням чекістів, зібрані компактною групою в Академії наук УСРР і служили опорою «українського сепаратизму»¹¹.

⁹ Вшанування тов. В. А. Балицького з нагоди переходу його на роботу до ОДПУ СРСР // Вісті ВУЦВК. – 1931. – № 166.

¹⁰ Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2 (6/7). – К., 1998. – С. 98.

¹¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис. – С. 257.

До того ж, для формування негативної громадської думки вміло використовувалися негаразди в Академії наук УСРР, зокрема дискусії й непорозуміння між М. Грушевським та А. Кримським.

Усевидючі кореспонденти заглядали у всі «щілинки» кооперативного господарства й намагалися винести на суд громадськості будь-які порушення чи негаразди в його роботі. Так, робкор А. Гаврилик «викрив» заступника директора Київського кооперативного інституту В. Ганчеля як особу, що незаконно використала гроші на ремонт квартири і «безперечно просить» на чистку»¹².

У декількох статтях різко критикувалася система Укрсільбанку за неспроможність забезпечити кредитами всі кооперативні організації, а окремі її працівники підозрювалися у зловживаннях та в дискредитації кредитної системи України¹³.

Низка критичних зауважень висвітлювалося у сфері кооперативного будівництва, де існувала загрозна ситуація щодо зриву ухвалених грандіозних планів індустріалізації країни. Охоплені ейфорією «великого стрибка», кооперативні організації ВУКСу, «Добробуту», «Кооптаху», «Укрсільцукру», «Плодо-спілки» та ін. заклали фундаменти значної кількості новобудов торговельно-виробничого призначення: «беконних фабрик» і птахокомбінатів, холодильників, хлібозаводів і пекарень, маслозаводів і молокоприймальних пунктів та вкрай необхідних овочесховищ, торговельних баз, магазинів, фабрик-кухонь і т. ін. Завдання стояло масштабне — за роки I-ої п'ятирічки побудувати об'єктів щонайменше на 300 млн. крб.¹⁴ Як виявилось згодом, плани в кооперативному будівництві склалися на основі теоретичних прожектів без глибокого техніко-економічного осмислення і вивчення джерел фінансування, стабільного забезпечення сировинними ресурсами тощо. Внаслідок цього новобудови отримували недосконалу проектно-кошторисну документацію з грубими порушеннями технічних і сані-

¹² Гаврилик Ан. Ганчель і госпкомісія // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 162.

¹³ Цимбал А. «Наукові способи» Укрсільбанку // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 71.

¹⁴ Бібіч Я. На планові рейки // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 22.

тарних вимог, будівництво проводили організації із слабкою матеріально-технічною базою, без повного забезпечення будівельними матеріалами тощо.

Принагідно зазначимо, що в системі кооперації основним джерелом фінансування об'єктів капітального будівництва були кошти членів товариств. Крім ресурсів, зазначених у декреті ВУЦВК і РНК УСРР від 14 грудня 1928 р. «Про притягнення коштів людності на торговельне і промислове будівництво кооперації»¹⁵, в 1929 р. за постановою Вукоопспілки кооперативні організації всіх рівнів обов'язково відраховувати до фонду капітального будівництва 10% від чистих доходів¹⁶. У свою чергу, правління «Добробуту» встановило, що до спеціального капіталу на промислове і торговельне будівництво кожен власник корови має сплатити не менше 3 крб., 2.50 крб. — за кожного коня, 60 коп. — за свиню і 40 коп. — за вівцю. Крім того, всі структурні одиниці спілки відраховували до цього капіталу не менше 20% власних чистих доходів¹⁷. Одним із вагомих джерел поповнення коштів кооперативних організацій стала кампанія щодо збирання пайових внесків, які під тиском обмеження продажу товарів не повним пайовикам і не членам товариств почали надходити до кооперативних кас. Проте швидко виявилось, що фінансова підтримка населення та надходження з інших відрахувань кооперативних організацій не покривають більшої частини кошторисів на будівництво, вимагають залучення значних кредитних ресурсів і відволікання власних обігових коштів, що вкрай негативно впливало на роботу торговельних організацій. Незважаючи на значні зусилля щодо ведення капітального будівництва об'єктів різних гілок кооперації, переважна більшість із них приступала до експлуатації із запізненням і перевищувала визначені кошторисами капітальні витрати. Характерним прикладом може слугувати епопея навколо будівництва бойні в м. Сватові на Харківщині. Спо-

¹⁵ Бібіч Я. На планові рейки // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 22.

¹⁶ Розподіл зисків споживкооперації // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 3.

¹⁷ Мобілізація спеціальних капіталів на будівництво // Вісти. – 1929 – № 31. – С. 7.

чатку витрати на її будівництво складала в межах 50 тис. крб., але в процесі виконання робіт будівельники змушені були виконати технічні та санітарні вимоги, що збільшило її вартість ще на 60 тис. крб. Таким чином, у підсумку балансова вартість бойні подвоїлася і складала 110 тис. крб. Яке ж було здивування горе-керівників, коли виявилось, що «в Сватові худоби забивають дуже мало, й що попиту на готове м'ясо з боку населення майже немає». Така ситуація призвела до того, що бойня використовувалися лише на 20–25% проектної потужності. Спроба продати будівлю Укрм'ясотресту також потерпіла невдачу. Виявилось, що при будівництві об'єкту «забули» збудувати холодильник, без якого це підприємство не відповідало нормам постачання м'ясної продукції і не цікавило жодну солідну організацію¹⁸.

Безперечно, такі явища не могли пройти повз «всевидящого ока» органів ДПУ й тому причетні до цих негараздів громадяни були взяті на облік чекістів. Вирішальним моментом у подальших оперативних розробках чекістів стала упереджена кваліфікація виявлених недоліків не як наслідків теоретичних помилок, низької кваліфікації і виконавчої дисципліни громадян, професійної недбалості і звичайного нехлюйства персоналу, а як спланованих дій «ворогів» радянської влади. Так, власне, народилися резонансні справи «Спілки визволення України», «Української філії Трудової селянської партії», «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР», «Шкідництво в торговельно-кооперативному будівництві» та ін., у матеріалах яких «викривалися» «колишні спеці», що замаскувалися й продовжували боротьбу за повернення буржуазного ладу. Зокрема, у справі «СВУ», спрямованої на знищення й деморалізацію найбільш визначних представників української інтелігенції, окремим підрозділом в структурі цієї організації значилася кооперативна група, яка начебто спрямовувала свою діяльність на охоплення селянства контрреволюційним впливом через апарат кооперації та займалася відповідним вихованням молоді в закладах кооперативної освіти.

¹⁸ Благополучно витратили 110 тис. карб. // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 56.

До її складу чекісти вписали А. Болозевича, М. Ботвинського, В. Ганчеля, П. Височанського і П. Пожарського¹⁹. Риторика обвинувачення базувалася на усталеному реноме колишньої української кооперації як «матеріальної і політичної підпори УНР». Тому під час показового процесу у «свідченнях» керівників «СВУ» С. Єфремова й В. Дурдуківського звучало підтвердження, що в роки революції українська кооперація не була на боці Радвлади, вона брала активну участь у боротьбі проти неї, делегувала «керівників і організаторів повстань, ватажків, а іноді отаманів.., давала кошти, їжу й одягу повстанцям». На сучасному етапі розвитку гасло кооперації залишається незмінним: «Кооперація — шлях до самостійної України»²⁰.

У 1930–1931 рр. «викривальні» настрої загострили декілька гучних справ, учасниками яких стали вчені-аграрники і високі посадові особи переробних та постачально-торговельних відомств і установ. Їх звинуватили у насадженні ворожої економічної доктрини щодо проведення суцільної колективізації сільського господарства та ролі і місця кооперації в соціалістичному будівництві в масштабах СРСР. «Теоретичне шкідництво, — зазначав один із українських вчених-марксистів І. Луценко, — одягалось у різнобарвний плащ соціальної мімікрії, і в йому як у шапці-невидимці виступало на шпальтах багатьох книжок та журналів»²¹. В Україні серед учасників прихильників теоретичних поглядів російських вчених М. Кондратьєва і О. Чаянова опинилися 144 особи з числа професорів і наукових діячів, агрономів, кооператорів та ін. За професійними ознаками другою за чисельністю після агрономів стала група з 22-х службовців кооперативних установ. Всі вони притягалися до відповідальності у справі «Української філії Трудової селянської партії» і отримали різні терміни покарання — від 10

¹⁹ Діяльність кооперативної групи «СВУ» [ред. стаття] // Вісти ВУЦВК. – 1930. – № 52.

²⁰ Там само.

²¹ Луценко І.Я. За нещадну боротьбу зі спадщиною шкідництва // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – Х., 1931. – № 5. – С. 39.

років позбавлення волі до 3–5-ти років вислання у спеціально визначені території СРСР²². Зокрема, в числі репресованих опинився професор П. Височанський, якому інкримінувалося насадження теорії фінансової підтримки куркулів і неможливості кредитування бідняцьких господарств як нездатних «гарантувати нормальне відтворення позичкового капіталу»²³. З точки зору класичної економіки твердження вченого не викликає сумніву, однак з позиції більшовицького бачення розвитку сільського господарства його вчення було визнане неприйнятним, адже закривало шлях для становлення і зміцнення бідняцьких господарств. Тому поважний вчений, автор ряду монографій і наукових розвідок, був визнаний «шкідником» соціалістичного будівництва і, звісно, став жертвою більшовицьких репресій (на жаль, дата і місце його смерті невідомі).

Аналіз публікацій у періодичній пресі та вивчення архівних документів і матеріалів свідчать, що внаслідок потужної підготовки громадської думки, вже на початку 1930-х рр. радянське суспільство було готове сприймати будь-яку інформацію «за правду», якщо вона торкалася ліквідації проблем повсякденного життя і виявлення тих, хто ці негаразди створював. При тому, суспільство все більше озлоблювалося і реагувало на «нерозстрільні» вироки негативно. Зокрема, у справах «шахтинців», «СВУ», «трудоників», «шкідників у сільському господарстві» та ін., на думку пересічних громадян, вироки судів були надто м'якими і подекуди викликали обурення трудящих. За даними райуповноваженого ДПУ Маркелова, робітники Бершадського цукрового заводу на Вінниччині схвально зустріли повідомлення про розстріл 7 осіб шкідників із «Промпартії». Але коли почули про заміну оголошеного вироку на різні терміни ув'язнення, більшість з них висловила незадоволення і вимагала взагалі розстріляти всіх учасників цього процесу²⁴. В

²² Справа «Української філії Трудової селянської партії» / Упоряд.: Т. Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко. – К.: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. – С. 16–17.

²³ Харченко Я. Кондратьєвщина на Україні // Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства. – Х., 1931. – С. 110.

іншому повідомленні агента ДПУ зазначалося, що мешканці с. Рогузка були незадоволені вироком стосовно учасників процесу «СВУ», вважаючи, що в суді сидять такі ж шкідники як засуджені²⁵.

Загальний настрій громадян про покарання «шкідників» в сільському господарстві спробував висловити автор статті «Контрреволюція в сільському господарстві УСРР» Гр. Григор'єв, зауважуючи, що «вирок маємо досить м'який, надто щодо головних обвинувачених». Однак, його висновок: «голови політичних трупів, людей, що історія їх скинула з рахівниці — революції непотрібні»²⁶, на нашу думку, звучав надто пафосно і не відповідав сподіванням озлобленого населення.

Слід зазначити, що наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. сталінське оточення оголосило про «великий стрибок» у сфері матеріального добробуту. Генсек партії пообіцяв відправити ринкові відносини «до біса» й за рахунок налагодження нормованого розподілу товарів повсякденного попиту підвищити добробут населення, у тому числі забезпечення продуктами харчування, не менш, ніж у 2–3 рази²⁷. Не відставали в обіцянках керівники Раднаркому СРСР, які поставили завдання всім господарникам за рахунок організації городів, садків і приміських господарств забезпечити кожного громадянина щороку по 25 кг плодів і ягід, 125 кг картоплі та 150 кг інших овочів²⁸. Насправді, в Україні ситуація із забезпеченням мешканців міст і робітничого класу була катастрофічна. За даними Наркомату Робітничо-Селянської інспекції (НК РСІ), сховища дозволяли

²⁴ Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р-39, оп. 1, спр. 80, арк. 32.

²⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-39, оп. 1, спр. 80, арк. 33.

²⁶ Григор'єв Гр. Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (Із залі суду) // Вісті ВУЦВК. – 1930. – № 128.

²⁷ Гелей Степан. Трансформація споживчої кооперації у планову систему радянського господарства // Вісті. Діловий випуск. – 2012. – № 42. – С. 5.

²⁸ С. Поборимо труднощі робітнич. постачання // Комунарка України. – 1930. – № 31.

забезпечити населення овочами в розмірі 1 пуд (16 кг), що складало лише 25% до потреби²⁹. Якщо ж взяти за мету контрольні цифри союзного значення, тобто забезпечити постачання картоплі близько 8 пудів, інших овочів 9 пудів на 1 людину в рік, то не викликає сумніву, що навіть за ударними темпами I-ої п'ятирічки це завдання Раднаркому СРСР виявилось черговою булькою. Реально Наркомторг УСРР заклав у план на 1930 р. будівництво овочесховищ, що разом із вже існуючими змогли б забезпечити мешканців великих міст (тих, що обслуговувалися в робкоопах) овочами в розмірі 2 пудів і 5 фунтів, промислових районів — 1 пуд і Донбасу — 1 пуд 30 фунтів³⁰. Зрозуміло, що така кількість життєво важливих продуктів не задовольняла мешканців великих міст і особливо робітників Донбасу. Тому будь-які відхилення від ідеї вождя і завдань уряду, тим більше, виявлені спроби гальмування означеного шляху, в глибині робітничих мас і пролетарської інтелігенції викликали масовий психоз жорстокості й вимоги нещадного покарання винних.

Однак, як свідчить аналіз документів і матеріалів, в системі більшовицької кампанії боротьби зі «шкідництвом» існувало дві самостійні течії: перша — замовні політичні процеси, розраховані на гучний психологічний резонанс; друга — кримінальні справи щодо викриття реальних бандитських формувань і окремих злочинців, які здійснювали крадіжки майна і продуктів харчування на десятки і сотні тисяч карбованців в організаціях постачання та розподілу товарів. Сюди ж потрібно віднести масові випадки марнотратства і привласнення коштів у системі роздрібній мережі та закритих робітничих кооперативів (ЗРК). Цікаво, що покарання справжніх злочинців оприлюднювалося в місцевих засобах масової інформації, але обов'язково в контексті зв'язків з куркулями або з іншими «контрреволюційними» елементами.

Показовою для першого напрямку може слугувати політична справа «Контрреволюційних організацій щодо постачання

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, спр. 59922-фп, т. 1, арк. 228.

³⁰ Там само, арк. 229.

робітничої людності харчових продуктів», яку за дорученням ЦВК і РНК СРСР у 1930 р. організувало і викрило ОДПУ в системі продовольчого забезпечення населення. Придумана чекістами справа торкалася 48-ми «шкідників» з числа високих посадових осіб союзних об'єднань «Холодцентр», «Наркомторг РСФРР» «Союзм'ясо», «Союзриба», «Дальдержрибтрест», «Азрибтрест», «Північ-Держрибтрест», «Союзконсерв», «Союзплодоовоч», що в межах країни і навіть зарубіжжя утворили широко розгалужену білогвардійську організацію й, працюючи у центральному апараті постачальницьких і заготівельних організацій, поставили собі за мету всіляко збільшувати продовольчі труднощі й зривати робітниче постачання. «Фундатором» організації був О. Р. Рязанцев — професор, голова технічної ради при Наркомторзі СРСР, колишній дворянин, генерал-майор. Керував цією контрреволюційною організацією Е. Є. Каратигін — професор, колишній редактор царської газети «Вестник финансов». Одним із організаторів шкідництва був М. З. Карпенко — головний інженер «Холодцентру», колишній дворянин, полковник. Шкідництво в м'ясній справі контролював завідувач відділу збуту «Союзм'яса» Б. А. Левандовський, а член правління «Союзриби» А. І. Єзерський організував і керував шкідництвом у забезпеченні населення країни рибою. Загалом, всі 48 осіб учасників організації мали непролетарське походження, служили в царській армії на командних посадах, в минулому володіли нерухомістю та активами заводів і фабрик, вірно служили білогвардійському режиму. Вирок колегії ОДПУ СРСР був однозначний — як активних учасників шкідницької організації й непримирених ворогів радянської влади — розстріляти³¹.

Аналогічною за метою і соціальним складом учасників, але відмінною за кількістю організацію, «викрили» українські чекісти під керівництвом начальника економічного управління ОДПУ УСРР С. Мазо в другій половині 1930 р.³² Йшлося про гру-

³¹ Вирок мільйонів виконано [ред. ст-тя] // Червоний край. – 1930. – № 114.

³² Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 1066.

пу «шкідників» в складі 12 «спеців», які здійснювали злочинну діяльність у сфері торговельно-кооперативного будівництва України. Ідейним натхненником організації знову був московський професор О. Рязанцев. Виявилось, що група спеціалістів-економістів, агрономів та інженерів із Наркомторгу УСРР, «Холодцентру», «Кооптаху», «Вукоопспілки» і «Укрм'яса», що складалася з ворожих і соціально чужих людей, захопивши керівні посади у вищеназваних установах та в науково-технічній Раді Наркомторгу УСРР, сприяла просуванню і затвердженню та здійсненню явно шкідницьких проектів торговельно-кооперативного будівництва України.

Фактичним керівником цієї групи був заст. голови Науково-технічної Ради Наркомторгу інженер М. П. Винокуров — колишній головний інженер Харківського губернського земства. Допомогавав йому головний інженер «Холодцентру» М. І. Пономарьов — учень і помічник професора О. Рязанцева. До складу групи також входили В. М. Сосновський — головний інженер «Кооптаху», колишній почесний дворянин; А. Д. Плютто — колишній зав. масловідділу ВУКСу, есер, член контрреволюційної організації «Козача Рада»; О. Ф. Овчаренко — інженер відділу капітального будівництва ВУКСу, колишній денікінський контррозвідник; М. Ф. Вілінський — агроном, інструктор масловідділу Вукоопспілки, колишній есер, родовитий дворянин; В. С. Сиром'ятников — один із керівників будівництва маслозаводів ВУКСу, колишній земський начальник, землевласник; Д. Л. Швець-Ярема — агроном масловіддулу ВУКСу, організатор «петлюрівських» повстанських загонів; А. А. Щавінський — інженер масловідділу ВУКСу; В. А. Трабський — зав. відділу будівництва Вукоопспілки та ін.

Принагідно зазначимо, що під гаслом індустріалізації кооперації протягом 1929 р. в Україні було розпочато будівництво понад 41 об'єктів, переважна більшість з яких мала випускати продукцію на експорт. Крім того, розпочалися будівельні роботи ще на значній кількості дрібних підприємств, вартість яких не перевищувала 50 тис. крб. Дозвіл на проведення робіт і затвердження кошторисів здійснювали окружні управління торгівлі на місцях³³. Всі ці новобудови перебували під контролем

громадськості з очікуванням найшвидшого введення їх в експлуатацію. Звісно, очікуючи обіцяне значне покращення харчування, за ходом робіт стежили населення і «компетентні» органи й тому будь-які відхилення від темпів будівництва, порушення при використанні матеріально-технічних ресурсів зразу ставали предметом зацікавленості останніх. Разом з тим, у процесі будівництва виявилось, що ще на стадії проектування, розрахунку кошторисів та визначення сировинної бази було проведено «шкідництво» з боку спеціалістів, що здійснювали техніко-економічне обґрунтування зазначених об'єктів. За «доведеними» слідством фактами учасники цієї групи свідомо закладали прорахунки і недоліки при проектуванні і будівництві об'єктів переробної галузі, допускали перевищення кошторисів і порушення термінів уведення їх в експлуатацію, неправильно обирали місце розміщення і сировинну базу, а також визначали технічні умови для експлуатації цих підприємств. Зокрема, у списку таких новобудов республіканського значення перебували Полтавський і Кременчуцький м'ясокомбінати, Вінницька, Дарницька і Мелітопільська беконні фабрики, Козятинський птахокомбінат, Луганська ковбасна фабрика, Дніпропетровський, Сталінський і Одеський припортовий холодильники та ін.

Насправді, оголошені темпи виконання планів I-ої п'ятирічки за 4 роки зразу заклали у сферу будівництва масу проблем технічного характеру, вимагали виключно стабільного фінансування і матеріально-технічного забезпечення. Крім того, за свідченням М. Пономарьова, нові форми підприємств (беконні фабрики, пташині комбінати), з якими радянські спеціалісти зовсім не були знайомі, але бралися за проектування і будівництво, породили різного роду «переробки, доробки» і призвели до перевитрат кошторисних коштів у значній кількості³⁴. Разом з тим, радянська система «ура-планування» з метою «охопити необ'ємне» призводила до розпорошення коштів і складання занижених кошторисів із постійним дефіцитом облад-

³³ Як іде підготовка до торговельного будівництва [ред. ст-тя] // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 66.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 59922-фп, т. 1–2, арк. 75–75 зв.

нання й будівельних матеріалів, спонукала до встановлення прискорених термінів будівництва, що, у свою чергу, під гаслом «давай, давай» породжувало розповсюдження таких ганебних явищ як штурмівщина і здача об'єктів з грубими порушеннями будівельних норм. Так, Дарницька беконна фабрика, будівництво якої за кошторисом мало коштувати 1,2 млн. крб., фактично обійшлася в кругленьку суму близько 3 млн. крб.³⁵ Поспішна ізоляція вологих стін холодильника Полтавського м'ясокомбінату призвела до того, що комишит був вражений грибок і вже через півроку потрібно було негайно проводити нові ізоляційні роботи (вилілися в 600 тис. крб. додаткових витрат)³⁶. Будівництво Козятинського птахокомбінату проводилося під наглядом В. Сосновського, який, за висновком головного інженера Холодцентру УСРР, «ніде і ніколи не бачив і не читав щонебудь про птахокомбінати» й тому там виявили кільканадцять «вузьких місць» у технологічному процесі виробництва³⁷.

Прорахунки в техніко-економічному обґрунтуванні будівництва об'єктів м'ясопереробної галузі призвели до призупинення в 1930 р. робіт на 3-х новобудовах: беконних фабриках Коростеня, Чернігова і Ромнів³⁸. Як виявили фахівці НК РСІ під час спеціального розслідування, будівництво цих фабрик розпочато без глибокого аналізу фактичного стану сировинної бази для вже існуючих 5-ти підприємств із виробітку бекону. Виявилось, що вони були завантаженні лише на 50% своїх можливостей і тому будівництво нових 3-х фабрик, не забезпечених у найближчий час ніякими сировинними ресурсами, було відвертою безгосподарністю з боку керівництва. Консервація цих об'єктів давала можливість використати на новобудовах близько 3 млн. крб., а також спрямувати на завершення інших об'єктів 150 вагонів цементу, 500 т арматури, понад 3,5 тис. кв. м лісоматеріалів тощо³⁹.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1066, арк. 10.

³⁶ Там само, арк. 9.

³⁷ Там само, арк. 12.

³⁸ Там само, арк. 14.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 59922-фп, т. 1–2, арк. 226–227.

Серйозні проблеми виникли під час будівництва маслозаводів, що зводилися в системі кооперації. Відомо, що зовнішньоекономічна діяльність ВУКСу, що виходила на ринках зарубіжжя окремою структурою, мала значний комерційний успіх. Зокрема, в галузі виробництва і експорту тваринного масла, що в середині 1920-х рр. завоювало неабияку популярність серед споживачів країн Західної Європи. Загалом, експорт тваринного масла з Росії в дореволюційний час і після закінчення громадянської війни здійснювали російські кооператори Вологодщини і Сибіру. Українським виробникам пощастило прорватися на цей ринок завдячуючи зусиллям співробітників «Коопукра» М. Меєровича, Ю. Новаківського і М. Меленевського⁴⁰. Саме їм вдалося переконати тодішнє керівництво ВУКСу і фахівця з питань виробництва масла В. Сиром'ятнікова в 1926 р. відправити до Лондона перші 3 вагони соленого і несоленого масла. Після проведення прискіпливої експертизи на чолі із професором Томпсоном воно було визнане високоякісним і бажаним для британському ринку. Тому, вже в 1927 р. кооператори України поставили в Англію 24 вагони продукції, збільшивши у 8 разів показник попереднього року⁴¹. Добрий початок експорту українського масла підштовхнув до розвитку цілої галузі кооперативного виробництва цього продукту. Якщо 5 заводів з ручним виробництвом у 1924–1925 рр. виготовити лише 107,5 т, то внаслідок інтенсивної механізації і збільшення виробничих потужностей до 20 механізованих підприємств в 1929–1930 рр. випуск масла виріс до 4,2 тис. т, тобто — у 42 рази⁴². До речі, якість продукції українських маслоробів з кожним роком покращувалася й за результатами Всесвітньої гастрономічної виставки в Парижі 1929 р. масло Вукоопспілки отримало найвищу нагороду — «Гранд Прі»⁴³.

⁴⁰ Даниленко О. Зарубіжні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 229–242.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 59922-фп, т. 2, арк. 135.

⁴² Там само, арк. 136.

⁴³ Там само.

Слід зазначити, що збільшення експортного потенціалу підприємств ВУКСу як одного із вагомих джерел надходження валюти в СРСР стало важливою складовою в планах більшовицької індустріалізації 1928–1932 рр. Наростаючий дефіцит валютних ресурсів, який в ці роки набув вирішального значення для закупівлі імпортного устаткування й оплати праці зарубіжних спеціалістів, спонукав владу використати всі резерви для поповнення валютної казни держави, в тому числі, виробництво кооперативного масла, 70% якого йшло на експорт. Тому будь-які відхилення від виконання планів будівництва заводів та його виробництва на експорт розцінювалися як надзвичайна подія.

Разом з тим, неправильний підхід до визначення сировинної бази, поверхнєве ставлення до проблеми водопостачання і водовідведення, нераціональне замовлення імпортного обладнання і т. ін. призвело до того, що в 1930 р. на 15 об'єктах будівництва виявилися суттєві відхилення від кошторисної вартості, виникли порушення санітарних норм та технології виробництва. Так, за визначенням відділу ВУКСу, у селах Маріупольського округу Люксембург і Корень (Остгейм) мали побудувати заводи з виробництва масла на експорт. Як виявилось насправді в цих населених пунктах «ніякої молочної скотини не було і знаходилися поселення грецьких і болгарських рибалок», а в прилеглих селах мешкали болгары, які «крім кіз нічого не розводять»⁴⁴. На Путивлівському і Миргородському заводах для встановлення котлів прийшлося розбирати дах і добудувати стіни. Крім того, вже через півроку після завершення будівельних робіт головний корпус Путивлівського заводу лопнув навпіл і довелося виконувати додаткові роботи для зміцнення фундаменту будівлі⁴⁵.

Безперечно, наведені вище приклади безгосподарності, породженої звичайною недисциплінованістю фахівців на кожній ділянці, можна було сміливо уникнути в процесі виконання зазначених робіт. Однак, їх ліквідація призвела б до зриву запланованого будівництва, перенесення термінів уведення об'єктів,

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1066, арк. 15.

⁴⁵ Там само, арк. 21.

збільшення фінансових витрат за рахунок використання додаткових доброякісних і високотехнологічних матеріалів і вимагала залучення іноземних фахівців. Такої «розкоші» більшовицька влада дозволити не могла: потрібно було економити кошти на всіх ділянках, будувати швидко, використовуючи матеріали вітчизняного виробництва з місцевих ресурсів і в найкоротші терміни вводити об'єкти до експлуатації. Тому порушення зазначених вимог в умовах загострення класової боротьби розцінювалося не інакше як шкідництво з боку контрреволюціонерів, котрі, як правило, під впливом відомих методів слідчих ОДПУ визнавали свою провину повністю або частково. Так, власне, сталося з фігурантами вищезазначеної групи. Але не всі погодилися зі звинуваченнями. Зокрема, М. Пономарьов, В. Сосновський, А. Плютто, О. Овчаренко, М. Вілінський Д. Швець-Ярема повністю визнали свою вину за статтю 54-7 (шкідництво), що передбачала міру покарання — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства, частково винними себе визнали — В. Токарев, А. Щавлінський, М. Винокуров, Г. Климанський В. Трабський і В. Сиром'ятніков — повністю відкинули всі звинувачення⁴⁶. Крім цього, слідчі виділили в окреме впровадження матеріали щодо будівництва Дарницької беконної фабрики та відкрили справи проти низки осіб, які крім зазначених вище 12 осіб проходили у процесі слідства.

Вже 9 січня 1931 р. судова трійка при Колегії ОДПУ УСРР ухвалила вирок всім учасникам цієї справи. Найбільш суворо обійшлися із О. Овчаренком. Стосовно його ухвалили постанову: «Розстріляти» (ймовірно, вирішальну роль відіграла його причетність до денікінської спецслужби ОСВАГ). М. Пономарьов отримав покарання — 10 років суворих таборів; М. Винокуров і А. Плютто — 8 років; В. Трабський — 6 років; В. Сосновський, В. Токарев і В. Сиром'ятніков — 5 років; А. Щавлінський — 4 роки; Д. Швець-Ярема і М. Вілінський — 3 роки і Г. Климанський — 3 роки умовно⁴⁷. Згодом, протягом 1933–1934 рр. знач-

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1066, арк. 28.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 59922-фп, т. 2, арк. 112.

на частина цих засуджених була достроково звільнена із таборів.

Із політичним підтекстом серед причетних до «шкідників» у робітничому постачанні опинилося ще декілька відомих кооператорів. Колишній кооперативний діяч з багатим дореволюційним досвідом, Генеральний секретар продовольства Центральної Ради та начальник департаменту постачання армії Директорії УНР М. М. Стасюк (1885–1943?) повірив більшовицькій пропаганді і повернувся з еміграції в Україну. Проте в 1930 р., займаючи незначну посаду у відділі інкубації, був притягнутий до відповідальності в справі «Кооптаху», а згодом «Українського національного центру», отримав покарання 10 років ув'язнення, повністю відбув термін в таборах Карелії⁴⁸.

Одним із учасників так званої «шкідницької банди», викритої на Україні, зокрема в апараті ВУКСу, був колишній білогвардійський офіцер О. Г. Маркін-Конкін — штабс-капітан 130-го піхотного Херсонського Його Імператорської Величності Великого Князя Андрія Володимировича полку, за військову звитягу в роки I-ої Світової війни нагороджений іменною Георгієвською зброєю. Фахівець з бухгалтерського обліку і планування, автор декількох книжок і публікацій О. Маркін-Конкін став одним із розробників першого п'ятирічного плану для системи Вукоопспілки. Проте йому інкримінували «шкідництво» у визначенні контрольних цифр товарообігу, планів хлібозаготівлі, постачання продуктами харчування й товарів повсякденного попиту для робітничих регіонів республіки⁴⁹. Зокрема, в статті «Товарооборот у наступному п'ятиріччі» О. Маркін-Конкін висловив думку, що в обслуговуванні населення поряд з державною і кооперативною формою торгівлі повинен діяти приватний торговець і брати на себе частину товарообігу⁵⁰. Зрозумі-

⁴⁸ Чабан М. Микола Стасюк — політик, міністр, державний муж // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.libr.dp.ua>.

⁴⁹ Посилимо класову пильність [ред. ст-тя] // Комунарка України, 1930. – № 36. – С. 1.

⁵⁰ Маркін-Конкін. Товарооборот у наступному п'ятиріччі // Вісти ВУЦВК. – 1929. – № 66.

ло, що з ліквідацією непу такі твердження були опортуністичними і розцінювалися не інакше як шкідництво. Крім того, в інших його публікаціях, що протягом 1929 р. побачили світ у «Вістях ВУЦВК», зокрема «Організаційне будівництво споживчої кооперації», «Кадри робітників та склад активу в споживчій кооперації», «Видатки споживчої кооперації», автор припускався думок, які не завжди співпадали з поглядами керманців ВКП(б) щодо ролі і місця кооперації в соціалістичному будівництві. Тому неточності у висловах було розцінені як «підступи недобитків російської контрреволюції» і О. Маркін-Конкін був зарахований до числа «шкідників» радянської кооперації і згідно постанови судової трійки при колегії ОДПУ УСРР від 09.01.1930 р. був відправлений до Північних таборів ОДПУ⁵¹. Подальша доля невідома.

Розглядаючи матеріали кримінальних справ, характерних для другої течії, вражає кількість випадків порушень чинного законодавства і масштаби втрат від діяльності справжніх шкідників в системі кооперації України. Примітно, що в промислових регіонах зловживання в сфері торгівлі і постачання носили ознаки організованої злочинності. Так, у м. Сталіне (нині Донецьк) окружний суд 31.05.1930 р. ухвалив вирок про розстріл 4-х членів кооперативу, вісім учасників угруповання отримало по 10 років ув'язнення, а 9 — по вісім років. Всі вони проходили у справі про шкідництво у сталінської і ругченківської кооперації⁵². У квітні 1931 р. Дніпропетровський міжрайсуд розглянув справу шкідників із системи «Союзхліба». Спритні діячі у кількості 68 осіб із числа колишніх торговців, непманів та куркулів за неповними підрахунками зуміли викрасти і продати приватним особам понад 100 тис. кг хлібопродуктів, тобто означена кількість не надійшла до споживачів Дніпропетровська, Запоріжжя та ін. міст. Як зазначалося у повідомленні, 11 головних ініціаторів і керівників шкідництва були розстріляні,

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 59922-фп, т. 2, арк. 115.

⁵² Брейтман. Присуд в справі кооперативу шкідників // Вісти ВУЦВК. – 1930 – 3 червня.

а інші засуджені до різних термінів покарання з подальшою поразкою прав і заборонаю жити на території УСРР⁵³.

Значна кількість дрібних порушень і розтрат охопила систему Соробкоопу (об'єднання робітничої кооперації Києва). Лише за 8 місяців 1929 р. органи РСІ виявили понад 1000 зловживань з пайовими книжками, що здійснювали посадові особи з метою отримати дефіцитні товари⁵⁴. «В Горлівському робкоопі, — писав обурений робкор, — розтрати, недостачі й таке ін. стали вже побутовим явищем... В Артемівському ЦРК... на хлібозаводі... знайдено запеченими в хліб дві миші, панчошу тощо»⁵⁵. Не відставали від донецьких кооператорів подільські хлібопекарі. На хлібозаводі Вінницького ЦРК за 1928 рік виробили 6570 кг бракованого хліба, а в деяких хлібинах покупці знаходили пісок, недопалки, мотузки, скло, цвяхи і т. п.⁵⁶ Реакцією на такі порушення було звільнення з роботи або незначні терміни покарання.

Крім цього, значні втрати в системі торгівлі допускалися відсутністю нормальних умов для зберігання, особливо, продуктів харчування та безгосподарністю і безвідповідальністю з боку нового покоління кооператорів і працівників прилавків, які опинилися на займаних посадах із числа висуванців, практично, непідготовленими фахівцями. За підрахунками Держплану, втрати України лише на харчових продуктах щороку становили 100–120 млн. крб., що у 4–5 разів перевищували аналогічні показники в інших країнах⁵⁷. Якщо зібрати разом втрати від транспортування і зберігання харчових продуктів та додати до них розтрати і крадіжки в цій сфері то отримаємо

⁵³ *Морошкін*. Шкідників робітничого постачання — до розстрілу // Вісти ВУЦВК. — 1931. — № 85.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ М.В. За оздоровлення кооперативних кадрів. Шкідники // Вісти ВУЦВК. — 1929. — № 162.

⁵⁶ *Гольдінер Г.* Довгі черги по хліб із цвяхами // Вісти ВУЦВК. — 1929. — № 22.

⁵⁷ *Грінберг Е.* Боротьба з втратами в спож. кооперації / Едуард, Грінберг // Вісти ВУЦВК. — 1930. — 3 червня.

величезну суму, яка сягає за неповними оцінками, понад 200 млн. крб.

Не викликає сумніву, що першопричинами поширення крадіжок, розтрат і недостач в системі заготівель, постачання і торгівлі, що стали реальною загрозою зриву мінімальних норм забезпечення товарними ресурсами, була разюча диспропорція між рівнем життя звичайних громадян і партійно-радянською номенклатурою. Більшовицька система забезпечення життєдіяльності не гарантувала переважній більшості громадян права на можливість у цивілізованій спосіб забезпечити навіть мінімальні власні потреби. Тому, щоб отримати шматок хліба насущного, частина працівників була змушувала поступитися Божою засторогою «не вкради» і переступала цей моральний поріг заради збереження власного життя. Утім, ця ж таки система створила найкращі умови для тих, хто мав право на розподіл ресурсів або міг розчерком пера заволодіти певною частиною продовольства, не обов'язково йому належного. Тому зародження і розквіт масових зловживань, крадіжок і розтрат в системі радянської кооперації стало закономірним наслідком відлучення членів товариств від управління та контролю за роботою кооперативів та втрати економічної зацікавленості пайовиків у результатах господарсько-фінансової діяльності.

Отже, на межі 20–30-х років ХХ ст. зі згортанням непу та оголошенням політики «великого стрибка» сталінське керівництво розгорнуло масові репресії проти колишніх спеціалістів і фахівців непролетарського походження в системі кооперативних установ й організацій. Соціальний психоз «шкідництво-манії» й ажіотаж навколо виявлення зловмисників із колишніх «спеців» у торгово-економічних структурах передбачав спробу приховати реальні наслідки погіршення рівня життя радянських громадян, викликаного злочинною економічною політикою керівництва ВКП(б). Сфабриковані органами ОДПУ СРСР декілька гучних процесів щодо «шкідників» у сфері матеріального забезпечення товарами повсякденного попиту і продуктами харчування послужили більшовикам відволікаючим маневром напередодні масового голоду й аргіогі не могли вплинути на виправлення критичного стану продовольчої без-

пеки, зокрема сільського населення України. Тому спроби звалити трагедію Голодомору 1932–1933 рр. в Україні на «вороже оточення» і підступи колишніх «спеців» із числа старої інтелігенції не відповідають дійсності і не можуть служити виправданням рукотворного народнищення, влаштованого ВКП(б) в 30-х роках ХХ століття.

Валерій РЕКРУТ. Политические репрессии сталинского режима против работников «старой» украинской кооперации в конце 1920-х – вначале 1930 годов

Анализируются политические репрессии большевистской власти против бывших «спецов» и работников «старой» украинской кооперации в конце 20-х – вначале 30-х годов ХХ ст.

Ключевые слова: большевики, индустриализация, кооперация, политические репрессии, бывшие специалисты, кадровые чистки, «вредительство».

Valery REKRUT. Political repressions of Bolshevik power against «Old» Ukrainian Co-operation employees in the late 1920s – early 1930s

The article analyses political repressions of Bolshevik power against former employees of «Old» Ukrainian Co-operation in the late 20s – early 30s.

Key words: Bolsheviks, industrialization, Co-operation, political repressions, formers professionals, staff rotations, «sabotage».

*Ірина Чикало**

**Боротьба із «шкідництвом»
у сільському господарстві Чернігівської області
на початку 1930-х рр.**

У статті на основі аналізу архівно-кримінальних справ архіву Служби безпеки України досліджуються окремі аспекти репресивної кампанії по «боротьбі зі шкідництвом» на початку 1930-х рр. у сільському господарстві Чернігівської області.

Ключові слова: шкідництво, сільське господарство, репресії, ДПУ.

Процес наукового переосмислення радянського періоду історії України розкриває нові дослідницькі горизонти. Постійно розширювана джерельна база подає вченим можливість проаналізувати шляхи національного і духовного розвитку нашої країни. Дослідники, позбавлені ідеологічного тиску, на основі архівних документів реконструюють перебіг історичних подій, вивчають механізм створення та функціонування більшовицького режиму в УСРР–УРСР. Українському суспільству повертаються забуті імена політичних діячів, митців, учених, борців за свободу та незалежність України.

Так звана «соціалістична реконструкція» аграрного сектора наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. належить до найтрагічніших сторінок вітчизняної історії, викликаючи протягом останніх десятиліть незмінну зацікавленість науковців і широких кіл української громадськості. Дослідження цього періоду, крім суто наукового, має ще й моральне значення, оскільки йдеться про відновлення історичної справедливості щодо мільйонів наших співгромадян, які безслідно згинули в застінках концтаборів ГПУ-НКВД.

Протягом багатьох років центр критичних досліджень історії та реалій комуністичної України знаходився за межами СРСР. Однак з проголошенням незалежності, масовим розсек-

* Чикало Ірина Миколаївна — науковий редактор Чернігівського пошукового агентства по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією».

реченням архівних матеріалів ситуація докорінним чином змінилася.

Численна історіографія проблеми, зокрема праці С. Кульчицького¹, С. Білоконя², М. Івницького³, В. Васильєва, Ю. Шаповала⁴ та ін. свідчать про те, що останні роки чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної складової «соціалістичної реконструкції» села.

Продовжується робота над видавничим проектом по виданню науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що дав можливість панорамного бачення діяльності лідерів комуністичного режиму, окреслити специфіку в різних регіонах.

Публікації виявлених результатів наукових досліджень на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України у журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» розкривають вагомі нюанси поведінки чекістів та місцевого партійно-державного керівництва в умовах перманентної репресивної політики⁵.

Численні дослідження українських та закордонних вчених щодо аналізу становлення механізму масових репресій у

¹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.

² *Білокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

³ *Івницький Н.А.* Репресивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / РАН, Ин-т российской истории, Ун-т г. Торонто (Канада). – М., 2000. – 350 с.

⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала; Київська міська орг. «Меморіал»; Всеукр. т-во «Меморіал». – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

⁵ *Ляковська С.* Діяльність органів ДПУ УСРР в сфері економіки в 1927–1928 рр.: за матеріалами відомчої статистики // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 196–292; *Подкур Р.Ю.* Реакція співробітників органів держбезпеки на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 136–167 та ін.

1930-ті рр. вказали, що основним чинником репресивної політики стало бажання вищого партійного державного керівництва СРСР у короткі терміни здійснити модернізацію економіки країни, змінити світогляд переважної частини населення. Однак, такий крок вимагав значних капіталовкладень або залучення необмеженої кількості робочої сили.

Керівники партії розуміли, що це збільшує кількість незадоволених режимом і намагалися зобразити «шкідників», «саботажників», «ворогів народу» відповідальними за економічні труднощі та прорахунки, аварії в промисловості і на транспорті, безгосподарність у сільському господарстві тощо. Показові репресії, публічні судові засідання пояснювали економічні негаразди повсякденного життя наявністю «внутрішнього ворога»⁶.

Багаторічне безжалісне переслідування спеціалістів з дореволюційними дипломами, врешті-решт, призвело до майже цілковитого знищення прошарку «старої» інтелігенції. Їх місце у промисловості зайняли робітники або спеціалісти, спішно підготовлені на курсах, у технікумах і вузах.

Одними з перших під колесо «боротьби із шкідниками» попали спеціалісти кам'яновугільної і металургійної промисловості. У 1928 р. відбувся відомий публічний процес під назвою «Шахтинська справа». До суду були притягнуті 53 особи, які обвинувачувалися в контрреволюційній діяльності, покликаний «зірвати індустріалізацію та послабити обороноздатність Радянського Союзу». 11 осіб засудили до розстрілу, інших — до різних термінів ув'язнення. Поняття «шахтинці» стало загальним, синонімом «шкідництва». Шахтинська справа стала приводом до «спецеїдської» кампанії на зборах і в пресі. У газетах відкрилися постійні рубрики: «Шкідники індустріалізації», «Методологія і практика шкідництва» і т. д. «Шахтинська справа» стала проблемним каменем, репетицією для організації нових процесів.

Провідним напрямком у діяльності репресивних органів була боротьба із т. зв. «шкідництвом» у сільському господарстві. Чернігівська область не стала винятком.

⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 400–401.

Важливим фактором, який створював передумови для такої боротьби, було постійне збільшення планових виробничих показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва у колективних об'єднаннях. Ймовірно, що таким чином центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, що панувала в колгоспах, поглиблюючи кризу аграрного виробництва, зумовлену суцільною колективізацією.

У цей період у державних планах почали визначати не лише площі посівів, але й строки сівби, регламентували всі роботи зимового періоду: снігозатримання, вивіз гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищення, ремонт реманенту, збруї, збереження тягла, забезпечення фуражу⁷.

«Шкідництво» вбачали в усіх проявах безгосподарності, що стала нормою життя в колективних об'єднаннях: неналежному зберіганні насіннєвих фондів, несвоєчасному ремонті сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу вище партійне й радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижацьким ставленням до коней».

Та істерія, що роздмухували навколо «шкідників» засоби масової інформації, постійне залякування колгоспників судом, нерідко призводило й до трагічних наслідків (убивств, самогубств через страх бути притягнутим до кримінальної відповідальності).

Одночасно з виявленням окремих випадків «шкідництва», органи ДПУ здійснювали ліквідацію контрреволюційних угруповань, «шкідницьких груп», до складу котрих входили голови колгоспів, члени правління колгоспів, завгоспів, рахівників, бухгалтерів, рільників, комірників, агрономів, які: «умисно розбазарювали й знищували продовольчі ресурси», «ставили собі за мету знищення Радянської влади, шляхом повстання селян»,

⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933–1937 рр. / Упоряд. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 788

«проведення шкідницької роботи з метою послаблення економічної міцності держави».

Одним з прикладів справ по виявленню і боротьбі із «шкідницькими повстанськими організаціями» можна назвати справу про контрреволюційне угруповання в с. Лісконоги Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. у 1931–1932 рр.

Як зазначається в обвинувальному висновку: «В Новгород-Северское Райотделение ГПУ поступили агентурные и официальные сведения о том, что в с. Лесконогах Новгород-Северского района имеется группа антисоветски настроенных лиц, состоящих в основном из кулаков, бывших членов партии, бывших офицеров Петлюровской комендатуры, руководимая кулаком — Белозером Степаном Ивановичем»⁸.

До т. зв. «угруповання» належало 7 осіб: Белозор Степан Иванович — куркуль, одноосібник, заарештований 1 березня 1931 р.; Подгорний Овсій Матвійович — куркуль, одноосібник, заарештований 1 березня 1931 р.; Подгорний Павло Овсійович — куркуль, заарештований 1 березня 1931 р.; Богойко Олександр Семенович — торговець, заарештований 12 квітня 1931 р.; Чуприна Лука Прокопович — колишній офіцер, петлюрівський комендант, заарештований 25 липня 1931 р.; Богойко Петро Дмитрович — бідняк, заарештований 1 березня 1931 р.; Журавок Максим Павлович — середняк, в минулому злочинець, заарештований 1 березня 1931 р. Основною своєю метою організація начебто «ставила зрив всіх видів кампаній, антирадянська агітація проти міроприємств партії». У результаті проведення контрреволюційної діяльності у с. Лісконоги було «призупинено колективізацію та виконання кампаній по пенько-хлібо-м'ясозаготівлям».

На допиті 14 лютого 1931 р. Богойко П.Д. показав: «[...] Богойко Александра Семеновича я знаю как врага Советской власти. При моей с ним встрече [...] за выпивкой он стал мне говорить, что рано или поздно Советская власть погибнет и придется расплачиваться. На это я ему ничего не ответил, но подумал,

⁸ Держаний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8610, арк. 226

что Богойко А.С. прав, так как много было фактов говорящих за то, что Советская власть не выдержит — например вредительство, всевозможные неполадки в строительстве [...]»⁹.

Підтверджуючи «шкідницьку» діяльність організації, один із обвинувачуваних — Бурій Олександр Андрійович на допиті 16 лютого 1931 р. розповів: «[...] со дня прибытия Богойко в с. Лесконоги, последний не пропускал ни одного общего собрания, на которых выступал против проводимых кампаний говоря, что советская власть забирает последнее у крестьян, облагает непосильным налогом[...]»¹⁰. Але одночасно він же й виправдовує Богойко: «[...] Богойко Петр использовался ниже следующими кулаками Белозером Степаном, дьяконом Калиновским, Журавком Максимом его братом Ефимом, которые поят его водкой, и он благодаря его связи с ними подрывал мероприятия власти и защищал интересы кулачества [...]»¹¹.

По закінченню слідства, 22 листопада 1931 р. уповноважений СПВ Сумського оперсектору ДПУ зробив висновок про те, що провину всіх обвинувачених у злочині, передбаченому ст. 54-2 КК УСРР доведеною і справу було направлено на розгляд Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР для «обрання відповідної міри соціального захисту».

За постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР від 3 лютого 1932 р.: «[...] Чуприну Л.П. — заключить в концлагерь на 5 лет; Белозера С.И. — заключить в концлагерь на 3 года; Подгорного Е.М., Подгорного П.Е. — выслать через ПП ОГПУ в Северный Край сроком на 3 года; Богойко А.С. — выслать через ПП ОГПУ в Казахстан сроком на 3 года; Богойко П.Д., Журавку М.П. — из-под стражи освободить и дело в отношении их прекратить [...]»¹².

Дещо більшого розголосу на території Чернігівської області набула справа «Конденсатор». Наприкінці 1932 р. Чернігівським обласним ДПУ УРСР розкрито та ліквідовано в Україні

⁹ Держархів Чернігівської обл. ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8610, арк. 44.

¹⁰ Там само, арк. 76.

¹¹ Там само, арк. 76.

¹² Там само, арк. 252.

«контрреволюційну повстанську шкідницьку організацію в сільському господарстві, що ставила собі за мету знищення Радянської влади шляхом збройного повстання та проведення шкідницької роботи з метою послаблення економічної міцності країни»¹³ що діяла на території м. Чернігів та у Чернігівському, Конотопському, Борзнянському та Ніжинському районах Чернігівської області. До її складу входило 25 осіб. Організація начебто була «філіалом» контрреволюційної організації в системі «Укрплодоовочколгоспцентру» у м. Київ.

Слідством було «встановлено», що членом Київського керівного ядра Пащенком Олександром Івановичем (заст. Управляючого Київської обласної контори «Укрплодоовочцентру») завербовані управляючі районними конторами «Укрплодоовочцентру» Чернігівської області: Чуб Микола Анастасійович — по м. Чернігів, Оніщук Олексій Трохимович — по м. Конотоп, Плавинський Григорій Іванович — по м. Ніжин. Завербувавши вказаних осіб, Пащенко дав їм завдання по створенню повстанських осередків, підбираючи та залучаючи до контрреволюційної роботи антирадянський та контрреволюційний елемент.

Саме тут і розпочинається активна робота слідчих по виявленню та притягненню «шкідників» до відповідальності. На початку 1933 р. органами ДПУ було заарештовано та допитано в якості звинувачуваних по цій справі 25 осіб.

Оніщук Олексій Трохимович, управляючий міжрайконторою «Укоплодоовочцентру» у м. Конотоп, заарештований 2 лютого 1933 р. На допитах він свідчив, що завербував до організації Михайлова Кузьму Львовича — агронома Конотопського пункту картопляного тресту, який був заарештований 16 лютого 1933 р. і зізнався в участі у контрреволюційній організації: «[...] Признаю себя виновным в том, что я состоял членом контрреволюционной повстанческой организации, ставившей своей целью свергнуть Советскую власть путем поднятия восстания крестьян. В члены вышеуказанной организации я был завербован агрономом конторы “Укрплодовоощцентр” Онищуком А.Т. в первой половине ноября месяца 1932 г. [...] На протяжении

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 10522, арк. 139.

ряда лет, т.е. начиная с 1930 г., я был враждебно настроен к существующему строю. По этому, в момент вербовки меня в члены организации, я охотно изъявил желание активно бороться за подготовку восстания, а также работать по выполнению поручений организации, взяв на себя обязанность вовлечения новых членов в нашу контрреволюционную организацию [...]»¹⁴.

Ще один член «організації» — Ратніков Василь Іванович — завгосп Конопляного радгоспу роз'їзду Вир'ївка Конотопського р-ну був заарештований 12 березня 1933 р. Після численних допитів повністю визнав себе винним.

Після одного з допитів Оніщука, 16 лютого 1933 р. також був заарештований один з «завербованих» ним членів «шкідницької організації» Козюра Федір Якович — агроном Борзнянського районного земельного відділу. Він зізнався в залученні до повстанської організації: Працюка-Лоренца Аркадія Петровича — агронома Борзнянського РайЗВ, заарештованого 23 лютого 1933 р.; Тищенко Петра Миколайовича — зоотехніка Борзнянського РайЗВ, заарештованого 25 лютого 1933 р.; Семененко Григорія Семеновича — плановика-економіста, заарештованого 23 лютого 1933 р.; Белозьора Івана Івановича — виконуючого обов'язки садівника-городника у колгоспі «Незаможник», заарештованого 25 лютого 1933 р.; Пуріса Сергія Кириловича — городника того ж колгоспу, заарештованого 8 березня 1933 р.; Дружеловського Вітольда Феліціатовича (він же Павло Олександрович) — інструктора Конотопської міжрайконтори «союзсемянзавода», заарештованого 20 березня 1933 р.; Зіневича Івана Федоровича — садовода-городника у колгоспі, заарештованого 23 лютого 1933 р.; Волошина Павла Микитовича — голови спілки мисливців Борзнянського району, заарештованого 16 березня 1933 р.

Крім вище названих осіб, до справи в якості обвинувачених були притягнуті: Федак Петро Андрійович — священник в минулому, на момент арешту 16 березня 1933 р. без певних занять; Белозьор Петро Іванович, заарештований 9 березня

1933 р.; Тарасенко Іван Іванович — табельник колгоспу, заарештований 14 березня 1933 р.; Самардак Іван Трохимович — колгоспник, заарештований 10 березня 1933 р.; Стрішний Іван Іванович — колгоспник, заарештований 20 березня 1933 р.; Костюк Іван Григорович — одноосібник, заарештований 30 березня 1933 р.; Вітер (Ветер) Павло Якович — колгоспник, заарештований 20 березня 1933 р.; Заїка Юрій Вікторович — агроном-городник, заарештований 28 січня 1933 р.; Соколенко Григорій Семенович — колгоспник, заарештований 31 січня 1933 р.; Безкоровайний Микола Андрійович — вчитель, заарештований 13 лютого 1933 р.; Нікітченко Макар Микитович — член правління колгоспу ім. Сталіна, заарештований 23 січня 1933 р.

Частина обвинувачених одразу зізналися у «контрреволюційній шкідницькій діяльності». Так, під час допиту 20 лютого Козюра Ф.Я. свідчив: «[...] Известные мною лица, будучи на своей работе, начали направлять свою работу по сельскому хозяйству вредительски, что особенно было мной подмечено и выявлено у следующих лиц: Працюк А.П. находясь на должности старшего держагронома при райЗУ, в период горячей подготовки к предстоящей весенней посевной кампании на 1933 г. начал систематически заводити пьянки с агрономами: Дружеловским П.А., Симоненко Г., Куницыным Б.К. и др., эти пьянки сильно сказывались на работе т.к. Працюк будучи агрономом-плановиком по целым дням не появлялся в учреждении и не руководил работой, не давал соответствующих установок младшим товарищам, и этим тормозил работу подготовки к весеннему севу по району [...]»¹⁵. Стрішний Іван Іванович на допиті 20 березня 1933 р. показав наступне: «Признаю себя виновным в том, что я состоял членом контрреволюционной повстанческой организации, ставившей своей целью свержение Советской власти путем поднятия восстания крестьян. В выше указанную организацию вовлек меня Белозер Иван Иванович в январе 1933 г. Которого числа точно не помню, идя вместе с ним вдвоем из сельсовета домой, он по дороге мне

¹⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр 10524, арк. 269–271.

¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр 10524, арк. 206.

начал говорить, что «одни живут, а другие выживают». И все это через то, что нет у нас организованности. А если бы мы были организованы, то нам бы жилось лучше». И тут же он мне сказал: «В нашем колхозе “Незаможник” есть организация, которая ставит своей целью улучшить экономическое положение крестьян путем восстания, в которой и состоит он, Белозер И.И.» и предложил вступить мне в таковую, на что я дал свое согласие[...]»¹⁶.

Але, не зважаючи на тиск слідчих, більшість обвинувачених винними себе не визнали ані на допитах, ані на очних ставках. Під час однієї з таких очних ставок між Козюрою Ф.Я. та Дружеловським П.О. 11 квітня 1933 р. останній стверджував: «[...] Категорично отрицаю разговор с Козюрой на какие то ни было политические темы. Предложения о вступлении в контрреволюционную организацию мне Козюра не давал и естественно согласия я дать не мог [...]»¹⁷. Під час очної ставки між Козюрою Ф.Я. та Зіневич І.Ф., останній свідчив: «[...] Я тримаю показание Козюры о том, что он вербовал меня в контрреволюционную организацию и давал мне поручение проводить вовлечение других лиц в подобную организацию. Вообще мне ничего не известно о существовании в Борзнянском районе повстанческой организации[...]»¹⁸.

Слідство по цій справі, як зазвичай, в той час, було швидко закінчено і вже у квітні 1933 р. було винесено обвинувальний висновок, згідно якого вина всіх обвинувачених у злочинах, передбачених ст.ст. 54-2, 54-11 УК УСРР була доведена, справу на Волошина Я.П., Куніцина Б.К., Котова П.А, Сливко Г., Ландішевського А., Короля С.М., котрі проходили по справі, як свідки виділено в окреме провадження, а обвинувачені були передані до Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР для винесення остаточного вердикту.

Згідно протоколу рішення Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 15 травня 1933 р. всі обвинувачені визнані винними

¹⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр 10524, арк. 192.

¹⁷ Там само, арк. 221.

¹⁸ Там само, арк. 143.

у злочині, передбаченому ст. 54-11 ККУСРР, але покарання було різним. Так, Оніщук О.Т., Козюра Ф.Я., Федак П.А., Заїка Ю.В., Безкоровайний М.А. були засудженні до позбавлення волі у виправному таборі на 10 років; Михайлов К.Л., Ратніков В.І., Працюк-Лоренцо А.П., Тищенко П.М., Белозьор І.І., Волошин П.М., Чуб М.А. — позбавлені волі у таборі на 5 років; Семоненко Г.С. — позбавлений волі у таборах на 3 роки; Тарасенко І.І., Стрішний І.І., Плавинський Г.І. — висланий через ПП ОГПУ до Північного краю на 3 роки; Дружеловський В.Ф. — позбавлений волі у таборі на 5 років, але вирок визнано умовним, з-під варті його було звільнено; Пуріс С.К., Белозьор П.І., Самардак І.Т., Костюк І.Г., Вітер (Ветер) П.Я., Нікітченко М.М. — позбавлені волі у таборі на 3 роки кожен, але виро визнано умовним та з-під варті їх звільнено. Справу стосовно Зіневича І.Ф. — припинено, з-під варті — звільнено. Відносно ж Соколенка Г.С. винесено рішення про виділення матеріалів в окрему справу та дослідження в «частині зброї».

У 1994 р. всі звинувачені по цій справі були визнані невинними по цій справі та реабілітовані Чернігівською обласною прокуратурою.

Зрозуміло, що випадки «затримки сівби», «неналежного зберігання насінневих фондів», «несвоечасного ремонту техніки», «поганого утримання худоби», звичайно мали місце в сільському господарстві, але це траплялось, в більшості, не через «умисне шкідництво», а, через звичайну недбалість, неухважність, безгосподарність керівників та працівників. Через відсутність мотивації колгоспники ставилися до повсякденної колгоспної праці як до «кріпосної повинності».

Загалом, аналіз кампаній по боротьбі зі «шкідництвом» в аграрному секторі дозволяє зробити висновок про обумовленість репресивних дій партійного й радянського керівництва держави кризовими явищами в сільському господарстві України.

Ірина ЧИКАЛО. Боротьба с «вредительством» в сельском хозяйстве Черниговской области в начале 1930-х гг.

В статье на основе анализа архивно-уголовных дел архива Службы безопасности Украины исследуются отдельные аспекты репрессив-

ной кампанії по «борьбе с вредительством» в начале 1930-х гг. в сельском хозяйстве Черниговской области.

Ключевые слова: вредительство, сельское хозяйство, репрессии, ГПУ.

Irina CHICALO. The fight against «sabotage» in agriculture Chernihiv region in the early 1930s.

On the base of analysis of archival criminal archives of the Security Service of Ukraine studied some aspects of the repressive campaign «fight against sabotage» in the early 1930s. agriculture Chernihiv region.

Key words: sabotage, agriculture, repression, GPU.

Кирило ГОРБУРОВ*

**Переддень «Великого терору»
у Польському педагогічному інституті у Києві**

У статті йдеться про переддень «Великого терору» 1937–1938 рр. у національному вищому навчальному закладі — Польському педагогічному інституті у Києві, організованому восени 1930 р. й ліквідованому як самостійний ВНЗ восени 1935 р. Реконструйовано «репресивні» біографії його керівників, професорсько-викладацького складу й студентства.

Ключові слова: «Великий терор», репресії, польська національна меншина в УСРР, Польський інститут соціального виховання у Києві, Польський педагогічний інститут у Києві, Стефан Сохацький, Юрій Бодняк.

У сучасній вітчизняній історіографії, коли йдеться про репресивні дії більшовицької адміністрації в Україні 1933–1934 рр., спрямовані проти польської національної меншини та її комунізованих інституцій — за характеристикою енкаведистів, «легальних прикриттів» «контрреволюційної шпигунської робо-

* Горбуров Кирил Євгенович — кандидат історичних наук, м. Миколаїв.

ти», найчастіше згадується науково-дослідний Інститут польської пролетарської культури при ВУАН — АН УСРР (ІППК). Завдячує це, очевидно, хрестоматійній цитаті з виступу наркома освіти республіки В. Затонського на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. про ледь не стовідсоткове інфільтрування «агентури» фантомної «Польської військової організації» до штатів цієї інституції та її оперативну «санацію» «доблесними чекістами»: «В деяких інститутах, як, приміром, в Інституті польської культури, залишився незаарештованим лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомийки був підібраний цілковито «одностаино». Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації»¹.

До певної міри «у тіні» висвітлення теми репресій проти особового складу польських радянських інституцій в УСРР перебуває Польський педагогічний інститут у Києві (ППІ). Фрагментарно репресії проти окремих представників його професорсько-викладацького складу (М. Драй-Хмари, С. Сохацького, К. Штепи, Ф. Якубовського) згадуються у монографії В. Марочка та Г. Хілліга про репресованих українських педагогів². Завданням автора є реконструкція головних моментів репресивних дій тоталітарного режиму упродовж 1933–1935 рр. проти керівників ППІ, його професорсько-викладацького складу й студентського колективу.

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 59 зв.; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 329; Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 122; Його ж. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 293; та ін.

² Див.: Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Гьотц Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 214–218, 226–230, 237, 240–243.

Польський інститут соціального виховання (скорочено у дусі часу — Польський інститут соцвиху або Польський соцвих), згодом — Польський педагогічний інститут у Києві — було організовано восени 1930 р. й урочисто відкрито у січні 1932 р. Першим його директором став Стефан Сохацький*. Його діяльність на цій посаді внаслідок низки об'єктивних та суб'єктивних обставин була не надто вдалою, що й спричинило відхід С. Сохацького від керівництва ППІ навесні 1933 р.

У березні 1933 р., згідно з рішенням бюро Київського обкому КП(б)У, директором Польського педагогічного інституту у Києві був призначений Юрій Бодняк (справжнє прізвище та ім'я — Грабський Антін), який й очолював цей вищий навчальний заклад до 10 вересня 1934 р.

На час прийому справ Польського педагогічного інституту (ППІ) у березні 1933 р. Ю. Бодняком від свого попередника С. Сохацького, за пізнішими свідченнями Ю. Бодняка, вищий навчальний заклад нагадував «корабель, що потопає»³. Очевидно, що слід було вжити радикальних заходів, аби врятувати цей «корабель». Ю. Бодняк усвідомлював, що виконання цього надзавдання вимагатиме від нього «справді нелюдських зусиль, ініціативи й енергії»: «І я ці зусилля доклав з фанатичною самопожертвою, відмовляючи собі в усьому особистому, аж до найелементарніших родинних й культурних запитів. Працював я по 18 год. на добу, жертвуючи й відпочинком, й здоров'ям [...]»⁴.

Втім, попри завищену самооцінку Ю. Бодняка і його справді високу самопожертву й «самоспалювання» на роботі, лише індивідуальних зусиль нового керівника була вкрай недостатньо. Його тогочасний підлеглий, декан природничого факультету

* *Сохацький-Братковський Стефан Вацлавович* (1891–1934) — функціонер польського соціалістичного й комуністичного руху, політемігрант. 1931–1933 рр. (до березня) — директор Польського педагогічного інституту у Києві, згодом директор Самарського інституту зернових культур. У червні 1933 р. заарештований у сфабрикованій «справі» «ПОВ». 9 березня 1934 р. Колегією ОГПУ засуджений до смертної кари. Страчений.

³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 195 зв.

⁴ Там само, арк. 203.

тету ППІ Б. Мазурмович зауважував 25 вересня 1936 р., що Ю. Бодняк належав до категорії таких адміністраторів, які «особисто дуже багато працюють, а справи у підлеглому їм апараті все ж йдуть погано»⁵. Така характеристика ситуації відповідала дійсності. У навчальному закладі бракувало викладацьких кадрів, які б читали лекції ... польською мовою. Не володіла польською належним чином й значна частина студентів. Додавалися й прикметні для радянської школи ідеологічні обмеження, «чистки» тощо. Наприклад, один з лекторів польської мови на прізвище Федоров був звільнений «за ідеологічні збочення та методичні помилки». Крім мовних проблем, відверто недостатньою була й загальноосвітня підготовка слухачів й частини професорсько-викладацького складу⁶.

Втім, розв'язання усіх проблем, цілком у дусі часу, вбачалося у пошуках, викритті й видаленні з інституту «соціально чужих» й «ворожих елементів», «шкідників» тощо. Насамперед, як розповідав згодом новопризначений директор ППІ, «систематичним вивченням лектури, студентів й аспірантів щодо їхнього ставлення до роботи й самої якості навчальної роботи були зроблені висновки щодо необхідності значного оновлення професорсько-лекторського колективу й видалення з інституту частини студентів та аспірантів як невідповідних вимогам успішної підготовки учительських кадрів»⁷.

Внаслідок проведеної новим керівництвом Польського педагогічного інституту у березні 1933 р. комплексної («політичної» й академічної) «чистки» професорсько-викладацького й студентського складу цього вищого навчального закладу було звільнено за «невідповідністю посадам», а також як «політично чужий й ворожий елемент» — 39 викладачів з 67 наявних у штаті (58%), а також майже 40 студентів й 5 аспірантів. Після «санації» студентського складу на усіх наявних трьох курсах й випуску решток третього курсу й частини другого на практич-

⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 280.

⁶ Див.: *Ковальчик Я.* Готуємо кадри польської пролетарської інтелігенції / Я. Ковальчик // *Студент революції.* — 1931. — 25 листопада. — № 33. — С. 2.

⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 203 зв.

ну роботу перехідний студентський контингент ППІ скоротився на початок нового навчального року з 278 до 160 осіб⁸.

Зрештою, «чистка» й зміна керівництва Польського педагогічного інституту у березні 1933 р. не пройшла повз увагу таких ретельних «сторонніх» спостерігачів польського життя в УСРР, якими були дипломати II Речіпосполитої. Так, на початку вересня 1933 р. віце-консул Консульства Польщі у Києві П. Курніцький у таємній інформації для Посла II Речіпосполитої у Москві зауважував не лише зміну керівника ППІ у березні поточного року, а й масштабну «ревізію» професорсько-педагогічного складу цього інституту та його слухачів, «ледь не половина яких пройшла через каземати ГПУ», що його співробітники під час допитів намагалися виявити «існування законспірованої організації»⁹.

Вже улітку 1933 р. ГПУ УСРР здійснило низку арештів професорсько-викладацького складу ППІ. Так, 17 червня 1933 р., під час харківського відрядження, було затримано лектора київського Польського педінституту Людвігу Рудницьку. Чотири місяці мужня жінка відкидала інкриміновані їй обвинувачення у «приналежності» до «Польської військової організації». Лише 28 жовтня 1933 р. уповноважений секретно-політичного відділу Київського обласного ГПУ Г. Коркунов прийняв (вибив?) заяву до Колегії ГПУ УСРР «лектора *Польпедінститута Рудницької Людвіки Йосифовны*»: «Желая искренне и чистосердечно покаяться перед Советской Властью и совершенно новым человеком вернуться к труду и работать в интересах нового социалистического общества — признаю себя виновной в том, что я являлась членом контрреволюционной организации ПОВ [...]. Целиком и решительно рву с контрреволюцией и прошу Советскую Власть и органы ГПУ дать мне возможность искренним и преданным трудом оправдать перед Властью и обществом совершенные мною преступления и ошибки.

⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 203 зв.

⁹ Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – S. 375.

Подробные и полные показания о контрреволюционной деятельности организации ПОВ и своей лично деятельности дам дополнительно»¹⁰.

Після арешту Л. Рудницької у липні–жовтні 1933 р. відбулися арешти й інших представників професорсько-викладацького складу Польського педагогічного інституту у Києві: 4 липня за ґрати потрапив доцент й завідувач кафедри ППІ *Й. Туронь*; 7 липня — заступник директора ППІ, професор *Ч. Снадзький* й помічник директора по адміністративно-господарській роботі *Е. Свіонтек*; 20 липня — колишній помічник директора *В. Мулько*; 10 серпня — колишній (1929–1932) заступник директора *М. Бржезовський*; 9 вересня — завідувач кафедри ППІ *Г. Політур-Радзейовський*; 13 жовтня 1933 р. був ув'язнений аспірант ППІ *С. Козиндо*. Крім того, у літні місяці й на початку осені 1933 р. долю заарештованих колег розділили також лектор Польського педагогічного інституту *С. Бернадський*, завідувач кафедрою *С. Гродецький*, викладач Мархлевського робітфаку ППІ *Л. Коріцинський* та ін.

13 жовтня 1933 р. київський віце-консул II Речіпосполитої П. Курніцький знову інформував Посольство Польщі у Москві про «чистку» у ППІ та Польському педагогічному технікумі ім. Ф. Кона у Києві, з яких було усунуто й заарештовано низку викладачів, яким інкримінувалося створення «таємної польської організації». Так само, за повідомленням дипломата, понад 150 студентів старших курсів було виключено з обох цих навчальних закладів як «соціально чужих» й частково також заарештовано. Зрозуміло, що чергова репресивна акція ГПУ серйозно порушила нормальний перебіг навчального процесу. Крім того, поважна частина слухачів польських Інституту й Технікуму у Києві «добровільно» залишила навчання через «фа-

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 60830-ФП, т. 45, арк. 1, 3; т. 126, арк. 8–9; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – С. 291–292. У вищезгаданій статті О. Рубльова (с. 291) наведена лише дата видачі ордена на арешт Л. Рудницької — 13 червня 1933 р. Нами за документами обох томів її «справи» з'ясована дата арешту — Харків, ніч з 17 на 18 червня 1933 р.

тальні побутові умови», низький академічний рівень викладання, перманентну дезорганізацію навчального процесу (лекцій, програм, іспитів, постійне вилучення «шкідницьких» підручників) тощо¹¹.

Зрештою, під перманентні «чистки» професорсько-викладацького й студентського складу Польського педагогічного інституту у Києві, численні арешти, здійснювані у ньому ГПУ УСРР, вже наприкінці 1933 – на початку 1934 р. була підведена своєрідна «теоретична база», а сам вищий навчальний заклад майже органічно «вмонтований» до загальної схеми «Польської Організації Військової» (ПОВ) в Україні — чергового витвору сталінської таємної поліції¹². Зокрема, у меморандумі Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР щодо розгортання «слідства» у справі «ПОВ» від 7 грудня 1933 р. наводилася виразна «характеристика» польських науково-дослідного й вищого навчального закладів Києва: «Основними легальними базами, що на них ПОВ у Києві спиралася у своїй роботі щодо формування нових кадрів, були інститути Польської Пролетарської Культури й Педагогічний. Вони слугували ширмою для ведення контрреволюційної роботи за легальних умов»¹³. Зрозуміло, що така «атестація» дорівнювала смертному вироку для цих інституцій, які упродовж наступних двох років лише агонізували до своєї офіційної ліквідації восени 1935 р.

¹¹ Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – S. 408.

¹² Докладніше про фабрикування «справи» «ПОВ» див., напр.: Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189; Рубльов О.С. «Польської Організації Військової» справа 1933–1935 / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 388–390; та ін.

¹³ Цит. за: Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – С. 283.

Вищезгадані «мотиви» знайшли докладніше висвітлення в узагальнюючому «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної шпигунської організації, яка йменувалася «Польська Організація Воєнна» («ПОВ»)), затвердженому у квітні 1934 р. головою ГПУ УСРР В. Балицьким. Так, у шостому розділі цього специфічного документа «Контрреволюційна шкідницька робота на культурному фронті», зокрема, зауважувалося: «Два польських інститути у Києві — Інститут Польської Культури й Інститут Соцвиху — внаслідок проникнення до них впливу ПОВ, перетворилися на основні бойові й організаційні бази ПОВ. Особливо виділявся у цьому відношенні Інститут Соцвиху. За завданням московського керівництва ПОВ Польський Інститут Соцвиху повинен був зайнятися підготовкою організаторських, пропагандистських й військових кадрів для повстання. Призначення директором інституту Сохацького Степана, який був одним з керівників українського центру організації, фактично було передачею інституту у цілковите розпорядження ПОВ [...]»¹⁴.

Й далі конкретизувалася «шкідницька робота» ПОВ у цьому вищому навчальному закладі, зокрема, щодо добору професорсько-викладацького складу й комплектування студентством: «Керований ставлениками ПОВ, особливо Сохацьким, інститут перетворився на розсадник польського націоналізму на Україні, що підготовляв націоналістичні кадри учителів для польських шкіл. Підбір лекторського й професорського складу відбувався з осіб, які або перебували членами ПОВ, або показали свою здатність провадити польську націоналістичну агітацію.

Комплектування інституту молоддю відбувалося таким чином, що забезпечувалася більшість студентів націоналістично й антирадянські налаштованих. Набір студентів відбувався

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 2, арк. 113; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: Зб. док. та матер. / НАН України. Ін-т історії України; Головна редколегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією». Відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – С. 287.

комісіями у складі членів ПОВ, які спеціально виїздили на місця, вступники також пропускалися під час прийому також спеціально дібраною комісією. Внаслідок [цього] до інституту поступало дуже багато майже неписьменних, але проте тих, хто забезпечував контрреволюційний вплив організації»¹⁵.

У тому ж самому специфічному документі авторства республіканського ГПУ подавалися й «конкретні» цифри «засміченості» ППІ «агентурою ПОВ». Мовляв, упродовж 1932–1933 рр. до Польського педінституту було інфільтровано аж 27 членів ПОВ, які забезпечували цілковитий контроль організації над навчальним закладом, обіймаючи усі відповідальні посади по адміністративній, навчальній, фінансовій й господарській частинах¹⁶. Інститут й легальні можливості, які він надавав для «прикриття контрреволюційної роботи», нібито широко використовувалися ПОВ для створення на місцях «опорних точок» організації, тобто груп «надійних осіб», які у відповідний момент мали «розгорнутися на диверсійно-повстанські загоони». Для створення таких «опорних точок» використовувалася широка можливість роз'їздів, надсилання на місця довірених осіб під формальним приводом організації периферійних робітфаків або ж вербувальної кампанії для інституту, проходження педагогічної практики студентами¹⁷.

Таким чином ГПУ УСРР у властивий для себе викривлений спосіб витлумачило буденну, напружену й надзвичайно невдячну роботу керівництва Польського педагогічного інституту у Києві щодо забезпечення польських шкіл республіки вихованими у комуністичному дусі польськими радянськими педагогами.

Надзусилля директора ППІ Ю. Бодняка упродовж його півторарічної праці на цій посаді принесли на осінь 1934 р. певні, хоча й суперечливі результати. Так, наприклад, якщо на 1 жовтня 1933 р. студентський контингент інституту нараховував лише 409 осіб, то на осінь 1934 р. — 720, а також 54 аспірантів

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 2, арк. 114.

¹⁶ Там само, арк. 110, 115.

¹⁷ Там само, арк. 117.

й 450 робітфаківців ППІ у Києві й на периферії. Збільшилася кількість навчальних аудиторій, кращим стало лабораторне устаткування, утричі зросла місткість студентської читальні, яка могла одночасно вмістити до 150 читачів (замість 40–50 за директорства С. Сохацького). Щоправда, тривала й «чистка» професорсько-викладацького складу — упродовж 1933/34 навчального року з інституту було видалено 14 лекторів за «політичною й фаховою невідповідністю»¹⁸.

Втім, в атмосфері згортання «польської радянської роботи» у республіці розпочали зусилля директора ППІ у Києві не були належним чином поціновані. Навпаки, керівництво НКО республіки визнало його роботу не лише незадовільною, а й навіть «шкідницькою».

7 вересня 1934 р. наказом наркома освіти УСРР В. П. Затонського було ухвалено: «1. Директора Київського польського педінституту тов. Бодняка за допущення ряду серйозних проливів у роботі педінституту, за порушення державної дисципліни — з роботи зняти.

2. Тимчасово викон[уючим] обов'язки директора призначити зав. навч[альною] частиною тов. Тая»¹⁹.

13 вересня 1934 р. «справа» Ю. Бодняка розглядалася на закритих партійних зборах ППІ. Зібрання партосередку було швидким й несправедливим, ухваливши: «Колишній директор Інституту проводив в Інституті шкідницьку роботу. Бодняк запрошував й висував на відповідальну й педагогічну роботу [...] антирадянські елементи, виключених з партії (Вант-рубський), осіб, які особисто зв'язані з заарештованими контрреволюціонерами (Шнайдер, Френкін), вигороджував й надавав сприяння націонал-фашистській контрабанді (Матьяс, Френкін), припускав засмічення студентів чужими, класово ворожими елементами [...]. Уся ця шкідницька робота Бодняка спричинила зрив нового навчального року (на першому курсі почали працювати дві групи замість дев'яти, зрив роботи Київського робітфаку, незавершення ремонту гуртожитків й нав-

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 210.

¹⁹ Там само, арк. 405.

чальних споруд [...]). Закриті партзбори ухвалюють тов. Бодняка як класового ворога з партії виключити»²⁰.

Після рішення первинної партійної організації ППІ про виключення з партії його колишнього директора, у вересні 1934 р. ЦК КП(б)У ухвалив закрити постанову у «справі Бодняка»: «ЦК КП(б)У констатує, що директор Польського Педінституту у Києві Бодняк систематично залучав на відповідальну роботу до Інституту антирадянські, виключені з партії елементи, родичів заарештованих контрреволюціонерів, вигороджував й надавав сприяння націонал-фашистським контрабандистам, припускав засмічення студентства чужими, класово ворожими елементами, припускав злочинне порушення фінансової дисципліни, видавав хлібні студентські картки особам, які позбавлені права отримувати такі, підірвав підготовку до нового навчального року в Інституті.

ЦК КП(б)У ухвалює: Бодняка з роботи директора Польпедінституту зняти й з лав КП(б)У *виключити*.

Директором Польпедінституту в Києві призначити т. Радіна»²¹.

9 листопада 1934 р. з санкції прокурора Ю. Бодняк був заарештований співробітниками Управління держбезпеки НКВС УСРР. Інкримінувалася йому приналежність до «контрреволюційної організації ПОВ». Попри вперте заперечення інкримінованих йому «контрреволюційних злочинів», Особливою нарадою при НКВС СРСР 21 липня 1935 р. Ю. Бодняк був засуджений на заслання до Красноярського краю терміном на три роки. Вже на засланні 5 листопада 1937 р. знову був заарештований й тією самою Особливою нарадою при НКВС СРСР 15 червня 1938 р. вдруге засуджений. Цього разу — до десяти років таборів. Помер у Магадані 7 грудня 1938 р.²²

²⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 403.

²¹ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 373, арк. 263.

²² Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 402. Ухвалою Київського обласного суду від 24 липня 1957 р. й Красноярського крайового суду від 5 жовтня 1957 р. Ю. Бодняк реабілітований за обома «судимостями».

Втім, назагал стан справ у ППІ у Києві радикально не поліпшився й надалі — навіть після усунення з посади, виключення з партії й засудження «директора-шкідника». Зокрема, таку ситуацію у цьому національному вищому навчальному закладі зафіксувала квітнева постанова ЦК КП(б)У 1935 р. — «Про Польський педагогічний інститут у Києві». У цьому рішенні, зокрема, йшлося: «ЦК КП(б)У констатує, що після зняття контрреволюційного керівництва, яке перебувало упродовж низки років на чолі Київського польського педагогічного інституту, рештки контрреволюційних елементів, які залишилися в інституті, продовжували свою шкідницьку роботу («група протидії» новому керівництву), використовуючи значну засміченість студентського складу, що мала місце в інституті, й слабкий партійний та комсомольський прошарок»²³.

І далі, після традиційної, так би мовити, «антишкідницької» преамбули, йшлося про звичні вже реальні проблеми цього національного навчального закладу: «Інститут до цього часу не забезпечений необхідними навчальними приміщеннями, лабораторіями, бібліотекою, гуртожитками. Будівництво нового навчального будинку й гуртожитку провадиться неприпустимо повільними темпами [...]. Інститут не забезпечений кваліфікованою лектурою, підручниками польською мовою. Немає кафедр польської літератури й історії Польщі. Викладання провадиться у 60% українською мовою. Спеціальності, що їх готує інститут, не відповідають потребам польської школи в УСРР. Рівень студентів, які випускаються, надзвичайно низький як в академічному, так й політичному відношенні»²⁴.

Зрештою, упродовж 1934–1935 рр. влада «планомірно» скорочувала мережу «штучно створених» польських шкіл республіки²⁵. Із ліквідацією багатьох «штучно створених» польських шкіл суттєво підірвалися й позиції Польського педінституту у Києві, адже — за цією викривленою логікою, якщо національні

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 390, арк. 57.

²⁴ Там само.

²⁵ Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 134–135.

школи насаджувалися «штучно», то й вищий навчальний заклад, який готував для них учителів, мав бути «гніздом», «розплідником» «пеоваяків», педагогів-націоналістів. Відтак щодо ППІ компартійною верхівкою УСРР була застосована технологія шагренової шкіри — 29 вересня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням ухвалило ліквідувати Польський педінститут у Києві, натомість утворивши лише польське відділення (сектор) при Київському (українському) педагогічному інституті на 100 осіб. 8 жовтня того ж року — у зв'язку з реорганізацією «штучно створених польських шкіл й відповідним скороченням мережі шкіл з польською мовою» — було вирішено закрити Київський польський педтехнікум ім. Ф. Кона, а 16 жовтня 1935 р. — Київський й Житомирський робітфаки вже колишнього ППІ²⁶.

Зрозуміло, що технологія шагренової шкіри щодо Польського педінституту у Києві не лише була наслідком й «теоретичним узагальненням» попередньої репресивної активності республіканського ГПУ щодо педагогів, а також студентства й слухачів польських навчальних закладів УСРР, а й, у свою чергу, використовувалася синхронно з арештами, які тривали.

Так, наприклад, 5 вересня 1935 р. співробітники Управління державної безпеки НКВС УСРР ув'язнили відомого українського літератора й одночасно професора Польського педагогічного інституту у Києві Михайла Драй-Хмару. Йому інкримінувалася «контрреволюційна націоналістична виховна робота серед студентів Польського педінституту у Києві»²⁷. 19 лютого 1936 р. був оголошений вирок — 5 років таборів²⁸.

Події, про які йшлося у нашій розвідці, розгорталися переважно 1933–1934 рр. — у переддень «Великого терору». Однак слід зауважити, що репресії 1933–1934–1935 рр. проти польської національної меншини УСРР стали зручним репресивним

прецедентом й використовувалися сталінською таємною поліцією під час широкомасштабної «чистки» 1937–1938 рр. Зокрема, особи, які викладали або навчалися у Польському педагогічному технікумі ім. Фелікса Кона чи Польському педагогічному інституту у Києві й особисто були знайомі (навіть лише як слухачі/студенти) з репресованими кількома роками раніше їхніми викладачами, не мали шансів уникнути ударів сталінської Феміди.

У роки «Великого терору» була репресована, а назагал й фізично знищена, значна частина колишнього професорсько-викладацького складу ППІ (за приблизними оцінками деяких дослідників, було репресовано понад 30 викладачів колишнього Польського педінституту)²⁹. Так, 23 липня 1937 р. за ґрати потрапив «учасник контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації» Валентин Радін-Уцеховський, наступник Ю. Бодняка на посаді директора ППІ, на момент арешту — начальник сектора мовлення для національних меншин Українського комітету радіомовлення. 1 вересня виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР він був засуджений до вищої міри покарання, 2 вересня 1937 р. — розстріляний (посмертно реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР 4 лютого 1956 р.)³⁰.

9 серпня 1937 р. на підставі ордеру НКВС УСРР за № 96 у Києві був заарештований колишній завідувач кафедри російської та української літератури Польського педінституту, відомий літературний критик Фелікс Якубовський, на час арешту — працівник апарату Спілки радянських письменників України. Затриманому інкримінувалася приналежність до «Польської військової організації» й традиційне «шпигунство на користь Польщі». 22 вересня він був «засуджений» за так званою «першою категорією» й 25 вересня 1937 р. убитий³¹.

²⁹ Марочко В. Репресовані педагоги України... – С. 218.

³⁰ Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 155.

³¹ З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко, В. С. Брюховецький, І. В. Зуб та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – Вип. 1 / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – С. 480–481.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 293, 309, 313; Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 135.

²⁷ Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Гьотц Хілліг. – С. 242–243.

²⁸ Там само. – С. 244.

У форматі сумнозвісного «польського наказу» № 00485 наркома внутрішніх справ СРСР від 11 серпня 1937 р., у Києві 22 серпня 1937 р. була заарештована професор польського сектору Українського педагогічного інституту Чеслава Ангельчик, колишня аспірантка М. Драй-Хмари й завідувачка кафедри Польського педагогічного інституту. Ухвалою «Вищої двійки» (наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР) від 13 вересня її було засуджено до вищої міри покарання й 17 вересня 1937 р. страчено³².

У жовтні 1938 р. Київське обласне управління НКВД склало черговий стандартний висновок щодо обвинуваченої у «шпигунстві» мешканки Києва Софії Козачковської. Їй інкримінувалося, зокрема, що ще 1932 р., студенткою Польського педагогічного інституту, вона була завербована його директором С. Сохацьким до «контрреволюційно-повстанської шпигунської організації», а згодом, у наступні роки, передавала до Польщі (через Генеральне консульство II Речіпосполитої у Києві) «матеріали шпигунського характеру», зокрема, інформації «про негативні політнастрої студентства у зв'язку з ліквідацією польського педагогічного інституту 1935 р.» й про ставлення його до усіх заходів партії й радвлади»³³.

Таким чином, можна стверджувати, що Польський інститут соціального виховання (згодом Польський педагогічний інститут) у Києві, створений 1930 р. з кон'юнктурною політичною метою задля підготовки комунізованих педагогічних кадрів для обслуговування польської національної меншини УСРР й (у недалекій перспективі) аналогічних потреб «радянської Польщі», з фактичною відмовою Кремля від «політики корені-

³² Пам'ять Биківні: Документи та матеріали / НАН України. Ін-т історії України; Головна редколегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; ЦДАГО України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.; упоряд. док. та авт. вступ. ст. О. Г. Бажан; уклад: А. І. Амонс, В. І. Ломакін, Г. І. Себрязков та ін. – К.: Рідний край, 2000. – С. 90.

³³ Україна–Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Ін-т історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2012. – С. 534–536.

зації» почав все виразніше випадати з річища «генеральної лінії» ЦК ВКП(б)–ЦК КП(б)У (як, зрештою, й більшість «національних» навчальних закладів вищої й середньої ланки). Прикметна для більшовицької пропагандистської риторики 1920-х – початку 1930-х рр. (псевдо)інтернаціоналістська лексика все виразніше поступається місцем іманентно притаманній російському комуністичному тоталітаризму ксенофобії. На цьому загальному тлі все більших обертів набирають репресивні дії більшовицької таємної поліції проти професорсько-викладацького складу й студентства ППІ у Києві, які системно розпочинаються з 1933 р. й «закономірно» завершуються за доби «Великого терору» 1937–1938 рр., коли, поряд з новими трафаретними обвинуваченнями щодо колишніх студентів й викладачів цього національного вищого навчального закладу (участь у «контрреволюційній ПОВ», «шпигунство на користь фашистської Польщі» тощо), ув'язненим особам звично вже закидається «зв'язок», а то й лише знайомство з репресованими у попередні роки лекторами й колегами-студентами.

Остаточну крапку у цій справі ставлять 1938 р. «ліквідаційні» ухвали ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» (10 квітня 1938 р.) й РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР» (29 червня 1938 р.), які лише «теоретично» підсумовували репресивну активність сталінської таємної поліції щодо національних навчальних закладів республіки. Однією з жертв цієї «ліквідаційної» політики й був Польський педагогічний інститут у Києві — і як навчальний заклад загалом, і колектив його викладачів і студентів, зокрема.

Кирило ГОРБУРОВ. Канун «Большого террора» в Польському педагогічному інституті в Києві

В статті реконструировані «репресивні» біографії керівників, професорсько-преподавательського складу й студентства Польського педагогічного інституту, організованого осенью 1930 року й ліквідованого напередодні «Большого террора» 1937–1938 гг.

Ключевые слова: «Большой террор», репрессии, польская национальная меншина в УССР, Польський інститут соціального виховання в Києві, Польський педагогічний інститут в Києві, Стефан Сохацький, Юрій Бодняк.

**Cyril GORBUIROV. On the eve of the «Great terror»
in Polskom Pedagogical Institute in Kiev**

The subject of the speech — the eve of the Great terror 1937–1938 in the Polish Pedagogical Institute in Kyiv, established in autumn 1930 and liquidated as independent institute in autumn 1935. Author reconstructs «victimized» biographies of the Institute’s administrators, professors and students.

Key words: Great terror, Polish minority in the USSR, Polish Institute of Social Education in Kyiv, Polish Pedagogical Institute in Kyiv, Stefan Sokhatsky, Yuri Bodnyak.

III. МЕХАНІЗМ ТВОРЕННЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» В УРСР

*Тамара ВРОНСЬКА**

Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953 рр.)

У статті досліджуються механізми штучної маргіналізації членів родин «ворогів народу», здійснюваної у контексті радянського терору. Аналізуються заходи більшовиків, які шляхом широкомасштабних репресій, переслідувань, утисків та дискримінацій на свій розсуд конструювали суспільство, витискаючи на маргінес тих, кого вважали «соціально чужими» у тоталітарній державі.

Ключові слова: маргіналізація, терор, насильство, депортації, утиски, сімейне заручництво, «вороги народу», «позбавленці», «мінусники», спецпереселенці.

До недавнього часу проблема регульованої державою штучної маргіналізації, що виявлялася у тоталітарну добу в найрізноманітніших формах через дію репресій, переслідувань та утисків залишалася поза увагою дослідників.

Ця невід’ємна складова політичного терору актуалізувалася саме сьогодні, коли в суспільстві через низку об’єктивних та суб’єктивних обставин часто-густо спричинених політикою

* *Вронська Тамара Василівна* — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, докт. іст. наук.

правлячої верхівки відбувається різка поляризація соціальних верств за рівнем життя, занепад колишнього середнього класу, зростає їх відчуження, розрив соціальних і культурних зв'язків. Внаслідок цього спостерігається неухильне наростання у периферійних верств почуття розгубленості, непевності, тривоги, нестабільності, дезорієнтації, втрата звичних орієнтирів, що викликає відчуття себе чужим у звичному оточенні. Всі ці та інші вияви потужної, обвальної маргіналізації становлять одну з найбільших загроз державній стабільності та національній безпеці.

Тривалий час маргіналізація розглядалася як виняткове породження капіталістичного суспільства. Вже у середині 1980-х – на початку 1990-х рр. цей феномен почав усвідомлюватися як атрибут радянської дійсності. Спочатку повільно, а далі активніше різні аспекти маргіналізації фрагментарно стали розроблятися у наукових розвідках соціологами, психологами, культурологами та ін. Зверталися до окремих її аспектів й історики. Їх увага була зосереджена на суб'єктах т.зв. «соціальної периферії». Кроком уперед у дослідженні цього феномену стало ширше розуміння маргіналізації – як наслідку соціально-політичних процесів. В останнє десятиріччя інтерес окремих науковців стали привертати й механізми цілеспрямованої маргіналізації населення, здійснюваної радянською державою у різні періоди свого існування¹.

¹ Бордюгов Г. Социальный паразитизм или социальные аномалии? // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 60–73; Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы. – СПб, 1990; Маргиналы в социуме. Маргиналы как социум: Сибирь. 1920–1930-е годы. Новосибирск, 2004; Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России: Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 гг. – М: «Мир истории», 2003. – 296 с.; Саламатова М.С. Лишение избирательных прав как форма социально-политической дискриминации в середине 1920-х – 1936 гг. (на материалах Западной Сибири): Автореф. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 2002; Фицпатрик Шейла. Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 332 с.; Зубкова Е.А. На «краю» советского общества. Маргинальные группы населения и государственная политика. 1940–1960-е годы // Российская история. – № 5. – 2009. – С. 101–118.

Незважаючи на те, що інтерес до цієї проблеми з боку істориків останнім часом і зростає, втім розроблена вона недостатньо.

Ідея використання поняття «маргіналізація» стосовно широкого кола репресованих та дискримінованих членів родин «ворогів» радянської влади, які переміщалися в периферійне або обмежене становище лише за те, що були пов'язані сімейними узами з уявними чи дійсними опонентами більшовицького режиму, була запозичена з дослідження російського історика С. Красильникова². Він один з перших проаналізував зміни соціальної структури радянського суспільства в результаті примусової маргіналізації селянства та інших верств.

Вивчення механізму штучної маргіналізації такої чисельної групи суспільства не є самоціллю. Це пов'язано, передусім, з прагненням досягти глибшого розуміння форм, методів та масштабів репресій, дискримінаційної політики, а також глибинного коріння виникнення та становлення системи примусової праці у радянській економіці, впливу терору на повсякденне життя та психологію як самих кандидатів у маргінали, так і решти населення у радянській тоталітарній державі.

Одразу після приходу до влади більшовики вирішили переструктурувати суспільство, поділити його на «своїх» та «чужих». Їх волею сотні тисяч людей разом зі своїми родинами планувалося перетворити на ізгоїв і маргіналів. Пообіцявши народу світле майбутнє, нові очільники держави послідовно, у небачених досі масштабах витісняли на маргінес ті суспільні групи, де переважали люди не лише з високим майновим, а й з освітнім цензом.

Серед найбільш ефективних та масових механізмів «соціальної хірургії» у побудові нової «радянської спільноти» стало позбавлення цих людей виборчих прав³ і застосування до них численних дискримінаційних утисків та обмежень. У револю-

² Красильников С.Н. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930 гг.). – Новосибирск, 1998.

³ Закон «Про скасування позбавлення виборчих прав по суду» був ухвалений лише у 1958 р., і нові «Основи кримінального права», прийняті того ж року, вже не містили цього дискримінаційного положення.

ційній новомові винайшли й неологізм «позбавленець» (рос. — «лишенець»), який спочатку укорінився у діловому та побутовому мовленні, а згодом перетворився й на широкоживану лайку.

«Ураження» у правах⁴ ставала однією з ознак цілеспрямованої соціальної стратифікації суспільства. Для тих осіб, чи цілих соціальних груп, які зазнавали цього дискримінаційного заходу, це ставало індикатором їх маргінальності, витисканням зі звичного соціального середовища й початком занурення на «дно» соціальної структури.

Створення великого загону «позбавленців» в СРСР мало потужну «профілактичну» роль у зміцненні режиму. Реальні чи потенційні противники тоталітарного режиму у такий спосіб виштовхувалися із активного соціуму і їхні можливі впливи на решту його членів надійно нейтралізувалися. У такий спосіб здійснювалася штучна стратифікація суспільства, встановлювалася атмосфера розколу та конфронтації, підтримання психології відчуження та агресії між різними класами.

Позбавлення прав, що було органічною частиною здійснюваного більшовиками масового терору, ставало першою сходинкою до наступної спланованої маргіналізації певних груп населення, які не вписувалися у формат нового соціально-політичного устрою.

Цей захід відзначався спадковістю, оскільки діти дискримінованих зазнавали відповідних утисків та психологічної наруги. Наслідком такої політики стала поява у суспільстві іншого негативного явища — відмови дітей від своїх батьків, зарахованих до числа «позбавленців». Цей нелегкий моральний вибір — або залишитися у родині і відчувати на собі всі «принади» спланованої маргіналізації, чи порвати сімейні стосунки й залишитися повноправним членом соціалістичного соціуму — давав молодим особам дуже важко.

До того ж очевидним стали й інші потворні риси реалізації штучної селекції суспільства. Тоталітарний режим залюбки за-

⁴ Відповідно до Кримінального кодексу (редакції 1922 і 1927 рр.) позбавлення виборчих та інших прав застосовувалося у вигляді додаткового покарання, що тягло за собою, як правило, звільнення з роботи, виключення з профспілок, виселення з пристойних квартир.

лучав до співучасті в ній люмпенізовані елементи, котрі у такий спосіб, не маючи інших талантів, самореалізовувалися на придатній для них ниві більшовицьких «перетворень».

Нарешті «позбавленці» ставали лідерами серед кандидатів для наступних репресій, оскільки проскрипційні переліки таких осіб досить ефективно використовувалися як при формуванні списків на розкуркулення та подальшу депортацію у селі, так і під час очистки міст у межах паспортизації, позбавлення продовольчих карток; прямих репресій тощо.

На початку 1930-х рр. штучна маргіналізація набула досі не бачених масштабів. Насильницьке «подолання» хлібозаготівельної кризи, колективізація села супроводжувалися т. зв. розкуркуленням, здійснюваним уже звичним застосуванням надзвичайних методів. Без будь-якого опертя на кримінальний закон, вперше за історію тоталітарного режиму на вищому законодавчому рівні було ухвалено рішення щодо покарання величезної маси не винних людей.

Позасудовим репресіям у вигляді безтермінового заслання, поєданого з примусовими роботами у незвичних для селян галузях народного господарства, на ділянках низької кваліфікації піддавали величезну кількість трударів-хліборобів. Формально, не позбавляючи свободи величезну кількість не винних людей, сталінський режим прирікав більшість з них на неминучу маргіналізацію.

Чи не найбільшою шкоди деструктивна сталінська селекція завдали молоді, дітям спецпереселенців. Аналізуючи невимовно важкі умови життя та побуту в місцях заслання, позбавлення найменших з депортованої шансів на нормальне майбутнє, репресовані селяни, апелюючи до влади, писали до керівництва держави: «Нехай винні батьки, матері, але діти за що страждають!», «...чи буде якась користь від цього?»⁵

До державної політики щодо цієї категорії депортованих долучалися й школа. Вихідців з українського села позбавляли можливості вивчати рідну мову, цілеспрямовано нівелювалися ментальні навички тощо.

⁵ Дети ГУЛАГа, 1918–1956 / Сост.: С. С. Виленский [и др.]. – М.: МФД, 2002. – С. 80–81.

Дискримінаційні заходи зачепили також старших дітей заможних селян чоловічої статі — юнаків призовного віку. Тих, хто перебував у засланні, взагалі заборонялося мобілізувати до лав Червоної армії*. Й навіть ті, кому пощастило залишитися в Україні, платили у такий спосіб за свою належність до «куркульського роду». Коли молодій людині призовного віку приходив час служити у лавах армії, їй могли відмовити, якщо анкетні дані засвідчували «непевне» походження. Альтернативою для таких юнаків ставало «тилоополчення», що являло собою своєрідні цивільні «штрафні батальйони». Більшість із тилополченців працювали у вугільній промисловості, на будівництві доріг та новобудовах. Їх весь час називали «класово чужими елементами» або ж — «дрантям людського суспільства, залишками розгромленого, але ще остаточно не добитого куркульства»⁶. Те, що тилоополченці не позбавлялися свободи, а виконували упродовж кількох років важкі повинності у мілітаризованій формі, лише вказувало на наявність у сталінському суспільстві ієрархічної системи, де нижні щаблі посідали масові штучно маргіналізовані групи, статус яких відрізнявся не правами, а ступенем примусу та обов'язків щодо держави.

Черговий акт регульованої маргіналізації різних груп населення, котрі не вписувалися у формат сталінської тоталітарної держави, відбувся у межах масштабної кампанії «очистки» міст і режимних територій, здійсненої після впровадження паспортної системи в СРСР. Спільна постанова ЦВК і РНК СРСР 27 грудня 1932 р. «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів»⁷ і низка інших директив серед іншого приписували очистити великі міста і промислові центри від «прихованих куркульських, кримінальних або інших антисупільних елементів»⁸. Особам, яким

* Ці дискримінаційні обмеження були зняті з «куркульських» дітей лише 11 квітня 1942 р., коли у Червоній армії стало бракувати призовників.

⁶ Красильников С.А. Вказ. праця. – С. 48.

⁷ 31 грудня того ж року постанова про паспортизацію була прийнята ВУЦВК і РНК УСРР // Збірник законів та розпоряджень уряду України. – 1933. – № 1. – Арт. 5.

не видавали паспорти, наказувалося протягом десяти днів виїхати і дозволялося селитися лише на відстані 101-км (в РРФСР) і 51-км (в УСРР) від визначених законом міст. У такий спосіб «мінусниками» ставало велике коло людей, яких в чергове примушували шукати новий стратегій виживання.

Запроваджувалися й інші новації дискримінаційного характеру. Так, при обміні або отриманні нового паспорта в його 10-й графі (після переліку документів, на підставі яких він видається) робити відповідні обмежувальні записи. Зрештою паспортизація в радянському суспільстві, окрім тотального контролю за населення, стала додатковим механізмом у цілеспрямованій маргіналізації певних верств населення. Держава поступово перебрала на себе право вирішувати, де мешкати та оселятися людині, в якому їй треба перебувати оточенні і як забезпечити повний контроль за її соціальною поведінкою. Майже половина населення СРСР у другій половині 1930-х рр. в вже була охоплена паспортизацією, яка стала дієвим знаряддям в організації фізичних чисток різних верств радянського суспільства.

У добу т. зв. «Великого терору» процес штучної маргіналізації окремих груп населення СРСР увійшов у нову фазу. Не розглядаючи усього широко кола жертв репресій та дискримінацій, варто зупинитися на одній категорії, яку тоталітарний режим найпоспідовніше виштовхував на суспільний маргінес, — дітях знищених та покараних «ворогів народу». Запровадивши протягом 1934–1935 рр. на законодавчому рівні інститут сімейного заручництва та знизивши поріг кримінальної відповідальності до 12 років, радянська влада виразно продемонструвала серйозність своїх намірів щодо найменших «соціально чужих» громадян, дітей «ворогів народу». Всі ці правові новації практично збіглися в часі з блюзнірською заявою Й. Сталіна: «Син за батька не відповідає».

Отже, до 1937 р. сталінський режим підійшов у «всеозброєнні». У низці директив того року спочатку вищі партійні, а незабаром і карально-репресивні органи чітко висловилися про

⁸ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. – 1932. – № 84. – Арт. 516.

власні наміри стосовно найменших своїх громадян. Категорична тональність оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р., який передбачав репресії дружин та дітей «зрадників батьківщини та членів право-троцькістських організацій, засуджених Військовою колегією і військовими трибуналами за першою та другою категоріями», не залишала жодних сумнівів у тому, що держава обов'язково виконає свої обіцянки і нищитиме «соціально небезпечних» дітей так само затято, як і їхніх батьків.

Одразу після арешту голови родини, діти, як і їхні матері, відчували кардинальні зміни, котрі невідворотно вповзали до їхнього життя. У квартирах, якщо звідти сім'ю не виганяли, наставала моторозна тиша. Усі домочадці говорили пошепки, озиралася. Частіше з осель таку родини виставляли просто неба або переселяли до кімнат у комунальних густонаселених квартирах. У дворі, де раніше однолітки спілкувалися між собою, дітей «ворогів народу» демонстративно уникали. У багатьох випадках друзі таких родин і навіть близькі родичі не наважували давати їм притулок, побоюючись накликати на себе серйозні неприємності. У школах і піонерських загонах вони не лише не знаходили жодної моральної підтримки, а, навпаки, одразу ставали гнаними та переслідуваними як діти «ворогів народу» та «зрадників». Стосунки між дітьми, які увібрали в себе взаємини між дорослими, були затруєні сталінською пропагандою.

Коли арештовували обох батьків, дітям доводилося значно складніше. Більшість дітей дошкільного та шкільного віку вже під час арешту матері відправляли до приймальників-розподільників. На благання родичів або сусідів залишити їх — співробітники НКВС відповідали: «Дитина виховувалася в сім'ї ворогів народу, і ми зобов'язані її перевиховати»⁹.

Старших іноді працевлаштовували, а іноді, керуючись «оперативною доцільністю», вміщували або до спеціальних закладів особливого режиму, де ретельно стежили за їхньою поведінкою та настроями, або до таборів разом із дорослими.

⁹ Дети ГУЛАГа, 1918–1956. – С. 261.

Часто-густо траплялося й так, що про дітей арештованих забували. Тоді вони самі шукали притулку у близьких та знайомих. Багато хто з таких знедолених, коли їх не забирали до себе близькі, а місцеві органи влади чи опіки забарилися з улаштуванням у дитбудинки, вважали за краще тікати з великих міст. Багато осиротілих долучалися до бездомних підлітків, збільшуючи таким чином армії безпритульних чи навіть злодіїв. Ці діти швидко звикали до нового середовища, опановували мистецтво крадіїв та жебраків, потрапляючи на соціальне «дно».

Та все ж більшість дітей тих, кого арештували за політичними мотивами, опинялася в дитячих будинках. Там їхнє життя складалося значно складніше, ніж у звичайних вихованців таких закладів. Незалежно від того, куди їх відправляли, — у спеціальний дитячий будинок для дітей «ворогів народу» чи в заклад загального типу, сини і дочки арештованих завжди залишалися під підозрою. Відповідні приписи НКВС застерігали: за цими дітьми повинен бути особливо пильний нагляд, інформація щодо їхніх настроїв, поведінки має регулярно надходити до цього відомства.

У деяких дитячих будинках такі діти регулярно вислуховували обтяжливі нотації щодо їх соціальної неповноцінності. Часто-густо за потурання керівництва над ними знущалися інші вихованці цих закладів, в кращому випадку ними опікувалися з прохолодною байдужістю, пропонуючи забути про власних батьків. Ті з них, кого позбавили прізвища, починали жити «з чистого аркуша».

Окрім насильницької зміни прізвищ, часто-густо траплялося так, що діти змінювали відомості про себе свідомо, аби уникнути подальшої дискримінації. Колишня вихованка дитячого будинку № 1 міста Богословська на Уралі, Наталя Носкова з Донбасу, батьки якої загинули через репресії, пригадувала, що кожній дитині у цьому закладі присвоїли спеціальний номер, аби вони «не чіплялися за пам'ять про втрачених батьків»¹⁰. Іда Бородай (Стьопкіна) — вісімдесятирічна жінка, що мешкає

¹⁰ Афанасьев К. Документы прошлого. Наследники ирода // <http://letopis20vek.narod.ru/Po-sovet/Irod.htm>.

нині в Дніпропетровську, пригадує, як у 1937 р. вона стала «дитиною НКВС». Так, за її словами, називали тоді дітей репресованих батьків, котрих тримали у спеціальних дитбудинках¹¹.

Практично всім вихованцям дитбудинків з родин репресованих було значно важче, ніж іншим. Вони не завжди могли акліматизуватися там й асимілюватися у «нове» товариство різношерстої спільноти, серед якої психологічно домінували безпритульні, вилучені з вулиці. Їхні кримінальні традиції спочатку діти «політичних» не сприймали, проте згодом, на жаль, і вони опановували жаргон та інші «правила» злочинного світу. Так трапилося, зокрема, з сином відомого партійного діяча Льва Каменєва — Володимиром Глебовим. Батька арештували, коли йому було чотири роки, а сина заслали до спеціального дитячого будинку в Західному Сибіру. Близько 40% його вихованців становили діти «ворогів народу», ще близько 40% — малолітні правопорушники і решта 20% — циганські діти, вміщені туди за кочівництво¹².

Відомчі приписи містили вказівки відділяти «соціально небезпечних» дітей від інших «здорових» членів радянського суспільства. Траплялося, що після прибуття до дитячого будинку в дітей «ворогів народу» брали відбитки пальців, як у злочинців. Вчителі й вихователі побоювалися приділяти їм багато уваги, аби не бути звинуваченими у співчутті до «ворогів»¹³.

Довершував жорстокість спеціальний циркуляр НКВС, який приписував передавати справи на «соціально небезпечних» дітей до суду, якщо вони виявлятимуть антирадянські й терористичні настрої. У цьому випадку, незважаючи на вік, дівчаток та хлопчиків могли відправити до таборів ГУЛАГу. Начальнику цієї «виховної» установи І. Плінеру давалася відповідна вказівка щодо режиму утримання даної категорії наймолодших в'язнів. У таборах ГУЛАГу діти «ворогів народу» дуже

¹¹ Сахаров Г. Репресовані діти // <http://maidan.org.ua/static/mai/1193665890.html>

¹² Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2006. – С. 262.

¹³ Там само.

швидко приставали чомусь саме до кримінальників. Вони переймали від них найгірші риси та навички. Багато з них, не витримавши тамтешнього суворого режиму та виснажливої праці, швидко йшли з життя через дистрофію, сухоти, туберкульоз тощо.

Тих дітей, які за віком уже могли залишити стіни дитячих будинків, циркуляр НКВС СРСР від 20 травня 1938 р. приписував затримувати там аж до спеціального дозволу НКВС¹⁴, аби не випустити на волю «рознощиків» шкідливих ідей та небезпечних спогадів і настроїв. Дітей, яких, на переконання функціонерів НКВС, не треба було навчати і їх перебування, таким чином, у дитячих будинках вже не мало сенсу, влаштовували на роботу. Місцезнаходження цих виробничих закладів також мало бути поза межами їх попереднього проживання та не в режимних місцевостях.

До старших дітей ставлення апіорі було неприязним та навіть ворожим. Вважалося, що ці діти отримали «буржуазне» виховання і є носіями ворожої ідеології та культури. Їх не допускали не лише до органів влади, а й намагалися унеможливити для них отримання вищої освіти і т.д.

3 серпня 1938 р. вийшов черговий наказ НКВС СРСР «Про порядок випуску та працевлаштування переростків, дітей репресованих батьків», адресований усім регіональним підрозділам внутрішніх справ та наркомам освіти. Ці заходи стосувалися дітей, які досягли 15-річного віку, крім тих, хто продовжував навчання у 6–9 класах. Останнім дозволялося продовжити отримання освіти, залишившись у дитячих будинках. Як виняток, така милість стосувалася навіть старших дітей, якщо вони навчалися «на відмінно». Решту наказувалося влаштовувати на підприємствах місцевої промисловості, у радгоспах і МТС, а також до закладів системи фабрично-заводського навчання. Таким чином, дітям встановлювали найнижчу планку для реалізації своїх можливостей, сприяючи їх маргіналізації. Держава чітко давала їм зрозуміти — ви варті лише цього і не маєте права претендувати на щось краще.

¹⁴ ГА РФ, ф. 9401, оп. 1а, д. 29, л. 29–29 об.

Таких «дітей ворогів народу» тоталітарний режим за час свого існування напродукував величезну кількість. Сьогодні до наукового обігу було введено цифру 25 342 дитини, які постраждали слідом за своїми батьками. Проте її не можна вважати остаточною, оскільки відсутні дані про дітей старшого віку (15–17 років), які потрапили до таборів як «соціально небезпечні». Не враховані діти, які після арешту батьків приєдналися до лав безпритульних, часто-густо влаштовували своє життя серед люмпенізованого елемента, жебраків, а то й злодіїв. Відсутні відомості про тих дівчаток і хлопчиків, яких узяли на виховання близькі й далекі родичі, або сусіди чи знайомі, свідомо не афішуючи це. Невідомо, до якої статистики потрапили ті немовлята, які разом із матерями починали своє життя за колючим дротом таборів ГУЛАГу.

Чи вдасться коли-небудь обрахувати всіх перелічених дітей? Найімовірніше — ні. Але до цього треба прагнути хоча б для того, аби додати цих страждальців до загальної статистики сталінського терору, маючи на увазі, що ці громадяни ще й досі не отримали статусу його жертв. Ці люди — колишні «діти ворогів народу» — чекають ухвалення нової редакції Закону про жертви політичних репресій, яким передбачається віднести до цієї категорії і дітей. Справа навіть не в пільгах. Постраждали від репресій і багато років по тому хочуть сказати: вони, чи їхні батьки, були чесними перед людьми, й обвинувачення мають бути зняті з кожного, поіменно. Останнє, поза всякими сумнівами, має бути здійснене ще за їх життя. Адже вони жили в невимовно важких умовах. У них зруйнували передусім соціальну складову існування. Держава замість підтримки, що проголошувалася на всіх рівнях, дискримінувала їх повсякденно.

Найменші громадяни СРСР, декларативно «захищені» різними законами і широко розрекламованими привілеями у суспільстві, справді відповідали за своє походження, за сфабриковані в надрах НКВС «злочини» своїх батьків. Усе це супроводжувалося ще й намаганням переформатувати свідомість дітей, позбавити їх сімейної пам'яті, нав'язати їм новий — маргінальний спосіб життя, який би органічно вписувався в модель сталінського режиму.

Чіткий курс на маргіналізацію певних соціальних груп був задекларований радянською владою після приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР, коли у межах чергової фази політичного терору розпочалося виявлення та репресування «ворогів» радянської влади, витискання окремих категорій населення зі звичного середовища на периферію суспільного життя.

Не минуло й місяця, як сталінський режим ще до формального входження в радянське громадянство тамтешніх мешканців почав піддавати репресіям усіх тих, хто, на його переконання, становив небезпеку для нової влади. Сталінському режиму знадобилося дуже небагато часу для того, щоб визначитися з колом своїх «ворогів». Жага якомога швидше зачистити приєднані території від «неблагонадійного», «злісного», «ворожого» населення, відправивши їх якомога далі від рідної землі, змусивши кардинально — у гірший бік — змінити якість життя, переповнювала очільників радянської держави, не залишаючи місця для щонайменших сумнівів.

Родини осадників — учорашні хазяйновиті селяни — у місцях заслання працювали у жахливих умовах в рудниках та копальнях. Тамтешнє начальство не дуже поспішало забезпечити людей хоча б примітивними засобами для існування. Так, у Челябінській області вони спускалися у вибої шахт у своєму одязі. У Тарському ліспромгоспі Омської області ліс вантажили босоніж. У Зеленоборському спецселищі Вологодської області цю категорію депортованих два місяці взагалі не забезпечували харчуванням. Не набагато кращими були справи і в Казахстані, куди також доправили колишніх мешканців Західної України. Людей розташували в конюшнях, телятниках, просто на польових станах¹⁵.

Дружин та дітей військовополонених, котрих вирішили репресувати слідом за головами родин, депортували як справжніх злочинців під конвоєм до Кустанайської, Акмолинської, Актюбінської, Північно-Казахстанської, Павлодарської і Семи-

¹⁵ Винниченко І. Україна 1920–1980-х депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 43.

палатинської області з розрахунком розташування по 15–20 тис. осіб на область¹⁶.

У ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. в 51 ешелоні було відправлено до Казахстану близько 61 тис. членів сімей репресованих (польських офіцерів, поліцейських, жандармів, державних службовців, поміщиків, фабрикантів та учасників повстанських організацій; серед них були також учителі, дрібні торговці і навіть окремі селяни, горезвісні «куркулі») Західної України¹⁷. Їх статус формально відрізнявся від більшості вивезених груп. Вони були адміністративно засланими на визначений термін (10 років) та проживали разом із місцевим населенням, а не в окремих поселеннях, як депортовані на початку 1930-х рр. «куркульські» сім'ї. Утім, зовні досить вільний спосіб життя обмежувався відповідним штампом у 10-й графі паспорта, що регламентував пересування виселених лише в межах конкретного району проживання.

У цій групі репресованих переважали жінки та діти, а також особи похилого віку. Серед них було багато українців зі змішаних шлюбів. Умови, в яких згадані особи опинились у нових місцях, були невимовно важкими. Приміром, мати 13 дітей, депортована восени разом з ними з України, ніяк не могла з такою великою родиною влаштуватися на помешкання в колгоспі одного з районів Кустанайської області Казахстану. Сім'я у повному складі, не маючи житла, їжі, одягу, змушено перетворилася на жебраків. Така ж доля спіткала й іншу дружину репресованого з Західної України в Казахстані. Ждан Анелію з 8 дітьми також не приймали у хати місцеві мешканці у Булаївському районі Семипалатинської області. Тому вона, не маючи жодних засобів для життя та утримання дітей, влітку жила у

¹⁶ Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 33, арк. 165–167.

¹⁷ Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 року / Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців Польщі. – Варшава: Turysa, 2001. – Т. 5. – С.142.

лісі. На зиму викопала собі землянку¹⁸. Хтось із цих жінок у муках пішов з життя, хтось намагався якось влаштуватися задля збереження дітей. Так, в Актюбінському районі місцевий мешканець викинув на вулицю спецпереселенку з двома дітьми, оскільки та вже не могла платити йому за квартиру власним тілом. В Іртишському районі Акмолинської області переселенка Панюк Варвара у вересні 1940 р. прийшла у райвідділ НКВС із маленькими дітьми, залишила там чотирьох синів і двох дочок від 3-х до 10-ти років, і пішла геть, заявивши на прощання: «Візьміть моїх дітей, вони голодують, я не здатна прогодувати їх, якщо ви їх не візьмете, то я змушена буду втопитися»¹⁹.

Принагідно слід підкреслити, що значна кількість дружин польських військовополонених чинила впертий опір спробам маргіналізувати їх. Вони не лише намагалися зберегти свою національну ідентичність та культуру, а й категорично відмовилися від отримання радянських паспортів, заявляючи: «Я без вашого паспорта обійдуся. Тут у вас весь народ голодує... Мене хочуть зробити більшовичкою, але цього ніколи не буде»²⁰. До речі, така відмова згодом дозволила цим жінкам виїхати до Польщі.

Так крок за кроком сталінський режим послідовно і жорстоко здійснював штучну селекцію та переструктурування суспільства. Західноукраїнській інтелігенції, робітникам та селянам сталінський режим торував дорогу до лав маргіналів.

Під час Великої Вітчизняної війни та після неї завдяки цілеспрямованим репресивним і дискримінаційним діям сталінського режиму до кола штучно маргіналізованих груп додалася велика армія репатріантів²¹, колишніх військовополонених та

¹⁸ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. – С. 281.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 288.

²¹ Про штучну маргіналізацію репатріантів детальніше у статті Т. Пастушенко «На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві» / Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 2. – С. 291–299.

їхніх родин. Усі згадані категорії громадян влада карала різними дискримінаційними заходами та недовірою. Це мало довготривалі наслідки, оскільки анкетні записи цих людей надовго позбавляли їх можливості вільно працевлаштуватися, навчатися й навіть жити не озираючись.

Наймасовішою групою жертв штучної маргіналізації стали родичі учасників національно-визвольного руху в Західній Україні. Упродовж дев'яти років (травень 1944 р. – січень 1953 р.) за родинну належність до повстанців звідти було депортовано 187 893 особи²². «Політично репресовані», як часто іменували на спецпоселенні вихідців із Західної України, працювали в шахтах на видобутку вугілля, руди, будували заводи і фабрики, прокладали дороги. Скрізь було шкідливе виробництво, жахливі умови праці й екстремальні кліматичні умови. За це вони отримували миску баланди та кусень глевкого хліба.

Гігантські масштаби переселенських акцій, штучна руйнація тисяч сімей не вичерпували всього трагізму цієї гуманітарної катастрофи. Вона доповнювалася насильницькими асиміляційними заходами, ініційованими Кремлем. Місцева влада за вказівкою «згори», всіляко сприяла поглибленню прірви між традиційною ментальністю, культурою, звичками вихідців з західноукраїнських земель і новим буттям у абсолютно відчуженому середовищі.

Окрім інших проблем буття на спецпоселенні, щоденним та невідступним для людей залишалося питання: де добути харчів, аби прогодувати родину, у складі якої часто було чимало непрацездатних старих та дітей. Ті, хто працював, мали продуктові картки. Утриманці ж постачалися таким мізерним набором харчів, який хіба що не дозволяв умерти.

Найважче в той час доводилося дітям та людям похилого віку. А їх на спецпоселенні перебувало дуже багато. Кожен зі звітів про депортації із Західної України засвідчував, що серед засланих частка малечі та підлітків становила у середньому 20–25%.

«Піклування» держави про найменших депортованих було досить специфічним. Воно практично не торкалося матеріаль-

ного боку справи. Маленькі переселенці переносили всі негаразди депортації нарівні з дорослими: погане харчування, дефіцит житла й одягу, висока захворюваність. Але ідеологічному вихованню дітей радянська влада приділяла особливу увагу. Провідниками ідейного впливу на молоде покоління спецпереселенців мали стати місцеві школи. Традиційні виховні функції цього соціального освітянського інституту отримали особливу спрямованість — перевиховати маленьких прибульців. Уряд вимагав від місцевого керівництва «охопити» навчальним процесом всіх дітей спецпереселенців шкільного віку. Домагаючись цього, влада мала на меті: по-перше, впливу сім'ї протиставити громадське виховання; по-друге, продемонструвати турботу держави про дотримання конституційних прав дітей; по-третє, прискорити процес побутової і мовної адаптації, оскільки переселенці погано володіли російською мовою. Потрапивши в «агресивне» іншомовне середовище, де демонстративно ігнорувалося прагнення спілкуватися рідною мовою, дотримуватися традиційних поведінкових звичок, дітлахи, треба визнати, досить швидко пристосовувалися до нього.

Та ці соціально-освітянські проблеми не ставали визначальними для молоді шкільного віку. Лише незначна частина з них стабільно ходила до школи. Більшість не відвідувала ці заклади через банальну відсутність одягу, взуття та підручників. Діти часто хворіли й недоїдали. Нерідко підлітки кидали навчання через нагальну потребу допомагати дорослим утримувати сім'ю.

У районах спецпоселень поширеною була дитяча безпритульність та бездоглядність внаслідок мобілізації батьків на промислові об'єкти чи копальні, розташовані в інших місцевостях. Спеціальним циркуляром Міністерства внутрішніх справ СРСР (серпень 1948 р.) цю малечу приписувалося влаштувати в дитячі притулки без відкріплення від спецпоселень, де вони раніше проживали. Коли вони досягали повноліття, то в отриманих паспортах мали позначку про відповідні обмеження у пересуванні, яка міцно прив'язувала їх до віддалених місцевостей СРСР, позбавляючи таким чином можливості отримати волю. Діти спецпоселенців, як і раніше, не призивалися до Червоної армії. Єдине, що їм дозволяла радянська влада, — це

²² Підраховано автором за даними ГДА МВС України.

влаштуватися до ремісничих училищ, ФЗН (фабрично-заводського навчання) або інших подібних навчальних закладів, а потім отримати направлення на роботу на підприємства поза режимними місцевостями СРСР.

Щоправда, за депортованою молоддю формально зберігалися всі конституційні соціальні гарантії, в тому числі право на освіту. Можливість скористатися ними з'явилася у молодих спецпереселенців лише у повоєнний час, але відсутність свободи пересування практично зводила нанівець спроби реалізувати задекларовані права.

Таким чином, політика радянського уряду стосовно різних вікових категорій спецпоселенців була підпорядкована далекоглядним політичним та ідеологічним намірам. Держава вибудовувала свої пріоритети, керуючись практичними міркуваннями. Вона була зацікавлена в політичній лояльності підрастаючого покоління і дозволяла йому частково скористатися задекларованими в конституції правами. Інші ж вікові групи владу турбували значно менше.

Наприкінці 1949 – початку 1950 рр. до спецпоселенців почали приєднуватися нові категорії кандидатів на маргіналізацію з числа т. зв. «паразитуючого» селянства²⁴ та «повторників» — осіб, які вже були звільнені після відбуття строків позбавлення волі за «контрреволюційні» злочини і тепер вдруге приречених спокотували не вчинені гріхи.

Після смерті Сталіна кожен, хто належав до різних категорій родичів «ворогів» радянської влади, сподівався на звільнення

²⁴ Так в Указах Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня іменували селян, котрі не бажали задарма гнути спину на ланах і фермах, отже – «злісно ухилялися» від виконання трудових. В Україні виселення селян за «громадськими вироками» відбувалося на строк до 8 років у віддалені місцевості басейнів річок Обі, Єнісею і Лени для роботи на підприємствах Дальбуду і Головспецкодьормету МВС СРСР, на залізничне будівництво МВС. Всього з радянських республік за час дії указів 21 лютого та 2 червня 1948 р. виселили 33 266 селян, за якими добровільно поїхали у місця висилки 13 596 їхніх близьких і рідних. Більшу частину з них становили сільські мешканці УРСР — 9 275 осіб і 2 990 членів їх сімей (загалом 12 265 осіб) / ГА РФ, ф. 9401, оп. 2, д. 249, л. 155, 160, 162.

й скасування дискримінаційних обмежень. Втім вже влітку 1953 р. стало зрозумілим, що це даремні мрії. Механізм лібералізації набирав своїх обертів значно повільніше, ніж механізм репресій.

Амністія 27 березня 1953 р. не торкнулася «державних злочинців», засуджених за «контрреволюційні» злочини, а також членів родин повстанців. Перших за сталою звичкою продовжували вважати запеклими ворогами радянської влади, про других теж не забули, а просто не бажали бачити в тому регіоні, звідки силоміць видалили.

Упродовж другої половини 1950-х рр. процес відновлення прав репресованих та дискримінованих сталінським режимом категорій населення розгортався дуже повільно. До того ж ці, начебто, відновлені «права» мали суттєві обмеження й застереження у супроводі низки обмежувальних приписів: заборона жити у режимних місцевостях, до яких відносилися й культурно-освітні центри СРСР та столиці союзних республік, що спричиняло перебування згаданої категорії осіб у проміжному стані між «чистими» громадянами СРСР і новими маргіналами сталінської епохи. Їх справи й надалі переглядалися лише в «індивідуальному порядку».

Упродовж 1960-1964 рр. радянська влада все ж спромоглася ухвалити низку нормативно-правових актів, спрямованих на пом'якшення долі членів сімей, які ще залишалися в заслання, і нарешті — постанова Президії Верховної Ради СРСР від 29 квітня 1964 р., начебто, підвели ризику під багаторічними поневіряннями величезної маси родичів учасників національно-визвольних змагань.

Ці дозовані й розтягнуті в часі кроки радянської влади ще довго давалася взнаки. Врешті-решт несправедливо покараних людей начебто звільнили. Але то була напівсвобода, оскільки різного роду дискримінаційні заходи невідступно переслідували їх. Сім'ї цих людей продовжували носити тавро «ворогів», їх піддавали різним формам офіційної дискримінації, забороняли певні види роботи. Місцева влада, як і раніше, до колишніх «політичних» ставилася з підозрою. Вчорашні в'язні не могли розраховувати на пенсію, гарантовану державою.

Дискримінація членів родин «ворогів» радянської влади тривала практично до початку 1980-х рр., оскільки будь-яка інформація про те, що родичі тієї чи іншої людини були репресовані, могла призвести до небажаних, але прогнозованих наслідків: відмови у прийомі на роботу, в КПРС, закордонне від'їзду чи туристичну подорож тощо. Отже, перебування на узбіччі суспільства всіх, хто був репресований та дискримінований штучно підтримувалося радянською владою.

Усе це, як і самі сталінські репресії, було спричинено багатьма складними процесами політичного, соціально-економічного та психологічного характеру. Основними мотивами їхнього виникнення стала стратегія безкомпромісної, насильницької зміни суспільного ладу, обрана більшовицьким керівництвом, що вилилось у боротьбу за владу, намагання зберегти та зміцнити її у будь-який спосіб. Ця боротьба обернулася трагедією для мільйонів ні у чому не винних людей. Для досягнення кінцевої мети — побудови й утвердження радянської тоталітарної держави, що базувалася на повному контролі над усіма сферами життя суспільства, — більшовицьким керівництвом застосовувалися будь-які засоби, передусім, насильство та примус.

Силоміць розриваючи сімейні зв'язки, руйнуючи підвалини родинних традицій, здійснюючи штучну маргіналізацію певних верств населення, радянська тоталітарна система демонструвала свою асоціальну, аморальну, антигуманну запрограмованість. Внаслідок застосування дискримінаційних або обмежувальних акцій до сотень тисяч чи навіть мільйонів людей, насильницьке реструктурування соціуму в СРСР виявилось масовим, довготривалим явищем, яке поглиблювало кризові явища в радянському суспільстві. Сталінський режим постійно протидіяв органічному співіснуванню класів, намагався розмити їх, перетворивши окремі верстви населення на маргінальні групи, над якими тоталітарній системі легше було здійснювати свої соціальні експерименти.

Довготривале, масове, жорстоке насильство над сім'ями своїх політичних противників, тотальний контроль над життям і поведінкою громадян спрямовувалися на формування уніфікованого, однорідного суспільства, в якому людей свідомо

позбавляли особистого та сімейного минулого, змінюючи його на штучно сконструйований сурогат «колективної», а насправді — маргіналізованої пам'яті. Кандидати на маргіналізацію упорядкованого досліджуваного періоду визначалися залежно від ступеня загрози для режиму. Позбавляючи їх головних громадянських прав, їм залишали лише право на виживання. На більше їм в умовах тоталітаризму розраховувати не доводилося.

Втім, дуже важливо підкреслити й ту обставину, що далеко не всі, кого більшовики обирали жертвами для витискання на узбіччя суспільства та соціальне «дно», корилися обраній для них долі. Корозія сталінського режиму не змогла остаточно здолати «політичних» опонентів влади. Репресовані та дискриміновані священнослужителі, творча інтелігенція, вигнанці із Західної України, інші категорії громадян не втратили свого обличчя і в умовах сталінського режиму зберегли свою людську гідність. Ці люди, у супереч репресіям та гонінням, не дозволили знищити свій позитивний концентрований ген совісті та звитяги, залишилися сіллю української землі. Отже, архітектори терору та штучної маргіналізації не змогли сповна реалізувати свої задуми.

Тамара ВРОНСКАЯ. Механизмы целенаправленной маргинализации в контексте государственного террора в Украине (1917–1953 гг.)

В статье исследуются механизмы искусственной маргинализации членов семей «врагов народа», осуществляемой в контексте советского террора. Анализируются мероприятия большевиков, которые путем широкомасштабных репрессий, гонений, притеснений и дискриминаций по своему усмотрению конструировали общество, вытесняя на маргинец тех, кого считали «социально чужими» в тоталитарном государстве.

Ключевые слова: маргинализация, террор, насилие, депортации, притеснения, семейное заложничество, «враги народа», «лишенцы», «минусники», «спецпереселенцы».

Tamara VRONSKAYA. Mechanisms targeted marginalized in the context of state terror in Ukraine (1917–1953)

The article investigates the mechanisms of artificial exclusion of family members «enemies of the people», carried out in the context of the Soviet terror. Analyzed events Bolsheviks who through widespread re-

pression, persecution, harassment and discrimination at its discretion constructed society, displacing margins on those considered «socially alien» in a totalitarian state.

Key words: marginalization, terror, violence, deportation, persecution, family hostage-taking, «enemies of the people», «disfranchised», «minusniki», «special immigrants».

Юрій ШАПОВАЛ *

Україна в добу «Великого терору»: етапи, особливості, наслідки

У статті розглядаються найбільш масштабні репресивні акції в Українській РСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр.

Ключові слова: «Великий терор», репресії, позасудові органи, М. Єжов, І. Леплевський.

«Єжовщина» починається

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю, з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Йосип Сталін зупинився саме на особі М. Єжова, не був випадковим. У зв'язку з цим, Роберт Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виг-

* Шаповал Юрій Іванович — директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, докт. іст. наук, професор.

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сб. док. / Сост.: О. В. Хлевнюк, А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 1995. – С. 150.

лядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Й. Сталін безмежно довіряв М. Єжову. Наприклад, він отримав персональне право виносити смертні вироки у «національних операціях», а відповідальність за масові операції («куркульська» та інші) покладалася на нижню ланку, себто на керівників республіканських і обласних управлінь НКВД. У 1937–1938 рр. Сталін приймав Єжова понад 300 разів і провів у розмовах з ним 900 годин. У зв'язку з цим, Микита Петров і Марк Янсен зауважують: «З часів “Червоного терору” 1918–1921 рр. ніколи до або після цього у радянській історії не було таких прикладів. У 1920–1930 рр. всі смертні вироки затверджувались на найвищому рівні, тобто на рівні Політбюро. Навіть попередники Єжова — Менжинський і Ягода, які очолювали Колегію ОГПУ, що виносила такі вироки, офіційно повинні були отримати попередній дозвіл Політбюро. Таким чином, з початку 1937 р і до листопада 1938 р. Єжов став не лише глашатаєм, але й символом нової форми терору у Радянському Союзі»³.

Фактично Єжов прийшов в НКВД з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати хоча б те, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському «тандему» вдалося поєднати тих, кого було оголошено правими ухильниками, з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого поєднання Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 р. Вже тоді він сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором.

² Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941. – New York-London, 1990. – P. 377.

³ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 6.

За єжовським задумом, така праця могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні⁴.

Свою послідовність в цьому питанні новий нарком вдало продемонстрував, організувавши два знамениті московські показові процеси, на яких таврували і піддали суду колишніх опозиціонерів. 23–30 січня 1937 р. у Москві відбувся судовий процес у справі «паралельного антирадянського троцькістського центру» (Г. Пятаков, Г. Сокольников, К. Радек, Л. Серебряков, Я. Лівшиць, М. Муралов, Я. Дробніс, М. Богуславський та ін.). 2–13 березня 1938 р. було проведено процес «право-троцькістського блока» у Москві (М. Бухарін, О. Риков, Х. Раковський, Г. Гринько та ін.). До речі, за три дні до закінчення першого процесу Єжову присвоїли звання Генерального комісара держбезпеки, яке відповідало званню Маршала Радянського Союзу в армії.

Вже 12 жовтня 1936 р. Лазар Каганович у листі до Георгія Орджонікідзе зазначав, що «у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»⁵.

3 грудня 1936 р. Микола Єжов виступив із доповіддю на нараді народних комісарів внутрішніх справ тодішніх радянських республік, начальників крайових і обласних управлінь НКВД і керівних співробітників центрального апарату НКВД СРСР. Пафос промови був спрямований проти Генріха Ягоди, але Єжов констатував кілька дуже важливих речей, які сприяють розумінню того, що трапиться далі. Наприклад, він зауважив, що НКВД це орган, який «загальній критиці майже не піддається, за винятком окремих невеликих сторін його діяльності», а відтак «можливостей загнивання, своєрідного, у нас

⁴ Докладніше див.: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Ангисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 5. – С. 73.

⁵ Цит. за: Сталинское Политбюро в 30-е годы... – С. 152.

об'єктивно є значно більше, ніж в інших місцях»⁶. За твердженням Єжова, «на 80 чи 90% ми зайняті не агентурною роботою, а слідством... Взагалі, у нас нерідко говорять, що агентура — це темна справа: “Ну, що я там буду робити з агентом, у слідчого справа надійніша: розколов, взяв свідчення і закінчено”»⁷.

Говорячи про перебудову НКВД, Єжов чітко і недвозначно окреслив завдання свого відомства: «Тов. Сталін сказав, що у міру зміцнення нашої радянської держави, і міру зростання наших успіхів, залишки розгромлених нами, але недобитих ворожих нам класів будуть переходити до все більш гострих форм боротьби. Для чекіста нерозуміння цієї істини тим більше непростиме, що його завдання не лише радіти нашим успіхам... Ти поставлений не для того, щоб тільки радіти і не для того, щоб кричати ура, а для того, щоб виловлювати ворогів, які, зрозуміло, не лише не радіють нашим успіхам, але усіма силами їм протидіють. Ти повинен наперед передбачати, що такі вороги є і ще будуть»⁸.

Свій рішучий настрій Єжов яскраво продемонстрував у виступах на лютнево-березневому 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б). Його доповідь зайняла три дні — з вечірнього засідання 23 лютого до ранішнього 26 лютого. Ось що він, зокрема, підкреслював: «...Я повинен сказати, що я не знаю жодного факту — я вже чотири з половиною місяців працюю в Наркомвнусправ — я ще не знаю жодного факту, коли б за своєю ініціативою подзвонили і сказали: “Тов. Єжов, щось підозріла ця людина, щось неблагополучне в ньому, займіться цією людиною”, — факта такого не знаю... Частіше за все, коли ставиш питання про арешти, люди, навпаки, захищають цих людей... Я зазвичай відповідаю: дякуй, сволото, що ми берем цю людину, дякуй, що шкідника берем»⁹.

⁶ Цит. за: Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. – С. 255–256.

⁷ Там само. – С. 263.

⁸ Там само. – С. 262.

⁹ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 21.

Єжов жорстко критикував «відомчий» підхід в діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, заважало виявленню «шкідників» і «шпигунів». Стало зрозуміло, що кривава хвиля «чисток» і викриття не омине нікого. Понад те, новий нарком висловив незадоволення «відомчими міркуваннями» керівників самого НКВД (в першу чергу колишнього наркома Генріха Ягоди), які, мовляв, уникали партійного контролю, що було наслідком «відсутності політичного чуття і більшовицької партійності»¹⁰.

Ще одна важлива деталь: Єжов у виступі на пленумі фактично визнав, що чекісти займалися фальсифікацією, фабрикацією справ: «Я повинен прямо сказати, що існувала така практика: перш, ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком вносив вказівки, казав, що потрібно записувати так, а не так, а потім протокол давали підписувати обвинуваченому»¹¹. Зрозуміло, Єжов засуджував цю практику, хоча, як засвідчують факти, вона була успішно продовжена за часів «єжовщини».

У резолюції, що її ухвалив пленум по доповіді Єжова, було поставлено завдання «чистити» і систематично зміцнювати органи НКВД «найкращими перевіреними кадрами партійних працівників»¹².

Вважається, що згаданий лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б) дав імпульс, насамперед, репресіям проти партійно-господарського апарата. До речі, перші «ліміти» визначив сам Сталін. Виступаючи на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р., він назвав кількість тих партійних керівників, хто повинен був би втратити свої пости: 3–4 тисячі з вищої ланки, 30–40 тисяч середньої, 100–150 тисяч низової¹³.

¹⁰ Материали февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 2 – С. 19.

¹¹ Там само. – С. 16.

¹² Там само. – С. 26.

¹³ Стенограмма февральско-мартовского (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1995. – № 3. – С. 3–15.

19–21 березня 1937 р. Микола Єжов скликав актив Головного управління держбезпеки (ГУГБ) у головному будинку НКВД для повідомлення про підсумки лютнево-березневого партійного пленуму. Такі самі активи зібралися у всіх партійних і державних організаціях і наркоматах. Однак про свій актив Єжов скаже: «У мене актив був найгостріший, тому, що у мене прямо з активу виписувались ордери і сідали люди. Навряд чи в іншому наркоматі було таке становище»¹⁴.

Цілком слушною є думка професора Ніколя Верта щодо необхідності розрізняти широкомасштабні, терористичні операції, з яких почалися масові арешти і розстріли 1937–1938 рр., і хвилі репресій, які обрушилися на еліту політичних, економічних, військових та інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидва репресивних потоки були паралельними, сама процедура докладно відрізнялася і переслідувала різні політичні цілі¹⁵.

У зв'язку з цим, доцільно коротко торкнутися загальних питань, в числі яких — проблема причин «Великого терору». Юрій Жуков у книзі «Інший Сталін» пише, що члени ЦК ВКП(б), проголосувавши в 1936 р. за проект сталінської Конституції, тим не менше, не виступили відкрито в її підтримку. Це стало «все більше і більше нагадувати відвертий саботаж. Групі Сталіна терміново довелося оцінити серйозність ситуації, в якій вона опинилася, і виробити відповідні заходи, що відповідатимуть нав'язуванню правилами гри»¹⁶. Сталінське керівництво, завдавши «попереджувальний удар», відновило «небезпечну гру з ним, непередбачену за своїми наслідками»¹⁷.

На думку Жукова, «широкомасштабні репресії, та ще й спрямовані проти десятків і сотень тисяч селян, були вигідні, перш

¹⁴ Цит. за: Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. – С. 74.

¹⁵ Див.: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр док. в 7 т. / Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 72.

¹⁶ Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус, 2007. – С. 238.

¹⁷ Там само. – С. 239.

за все, першим секретарям обкомів і крайкомів. Тим, хто в роки колективізації налаштував проти себе більшу частину населення»¹⁸. Крім того, у проведенні репресій був зацікавлений НКВД як репресивна в своїй основі структура, яка після знищення справжніх й уявних прихильників Троцького, Зинов'єва, Бухаріна втрачала начебто сенс існування. Ось чому, за словами Жукова, Єжов, виходець з партократії, цілком імовірно знайшов спільну мову з багатьма першими секретарями, погодився з необхідністю якомога швидше усунути тих, хто проголосував би проти них на майбутніх виборах в ради, які повинні були бути альтернативними¹⁹.

Ця версія навряд чи витримує перевірку документами, оскільки Єжов, володіючи широкими повноваженнями, наданими йому Сталіним, навряд чи потребував того, щоб узгоджувати свої дії з низовими (партійними, державними, чекістськими) працівниками. Не можна забувати і про те, що саме Єжов (з відома Сталіна) дав настанову, крім іншого, «чистити» партійні та державні органи. Сам Сталін, почавши з троцькістів, поступово розширив «репресивне поле», переніс політику знищення «ворогів народу» на все суспільство.

Специфіка України

Особливістю України на момент приходу Миколи Єжова на пост наркома внутрішніх справ СРСР у вересні 1936 р. було те, що вона вже пережила і широкомасштабні терористичні операції, і тотальну чистку еліт. Тут досить згадати хоча б депортації, проведені в ході «розкуркулення» (це, як мінімум, 1 млн. 200 тис. осіб), втрати в ході штучно створеного голоду 1932–1933 рр. (це, лише за підтвердженими даними, мінімум 4–4,5 млн. осіб), переслідування української інтелігенції, що розпочалися до і посилювалися після показового політичного процесу «Спілки визволення України» («СВУ») навесні 1930 р., репресивні акції, що перекинулися на інші соціальні шари. Тут можна згадати

¹⁸ Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – С. 438.

¹⁹ Там само. – С. 439.

операцію «Весна», яка, розпочавшись в центрі, самим серйозним чином торкнулася командування військових частин, дислокованих в Україні, з яких вибивали свідчення про нібито такий, що готувався в 14-ти регіонах України виступ «зрадників» проти режиму в альянсі з повсталими селянами.

Починаючи з 1935 р., в Україні були здійснені, по суті, масові операції за етнічною ознакою — переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів. Нарешті, перетворивши голод в інструмент національної політики, сталінське керівництво з кінця 1932 р. розпочало фронтальне полювання на «петлюрівців», «агентів Пілсудського» та латентних «українських націоналістів», під категорії яких вже в той час потрапляли і деякі представники прокомуністичної інтелігенції і партійно-державних структур.

Ще в серпні 1932 р. в тоді секретному, а нині відомому, листі Лазарю Кагановичу Сталін висловив недовіру не просто окремим працівникам, а відразу всієї партійній організації України. «Найголовніше зараз Україна. Справи в Україні геть погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа посувається, як стверджують, не краще. На що це схоже? ...Замість того, щоб керувати районами, Косіор весь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) і вимогами райкомів і ось долавірувався до ручки... Погано по лінії радянській. Чубар — не керівник. Погано по лінії ГПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна»²⁰.

А далі в сталінському листі знаходимо таку вимогу: «Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає і його агентура в Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тис. членів, хе-хе) є чимало (так, чимало) гнилих

²⁰ Див.: Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 274.

елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пилсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не чекаючи відкриють фронт всередині (і поза) партією, проти партії... Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю СРСР; в дійсно зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати»²¹.

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав стосовно жодного з тодішніх регіонів СРСР. Зрозуміло, що евфемізми щодо «фортеці» і «зразкової республіки» повинні були перетворитися на низку політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (це мотивувалося потребами модернізації та необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну «чистку» всіх сфер суспільства (це мотивувалося прикордонним становищем УСРР, засиллям агентів іноземних держав, латентних «українських націоналістів» та інших ворогів). Як підтверджують надруковані в останні роки документи, всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання від початку, як видно, не могло не супроводжуватися жертвами.

Тим не менш у 1932 р. Сталін не поспішав міняти воду і рибок в партійно-державному «акваріумі» УСРР, традиційно видобуваючи зі своїх клеветів максимум користі, щоб потім звалити на них провину за так звані перегини і перекручення в реалізації власної політичної лінії.

У січні 1933 р. Сталін скерував в Україну в ролі 2-го секретаря ЦК КП(б)У (і одночасно 1-го секретаря Київського обкому партії) Павла Постишева. В якості шефа ГПУ в УСРР знову з'явився Всеволод Балицький, який ненадовго залишив цей пост, перебуваючи на керівних чекістських посадах в Україні ще з 1919 р. З 1928 р. лідером ЦК КП(б)У залишався Станіслав Косіор, під керівництвом якого в Україні проводилися репресивні акції та був організований голод початку 1930-х років.

І ось вся ця команда, що до того впевнено демонструвала «стабільність» перебування при владі, серйозно почала хвилю-

ватися, дізнавшись про призначення Миколи Єжова наркомом. 25 вересня 1936 р. ввечері Павло Постишев приїхав в наркомат до Всеволода Балицького і вони допізна просиділи, обговорюючи варіанти розвитку подій²². У січні 1937 р. стало ясно, що хвилювалися не даремно. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У». Косіору «вказали», Постишеву оголосили партійний догану.

Коли було прийнято постанову, Сталін, за словами Косіора, сказав: «Може, нарешті хоча б тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести в подальшому»²³. Незабаром стало зрозуміло, що мав на увазі Сталін. На лютнево-березнево-му пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р. він присвятив фрагмент своєї промови історії з київською донощицею Николаєнко, яка сигналізувала про засилля троцькістів в Київській партійній організації, але до якої не прислухалися²⁴. Незабаром Постишев, Балицький (а в січні 1938 р. і Косіор), і ще ряд діячів будуть зміщені зі своїх посад.

7 червня 1937 р. наказом НКВД СРСР за № 00321 «для виявлення та розгрому шпигунських, диверсійних, змовницьких та інших контрреволюційних груп» в УРСР, а також в частинах РККА Київського, Харківського військових округів і укріпрайонів в Україну відрядили 1-го заступника наркома внутрішніх справ СРСР, начальника ГУГБ НКВД СРСР, комкора Михайла Фріновського; комісара державної безпеки 1-го рангу Терентія Дерібаса; начальника 5-го (особливого) відділу ГУГБ НКВД СРСР, комісара держбезпеки 2-го рангу Ізраїля Леплевського. Фріновський *de facto* керував всією оперативною роботою НКВД УРСР. Леплевський затримався на Луб'янці, оскільки готував

²² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 57428-фп, арк. 256 зв.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 526, арк. 32.

²⁴ *Сталін Й.* Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3–5 березня 1937 р. – К: Політвидав, 1945. – С. 36.

²¹ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 274..

відкритий процес по справі «військово-фашистського змови в РККА». Невдовзі сам він очолить НКВД УРСР.

Новий нарком — новий тур терору

Нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський був призначений 14 червня 1937 р. наказом Єжова за № 968. Він був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції. Стосувалося це, насамперед, наказу Єжова № 00447 від 30 липня про проведення операції по «куркулях та кримінальниках».

Технологія операції була наступною. На обласні управління покладалися завдання організувати перевірку матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» осіб, яких визначили до арешту. За п'ять днів до початку операції в колишніх окружних центрах та інших пунктах було створено 45 міжрайонних оперативних груп. Заарештованих розміщували в тюрмах або в місцях формування згаданих груп, очолюваних відповідальними працівниками обласних управлінь НКВД або начальниками відповідних міських та районних відділень або окружних відділів. Арешти санкціонувались начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ і узгоджувалися з районним прокурором. Обласні трійки повинні були виїжджати в місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого (звичайно ж, ніхто цього не робив). НКВД УРСР повинен був контролювати виконання операції через своїх представників, які мали приїздити в обласні управління. Особливу увагу було звернено на необхідність використання матеріалів на куркулів — членів релігійних сект, що мають зв'язки з іноземними консульствами, на засуджених раніше за шпигунство, «політбандитів», а також на тих, хто отримував допомогу з Німеччини. Для того, щоб запобігти втечі за кордон, прикордонним загонам надіслали розпорядження за п'ять днів до операції перейти на посилений режим охорони.

«Ліміт» жертв, встановлений в Москві для України, становив 28 800 осіб, у тому числі по 1-й категорії — 8 000 осіб. При цьому в наказі було підкреслено, що «затверджені цифри — орієнтовні», і «якщо обстановка буде вимагати збільшення зат-

верджених цифр», наркомати внутрішніх справ республік повинні будуть подавати «мотивовані клопотання»²⁵.

Вже з початку вересня 1937 р. Леплевський почав клопотатися про збільшення «лімітів» для УРСР. У його листі від 29 вересня у НКВД СРСР в якості одного з аргументів наводиться те, що утворені чотири нові області — Полтавська, Миколаївська, Житомирська, Кам'янець-Подільська. 21 жовтня Леплевський повідомляє начальників обласних управлінь, що встановлені нові «ліміти». 26 жовтня «ліміти» збільшують. А в грудні 1937 р. Леплевський добивається нового збільшення²⁶.

Ще 25 липня 1937 р. за наказом НКВД СРСР за № 00439 була розпочата операція по німцях. 11 серпня 1937 р. Єжов видав наказ № 00485 «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Проте Єжов, як відомо, не обмежився цим. Він дав розпорядження розпочати репресії проти фінів, естонців, болгар, македонців, поляків, латишів, греків, іранців, харбінців (під «харбінцями» малися на увазі колишні службовці Китайсько-Східної залізниці та реемігранти з Манчжоу-Го), китайців та румунів, як іноземних підданих, так і громадян СРСР. Вироки у справах заарештованих по «національних лініях» виносила комісія НКВД СРСР і Прокуратура СРСР. Замість слідчих справ на розгляд направлялися списки (альбоми) на осіб, що підлягають репресіям, в яких місцеві органи коротко викладали суть справи, вказували статтю, по якій проходив заарештований. Церковники, сектанти, сіоністи — всі вони теж стали об'єктами репресій.

Але була одна особливість: які б операції не проводилися, крім визначених «зверху» категорій осіб, що підлягають репресіям, в Україні неодмінно були присутні «українські націоналісти». Ще у червні 1936 р. (до призначення на посаду нар-

²⁵ Див.: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Т. 1. – С. 72.

²⁶ Див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. – С. 99–101.

кома внутрішніх справ) Єжов в текст свого виступу на пленумі ЦК ВКП(б), присвяченому ходу обміну партійних документів, вважав за потрібне вписати: «Чи можемо ми сказати, що виключені з партії троцькісти, зінов'євці, українські націоналісти, перебіжчики іноземних держав та інші, які не були заарештовані через відсутність достатніх підстав, не ведуть зараз проти нас своєї підривної контрреволюційної роботи? Я думаю, що такої гарантії ніхто з вас не дасть»²⁷.

Ізраїль Леплевський стимулював «загострення» уваги до українських націоналістів в своєму наказі за № 00185 від 10 вересня 1937 р. Він підкреслював: «здійснювана в даний час операція з вилучення куркульсько-антирадянських елементів, що не використовується, належною мірою для розкриття організованого націоналістичного, контрреволюційного підпілля»²⁸. Ситуація починає змінюватися. Наприклад, трійка Управління НКВД по Київській області тепер розглядає 20–30 «націоналістичних» справ (тоді як у серпні–вересні 1937 р. було від 1-ї до 5–6). З плином «куркульської» операції кількість «українських націоналістів» неухильно зростала. Архівні джерела дають підстави стверджувати, що в 1937 р. «націоналісти» проходили переважно за індивідуальними справами, а в 1938 р. різко збільшується кількість саме групових справ. Протягом проведення всієї операції за наказом № 00447 незмінно жорсткими залишалися для «українських націоналістів» вирoki: в абсолютній більшості вони зводилися до «вищої міри соціального захисту», тобто до розстрілу.

Зрозуміло, в Україні висувалися звинувачення не тільки в «українському націоналізмі». Арешту були піддані «польські», «чеські», «німецькі», інші «націоналісти». У зв'язку з цим, в контексті аналізу проблем історії «Великого терору» заслуговує спеціальної уваги зауваження, яке зробив Жак Россі, автор «Довідника по ГУЛАГу» і сам багаторічний в'язень радянських та-

²⁷ Цит. по: Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – С. 234.

²⁸ Наказ № 00185 народного комісара внутрішніх справ УРСР. 10 вересня 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8, т. 2, арк. 52.

борів. Він пише, що йому, який побував з 1937 р до 1958 р. в десятках пенітенціарних закладів СРСР, не довелося зустріти жодного росіянина зі звинуваченням у «буржуазному націоналізмі», хоча в той же час «число всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»²⁹.

Як вже зазначалося, широкомасштабна боротьба з «петлюрівцями» та «націоналістами» в Україні розгорнулася ще в 1932–1933 рр. Тому в 1937–1938 рр. часто звинувачення в «українському націоналізмі», які здавалися доведеними та певними, згодом виявлялися надуманими. Наприклад, за вироком трійки (протокол № 113 від 15 листопада 1937) був розстріляний киянин Сергій Іванович Левицький. Його звинуватили в тому, що він, «будучи затятим українським націоналістом, активно працював у петлюрівських урядових органах, аж до розгрому петлюрівських військ»³⁰.

Насправді, як з'ясувалося під час перевірки справи Левицького в 1957 р., це звинувачення було сформульовано, перш за все, на основі його власних свідчень. Виявилось також, що служба Левицького на посаді помічника начальника відділу перевезення пошти у 1918 р. була недобровільною, а значить вважати його «затятим українським націоналістом», власне, не було ніяких підстав. У 1958 р. Левицького було офіційно реабілітовано³¹.

Однією з найбільш резонансних справ Ізраїля Леплевського стала справа «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів»³². На початку серпня 1937 р. він у спеціальному листі інформував Миколу Єжова, підкреслюючи, що діяльність організації «йшла по лінії створення і розстановки в широкому масштабі націоналістичних кадрів,

²⁹ Россі Жак. Справочник по ГУЛАГу. – London, Overseas Publications Interchange Ltd, 1987. – С. 44.

³⁰ Справа по звинуваченню Левицького Сергія Івановича // ГДА СБ України, спр. 45964-фп, арк. 48.

³¹ Там само, арк. 150.

³² «Боротьбисти» — представники лівого крила українських соціалістично-революціонерів, які отримали назву від газети «Боротьба».

особливо в системі земельних установ — Наркомрадгоспу, Цукротресту і в установах Наркомосу, здійснення диверсій і шкідництва в різних галузях народного господарства, особливо в сільському господарстві, створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду»³³. За звинуваченнями в участі в організації була арештована, а потім і репресована велика група партійно-державних керівників УРСР. Тодішній Голова Раднаркому Панас Любченко, якого на пленумі ЦК КП(б)У почали звинувачувати у всляких «контрреволюційних» злочинах, в перерві між засіданнями 30 серпня 1937 р. застрелив свою дружину і застрелився сам³⁴. Тим не менш, Станіслав Косіор, який головував на пленумі, розцінив це, як підтвердження того, що «ми правильно цю справу розглянули»³⁵, а репресії були продовжені.

У вересні 1937 р. в записці Єжову по прямому дроту Леплевський повідомляє, про продовження цієї справи, стверджуючи, що Любченко «завербовував» ряд керівних працівників у різних областях України³⁶. 5 жовтня 1937 р. Леплевський дає директиву начальникам УНКВД щодо проведення операції по церковниках і сектантах. 23 листопада Леплевській направляє Єжову доповідну записку «Про роботу за заявами трудящих». У записці констатується «політична активність» і «загострення пильності трудящих у справі виявлення і викриття антирадянських, правотроцькістських, націоналістичних, шпигунських і шкідницьких елементів»³⁷. На підтвердження цього Леплевсь-

³³ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 223–224.

³⁴ Детальніше див.: Пирог Р.Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П. П. Любченко // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. – С. 140–141; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 223–240; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 400–495.

³⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 240.

³⁶ Записка І. Леплевського по прямому проводу М. Єжову. Вересень 1937 г. // ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 89, арк. 95–98.

кий посилається на кількість заяв у НКВД УРСР: тільки за останні 5 місяців безпосередньо у НКВД УРСР і через секретаріат НКВД СРСР надійшло 6 567 заяв, не беручи до уваги заяв по лінії міліції. До того ж велика кількість заяв надійшла в обласні управління НКВД. У середньому по кожній області надійшло 1 500–2 000 заяв³⁸.

21 грудня 1937 р. Леплевський своєю телеграмою начальникам УНКВД вимагає форсування роботи трійок і ведення слідства у кримінальних справах. 28 грудня НКВД УРСР націлює місцевих чекістів на те, що слід «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»³⁹. Нарешті, 3 січня 1938 р. Леплевський дає начальникам обласних управлінь НКВД директиву про необхідність надіслати в 10-денний термін до Києва списки на всіх ще незаарештованих «учасників контрреволюційних організацій»⁴⁰.

Незважаючи на всі «успіхи» Ізраїля Леплевського, його кар'єра закінчилася типово для епохи «Великого терору»: 25 січня 1938 р. він був зміщений з посади наркома, а 28 липня того ж року — розстріляний⁴¹.

Зміна акцентів

24–25 січня 1938 р. в Москві відбулася нарада керівних працівників регіональних органів НКВД. У виступі Миколи Єжова були підбиті підсумки «масових операцій» і висунуто вимогу

³⁷ Доповідна записка І. Леплевського М. Єжову «О работе по заявлениям трудящихся». 23 листопада 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), пор. 81, арк. 265–267.

³⁸ Там само, арк. 267.

³⁹ Телеграма НКВД УРСР № 83921 // ГДА СБ України, Київ, спр. 312, арк. 38.

⁴⁰ Директива І. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВД УРСР. 3 січня 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, пор. 59, арк. 43.

⁴¹ Детальніше див.: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 143–186.

про чергової реорганізації структури НКВД СРСР. Більшість місцевих чекістів-керівників були депутатами Верховної Ради СРСР і вони разом з низкою працівників центрального апарату НКВД були присутніми на січневому пленумі ЦК ВКП(б). Саме цей пленум ухвалив рішення «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи по усуненню цих недоліків». Хоча на цьому пленумі мовилося про необхідність встановлення нагляду за виключенням членів партії, при цьому не було жодного слова про діяльність НКВД і проведення масових репресій. Терор проти членів партії було частково призупинено, але чистки позапартійних продовжувались. Як зауважують Микита Петров і Марк Янсен, Сталін чітко розмежував чистку партійних лав і масові операції, тобто ліквідацію «національної бази розвідорганів» і «п'ятої колони». Згодом він поєднав обидві кампанії, але «з міркувань стратегії почав проводити очистку партії приблизно за півроку до початку масових операцій — після лютнево-березневого пленуму 1937 р. Чистка партійних рядів була потрібна в якості підготовки до масових операцій, розгорнутих з липня 1937 р. А на початок 1938 р. Сталін вже усвідомив, що для збереження повного контролю належить встановити нагляд за чисткою в партії, що і знайшло відбиття в рішеннях січневого пленуму ЦК»⁴².

Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзду КП(б)У, Хрущов навів численні факти таких «перегинів» в житті парторганізацій. На з'їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, і про те, що з січня по травень 1938 р. в партійних рядах було відновлено 3 135 осіб⁴³.

Як відомо, пізніше, а саме 17 листопада 1938 р., Сталін і Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якому були відзначені великі недоліки і перегини у роботі керівних органів НКВД. Тут, зокрема, критикували проведення «ма-

сових операцій», спрощений порядок ведення слідчих справ, вимога про надання «лімітів» для масових арештів, одним словом — все те, що було надбанням «ежовщини». Для деяких із засуджених (звичайно, йдеться про тих, кого не розстріляли) критика «ежовщини» виявилася рятувальною. Згідно з надрукованою статистикою ГУЛАГу, в 1939 р. звільнили 327,4 тис. осіб⁴⁴. У свою чергу, колишні кати, тобто співробітники НКВД, виявлялися жертвами. Проте все це буде пізніше.

А на згаданій січневій нараді у 1938 р. Микола Єжов і місцеві керівники НКВД висловились за продовження масових операцій і роботи трійок. Єжов заохочував тим місцевих чекістів, які називали величезні цифри заарештованих (30, 40, 50, 60 тисяч в області). Щодо «перегинів» він зауважив, що «при такій операції, при такому розмахові помилки неминучі. Ми це враховуємо і рахуємося з цим»⁴⁵.

Саме тоді Сталін вирішив скерувати в Україну Микиту Хрущова. Разом з ним до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський, який до того очолював Управління НКВД Оренбурзької області. Успенський був присутній на згаданій московській нараді. Його запросив до себе Микола Єжов і за пляшкою горілки почав наполягати на тому, щоб він замінив Ізраїля Леплевського на посаді наркома внутрішніх справ України. Успенський опирався, але Єжов наполіг на своїй пропозиції⁴⁶. Втім, як і його попередник Ізраїль Леплевський, Успенський також протримається не дуже довго: 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: «Труп шукайте в Дніпрі», і зник з Києва. Ховався в Москві, Архангельську, Калюзі, Муромі. У квітні 1939 р. його розшукали, а 27 січня 1940 р. засудили до розстрілу⁴⁷.

⁴⁴ Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М.: Республика, 1992. – С. 237.

⁴⁵ Там само. – С. 146.

⁴⁶ Там само. – С. 148.

⁴⁷ Див. докладніше: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–

⁴² Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. – С. 143–144.

⁴³ Отчетный доклад Н. С. Хрущева на XIV съезде КП(б)У // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 78.

На початку лютого 1938 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР Михайло Фріновський повідомив Олександру Успенському, що додатковий «ліміт» за наказом № 00447 для України становить 6 000 осіб по 1-й категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Наголошувалося також, що необхідно звернути особливу увагу на транспорт.

Тоді ж, у лютому, до Києва приїхав особисто М. Єжов, і стало зрозуміло: пошук «ворогів народу» триває. На оперативній нараді з керівним складом НКВС УРСР він дав вказівку: Україні потрібно виділити ліміт ще на 30 тисяч. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові ліміти, тобто — подальші плани знищення людей. 16 лютого 1938 р. у НКВС УРСР було зроблено узагальнення заявок на ліміти для обласних трійок згідно доповідним запискам обласних управлінь НКВД. Всього репресіям пропонувалося піддати 46 150 осіб, з них по 1-ї категорії 23 650 осіб.

Фріновський тоді знову їздив по областях УРСР, скеровуючи і стимулюючи репресії. У червні 1938 р. Успенський намагався отримати для УРСР новий ліміт (в 40–45 тис. осіб), але це йому не вдалося. Всього за «куркульською операцією» в УРСР було засуджено (з урахуванням засуджених по лінії ДТО) не менше 116 тис. осіб⁴⁸.

За офіційними даними, в Україні в 1936 р. було заарештовано 15 717, у 1937 р. — 15 9573, у 1938 р. — 108 006 осіб⁴⁹. Звичайно, щоб представити загальну картину репресій, до цих цифр треба додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були переповнені), проаналізувати смертність у таборах (в 1936 р. вона становила 2%, в 1937–1938 рр. — 6–7%), додати кількість репресованих селян, а також депортованих.

1941. Справочник. — М.: Звенья, 1999. — С. 416–417; Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. — № 2/4. — С. 368; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків: Фоліо, 2004.

⁴⁸ Див.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 тт. 1927–1939 / Т. 5. Кн. 2. 1938–1939. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 551.

⁴⁹ Див.: Яковлев А.Н. По мощам и елей. — М.: «Евразия», 1995. — С. 180.

Зрозуміло, репресії торкнулися і партійного керівництва. Тільки один маленький приклад, з 102 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів Ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді КП(б)У влітку 1937 р., репресували 100 осіб. На 24 січня 1938 р. в складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилося відповідно 20 та 5 осіб⁵⁰.

Успенський, як і його попередник Леплевський, продовжив лінію на «викорінювання» українських «націоналістів», хоча, здавалося б, шукати їх уже просто ніде. Тим не менше 28 лютого 1938 р. Успенський дає директиву обласним управлінням НКВС розпочати операцію з «розгрому петлюрівського підпілля»⁵¹.

У вересні 1938 р. в пояснювальній записці до звіту про стан оперативної роботи НКВД УРСР з 1 жовтня 1936 по 1 липня 1938 р., адресованій Фріновському, Успенський намалював грандіозну картину боротьби з «ворогами народу» під власним керівництвом. Наприклад, в записці стверджується, що існував якийсь «український націоналістичний центр», який вів повстанську діяльність, що було заарештовано 24 233 особи, учасників «націоналістичного підпілля»⁵². І далі: «За звітний період органами НКВД України ліквідовано значну кількість націоналістичних, фашистських організацій, створених емісарами польської, німецької, румунської та інших розвідок. Заарештовано учасників цих організацій по лінії польській — 18 192 особи; німецькій — 9 317 осіб; румунській — 2 073; латвійській — 803; японській — 550 та грецькій — 1 978»⁵³.

Можна було б продовжити подібне цитування, що добре відбиває, якого масштабу набули шпигуноманія та пароксизм пошуку «ворогів народу». Проте доцільно звернути увагу на інше: статистика з документів НКВД вимагає серйозної уваги і

⁵⁰ Назвати поіменно // Комуніст України. — 1989. — № 5. — С. 58.

⁵¹ Директива А.Успенского начальникам областных управлений НКВД УССР // ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, пор. 59, арк. 58.

⁵² Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. // ГДА СБ України, додаток до справи № 36 а, арк. 16.

⁵³ Там само, арк. 18.

критичного ставлення. Справа в тому, що вона фальсифікована і дослідникам ще належить багато зробити для розуміння мотивів фальсифікації статистичних даних. Вже зараз з численних свідчень чекістів зрозуміло, наприклад, що вони намагалися представити заарештованих не як робітників, колгоспників і службовців, тобто не як осіб «соціально близького прошарку». За часів Успенського таку фальсифікацію він сам пояснював так: «Якщо ми покажемо дійсні цифри репресованих НКВД УРСР осіб соціально близьких категорій, ці цифри будуть характеризувати з поганого боку роботу Єжова і для того, щоб не скомпрометувати Єжова перед ЦК, необхідно ці цифри змінити»⁵⁴. В результаті у звітності за 1938 рік у графі «колишні люди» замість реальних 6 725 осіб записали 38 364 людини, замість 15 717 колгоспників стало 3 109 і т.д.⁵⁵

Згаданий приїзд Миколи Єжова в Україну в лютому 1938 р. ознаменував кілька інших акцентів в репресивній політиці. Після візиту наркома в Україні працювала надіслана з Москви оперативна бригада ГУГБ НКВД СРСР. Офіційно вона мала на меті підбити підсумки роботи з викриття «шпигуно-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил» в Україні⁵⁶. Суть сформульованих на адресу НКВД УРСР зауважень зводилася до того, що чекісти в Україні не змогли завдати удару по «найбільш небезпечним керівним, організаторським, активно-чинним куркульсько-націоналістичним, білогвардійським, шпигунським кадрам»⁵⁷.

По суті, саме сам «маленький Марат», як називав Єжова Сталін, дав імпульс репресивної чекістських ротації кадрів. Причиною такої ротації, зокрема, був названий «лібералізм» в діях регіональних працівників НКВД. У березні 1938 р. були проведені спільні закриті партійні збори УГБ НКВД УРСР, в резолюції

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38 153, т. 1, арк. 202.

⁵⁵ Там само, т. 3, арк. 59.

⁵⁶ См.: *Мозохин О.Б.* Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – Жуковский; М.: Кучково поле, 2006. – С. 173.

⁵⁷ Трагедия советской деревни. Т. 5. Кн. 2. 1938–1939. – С. 51.

яких було відзначено, що тільки Єжов під час свого приїзду в Київ «зумів розгледіти ворогів народу, що просочилися у органи радянської розвідки, викрити та ізолювати їх»⁵⁸.

Першими жертвами єжовської пильності стали, зокрема, секретар парткому УГБ НКВД УРСР Віктор Блюман, начальник секретаріату НКВД УРСР Еммануїл Інсаров (Поляк), заступник начальника відділу кадрів НКВД УРСР Григорій Григор'єв (Фельдман). Чистки чекістських кадрів почалися й в регіонах України. Метою цих чисток було стимулювання беззаперечно-го виконання директив центру.

Ось чому, наприклад, навчав Олександр Успенський місцевих чекістів на одній з нарад в 1938 р.: помічник оперуповноважених слід робити начальниками відділень, а начальників районних відділень — начальниками відділів, «витягніть цих людей, вони тоді будуть виконувати всі ваші директиви, тому що будуть відчувати, що саме ви їх вивели в люди»⁵⁹. Таким чином, принцип особистої відданості патрону (який, ясна річ, і раніше існував в комуністичній спецслужбі) в умовах дефіциту чекістських кадрів, а значить і можливості швидкого висунення, набував особливого значення, був важливою умовою розгортання нового туру терору.

Не менш важливою залишалася і константа чекістської роботи — страх бути покараним за невиконання завдань (нехай навіть і неправедних) начальства. Співробітник одного з обласних управлінь НКВД УРСР, який працював в часи «Великого терору» і якому вдалося вижити, прокоментував це так: «Слідчі, а слідчими іноді були всі оперативні працівники, ризикували власною свободою і їм загрозувала в'язниця, якщо від своїх підслідних вони не отримають зізнання. При такому становищі слідчі били заарештованих, отримували від них зізнання, й у такий спосіб рятували себе»⁶⁰. І тут саме час ска-

⁵⁸ Протокол общего закрытого партийного собрания УГБ НКВД УССР // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 3а (1938), спр. 48, арк. 38.

⁵⁹ Дело Зыкова С.А. и других, всего 82 человека // ГДА СБ України, спр. № 5212ФП, т. 4, арк. 338.

⁶⁰ ГДА СБ України, спр. № 5212ФП, т. 4, арк. 351.

зати ще про одну дуже важливу проблему (яка поки що залишається малодослідженою) — вивчення технології терору.

Технологія терору: замовники та виконавці

Добування необхідних слідчим зізнань полегшувалося тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. Трохи пізніше, це засвідчив сам Сталін. 20 січня 1939 р. від імені ЦК ВКП(б) він дав телеграму ЦК компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ. У телеграмі, зокрема, було сказано: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і залятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні як виняток застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як припустимий і правильний метод»⁶¹.

Про застосування цього «припустимого і правильного методу» та інших садистських методів стало відомо, коли розпочалася антиєжовська кампанія. Тоді стало відомо і про те, як наставляв своїх підлеглих сам Микола Єжов. Так, у березні 1937 р. він інструктував начальника УНКВД по Оренбурзькій області Олександра Успенського (майбутнього наркома внутрішніх справ УССР): «Не рахуючись із жертвами, завдати повного оперативного удару по місцевих ворожих кадрах. Так, можуть бути і випадковості. Але ліс рубають — тріски летять. Май на увазі, що у практичній роботі органів НКВД це немину-

⁶¹ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов... – С. 40–41.

че, Головне, що потрібно від тебе, це показати ефективність своєї роботи»⁶².

У зв'язку з цим, на особливу увагу заслуговують свідчення заарештованих наприкінці 1938 р., в 1939 р. й пізніше чекістів, які намагалися виправдатися, відповідаючи на звинувачення в порушенні закону. При цьому дуже часто спливають цікаві подробиці, важливі для розуміння технології терору.

Це ще раз змусило замислитися над тим, що дослідник, який пише про «Великий терор», завжди виявляється в полі амбівалентності між етикою та академізмом. Останній вимагає розуміння механізмів терору, виявлення його ініціаторів. Не підлягає сумніву, що головним ініціатором була партія. Разом з тим, важливо розуміти, що серед «реалізаторів» були конкретні особи. І ось тут етика (в сучасній Україні ще й помножена на деякі статті закону) завжди стримує дослідника, змушує думати над наслідками, якщо будуть названі імена катів. І все-таки, схоже, без цього не обійтися. Особливо якщо врахувати, що Сталіну де-не-де знов ставлять пам'ятники, прославляють його час, намагаються (в тій чи іншій формі) пом'якшити, а, по суті, виправдати його дії.

Як відомо, першими жертвами «Великого терору» стали селяни. І тут були свої нюанси. Досвід України показує, що на першому етапі операції з виконання наказу № 00447, тобто з серпня по грудень 1937 р., найбільша кількість звинувачень припадає на осіб, які скоїли різного роду кримінальні злочини. Звинувачення також винесено переважно тим, хто в тих чи інших формах висловлював невдоволення політичним режимом, колгоспним ладом, критикував недоліки, передрікав війну з нацистською Німеччиною і падіння сталінського режиму.

Архівні джерела підтверджують, що на початкових етапах терор в своїй основі здійснювався адресно, на підставі обліку та попередньої розробки, що їх провадила спецслужба. Підтвердженням цього є картки про взяття на облік органами ГПУ–НКВД, повідомлення джерел (себто інформаторів) про ту чи іншу людину, довідки сільських рад (довідки сільських рад го-

⁶² Цит. за: *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 30.

тувалися і висилалися районними відділеннями НКВД на вимогу 4-го відділу УГБ КОУ НКВД УРСР), характеристики інших органів на ту чи іншу людину⁶³.

Архівно-кримінальні справи дозволяють (хоча й далеко не у всіх випадках) встановити ініціаторів арештів. Такими ініціаторами були не тільки органи НКВД або партійні органи, але й конкретні особи. Справи містять заяви окремих осіб, мотиви доносительства яких можуть бути різними. Не слід забувати про те, що створена і культивована в СРСР атмосфера істерії, викриття «ворогів народу», а також необхідність виконання «лімітів» в пошуках таких ворогів, створювали ідеальні умови для свавілля, відомості особистих рахунків etc.

Разом з тим, вивчення архівно-кримінальних справ показує, що не в усіх випадках можна однозначно визначити мотиви арешту тої чи іншої особи (наприклад, у багатьох справах відсутні постанови про порушення кримінальної справи, меморандуми оперативних та оперативно-слідчих районних груп, довідки на арешт, які готувалися Дорожньо-транспортними відділами та ін.). Тим не менше, є підстави стверджувати, що вирішальною мірою, ініціюючи арешти, влада, перш за все, здійснювала лінію на превентивну протидію, на усунення не тільки реальних, але й еventуальних супротивників. Якщо говорити про селян, то увагу було звернуто на розкуркулених, засланих, раніше заарештованих, тих, що служили в армії Української Народної Республіки або інших її структурах, вже раніше засуджених, тих, хто відбув термін, тих, що повернулися в села. Особливу увагу було приділено засудженим, хто втік, не відбувши відведеного терміну, жив нелегально.

Наприклад, 16 червня 1938 р. уповноваженим УГБ Білоцерківського районного відділення НКВД Київської області Щітновим було підписано постанову про початок слідства по колек-

⁶³ Після офіційної реабілітації в середині 1950-х рр. колишні репресовані знімалися з оперативно-довідкового обліку МГБ–КГБ. У довідках про це зазначено, що раніше, в тому числі в період «єжовщини», на цих осіб заводилися агентурні справи, що слугували підставою для арешту та засудження. На підставі вказівки КГБ при Раді Міністрів ССРСР № 34сс/175сс від 3 червня 1954 р. ці агентурні справи знищувалися.

тивній справі «націоналістів», мешканців села Пилипчи Михайла Захаровича Ярмоли, Олексія Йосиповича Назаренка, Степана Демідовича Литвина, Макара Леонтійовича Прасола, Петра Івановича Підвального та Петра Михайловича Ткаченка. З цих осіб Ярмола, Назаренко, Прасол були вислані в 1930 р., Ткаченко був заарештований в 1931 р., Литвина в 1932 р. судили за грабіж, а в 1933 р. засилали. Підвальный, як зазначалося у постанові про обрання запобіжного заходу, «був позбавлений виборчих прав, переховувався від висилки, брав активну участь у банді Зеленого, доброволець петлюрівської армії»⁶⁴.

Всім вказаним особам приписали ведення активної антирадянської агітації, а також участь в «українській контрреволюційно-повстанській націоналістичній організації»⁶⁵. Всі шість осіб визнали свою провину і за постановою трійки в серпні 1938 р. були розстріляні. У 1961 р. всі шестеро були реабілітовані, оскільки їх судимості не могли слугувати доказом їх вини в 1938 р., існування організації та «причетності до неї всіх залучених по даній справі осіб в ході додаткової перевірки не знайшли свого підтвердження, а проведення ними антирадянської агітації недоведене»⁶⁶.

І тут виникає питання, на яке ще належить знайти відповідь: чи дійсно зазначені особи могли не любити владу, а влада їх? Абсолютно могло бути. Що і зробило їх жертвами наказу № 00447. Тому, мабуть, правильно буде вважати, що сама система «Великого терору» створювала ідеальні умови, коли кожне виявлення невдоволення, не кажучи вже про такі «гріхи», як судимості і «сумнівне» в політичному відношенні минуле легко могли бути «трансформовані» в злочин щодо практично будь-якого громадянина СРСР. Якщо ми зрозуміємо це, то тоді стане ясно, чому подальші розділи єжовської «саги» (наприклад, всі інші накази Єжова, в тому числі етнічні) як би писали вже самі себе.

⁶⁴ Дело по обвинению Литвин С.Д., Ярмола М.З. и другие // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54 943, арк. 6.

⁶⁵ Там само, арк. 1.

⁶⁶ Там само, арк. 582.

І ще один важливий аспект. Як вже було зазначено, арешти спочатку виконувалися на основі попередніх обліків. Це так, але виникає питання про якість цих обліків. Найчастіше в них потрапляли невинні і непричетні.

Один з керівних чекістів Управління НКВД Ворошиловградської області у 1939 р. згадував: «У 1937 р. ми отримали вказівку від Донецького Обласного Управління НКВД — оформляти всіх куркулів на Трійку. У відповідності з цими вказівками ми брали довідки сільрад, записували свідчення свідків і справи доповідали на Трійку. Тоді ще було все в порядку. Складання фіктивних документів почалося вже після того, як була організована нова область. (Йдеться про Ворошиловградську область. — Ю. Ш.). У числі заарештованих було багато куркулів та іншого соціально-чужого елемента, але в процесі документації не завжди вдавалося підтвердити свідченнями свідків їх злочинну діяльність і тоді стали на шлях складання фіктивних протоколів»⁶⁷.

Отже, по-перше, не слід забувати, що в більшості випадків з самого початку «куркульської» та інших операцій необ'єктивними, сфабрикованими на угоду (або за вимогами) співробітникам НКВД були довідки сільрад. По-друге, з самого початку масових операцій, незалежно від наявності оперативних обліків в районах, були «ліміти» за яким кожен район області повинен був заарештувати 150, 200, 300 і т.д. осіб. Тобто у місцевих чекістів з самого початку були «замовники», невиконання директив яких загрожувало великими неприємностями і просто могло коштувати життя. Це, в свою чергу, розв'язувало руки тим, хто хотів вислужитися.

Ось приклад з Георгієм Кочергинським. У листопаді 1937 р. – серпні 1938 р. він був начальником ДТО НКВД Північно-Донецької залізниці. Отримавши директиву про «очищення» залізничних станцій і депо від «ворожих елементів», він не став звертатися ні до яких обліків, а санкціонував масові арешти. Кочергинський встановив «ліміт» по відділеннях і кожному

⁶⁷ Выписка из протокола совещания сотрудников УНКВД Ворошиловградской области. Июнь 1939 года // ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-р, арк. 47.

оперативному працівнику на ділянці, встановив стислі строки в 2–3 дні для виявлення осіб, що підлягають арешту, виконання арешту і слідчих дій. Свою згоду на арешт він давав по телефону, без перегляду фактичних даних, а санкції прокурора на арешт звів до простої формальності. Крім того, був організований так званий «відстійник», де перебувало безперервно 30 осіб заарештованих з числа тих, що не зізнавалися. У «відстійнику» всі арештовані стояли обличчям до стінок, сидіти їм не дозволялося, не кажучи вже про сон. Заарештованих били гумовими рукавами (від гальма). Один з працівників свідчив: «Слід вказати на те, що вказана контрольна цифра на арешт, відповідно до наказу Кочергинського, обов'язково повинна була бути виконана оперпрацівником, в іншому випадку — він буде виключений з партії та підданий суду — як ворог»⁶⁸.

Втім, «замовники» зверталися не лише до чекістів. Усе ще малодослідженою залишається роль міліції у здійсненні ежовських масових операцій. Багато працівників міліції також були засуджені за фабрикацію справ, а після арешту дали цікаві свідчення, як саме вони реалізували поставлені надзавдання. Наприклад, начальник Чигиринського відділення міліції Григорій Чижов (засуджений ще в 1938 р.) в 1937 р., після отримання ежовського наказу по «куркульській операції» дав вказівки інспекторам оформити в терміновому порядку для подання на трійку справи щодо кримінальних елементів шляхом опитування активу села, вимагаючи при цьому від кожного працівника районного відділу міліції виконання контрольного завдання на певну кількість справ. Як зазначалося на суді, замість «належних довідок про судимості осіб, що їх оформлювали на суд-трійку, які повинні бути витребувані від судових органів, Чижов ввів практику фіксування судимості осіб, які представлені до репресування, зі слів свідків»⁶⁹.

⁶⁸ Протокол очной ставки, произведенной между обвиняемыми Кочергинским Георгием Израилевичем и Кузнецовым Николаем Митрофановичем. 4 марта 1939 г. // ГДА СБ України, Донецьк, справа № 5778, т. 5, арк. 45.

⁶⁹ Приговор по делу группы сотрудников милиции. 10, 11, 13 августа 1938 года // ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 69, арк. 317.

Така сама ситуація була не лише з «куркульською», а й «національними» операціями. Це, зокрема, підтверджує свідчення працівника Лугинського районного відділу НКВД Житомирській області про те, що були отримані установки з області «арешти здійснювати без наявності компрометуючих матеріалів, а за обліком і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів та учасників “ПОВ”; німців — як німецьких шпигунів, а росіян та українців заарештовували в тому випадку, якщо хто-небудь із заарештованих давав на них свідчення про їх участь в будь-якій контрреволюційній організації»⁷⁰.

Таким чином, ми бачимо, що з самого початку масових операцій в основі їх був симбіоз правдивих і неправдивих уявлень про реальних та уявних супротивників режиму. Для реалізаторів сталінсько-єжовської лінії це, з одного боку, створювало сприятливі (в сенсі свавілля) умови, а з іншого — породжувало труднощі, оскільки треба було домагатися наперед визначених результатів.

За цих умов все, як любив висловлюватися Йосип Сталін, вирішували кадри. Не випадково Леплевський і Успенський, зробивши кар'єру наркомів внутрішніх справ УРСР, починали з критики попередників. Леплевський закликав очистити органи від людей Всеволода Балицького, а Олександр Успенський у січні 1938 р. на одній з перших нарад у НКВД УРСР поставив завдання «закінчити розгром кадрів Балицького» і «придивитися до кадрів Леплевського»⁷¹. Це означало, що черговій репресивній хвилі передувала чекістська кадрова чистка (її масштаби могли бути різними), яка слугувала, крім іншого, хорошим виховним уроком тим, хто залишався працювати.

При Леплевському до кінця 1937 р. було заарештовано понад 200 співробітників УГБ НКВД УРСР, 134 співробітника міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45

⁷⁰ Протокол допроса Д.Г.Соколова. 21 сентября 1957 года // ГДА СБ України, Житомир, спр. 7503, т. 2, арк. 33.

⁷¹ Протокол общего закрытого партийного собрания НКВД УССР. 10 грудня 1938 г. // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), спр. 8, арк. 34.

співробітників УШОСДОР. Їх звинуватили в причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації»⁷². При Успенському, протягом 1938 р., тільки в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника право-троцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів», а всього в 1938 р. в Україні було арештовано 994 співробітника НКВД⁷³.

Після лютогового приїзду Миколи Єжова до Києва у НКВД УРСР створили свого роду «чекістську інквізицію» — оперативно-слідчу групу УГБ НКВД УРСР. Вона спеціально займалася «очищенням» чекістських кадрів. Цю групу очолював Давид Перцов, до неї входили Федоров, Смирнов, Рижов, Лабузев, Горобець та інші. Для групи виділили приміщення в новому будинку НКВД на вулиці Садовій (нині цей будинок Кабінету міністрів України). Там же влаштували внутрішню в'язницю, де розміщували колишніх співробітників НКВД, які були заарештовані. Ними виявилися і працівники апарату НКВД і чекісти з периферії. На момент створення групи заарештованих співробітників НКВД було приблизно 30–35 осіб. Однак незабаром ситуація змінилася: тільки з 21 лютого до 30 квітня 1938 р. було заарештовано 241 співробітника НКВД УРСР⁷⁴.

Як зазначалося в одному з документів, «внаслідок застосування фізичних заходів впливу слідчими слідчої групи, яку очолював Перцов і безпосередньо ним самим, заарештовані Френкель, Шор, Таруца та інші не витримували катувань і помирали на допитах»⁷⁵.

Зокрема, допитані як свідки начальник внутрішньої в'язниці УГБ НКВД УРСР Іван Нагорний, а також ув'язнені в 1938 р. Зиновій Бабушкін і Мойсей Савельзон, засвідчили, як саме ка-

⁷² Див.: Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

⁷³ Там само. – С. 223.

⁷⁴ Дело по обвинению М. В. Френкеля // ГДА СБ України, Київ, спр. 49855-фп, т. 1, арк. 125.

⁷⁵ Там само, арк. 131.

тували колишнього начальника квартирного відділу Адміністративно-господарського відділу НКВД УРСР Михайла Френкеля. Співкамерник останнього, Бабушкін, свідчив, що вперше Френкеля привели з допита побитим до такої міри, що він впав на ліжку. Потім Френкель розповів, що допитував його сам Перцов, який «палицею перебив йому кисті рук під час того, як він руками захищав ноги вище колін, куди Перцов наносив йому удари палицею»⁷⁶.

Михайла Френкеля заарештували 1 березня 1938 р., обвинувативши у шпигунстві. 5 березня він «зізнався», що був польським шпигуном⁷⁷. А вже 8 березня з'явився рапорт на ім'я заступника наркома внутрішніх справ Радзівіловського, підписаний згаданим Нагорним: «Доповідаю, що 8 березня ц/р заарештований в'язниці № 3 Френкель Михайло Веніамінович, який рахувався за апаратом особливоуповноваженого, повернувся з допиту в 17 годині 45 хвилин і, дійшовши до камери, в 19 годин 15 хвилин — помер»⁷⁸.

Бабушкін дав свідчення про те, що сталося: «Френкель розповів, що слідство вимагало від нього свідчень про його участь у бундівській організації, виходячи з того, що у одній з його анкет, як розповів Френкель, написано через його неграмотність, що він в дні революції брав участь не в бунті, як мало місце, а замість «бунт» ніби написано «бунд», і тому від нього вимагали такі свідчення. Також від нього вимагав Перцов зізнання про його польське шпигунство і про його зв'язки з Балицьким»⁷⁹.

А завершилось все так: «Невдовзі Френкель почав втрачати свідомість, кричати, битися у передсмертній агонії та із слабкими ознаками життя був винесений з камери»⁸⁰.

Оперативно-слідча група УГБ проіснувала до травня 1938 р., коли Давида Перцова перевели на посаду заступника началь-

⁷⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 49855-фп, т. 1, арк. 131.

⁷⁷ Там само, арк. 23.

⁷⁸ Там само, арк. 39.

⁷⁹ Там, само, арк. 63.

⁸⁰ Там само.

ника Управління НКВД по Харківській області⁸¹. (У червні 1941 р. військовим трибуналом військ НКВД Київського округу Давида Перцова буде засуджено до 15 років позбавлення волі). Після цього заарештованих київських чекістів перевели в спецкорпус Лук'янівської в'язниці в Києві, а заарештованих в областях повернули в місця їх арештів.

Зрозуміло, кількість арештів чекістів неспівставна з тим «врожаєм» арештів, що його встигли «зібрати» (під керівництвом того чи іншого наркома) навіть ті чекісти, яких заарештовували. Наприклад, при Балицькому в першому півріччі 1937 р. в Україні було заарештовано 10 901 осіб, а в другому півріччі того ж 1937 р. — вже при Леплевському — 148 672. Тим не менш, Успенського і це не влаштувало і він в одному з документів, направленою до Москви, стверджував, що при Леплевському «проводились масові, огульні і необґрунтовані арешти з тією метою, щоб не зачепити організаційні центри антирадянських формувань, що Леплевський створював великий галас навколо масових арештів та зовнішню видимість активної боротьби з контрреволюцією, стримував розгром керівних центрів українських антирадянських формувань»⁸².

У свою чергу, масові арешти за Успенського (а лише за перше півріччя 1938 р. було заарештовано 88 966 осіб)⁸³ після його арешту будуть розцінені як «ворожа робота»⁸⁴, а арешти чекістів — як «винищення кадрів по всій системі НКВД»⁸⁵. Однак досить характерно те, що у виступах на загальних закритих партійних зборах апарату НКВД УРСР, яке відбулося в грудні 1938 р., простежувалася тенденція засуджувати лише арешти чекістів: «Було б великою помилкою заперечення факту роз-

⁸¹ ГДА СБ України, Київ, спр. 49855-фп, т. 1, арк. 66.

⁸² Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 312, арк. 24.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Протокол общего закрытого партийного собрания НКВД УССР. 10 декабря 1938 г. // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), спр. 8, арк. 238.

⁸⁵ Там само, арк. 209.

грому ворожій контрреволюції на Україні. Ця робота проведена, незважаючи на опір ворожого колишнього керівництва, в особі Балицького, Леплевського та Успенського»⁸⁶.

З приводу опору колишніх нарковів внутрішніх справ УРСР можна сумніватися. А от щодо активних дій тих, хто реалізував партійне замовлення, сумнівів немає. І тут конкретних прикладів занадто багато. Так, у постанові оперуповноваженого 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР Горлінського про арешт тимчасово виконуючого обов'язки начальника Особливого відділу Київського особливого військового округу НКВД Василя Грабаря від 29 листопада 1938 р. вказувалося, що він підробляв протоколи допитів заарештованих, особисто вписуючи у свідчення «абсолютно непричетних до слідства і невинних осіб», у процесі слідства «вимагав у підслідних вигадати ним особисто свідчення», фальсифікував агентурні донесення тощо⁸⁷. Крім того, він особисто брав участь у побитті заарештованих⁸⁸.

Арешт Грабаря був санкціонований особисто новим наркомом внутрішніх справ СРСР Лаврентієм Берією⁸⁹. Було влаштовано очну ставку Грабаря з колишнім наркомом внутрішніх справ УРСР Олександром Успенським. Спочатку Грабарь категорично заперечував, що займався фальсифікаціями, але згодом докладно розповів про те, як він виконував, за його власним висловом, «бандитські накази»⁹⁰ Успенського. Характерно, що і Успенському, і Грабарю — цілком в дусі напрацьованих у попередні роки стереотипів — приписали участь у «шкідницькій організації». Цікаво і те, що на допиті 20 травня 1939 р. Успенський запевняв, що йому доводилося навіть стримувати Грабаря. Останній здійснював «фальсифікацію слідчих справ настільки нахабно та брутально, що мені часто доводилося звільняти низку заарештованих ним людей, оскільки я боявся скандалу в ЦК КП(б)У»⁹¹.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), спр. 8, арк. 206.

⁸⁷ ГДА СБ України, спр. 43626, т. 1, арк. 2.

⁸⁸ Там сам, арк. 277, 352.

⁸⁹ Там само, арк. 5.

⁹⁰ Там само, арк. 183.

⁹¹ Там само, арк. 229.

Співробітники НКВД свідчили, однак, що Грабарь увесь час покликався на Успенського. Так, один із працівників Управління НКВД Запорізької області, згадуючи про приїзд Успенського та Грабаря в липні 1938 р., свідчив, як вони вимагали заарештувати 1000 осіб. Після від'їзду наркома Грабарь погрожував невиконання буде розглядатись як невиконання прямих вказівок Успенського⁹². З 12 по 14 липня заарештували, щоправда, «всього» 500 осіб, хоча Грабарь у телеграмі на ім'я Успенського пообіцяв заарештувати ще 400 осіб⁹³. При цьому заарештовані були розбиті за категоріями («разбивка по окраскам») особисто Грабарем довільно (німецьке підпілля, поліцейські, жандарми, провокатори тощо), бралася, як висловився один із свідків, «зі стелі»⁹⁴.

11 жовтня 1940 р. Військовий трибунал військ НКВД УРСР засудив Грабаря до страти, клопотання його про помилування відхилили. 25 грудня 1940 р. Грабаря було розстріляно⁹⁵.

У липні 1938 р. начальник одного з обласних управлінь НКВД УРСР дав своїм підлеглим такий дозвіл: «Дозволяю, якщо це петлюрівець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40% того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять»⁹⁶.

У грудні 1938 р. був заарештований Лаврентій Якушев (Бабкін), колишній начальник Житомирського обласного управління НКВД (він очолював це управління з жовтня 1937 р. по лютий 1938 р.)⁹⁷. У червні 1939 р. він був засуджений до 20 років

⁹² ГДА СБ України, спр. 43626, т. 2, арк. 418.

⁹³ Там само, арк. 420.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ ГДА СБ України, спр. 43626. Судове впровадження по справі В. Р. Грабаря, арк. 51.

⁹⁶ Заявление заместителя начальника Житомирского областного управления НКВД Леснова-Израилева военному прокурору. 1938г. // ГДА СБ України, Житомир, спр. 18 824, т. 1, арк. 292.

⁹⁷ Див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 462.

виправно-трудовах таборів, але в жовтні 1941 р. з нього знімуть судимість. Хоча було добре відомо, що саме робилося під його керівництвом. Наприклад, він особисто брав участь у побиттях ув'язнених, засуджених до смертної кари, в спаленні 11 ув'язнених. Він санкціонував те, що засуджені самі копали собі могили, по 200–250 осіб ув'язнів зв'язували, ставили в чергу і розстрілювали на очах у інших ув'язнених. З санкції Якушева в ув'язнених відбирали цінні речі, добротний одяг, не видаючи квитанцій, складалися фіктивні відомості про отримання засудженими грошей, зданих ними в касу в'язниці.

А ось що робили підлеглі Якушева. Начальник внутрішньої тюрми та комендант УГБ Управління НКВД по Житомирській області в кінці грудня 1937 р. займався садизмом. Він, як засвідчено, «змушував засудженого старого-інваліда... мати статеві зносини з розстріляною жінкою, що лежить серед трупів розстріляних, обіцяв за це його звільнити. У момент виконання старим вимоги... його застрелили на трупі цієї жінки»⁹⁸. Крім того, як зазначено в документі, складеному в січні 1939 р., підлеглі Якушева з його відома «займалися витяганням кирками і кліщами золотих зубів із ротів трупів розстріляних»⁹⁹.

І подібних епізодів, що нагадують про те, що в дійсності робили представники режиму, який присягався в любові до соціальної справедливості і демократії, на жаль, дуже багато.

* * *

Підбиваючи підсумки, слід підкреслити необхідність подальших досліджень історії «Великого терору», його специфічних рис в тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, основані на реінтерпретації, на осмисленні раніше недоступного документального і фактичного матеріалу, є актуальними не тільки для аналізу ретроспективи. Це важливо для розуміння реальної природи сталінського ладу, якому його адепти все ще прагнуть повернути привабливий і респектабельний образ.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 321, пор. 59, арк. 2–3.

⁹⁹ Там само.

Досвід України підтверджує, що, ініціюючи арешти «ворогів народу», влада, перш за все, здійснювала лінію на усунення реальних і евентуальних супротивників режиму. Саме це завдання в першу чергу вирішували співробітники органів НКВД СРСР, фальсифікуючи справи, прагнучи домогтися «успіху» за будь-яку ціну. Разом з тим, це була частина стратегії планомірного знищення тих категорій населення, які вже були на обліку як ненадійні або розцінювалися владою як соціально небезпечні. З огляду на це, не можна вважати «ежовщину» проявом нерегульованого або сліпого терору.

Це, однак, не виключало, і проявів локальних ініціатив, мотивованих страхом невиконання вказівок начальства, кар'єристськими міркуваннями, зокрема, прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворожим» або «шпигунськими» елементами та іншими факторами.

Завершу словами італійського письменника і антифашиста Ігнаціо Сілоне. Ще до колапсу СРСР він написав про необхідність «правди подробиць» про те, що відбувалося у Радянському Союзі. Адже «головна правда, правда про устрій більше не підлягає жодному сумніву для всіх, хто думає, пише або говорить — чесно»¹⁰⁰.

Пошук «правди подробиць» — справа непроста. Крім іншого, він вимагає професіоналізму та знання джерел, не лише знання текстів, а й контекстів. Особливо, коли йдеться про складні та багатопланові проблеми. Саме до них належить історія Великого терору.

Юрій ШАПОВАЛ. Україна в епоху «Большого террора»: етапи, особенности, последствия

В статье рассматриваются наиболее масштабные репрессивные акции в Украинской ССР в период «Большого террора» 1937–1938 гг.

Ключевые слова: «Большой террор», репрессии, внесудебные органы, Н. Ежов, И. Леплевский.

¹⁰⁰ Силоне И. Еще раз о правде истории // Континент (Париж). – 1975. – № 2. – С. 361.

**Yuri SHAPOVAL. Ukraine during the «Great Terror»:
steps, features, impact**

The article deals with the most extensive in the repressive actions of the Ukrainian SSR during the «Great terror» 1937–1938 years.

Key words: «Great terror», repression, extra-judicial bodies, N. Yezhov, I. Lelplevsky.

*Вадим ЗОЛОТАРЬОВ **

**Фаворит Єжова: сторінки біографії
наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського**

У статті відтворено основні етапи життя О. І. Успенського — наркома внутрішніх справ УРСР в часи «Великого терору» 1938 р.

Ключові слова: О. Успенський, М. Єжов, радянські спецслужби.

«Я зобов'язуюся у всьому наслідувати товариша Єжова!» — пообіцяв у червні 1938 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Олександр Іванович Успенський колгоспникам Проскурівського району Кам'янець-Подільської області, які висунули його кандидатом у депутати Верховної Ради республіки¹. Він дійсно у всьому наслідував «залізного сталінського наркома», був позбавлений жалю та сумління, не обтяжував себе ні моральними, ні законодавчими заборонами, насаджував свавілля та насилля в роботі підпорядкованих йому органів державної безпеки, та не вагаючись, винищував десятки тисяч своїх співвітчизників.

Сумлінна робота О. Успенського у 1937–1938 рр. була помічена найвищим керівництвом. Він був нагороджений орденom Леніна, обраний членом політбюро ЦК КП(б)У та депутатом Верховних Рад СРСР та УРСР, його статті та фото не сходили зі шпальт республіканських газет. Але 14 листопада 1938 р.

* Золотарьов Вадим Анатолійович — доцент Харківського національного університету радіоелектроніки, канд. техн. наук.

¹ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 3.

нарком лишив на столі у робочому кабінеті записку «Прощайте всі мої добрі товариші! Труп мій шукайте, якщо він потрібен, в Дніпрі. Так вірніше — застрелитися і у воду... без осічки. Люшковим² не був ніколи! Успенський»³ і зник.

Що ж змусило його, фаворита М. І. Єжова, здійснити цей відчайдушний вчинок та залишити родину на розправу колишнім товаришам по службі? І взагалі, що це була за людина і з чого він розпочинав? Які соки живили його злочинний «демонізм»? На ці та й інші питання ми спробуємо відповісти у нашій статті.

Олександр Іванович народився 20 лютого 1938 р. у с. Верхній Суходол — адміністративному центрі Суходольської волості Олексинського повіту Тульської губернії. Церковне прізвище Успенський дістав прадід Олександра — Іван Дмитрович, який служив паламарем в церкві с. Верхній Суходол з кінця XVIII ст. до самої смерті на початку XIX ст. Дід, Дмитро Іванович Успенський, 1826 р.н., з 1843 р. по 1913 р. був паламарем і псаломщиком церкви у Верхньосуходольській церкві. З 1902 р. за віком перебував на пенсії Єпархіального опікунства. Д. І. Успенський мав 3 дочки та 2-х синів — Михайла та Івана. Іван Дмитрович, батько чекіста, із «особистих громадян», був приписаний до церкви, як такий, що походив з духовного звання та мав наділ церковної землі. До 1918 р. І. Д. Успенський займався торгівельними справами, головним чином баришництвом, перепродавав худобу, земельні ділянки та хутори. Під час партійної чистки наприкінці 1920-х рр. О. І. Успенський заявив, що його батько був одним організаторів колгоспу в Верхньому Суходолі. Мати О. Успенського народилася у с. Верхній Суходол у родині лісового сторожа⁴. Успенські народили 5 дітей — троє синів працювали в НКВС СРСР, донька Антоніна у 1935 р. працювала на фабриці «Пролетарій», була одружена з

² Начальник УНКВС по Далекосхідному краю Г. С. Люшков 13 червня 1938 р. втік до Японії.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 1, спр. 80, арк. 1.

⁴ Золотарёв В.А., Стёпкин В.Л. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы. 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 70.

командиром підрозділу повітряних сил Червоної Армії Єлисеєвим, у 1938 р. проживала у м. Остер Чернігівської області⁵.

Батьки намагалися дати Олександрю добру освіту, і після закінчення сином у 1912 р. двохкласного початкового училища у Верхньому Суходолі відправили його до Тули. Тут, у губернському центрі, він закінчив у 1915 р. двохкласне міське училище; у 1917 р. — два класи духовного училища; у 1917 р. навчався у духовній семінарії, закінчив один курс збройно-технічної школи та працював у місцевому приватному магазині⁶.

До грудня 1918 р. О. І. Успенський навчався в радянській школі 2-го ступеню в Тулі. Того ж місяця повернувся до рідного села та невдовзі, маючи потужний красивий голос, організував церковний хор, був псаломщиком у церкві. Втім вже того ж місяця Олександр вирішив докорінно змінити життя і пішов на службу до нової влади. З грудня 1918 р. він працював у Верхньому Суходолі секретарем волосного комітету бідноти, потім завідував відділом друкованих органів у Верхньому Суходолі. З весни 1919 р. О. І. Успенський вже молодший міліціонер 3-го району Олексинської повітової міліції, з серпня 1920 р. — таємний уповноважений Олексинського повітового політбюро (ЧК). Судячи з всього, інформував він «компетентні органи» про життя своїх односельців непогано, бо коли у вересні 1920 р. вступав до партії, то одну з рекомендацій йому дав «сам» товариш Рогов — голова Олексинського повітового політбюро. У травні-вересні 1921 р. — О. І. Успенський працює у Олексинській повітській міліції начальником 4-го району, начальником господарського відділу та помічником начальника повітової міліції. У вересні 1921 р. його відряджають у розпорядження Олексинського повіткому ВКП(б), а звідти до політбюро, де 6 листопада 1921 р. він отримав посаду уповноваженого з інформації. У лютому 1922 р. О. І. Успенський захворів на висипний

⁵ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі – ЦА ФСБ РФ), спр. 14740, т.1, арк. 9.

⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 561; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 416–417.

тиф і після ліквідації політбюро був заочно переданий у розпорядження Олексинського повіткому ВКП(б), де після одужання став працювати відповідальним інструктором-організатором. Втім на партійній роботі він перебував не довго. Згодом він повернувся на роботу до Тульського губернського відділу ДПУ: з 25 вересня 1922 р. працює співробітником для доручень при уповноваженому по Олексинському повіту; з 1 грудня 1922 р. — помічником уповноваженого по Олексинському повіту; з квітня 1923 р. — уповноваженим по Олексинському повіту; з 29 листопада 1923 р. — т.в.о. начальника 4-го (економічного) відділку Тульського губвідділу ДПУ; з березня 1924 р. — начальником економічного відділу Тульського губвідділу ДПУ⁷.

Такий стрімкий злет шаблями кар'єри молодого провінціала дивував багатьох досвідчених чекістів. Один з них, М. П. Шрейдер, згодом писав, що Успенський «завдяки підтримці тодішнього голови Тульської губчека Матсона буквально на протязі кількох років зробив неймовірну кар'єру, просуваючись на все більш і більш високі оперативні посади»⁸. Дійсно, саме Г. П. Матсона можна вважати тим начальником, який першим сприяв просуванню О. І. Успенського сходами чекістської кар'єри. Сам же О. І. Успенський був не дуже високої думки про здібності свого «благодійника» та пізніше скаже, що «Матсон зовсім не працював, вів розгульний образ життя та постійно пиячив. До цих пиятик він втягнув і мене»⁹.

25 листопада 1926 р. Г. П. Матсон був призначений повноважним представником ОДПУ по Уралу¹⁰, та відразу став добиватися переведення до Свердловська О. І. Успенського¹¹ і 1 черв-

⁷ Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе... – С. 70–71.

⁸ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – М.: Возвращение, 1995. – С. 18–19.

⁹ Хинштейн А.Е. Подземелья Лубянки. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2005. – С. 229.

¹⁰ Уральська область була утворена в 1923 р. з Катеринбурзької, Пермської, Челябінської та Тюменської губерній. Адміністративний центр — Свердловськ.

¹¹ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 1, л. 30.

ня 1927 р. той очолив економічний відділ Уральського повпредства ОДПУ СРСР.

Під час роботи на Уралі О. І. Успенський брав участь у слідстві по справі англійських фірм «Лена-Голдфілдс» і «Метро-Віккерс», що мали концесії на золотих копальнях в Бодайбо¹²; керував ліквідацією «контрреволюційної шкідницької організації у золото-платиновій промисловості Уралу», за що отримав автоматичний пістолет системи «Маузер» калібру 7,63 з надписом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією від Колегії ОДПУ»¹³. Це вже була його друга почесна бойова зброя від Колегії ОДПУ — 19 грудня 1927 р. на день десятиріччя органів ЧК-ДПУ він отримав «Браунінг»¹⁴. Невдовзі з'явилися і більш високі нагороди — того ж, 1929 р. Олександр Іванович отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ» (V) за № 417¹⁵, а 3 квітня 1930 р. «за розгром шахтинських шкідників в уральській металургії, у вугільній, мідноплавильній та золото-платиновій промисловості»¹⁶ — орден Червоного Прапора.

26 серпня 1931 р. О. І. Успенський був звільнений з чекістської посади і спеціальним рішенням ЦК ВКП(б) мав бути «переведений для підсилення» на керівну роботу в наркомат продовольства, але за клопотанням нового начальника економічного управління ОДПУ СРСР Л. Г. Миронова його, «як особливо цінного працівника», залишили в органах державної безпеки¹⁷ та 27 вересня 1931 р. призначили начальником економічного відділу ОДПУ по Московській області.

Працював О. І. Успенський успішно і вже 27 листопада 1932 р. він був призначений помічником повпреда ОДПУ по Мос-

¹² Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 20.

¹³ Архів Управління міністерства внутрішніх справ по Харківській області (ДА УМВС ХО). – Колекція документів. Наказ ОДПУ СРСР № 120 від 12.06.1929.

¹⁴ Тепляков А.Г. Портреты сибирских чекистов. 1920–1953 // Возвращение памяти. Вып. 3. – Новосибирск, 1997. – С. 89.

¹⁵ Петров Н.В., Скоркин К. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 417.

¹⁶ Оренбургская коммуна – 1937. – 15 ноября.

¹⁷ ЦА ФСБ РФ, д. 14740. т.1, л. 31.

ковській області, залишаючись за сумісництвом начальником економічного відділу, а 4 лютого 1933 р. він був нагороджений знаком «Почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)»¹⁸. Про свою чергову нагороду він дізнався з невеликим запізненням, бо з 30 січня по 5 лютого 1933 р. він виїздив у складі бригади Л. М. Кагановича на Північний Кавказ для того, щоб «виявити та проаналізувати стан ремонту та експлуатації тракторів»¹⁹.

20 лютого 1933 р. новим повпредом ОДПУ по Московській області став С. Ф. Реденс, який вже 14 травня 1933 р. провів О. І. Успенського на посаду свого другого заступника. Його тодішній підлеглий М. П. Шрейдер пізніше згадував, що «Успенський добирав до себе в апарат людей, які не цуралися оковамилювання та тяжіли до того, що ми тоді називали «липацтвом» та намагався надавати справам звичайних «звичайнісіньких розкрадачів-шахраїв... політичне забарвлення та кваліфікувати їхню провину як шкідництво та шпигунство»²⁰.

Читаючи цю негативну характеристику, не слід забувати про те, що ці рядки М. П. Шрейдер писав у 1960-ті рр., коли серед ветеранів КДБ вже була добре відомі «подвиги» О. І. Успенського у 1937–1938 рр. Отже, давати позитивну оцінку Олександр Івановичу М. П. Шрейдер просто не міг.

О. І. Успенський не тільки керував чекістським апаратом, але і тісно співпрацював з московською номенклатурою, зокрема, з першим секретарем Московського міського комітету ВКП(б) М. С. Хрущовим, про що останній згадував: «Я часто спілкувався з Успенським. Він доповідав мені про стан справ і справляв на мене тоді добре враження»²¹.

Гарне враження справляв Олександр Іванович і на інших радянських можновладців та чекістів. Так, дружина першого

¹⁸ ДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ ОДПУ СРСР № 04 від 12.06.1933.

¹⁹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 342–343.

²⁰ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 20–21.

²¹ Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты – М.: Вагриус, 1997. – С. 35.

заступника начальника УНКВС по Московській області Б. А. Бака Ф. М. Жаркова згадувала про нього як про «непоганого молодого працівника, який вів фактично роботу заступника протягом кількох років»²². Отже, не дивно, що 19 лютого 1935 р. саме він став заступником коменданта Московського Кремля з внутрішньої охорони. Це призначення слід розглядати як прояв до нього неабиякої довіри, оскільки після вбивства С. М. Кірова вимоги до охорони керівників партії та уряду значно посилювалися. Сам же чекіст поділяв думку багатьох своїх колег про те, що вбивство першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) було здійснено Л. В. Ніколаєвим не на політичному ґрунті. Він вважав, що вбивця був маніяком, а сам терористичний акт вміло був використаний Й. В. Сталіним «для знищення троцькістів»²³.

За вказівкою ЦК ВКП(б) була проведена перевірка всіх співробітників, що працювали в установах на території московського Кремля. Незабаром О. І. Успенський рапортував, що лише за період з лютого по травень 1935 р. унаслідок «чистки» тут було звільнено 413 чоловік, 219 з яких були заарештовані²⁴. Здавалося, що на Олександра Івановича, якому 29 листопада 1935 р. було надано звання старшого майора державної безпеки (дорівнювало загальноармійському званню комдив)²⁵, чекає велике майбутнє, але через конфлікт з комендантом московського Кремля П. П. Ткалуном він був змушений залишити цю посаду. Пізніше на допиті О. І. Успенський заявить, що бажаючи скомпрометувати коменданта він під виглядом наведення порядку в охороні Кремля, «організував проти нього чвари, але все вийшло невдало». Тому нарком внутрішніх справ Г. Г. Ягода був змушений був прибрати його з Кремля²⁶. 9 лютого 1936 р.

²² Тумшиц М.А. ВЧК. Война кланов. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – С. 391.

²³ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 3, л. 3.

²⁴ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М.: РОССПЭН; Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 87.

²⁵ ДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 794 від 29.12.1939.

²⁶ Хинштейн А.Е. Подземелья Лубянки... – С. 231–232.

політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію НКВС «про звільнення т. Успенського від обов'язків заступника Коменданта Кремля»²⁷. Отже, ініціатором зняття Олександра Івановича був Г. Г. Ягода, який заявив: «Ти не виправдав довіри. Поїдеш у заслання»²⁸. 28 лютого 1936 р. О. І. Успенського призначили заступником начальника УНКВС по Західносибірському краю²⁹.

Начальник УНКВС по ЗСК В. А. Каруцький зустрів свого нового заступника дуже стримано та тримав його «у чорному тілі», заявивши що має вказівку наркома тиснути на його³⁰. Тиск припинився несподівано 15 липня 1936 р. — того дня В. А. Каруцький був усунутий з посади за постійне пияцтво та недостатню боротьбу з троцькістами³¹.

Новим начальником УНКВС став В. М. Курський, який швидко впровадив практику складання протоколів обвинувачених на підставі протоколів, що надходили із Москви, пояснюючи підлеглим, що «сьогодні вороги всієї правди про свою антирадянську роботу не розкажуть, і не має нічого жахливого, якщо їм будуть приписані ті або інші антирадянські дії про які вони поки що не говорять»³².

23 вересня 1936 р. на шахті «Центральна» у Кузбасі стався вибух, унаслідок якого загинуло дванадцять та було тяжко поранено чотирнадцять шахтарів. В. М. Курський з О. І. Успенським вміло використали цю аварію з метою подальшої дискредитації троцькістів, та «з'ясували» що це справа рук «троцькістсько-диверсійної групи». Було проведено відкритий «Кемеровський процес», у ході якого весь світ довідався про те,

²⁷ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД... – С. 724.

²⁸ Хинштейн А.Е. Подземелья Лубянки... – С. 232.

²⁹ Західно-Сибірський край (ЗСК) — у 1936–1937 рр. включав терени сучасних Алтайського краю, Республіки Алтай Кемеровської, Новосибірської та Томської областей Російської Федерації. Адміністративний центр – Новосибірськ.

³⁰ Хинштейн А.Е. Подземелья Лубянки... – С. 233.

³¹ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 565.

³² ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 3, л. 4–5.

що диверсантами керував «троцькістський центр» на чолі з «особливо довіреним агентом Троцького» М. І. Мураловим³³. Сфальсифіковані свідчення арештованих по цій справі було вирішено використати для підготовки нового гучного процесу в Москві³⁴.

«Кемеровський процес» став зоряним часом для В. М. Курського, якого 28 листопада 1936 р. призначили начальником секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР та доручили готувати процес «Паралельного антирадянського троцькістського центру».

Новим начальником західносибірського УНКВС став С. Н. Миронов. Його дружина згадувала, що О. І. Успенський «дуже не сподобався Миронову», який казав, що його заступник «не людина, а слизь, маючи на увазі не м'якотілість, якої в Успенського і краплі не було, а безпринципність, непоступливість, кар'єризм і всяке інше в тому же дусі. Робота Успенського викликала у Миронова роздратування, обурення»³⁵. Дійсно, під час лютнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) С. Н. Миронов був на доповіді у наркома внутрішніх справ М. І. Єжова, на якій заявив: «Я не заперечую великих заслуг Курського та Успенського у викритті "Кемеровської справи", але разом з тим вважаю цілком неприпустимим приховати від вас дійсну ситуацію та стан слідчих справ... Як на мене Курський і, особливо, Успенський втягнули майже весь оперативний апарат до фабрикації фіктивних протоколів та створили таку атмосферу, коли справжні справи по серйозній контрреволюції неможливо розплутати. Адже невідомо, по кому будеш бити, оскільки з ними переплелися «липові» справи на цілком невинних людей». На що М. І. Єжов, який не приховував свого невдоволення, відповів: «У вас слабкі нерви, слід мати нерви по-міцніше. Успенський і Курський достатньо себе зарекомендували, і західносибірський апарат — найздоровіший. Навпаки, ми у вас заберемо багато людей, які переросли вже рамки начальників

³³ Правда. – 1936. – 21, 22, 23 листопада.

³⁴ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – С. 97.

³⁵ Яковенко М.М. Агнесса. – М.: Звенья, 1997. – С. 87–88.

відділів, та візьмемо їх на підвищення... Якщо ви з Успенським не можете працювати, я його заберу, та відповідне місце йому підберемо»³⁶. Не дуже подобався О. І. Успенський і підлеглим, які називали його «кремлівський вельможа», а на партійних зборах казали, що «він культурна людина, добрий адміністратор, а дозволяв собі неприпустиму брутальну лайку у спілкуванні з працівниками-чекістами»³⁷.

Втім новому керівництву НКВС СРСР дії Олександра Івановича подобалися. Багато в чому цьому сприяв В. М. Курський, який зумів представити його «жертвою Ягоди»³⁸.

16 березня 1937 р. О. І. Успенський був призначений начальником УНКВС по Оренбурзькій області замість Н. М. Райського, який «не забезпечив чекістської роботи в області»³⁹ та невдовзі був заарештований. Перед від'їздом на місце призначення, Олександр Іванович був прийнятий М. І. Єжовим та отримав конкретні вказівки — не рахуючись із невинними жертвами, без чого практична робота органів НКВС неминуха, нанести повний оперативний удар по місцевим ворожим кадрам, а головне — «показати ефективність своєї роботи, гарні результати, блиснути переконливою цифрою арештів»⁴⁰.

Прибувши до Оренбурга, О. І. Успенський хутко взявся за справу і вже напередодні Першого травня надіслав до Новосибірська листа «своєму вчителю» першому секретарю обкому партії Р. І. Ейхе «з теплим більшовицьким привітом» та порадував його своїми новими професійними успіхами: «Мені вдалося протягом кількох днів викрити троцькістсько-шпигунську організацію на Орських новобудовах»⁴¹. Оперативних успіхів

³⁶ Павлюков А. Ежов. Биография. – М.: «Захаров», 2007. – С. 289–290.

³⁷ Тепляков А.Г. Портреты сибирских чекистов. 1920–1953. – С. 90.

³⁸ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 1, л. 37.

³⁹ Тумшиц М.А. Ещё раз о кадрах чекистов 30-х годов // Вопросы истории – 1993. – № 6. – С. 191.

⁴⁰ Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9.

⁴¹ Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936–1946 // Минувшее. Исторический альманах. Вып. 21. – М.; СПб, 1997. – С. 248.

керівник оренбурзьких чекістів досяг завдяки «прогресивним методам слідства» і вже у квітні–травні 1937 р. став впроваджувати у практику метод «конвеєру»⁴². На одній з нарад О. І. Успенський зачитав директиву, якою дозволялося бити заарештованих, та наказав добиватися від обвинувачених зізнань будь-якими методами та засобами. При цьому оголосив, що тих, хто не буде так вести слідство, він буде заарештовувати та притягати до відповідальності як ворогів народу. Також повідомив, що за відмову застосовувати нові методи слідства заарештований начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу К. Ф. Шарапов. Після цієї наради арештованих нещадно били, вимагаючи потрібних зізнань. Допитували їх на стійках по кілька днів, позбавляючи сну та їжі, доводили до такого стану, що вони падали на допитах і їх відносили до камер. Власно кажучи, від них свідчень не вимагали, а наполягали підписати «декларацію», в якій обвинувачений визнавав, що він член контрреволюційної організації, а потім йому давали на підпис сфальсифікований протокол⁴³.

Перші кроки О. І. Успенського в Оренбургу дістали високу оцінку керівництва і вже 3 липня 1937 р. всі центральні газети надрукували постанову ЦВК СРСР про його нагородження орденем Леніна «за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань Уряду»⁴⁴.

Невдовзі у Москві відбулася нарада начальників УНКВС, присвячена проведенню масової так званої «куркульської» операції. Згодом О. І. Успенський згадував: «Нараду проводив Єжов. Начальники управлінь намагалися перевершити один одного цифрами, доповідали про гігантські цифри заарештованих. Виступ Єжова на цій нараді зводився до директиви «бий, завдавай удару без розбору». Єжов прямо заявив, «що у зв'язку з розгромом ворогів, буде знищена і деяка частина невинних людей, але що це неминуче»⁴⁵... Я вихвалявся своїми успіхами,

⁴² ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 3, л. 162.

⁴³ Савельзон В. Черный 37-й // Оренбуржье. – Оренбург, 2012. – 30 октяб.

⁴⁴ Правда. – 1937. – 3 июля.

⁴⁵ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 1, л. 40–41.

доповідав про те, що в Оренбурзькій області виявив велику білогвардійську організацію, що зберегла до останнього часу військову структуру (роты, батальйони, полки) і заарештував кілька тисяч чоловік, які складали ледве не цілий білогвардійський корпус⁴⁶... Тут же, на нараді, я підійшов до Єжова і, у присутності Фріновського, спитав його як бути із заарештованими 70-річними, 80-річними старцями. Єжов відповів мені на це буквально: «Якщо тримаються на ногах — стріляти»⁴⁷.

Один із учасників цієї наради А. І. Єгоров згадував, що О. І. Успенський розповідав про викрити ним групу цивільних змовників, яка «готувалася оточити та захопити артилерійську частину та важкі гармати». Ці слова викликали сміх у залі, але М. І. Єжов багатозначно мовчав⁴⁸.

Після наради начальник УНКВС по Московській області С. Ф. Реденс запросив окремих учасників наради на свою дачу у Срібному бору на банкет. Такої честі удостоївся й О. І. Успенський, який пізніше свідчив: «Єжов, напившись п'яним, став вихвалити тости за кожного з нас, присутніх на банкеті, всіляко нас вихваляв як здібних його висуванців... Добряче підвипивши Єжов заявив: «Чого вам боятися? Адже вся влада у наших руках. Кого захочемо — стратимо, кого захочемо — помилюємо. Ось ви, начальники управлінь, а сидите та побоюєтесь якого-небудь нікчемного секретаря обкому. Потрібно вміти працювати. Адже ви розумієте, що ми — це все. Потрібно.., щоб всі, починаючи від секретаря обкому, під тобою ходили. Ти повинен бути найавторитетнішою людиною в області»⁴⁹. Потім п'яний нарком голосно вихваляв О. І. Успенського і заявив, що в Оренбурзі він довго не затримається»⁵⁰.

Для проведення «куркульської операції» в Омській області політбюро ЦК ВКП(б) затвердило судову трійку у такому складі: О. І. Успенський (голова), члени — перший секретар обко-

⁴⁶ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 1, л. 48.

⁴⁷ Там само, т. 1, л. 41.

⁴⁸ Там само, т. 2, л. 154.

⁴⁹ Там само, т. 1, л. 50.

⁵⁰ Там само, л. 41.

му ВКП(б) П. В. Митрофанов та прокурор Нарбут і отримала ліміт на засудження 4500 осіб, 1500 з яких — слід було розстріляти⁵¹. Лише з квітня по вересень 1937 р. в Оренбурзькій області було репресовано 3655 осіб, половина з яких була страчена⁵². Втім, така ударна робота не захищала начальника обласного УНКВС від підозр у зв'язку з ворогами народу.

У вересні 1937 р. О. І. Успенський був несподівано викликаний М. І. Єжовим до Москви. Нарком внутрішніх справ повідомив, що на нього чекає зустріч з Й. В. Сталіним. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) цікавився ходом слідства у справі «змови у відділі охорони Кремля» та наказав викликати з Оренбурга чекіста спочатку призначеного Г. Г. Ягодою заступником коменданта Кремля, а потім ним же знятого з посади. Під час прийому Й. В. Сталін спитав начальника оренбурзького УНКВС чи чесна він людина та чи не був завербований Г. Г. Ягодою, з якою метою він був направлений до Кремля? М. І. Єжов, який теж був присутнім на прийомі, вступився за підлеглого та повідомив вождя, що О. І. Успенський регулярно приходив до нього, як до секретаря ЦК і доповідав про всі негаразди та недоліки в охороні Кремля. Зустріч з генсеком закінчилася для чекіста напрочуд вдало. Втім, начальник секретаріату НКВС СРСР І. І. Шапіро пізніше згадував, що за вказівкою М. І. Єжова перед аудієнцією на всяк випадок підготував ордер на арешт О. І. Успенського. Сам же нарком був задоволений зустріччю та відзначив, що його підлеглий вів себе дуже правильно, та відзначив, що сам він не був впевнений в тому, чим закінчиться цей прийом у Й. В. Сталіна⁵³.

З 29 вересня по 1 жовтня 1937 р. секретар ЦК ВКП(б) А. А. Жданов проводив 3-й пленум Оренбурзького обкому партії, бюро якого тут же розпустив. «Запеклими бандитами та ворогами народу» оголосили першого секретаря обкому П. В. Митрофа-

⁵¹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. – М.: МДФ, 2004. – С. 276–279.

⁵² Об антиконституционной практике 30–40-х и начала 50-х годов // Источник. – 1995. – № 1. – С. 126.

⁵³ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии... – С. 243–244.

нова, другого — П. Г. Гришаєва та сім завідувачів відділами. Невдовзі за ґрати потрапив 31 з 65 делегатів цього пленуму. З 55 секретарів міськкомів і райкомів ВКП(б) — 28 викрили як «ворогів народу». Лише за 1937 р. в Оренбурзькій області райкоми ВКП(б) виключили з партії 1411 осіб: 841 — як «ворогів народу», 570 — «за зв'язок і пособництво ворогам народу»⁵⁴. Лише за списками НКВС, що розглядалися політбюро ЦК ВКП(б) після жданівської поїздки до Оренбургу, було репресовано ще 598 осіб⁵⁵.

На січневій нараді керівництва НКВС СРСР у січні 1938 р. О. І. Успенський звітував про те, як «врятував» Червону Армію, заарештувавши членів повстанської організації, що збиралися роззброїти мотомеханізовані частини, що дислокувалися в Оренбурзькій області⁵⁶. Він також повідомив присутніх про арешт в області 40000 «ворогів народу»⁵⁷.

Того ж місяця він приїхав на першу сесію Верховної Ради СРСР до Москви: «Несподівано, мене викликав до себе Єжов. Я прийшов до нього до службового кабінету. На столі в нього стояла пляшка коньяку. Єжов сказав мені: «Ну, поїдеш на Україну?»⁵⁸ ... Я продовжував вперто відмовлятися. Але Єжов сказав, що це питання вже вирішено і я повинен їхати»⁵⁹, оскільки нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський втратив довіру ЦК ВКП(б) через свої грубі, невмілі дії⁶⁰.

⁵⁴ Футорянский Л.И. Не предавать забвению // Книга памяти жертв политических репрессий в Оренбургской области. — Калуга: Золотая аллея, 1998. – С. 7–8.

⁵⁵ Об антиконституционной практике 30–40-х и начала 50-х годов. – С. 126.

⁵⁶ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. ... – С. 282–283.

⁵⁷ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 146.

⁵⁸ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 1, л. 44.

⁵⁹ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии... – С. 244–245.

⁶⁰ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т. 2, л. 88.

25 січня 1938 р. О. І. Успенський був призначений наркомом внутрішніх справ УРСР⁶¹, того ж дня він був підвищений у званні і отримав звання комісара державної безпеки 3-го рангу⁶². А ще через день він приступив до роботи в Києві⁶³. Того самого дня в керівництві республіки сталася ще одна суттєва зміна. Пленум ЦК КП(б)У звільнив С. В. Косіора від обов'язків першого секретаря, обрав на його місце М. С. Хрущова⁶⁴ та затвердив нового наркома внутрішніх справ⁶⁵.

Отже, скоріш за все, Микита Сергійович і Олександр Іванович приїхали до Києва не тільки в один день, але і одним поїздом. Виникає питання, чи пов'язані між собою ці два призначення? На нашу думку — безумовно. Перед своїм від'їздом до Києва М. С. Хрущов не міг не обговорювати з найвищим керівництвом кандидатуру нового наркома внутрішніх справ республіки. На цю посаду був потрібний чекіст, який не тільки б користувався довірою Й. В. Сталіна та М. І. Єжова, але і був би добре знайомим новому першому секретарю ЦК КП(б)У. Саме таким чекістом і був О. І. Успенський.

Доречно сказати про ту зловісну роль, яку відіграв М. С. Хрущов у проведенні політичних репресій 1937–1939 рр. У довідці ЦК КПКР «Про антиконституційну практику 30–40-х і початку 50-х років» від 25 грудня 1988 р. відзначалося, що М. С. Хрущов, працюючи у 1936–1937 рр. першим секретарем Московського комітету і Московського міського комітету ВКП(б), а з 1938 р. — першим секретарем ЦК КП(б)У, особисто давав згоду на арешти значної кількості партійних і радянських робітників. В архіві КДБ зберігаються документальні матеріали, що свідчать про

⁶¹ ДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 138 від 25.01.1938.

⁶² ДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 137 від 25.01.1938.

⁶³ ДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 36 від 27.01.1938.

⁶⁴ О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. – М.: Политиздат, 1989. – С. 248.

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 462, арк. 7.

причетність Хрущова до проведення масових репресій у Москві, Московській області та в Україні у передвоєнні роки. Він, зокрема, сам направляв документи з пропозиціями про арешт керівних працівників Москради, Московського обкому партії. Всього за 1936–1937 рр. органами НКВС Москви і Московської області було репресовано 55 тисяч 741 особу.

З січня 1938 р. Хрущов очолив партійну організацію України. У 1938 р. в Україні було заарештовано 106 тис. 119 осіб. Репресії не припинялися і у наступні роки. У 1939 р. було арештовано близько 12 тис. осіб, а у 1940 р. — близько 50 тис. осіб. Всього за 1938–1940 рр. в Україні було арештовано 167 тис. 565 осіб.

Посилення репресій в 1938 р. в Україні керівники НКВС пояснювали тим, що через приїзд М. Хрущова особливо зросла контрреволюційна активність право-троцькістського підпілля. Особисто Хрущовим були санкціоновані репресії у стосовно кількох сотень осіб, які підозрювалися в організації проти нього терористичного акту.

Влітку 1938 р. з санкції М. Хрущова була заарештована велика група керівних працівників партійних, радянських, господарських органів і в тому числі заступники голови Раднаркому УРСР, наркоми, заступники наркомів, секретарі обласних комітетів партії. Всі вони були засуджені до вищої міри покарання і тривалим термінам ув'язнення. За списками, направленими НКВС СРСР до політбюро лише за 1938 р. була дана згода на репресії 2140 осіб з числа республіканського партійного та радянського активу⁶⁶.

Наведемо і інші офіційні дані про репресії 1938 р. серед української партійно-радянської еліти: в апараті ЦК КП(б)У було заарештовано 31 ос., у РНК — 40 ос., у Центральній виконавчій комісії УРСР — 4 ос. Було заарештовано 10 членів ЦК КП(б)У, 13 секретарів обкомів КП(б)У, 27 наркомів та їхніх заступників, 22 депутати Верховної ради СРСР, 15 голів і заступників голів облвиконкомів, 135 секретарів міськомів і райкомів КП(б)У, 80 членів пленумів обкомів КП(б)У, 645 відповідальних праців-

⁶⁶ Об антиконституционной практике 30–40-х и начала 50-х годов. – С. 126–127.

ників⁶⁷. Працівники такого рангу не могли бути заарештовані без відповідної санкції ЦК КП(б)У.

Ці документи красномовно свідчать про те, хто саме відіграв роль першої скрипки у боротьбі з ворогами народу в Україні. Це в свій час визнавав і О. І. Успенський, рапортуючи делегатам XIV з'їзду КП(б)У, що «розгром ворогів народу на Україні по справжньому розпочався всього кілька місяців тому, коли на чолі комуністичної партії (більшовиків) України став випробуваний більшовик, учень і соратник Великого Сталіна Микита Сергійович Хрущов... З приїздом Микити Сергійовича до Києва в усіх центральних апаратах як-то повітря чистіше стало. Хрущов невідривно, напевно, більше ніж якою-небудь галуззю роботи керує нашими органами НКВД... керує ними по-справжньому, по-більшовицьки⁶⁸... Хрущов бере зараз сам особисту участь у комплектуванні апарату ЧК на Україні»⁶⁹.

Відразу по прибутті до Києва, О. І. Успенський скликав нараду начальників обласних управлінь НКВС, на якій «ніяких доповідей не заслуховував, а дуже довго говорив сам. Докладно зупинився на ліквідованій ним в Оренбурзькій області військово-білогвардійській організації у 7 тисяч чоловік і поставив питання про прийняття заходів до викриття подібних організацій в Україні»⁷⁰. Поставивши підлеглим першочергові завдання, О. І. Успенський поїхав до Москви, про що пізніше свідчив: «Пробувши 5–6 днів у Києві, я приїхав до Москви, адже Єжов запропонував мені підібрати людей для перекидання на Україну. Я тоді взяв з собою Гречухіна, Яралянца, Троїцького, Вяткіна і Жабрева, з якими я працював у Новосибірську та Оренбурзі. Для узгодження призначення я зайшов у службовий кабінет Єжова. У нього сиділи Фріновський і Заковський (заступники наркома внутрішніх справ СРСР. — *Авт.*). Всі втрьох пили коньяк. Пляшки стояли тут же на столі. Єжов запросив мене до

⁶⁷ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 44.

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 456–457.

⁶⁹ Там само, арк. 477.

⁷⁰ ЦА УФСБ Ставропольського края, д. 7836. л. 245.

столу і я теж став з ними пити. Єжов тут же повідомив мене, що він від'їздить у ЦК і попросить дозволу виїхати разом зі мною на Україну. На Україну Єжов повіз з собою бригаду у складі Листенгурта Михайла, Журбенка, Волинського, Деноткіна, Кобизева, Єгорова. У Києві кожний з цієї бригади займався тим, що підбирав матеріали для арештів, причому матеріали тут же фальсифікувалися і давалися на санкцію Єжову, який у п'яному стані, не читаючи матеріалів, і, навіть не ознайомившись з коротенькими довідками, санкціонував ці арешти. Особливо відзначився у цьому відношенні Листенгурт, який ставив перед Єжовим питання про арешт військових. Він приносив Єжову величезні списки командирів і політпрацівників, а безпробудно п'яний Єжов підписував їх, не знаючи навіть на скільки чоловік він дає санкцію... Взагалі, перебування Єжова на Україні було суцільною п'янкою. Комісари Єжова щоденно виносили його, п'яного як ніч, на руках... Тоді ж я отримав від Єжова санкцію на арешт 36 тисяч чоловік з правом судити їх рішенням трійки НКВС України»⁷¹.

Цей дозвіл офіційно був оформлений у Києві особистим зверненням О. І. Успенського до М. І. Єжова від 17 лютого 1938 р. про збільшення ліміту на розстріл 15.000 осіб⁷². Це був вже другий «ліміт на розстріл» виданий українському НКВС у 1938 р. — 31 січня на політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення про збільшення ліміту по 1-й категорії на 6.000 осіб»⁷³.

Союзний нарком зупинився в особняку наркома українського, в якому обидва «систематично, кожного дня пиячили» до самого ранку. Навіть на оперативні наради обидва з'являлися дуже п'яними. На прощальному банкеті, що відбувся за день до повернення «залізного сталінського наркома» до Москви, М. І. Єжов та О. І. Успенський «напилися до жахливого стану.

⁷¹ ЦА ФСБ РФ, д. 14740, т.1, л. 44–45.

⁷² Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 40.

⁷³ Встречные планы по уничтожению собственного народа // Московские новости. – 1992. – № 25.

Єжов був настільки п'яним, що у присутності всіх співробітників, ми змушені були під руки відвести Єжова спати»⁷⁴.

У Києві 17 лютого М. І. Єжов у присутності М. С. Хрущова провів оперативну нараду керівного складу НКВС УРСР охарактеризував всю попередню роботу українських чекістів як штуркарство, удар по одинакам і відзначив повну відсутність роботи по викриттю організованого антирадянського підпілля⁷⁵. На питання начальника УНКВС по Чернігівській області М. Б. Корнева, як бути з каліками та стариками, які з усіх областей звезені до Чернігівської в'язниці та лімітують оперативну роботу, оскільки нікуди садити заарештованих, М. І. Єжов відповів так «Ех, ви, чекіст! Вивезіть їх усіх до лісу та розстріляйте. Кому вони потрібні!». М. Б. Корнев засумнівався в правильності цієї директиви та з кимось поділився своєю думкою після наради. Про це доповіли М. І. Єжову і той наказав негайно зняти М. Б. Корнева з роботи⁷⁶.

Почалася грандіозна чистка українського апарату. Протягом тижня були замінені всі начальники обласних УНКВС республіки⁷⁷. Лише у лютому–березні 1938 р. з НКВС УРСР було відкомандировано 188 співробітників, переважна більшість з яких втратила політичну довіру та була направлена на роботу в ГУТАБ⁷⁸.

Почалися масові арешти співробітників. Для проведення слідства у їх справах була створена спеціальна оперативно-слідча група, яку очолив помічник начальника секретно-політичного відділу НКВС УРСР Д. А. Перцов. За час існування цієї групи з 21 лютого по 30 квітня 1938 р. був заарештований 241 співро-

⁷⁴ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. — С. 148–149.

⁷⁵ ГДА СБ України, спр. 19533, т. 1, арк. 65.

⁷⁶ ГДА СБ України, Чернігів, спр. 56297-ФП, арк. 237.

⁷⁷ ДА УМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 485 від 26.02.1938; № 501 від 03.03.1938.

⁷⁸ Золотарьов В.А. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 2. – С. 111.

бітник НКВС УРСР⁷⁹. Затверджуючи постанови на арешт О. І. Успенський писав «заарештувати та розмотати»⁸⁰. І «мотали», катуючи своїх колишніх колег примовляли: «Скінчилася ваша українська лавочка, всіх єврейчиків та українців розженемо»⁸¹.

О. І. Успенський власноруч мордував заарештованих. Один з них, заступник начальника політвідділу УРСМ НКВС УРСР Я. Ю. Гершков, пізніше свідчив: «Близько восьмої години вечора до кабінету начальника 6-го відділу Грабаря увійшов народний комісар Успенський і без усяких попередніх розмов завдав мені кілька ударів кулаком в обличчя, ногами у живіт та боки. Все це супроводжувалося словами: «Троцькіст, провокатор»⁸².

У серпні 1938 р. О. І. Успенський з завітав до Москви та став, за власним зізнанням, свідком «небувалої паніки» серед співробітників центрального апарату НКВС, викликані новою хвилею арештів серед чекістів⁸³. Під час пиятики на дачі у М. І. Єжова останній порадив: «Потрібно ховати кінці у воду. Потрібно у прискореному порядку закінчити всі слідчі справи». На що начальник УНКВС по Ленінградській області М. Й. Литвин кинув що «якщо не вдасться все приховати доведеться перестрілятися. Якщо я побачу, що справи кепські застрелюся». І обіцянку свою виконав. О. І. Успенському, саме в ту мить прийшла думка про втечу⁸⁴.

Восени з'явився якийсь «убивчий компромат» і на О. І. Успенського, долю якого вирішив особисто Й. В. Сталін. 14 листопада 1938 р. він по телефону наказав М. С. Хрущову заарештувати наркома, але через деякий час передзвонив ще раз та відмінив наказ, сказавши, що чекіста викличуть до Москви і візьмуть там⁸⁵. Того самого дня М. І. Єжов зателефонував

⁷⁹ ГДА СБ України, спр. 36991-ФП, арк. 124.

⁸⁰ Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 5.

⁸¹ Там само, спр. 38153-ФП, т. 4, арк. 124.

⁸² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-ФП, т. 24, арк. 31–32.

⁸³ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» — Николай Ежов. — С. 171.

⁸⁴ Там само. — С. 163.

⁸⁵ Хрущев Н.С. Воспоминания... — С. 58–59.

О. І. Успенському і наказав негайно виїхати до Москви. Про що ще вони розмовляли точно невідомо, але згодом О. І. Успенський так передасть слова свого шефа: «Тебе викликають до Москви — кепські твої справи... А взагалі, ти дивись, як тобі їхати і куди саме їхати»⁸⁶.

Наркому стало зрозуміло, що на свободі йому гуляти лишлося лічені години і слід діяти рішуче, але обережно, щоб не викликати підозри у співробітників наркомату. Він заявив своєму заступнику О. О. Яралянцу, що погано себе почуває і поїде додому, де або відлежить, або поїде з сином до шурина І. Єлисеєва в Остер, та поїхав додому о 20-й годині 20 хвилин. З будинку № 3 по вулиці Рози Люксембург нарком передзвонив заступнику та повідомив, що дружини з сином вдома немає, тому він піде в гості до знайомої та просив не турбувати. Близько 22-ї години О. І. Успенський вийшов з будинку у цивільній одежі та наказав черговому Дуднику за ним не ходити, заявивши «я сам чекіст та зумію себе захистити» та показав револьвер⁸⁷. Пішов у темряву і зник.

Вдома О. І. Успенський сповістив дружину про неминучий арешт і ще раз узгодив з нею план дій. Ганна Василівна купила йому квиток на поїзд до Воронежа і винесла на вокзал деякі речі. До Воронежа О. І. Успенський не доїхав, вийшов у Курську, зняв недалеко від вокзалу кімнату в квартирі машиніста паровозу та просидів там чотири доби, нікуди не виходячи. Потім, змінивши зовнішність і придбавши шубу, виїхав до Архангельська влаштуватися на роботу до одного з лісових господарств. Але не в «Північ-лісі», ні в інших організаціях на роботу його не взяли. Працівників відділів кадрів насторожила занадто інтелігентна зовнішність «потомственого робітника» Шмашковського, за якого видавав себе Успенський. З Архангельська поїхав до Калуги, збираючись зв'язатися з батьками, що проживали в шестидесяти кілометрах від міста у Верхньому Суходолі Олексинського району⁸⁸, про що пізніше свідчив:

⁸⁶ Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9.

⁸⁷ ОДА СБУ, Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 80, арк. 40–42.

⁸⁸ Федосеев С. Фаворит Ежова.

«До Калуги я прибув 23 або 24 листопада, проживав у будинку колгоспника. Потім перебрався у квартиру нічного сторожа якогось кооперативу по вулиці Радянській, будинок № 4. Проживав під прізвищем Шмашковського, видавав себе за командира запасу, що готувався поступати до Військової Академії»⁸⁹.

Через 5–6 днів «калузького сидіння» зважився на відчайдушний крок і поїхав до Москви до своєї коханки Мариси Матсон — колишньої дружини його благодійника. Жінка проживала у Москві напівлегально, бо самовільно кинула роботу лікаря у Калінінській області. Олександр Іванович розповів їй, що теж кинув «набридлу родину і небезпечну роботу» та вирішив сховатися, використавши фіктивні документи, запевняв у вічному коханні. Мариса йому повірила, запропонувала жити разом і пообіцяла підтримувати матеріально, але поки вона все не владнає, він повинен відсиджуватися у Калузі. Невдовзі Мариса отримала призначення завідувачем пологового відділення міської лікарні у Муромі. До Мурому поїхали разом як подружжя, Олександр Іванович представлявся літератором, який працював на дому. Через конспірацію не прописувалися, тому квартири змінювали часто. Через кілька місяців стосунки між коханцями погіршилися. 14 березня 1939 р. Мариса поїхала до Москви і звідти написала, що до Мурому не повернеться і жити з ним більше не буде. Олександр Іванович благає в листах її повернутися, сам їде до столиці, але умовити Матсон не вдалося.

З Мурому поїхав до Казані, але затриматися там не вдалося — без посвідчення відрядженого місця не дають ні у готелі, ні у будинку колгоспника. З столиці Татарії помчався в Арзамас, здавши, як звичайно, речі до камери схову на вокзалі. Успенський з великими труднощами знімає кімнату, але на довго лишатися не ризикнув. Помандрував до Свердловська і Челябінська, але на роботу не брали і там. Кінець кінцем, 14 квітня прибув на станцію Міасс Південно-Уральської залізниці в надії влаштуватися на золоті копальні, але без військового білету ніде не брали, і він вирішив залишити станцію.

⁸⁹ ЦДА ФСБ РФ, спр. 14740, т. 1, арк. 20.

Тим часом, Г. В. Успенська на допитах згадала, що якось бачила у чоловіка паспорт на прізвище Івана Лаврентійовича Шмашковського. В усі УНКВС полетіло повідомлення, що небезпечний державний злочинець може переховуватися під цим прізвищем. Співробітники УНКВС по Челябінській області, отримавши додаткову орієнтовку, проводили на залізничній станції Міасс перевірку квитанцій на речі, які були здані до камери схову багажу. В одній з них значилося прізвище Шмашковського І.Л. Перевірили валізу, в якій окрім особистих речей виявився револьвер з набоями. У камері схову був встановлений таємний пост спостереження для захоплення одержувача валізи. 16 квітня 1939 р. О. І. Успенський в очікуванні потягу знаходився у вокзальному ресторані, прикрився газетою та удавав, що читає. Насправді ж пильно стежив за новими відвідувачами ресторану. В одному з них відразу розпізнав чекіста. Встиг вискочити з ресторану на перон та побіг по шпалам, але втекти від оперативного співробітника не вдалося⁹⁰.

Перший допит О. І. Успенського 19 квітня 1939 р. проводив сам нарком внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія. На протоколі є його розмашистий підпис червоним олівцем. Олександр Іванович добре знав правила гри і тому дуже швидко зізнався у тому, що ще у 1924 р. начальник Тульського губернського відділу ДПУ Г. П. Матсон завербував його для роботи на німецьку розвідку⁹¹, а М. І. Єжов не тільки завербував його до контрреволюційної змови в НКВС СРСР, але і доручив вбити Й. В. Сталіна — вже перебуваючи на нелегальному становищі він збирався 1 травня 1939 р. проникнути на Червону площу і стріляти по урядовій трибуні з револьвера!⁹² На одному з допитів О. І. Успенський заявив, що розгром партійно-радянського керівництва був своєрідною помстою чекістів за страчених за наказом номенклатури «ягодинських змовників»⁹³, і цілком можливо, що це була щира правда.

⁹⁰ Федосеев С. Фаворит Ежова.

⁹¹ ЦА ФСБ РФ, д. 956621, т. 1, л. 96.

⁹² Там само, л. 69.

⁹³ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии... – С. 252.

Справу по обвинуваченню О. І. Успенського розглядала 27 січня 1940 р. на своєму судовому засіданні військова колегія Верховного Суду СРСР у складі: армвійськюрисст В. В. Ульріх (голова), військові юрист 1-го І. В. Детистов і О. Г. Суслін (члени). Успенський був визнаний винним у приналежності до «контрреволюційної змовницької організації в органах НКВС, яка мала за мету повалення соціалістичного ладу, відновлення капіталізму та захоплення Кремля», шпигунстві на користь Польщі та Японії та підготовці терористичного акту проти тов. Сталіна» та засуджений на смерть. Вирок виконали наступного дня.

Трагічно склалася і доля Ганни Василівни Успенської. Її заарештували 22 листопада 1938 р. Під час слідства вона зізналася, що ще у вересні 1938 р. разом з чоловіком збиралася втекти за кордон, але тоді доїхали до Житомира і повернулися. У Києві купила чоловіку цивільний одяг та залізничний квиток і більше про нього вона не чула. 21 жовтня 1939 р. за «активну участь у підготовці та здійсненні переходу Успенського О.І. на нелегальний стан та за недоносительство» Г. В. Успенська була засуджена до розстрілу. 23 березня 1940 р. Г. В. Успенській було відмовлено у помилювання та через чотири дні її розстріляли 27 березня 1940 р.⁹⁴

Вадим ЗОЛОТАРЕВ. Фаворит Ежова: страницы биографии наркома внутренних дел УССР А. И. Успенского

В статье воссоздано основные этапы жизни А. И. Успенского наркома внутренних дел УССР в годы «Большого террора» 1938 года.

Ключевые слова: А. Успенский, Н. Ежов, советские спецслужбы.

Vadim ZOLOTAREV. Yezhov favorite: biography of the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR A. I. Uspensky

The paper re-created the basic stages in the life of AI Assumption's Commissar of Internal Affairs of the USSR during the «Great terror» of 1938.

Key words: A. Uspensky, N. Yezhov, the Soviet secret service.

⁹⁴ Арестова А. Женщины // Щит и меч. – 1991. – № 17.

Наталія РОМАНЕЦЬ *

Боротьба із шкідництвом в аграрному секторі України як складова «Великого терору» (1937–1938 рр.)

У статті досліджується репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі України, як складова «Великого терору» 1937–1938 рр. На основі аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначаються особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «Великий терор».

Доба «Великого терору» 1937–1938 рр. закарбувалася у народній пам'яті, як період наймасовішого терору, жертвами якого стали десятки тисяч наших співгромадян. Тому дослідження даної проблеми, крім суто наукової, містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

За останні роки науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків «Великого терору», що доводять праці В. Васильєва¹, Ю. Шаповала², В. Данилова³. Своєрідним підсумком вивчення подій 1937–1938 рр. стало видання

* Романець Наталія Радомирівна — докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, доцент, канд. іст. наук.

¹ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР / В. Васильєв // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №1/2. – С. 36–58.

² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.

³ Данилов В.П. Введение. Советская деревня в годы «Большого террора» // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и матер. В 5 т. / Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 7–50.

збірника документів «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.»⁴. Однак, не зважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, залишається ряд аспектів проблеми, що вимагають окремого комплексного дослідження. Серед них — репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі республіки, що стала важливою складовою «великої чистки» 1937–1938 рр., висвітлення якої є метою даної публікації.

Як свідчать документи, головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937–1938 рр. слід вважати системні проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора. Реалізація протягом 1933–1936 рр. курсу, спрямованого на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», не дозволила владі подолати «кризу колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від засобів виробництва. Намагання Кремля за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворюється на жакливу буденність у житті колективізованого села. Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією у країні примушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації. У постголодоморний період звичним методом заспокоєння «колгоспної маси» стали каральні акції проти шкідників, яких звинувачували у навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки.

Необхідність боротьби зі шкідництвом в аграрному секторі Й. Сталін обґрунтував ще на січевому (1933 р.) Пленумі ЦК ВКП(б). У промові «Про роботу на селі» він зробив висновок, що закінчення суцільної колективізації не призвело до припинення класової боротьби, а лише до зміни її форм та методів. Куркульські й антирадянські елементи, проникнувши до колгоспів, перейшли до прихованого саботажу й шкідництва. Тому

⁴ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – 614 с.

кремлівський очільник рекомендував шукати класових ворогів серед «комірників, завгоспів, рахівників, секретарів тощо»⁵. Дана концепція логічно вписувалася до відомої сталінської теорії про загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму.

Важливим фактором, що створював передумови для перманентної боротьби зі шкідництвом, було постійне збільшення планових показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва у колективних об'єднаннях. Таким чином, центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, що панувала в колгоспах, поглиблюючи кризу аграрного виробництва, зумовлену суцільною колективізацією і голодомором 1933 р. Як заявив на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін, «партія не може тепер обмежитися окремими актами втручання у процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна тепер взяти у свої руки керівництво колгоспами»⁶. У цей період у державних планах почали визначати не лише площі посівів, але й строки сівби, у тому числі так званої «надранньої», нерідко примушуючи селян засівати мерзлу землю. Регламентувалися всі роботи зимового періоду: «снігозатримування, вивіз гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищення, ремонт реманенту, збруї, зберігання тягла, забезпечення фуражем»⁷. Зростання планових показників в аграрному секторі автоматично збільшувало чисельність посадових осіб, відповідальних за їх виконання, а отже, і кількість судових вироків та адміністративних санкцій щодо «сільських працівників всіх рангів, починаючи від місцевої адміністрації, голів колгоспів, директорів

⁵ *Сталин И.В. О работе в деревне / И. В. Сталин. Сочинения. Т. 13. – М.: Госиздат полит. лит-ры, 1951. – С. 229.*

⁶ Там же. – С. 223.

⁷ *Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Т. 3. Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933–1937 рр. / Упоряд. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 40.*

МТС і закінчуючи рядовими колгоспниками»⁸. Додамо, що постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. поширила на шкідників дію «закону про п'ять колосків»⁹.

За таких умов важливою функцією органів юстиції і ДПУ стало «обслуговування» основних господарсько-політичних кампаній: посівної, збиральної, заготівельної. Так, Пленум Верховного Суду СРСР лише протягом 1934 р. видав 19 постанов, якими зобов'язав судові органи забезпечити «проведення політгоспкампаній». Особливу увагу суди мали приділяти «вилазкам класового ворога»¹⁰. Щодо чекістського «обслуговування», то воно зводилося до постійних обстежень, як правило, «проривних» колективних об'єднань, радгоспів, МТС, МТМ, одноосібного сектору, що супроводжувалися виявленням контрреволюційних шкідницьких угруповань, виключенням із колгоспів антирадянських елементів, наданням колгоспам так званої «практичної допомоги». Приміром, під час перевірки, проведеної у грудні 1933 р. – січні 1934 р., органи ДПУ ліквідували 85 контрреволюційних куркульських угруповань і репресували 400 осіб. Із колективних об'єднань було виключено 91 колгоспника. У контексті цих акцій слід розглядати і масштабну чекістську операцію по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства 1937–1938 рр., що стала своєрідним апогеєм антишкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Перший репресивний удар під час цієї кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. Й. Сталіним та В. Молотовим 31 серпня 1937 р. була підписана спільна ди-

⁸ *Мошков Ю.А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и матер. В 5 т. / Т. 4. 1934–1936 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 25.*

⁹ *Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927–1935. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 451.*

¹⁰ *Рассказов Л.П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в советском государстве (1917–1941 гг.). – Уфа: Академия МВД РФ, 1994. – С. 298–299.*

ректива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», у якій стверджувалося, що «внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні елеватори, склади і млини були заражені кліщем». І дійсно, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку суцільної колективізації, що призводило до значних втрат врожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактору — шкідництва заготівельників, а об'єктивного — відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна, кваліфікованих кадрів. Перманентні чистки персоналу призводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим, директива вирішувала проблему звичним сталінським методом — завідуючих заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна, боротьби з кліщем, «вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності, як шкідники і вороги народу»¹¹.

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство «з закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за статтею 58-7 та відповідними статтями КК союзних республік, як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу»¹².

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками — заготівельниками стала директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., що націлювала на організацію 2–3 показових судових процесів в області з ухваленням розстрільних вироків обвинуваченим. Показово, що майже одночасно — 11 вересня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, що остаточно роз-

в'язала руки сталінському правосуддю. Тепер обвинувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися обвинуваченим лише за одну добу до розгляду їх справи у суді, касаційне оскарження заборонялося, смертні вирoki виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування¹³.

У контексті антишкідницької кампанії у заготівельному секторі слід розглядати й циркуляр Прокуратури СРСР від 9 вересня 1937 р., що визначав новий порядок розслідування справ, пов'язаних з порушеннями постанови РНК СРСР «Про заходи щодо покращення насіння зернових культур» від 29 червня 1937 р. Тепер злочини щодо «використання насіння зернових, насінневих ділянок колгоспів та радгоспів на будь-які інші потреби, крім насінневих», а також «змішування на елеваторах «Заготзерно» і Держсортфонду» різних сортів зерна або «сортового зерна з несортним», дозволялося кваліфікувати за статтями 58-7, 109 КК РРФСР або відповідними статтями КК союзних республік. Термін розслідування цих справ скорочувався до п'яти днів, після чого прокуратури мали забезпечити їх негайний розгляд у суді¹⁴.

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній Клейнера називали «ворогом народу, що організував шкідництво в області хлібозаготівлі, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортового насіння». Перед партійно-радянськими організаціями і працівниками заготівельного апарату ставилося завдання — «викоренити і ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера», а саме: «перевірити всю практику роботи Комітету заготівель, особливо “Заготзерно” й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівлі і справі утворення, збе-

¹¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и матер. В 5 т. / Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 301.

¹² Там же. – С. 302–303.

¹³ Трагедия советской деревни. – С. 452.

¹⁴ Там же. – С. 304.

рігання і використання фонду чистосортного насіння зернових культур»¹⁵.

На виконання вказівки Кремля, НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення» чи скоріше створення контрреволюційного підпілля у системі Комітету заготівель та «Заготзерно» республіки. Так, вже 20 серпня було заарештовано І. Степанського — уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР на Україні, який дав «потрібні» свідчення. У першу чергу, І. Степанський зізнався, що був членом «антирадянської правотроцькістської організації», а завербував його особисто І. Клейнер. Він повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерно» УРСР: Я. Розенберга — уповноваженого «Заготзерно» на Україні, І. Полторацького — уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерно», О. Передерія — уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена — уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерно» та ін.¹⁶

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня — Розенберга, які дали свідчення про залучення «до шкідницької діяльності» уповноважених, «керівних працівників обласних контор, периферійних пунктів і елеваторів «Заготзерно». Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» у матеріалах справи «велику антирадянську правотроцькістську організацію, що здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і «Заготзерно» республіки. Організація була побудована за відомчим принципом. До складу керівництва організації входили фактичні керівники Комітету заготівель і «Заготзерно» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич — заступник уповноваженого «Заготзерно» на Україні, Ткачов — начальник елеваторно-складського сектору і замісник уповноваженого «Заготзер-

но» на Україні, Метулинський — начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель¹⁷.

Для створення обласних осередків керівництво організації провело вербовку «підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і «Заготзерно». Так, Харківський обласний осередок очолювали: Плетнер — уповноважений облконтори «Заготзерно», Славін — уповноважений обласного Комітету заготівель, Бородавко — заступник уповноваженого обласного Комітету заготівель. Обласні уповноважені, у свою чергу, завербували «безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів — підлеглих їм працівників елеваторів та найбільших хлібних пунктів». Тільки в Київській області «шкідницькі групи» були виявлені на Овручському, Жашківському, Чорнобильському, Білоцерківському, Тетіївському, Плисківському, Бориспільському, Новоград-Волинському пунктах «Заготзерно». Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали Клейнер, Меламед — начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» та його заступник — Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників починаючи з 1935 р.¹⁸

«Підривна діяльність» республіканської «правотроцькістської організації» здійснювалася за наступними напрямками:

- а) зменшення мучних ресурсів шляхом зниження планів переробки муки і погіршення її якості за рахунок недоброякісних домішок;
- б) зрив підготовки технічної бази для хлібозаготівлі;
- в) організація зайвих і зустрічних перевезень хліба з метою перевантаження транспорту і здійснення непотрібних витрат;
- г) шкідницьке планування кількості елеваторів та їх дислокації;
- д) шкідницьке складування і зберігання зерна з метою створення максимально сприятливих умов для зараження зерна шкідниками¹⁹.

¹⁵ Трагедия советской деревни. – С. 296.

¹⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 149, 150.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 150, 196, 404.

¹⁸ Там само, арк. 405, 416, 418, 419.

¹⁹ Там само, арк. 406.

Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» за ті системні негаразди, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи стверджувалося, що «матеріально-технічна база системи «Заготзерно» була недостатня і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів»²⁰. Системність проблем у заготівельній галузі доводить і той факт, що деякі з фігурантів відкритих процесів 1937 р. вже притягалися до кримінальної відповідальності за скоєння аналогічних «злочинів». Приміром, завідуючого Ходоровським пунктом «Заготзерно» В. Бондаря у 1934 р. засудили за зараження зерна хлібними шкідниками до одного року примусових робіт умовно²¹.

Між тим, «полювання на шкідників» в республіці набувало обертів. На виконання директиви НКВС від 11 вересня 1937 р. Наркомат внутрішніх справ УРСР відрядив до областей оперативних співробітників, які мали «активізувати боротьбу зі злочинними складуванням і зберіганням збіжжя» та ліквідувати наслідки шкідництва. Одночасно обласні управління НКВС направили співробітників до районів, де були розташовані заготпункти, елеватори і млини з великою кількістю зараженого зерна²². Зрозуміло, що чекісти займалися не лише виявленням і очищенням зараженого зерна. У першу чергу, співробітники НКВС шукали міфічних «шкідників». У результаті з 10 вересня до 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували 691 працівника Комітету заготівель і системи «Заготзерно», у тому числі 165 техноруків заготпунктів, 129 завідуючих заготпунктами, 106 завскладами, 37 завідуючих елеваторами, 16 працівників облзаготзерно, 11 керівників комітету заготівель. Наймасовіші арешти провели у Київській області — 174 осіб і Дніпропетровській — 136 осіб²³. Одночасно в республіці відбулося 15 процесів над «шкідницькими групами», під час яких засудили 53

²⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 321.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7168, арк. 141.

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 213–214.

²³ Там само, оп. 31, спр. 61, арк. 280.

особи: 30 осіб — до розстрілу і 13 осіб — до 10 років ув'язнення²⁴. Зокрема, до кримінальної відповідальності було притягнуто керівництво Ржищівського пункту «Заготзерно», яке звинуватили у навмисному псуванні зерна, зараженні зерна хлібними шкідниками — кліщем і довгонощиком. 21 вересня 1937 р. виїзна сесія спецколегії Київського обласного суду засудила завідуючого Ржищівським пунктом М. Романова, технорука С. Морейніса, завідуючого Ходоровським пунктом В. Бондаря до смертної кари — розстрілу, завідуючого складами Т. Ганжура і уповноваженого комзагу по Ржищівському району Р. Сопілкова — до 10 років ув'язнення, заступника завідуючого Ржищівського пункту А. Гапона — до 3 років ув'язнення, зав. лабораторією О. Чеботарьову — до 4 років²⁵. Відкриті судові процеси над заготівельниками організували у Кременчуцькому, Красноградському і Шишацькому районах Харківської області²⁶.

Документи свідчать, що здійснюючи боротьбу зі шкідництвом, місцеве керівництво прагнуло перевищити «планові показники», встановлені Кремлем, оскільки розуміло, що «краще перевиконати, ніж недовиконати». Так, секретар Київського обкому КП(б)У Кудрявцев у телеграмі до ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1937 р. повідомляв про організацію трьох показових процесів над «шкідниками-заготівельниками»: 18 вересня над керівництвом Ржищівського пункту «Заготзерно», 20 вересня — Фастівського і 25 вересня — над працівниками Білоцерківського елеватору. При цьому Київський обком прохав дозволу на проведення додаткового показового процесу над колишнім уповноваженим Комітету заготівель по Київській області Передерієм і працівниками «Заготзерно» Полторацьким і Мусатовим²⁷. Перевищення встановлених квот на 2–3 показових судових процеси в області доводить і доповідна записка А. Вишинського, в якій повідомлялося, що станом на 20 вересня 1937 р. у виробництві органів прокуратури УРСР перебувало

²⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 77, арк. 1.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7168, арк. 142.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 162.

²⁷ Трагедия советской деревни... – С. 454.

50 заготівельних справ (це на 7 областей і Молдавську АРСР)²⁸. Завдяки зусиллям НКВС УРСР до 13 жовтня кількість заарештованих зросла до 706 осіб, а до 5 жовтня провели 24 судових процеси над «шкідницькими групами», засудивши 85 осіб, з них 46 осіб — до розстрілу²⁹.

Звертає на себе увагу той факт, що незважаючи на регулярні звіти НКВС УРСР про поступове зменшення кількості зерна, зараженого кліщем, ситуація у цій галузі кардинально не змінилася. До того ж, почали відчуватися наслідки «чисток» заготівельних пунктів. Так, у спецповідомленні НКВС СРСР від 22 жовтня 1937 р. мимохідь визнавалося, що однією з причин незадовільної роботи з кліщем є нестача нових кадрів на елеваторах і заготівельних пунктах замість заарештованих шкідників. За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р. за звинуваченнями у шкідництві у системі «Заготзерно» УРСР було порушено 205 справ, із яких 90 справ розглянули в суді. До кримінальної відповідальності було притягнуто 575 осіб, із них 162 особи засудили до вищої міри покарання³⁰.

Органи НКВС республіки продовжили пошуки шкідників-заготівельників і наступного року. Під час хлібозаготівельної кампанії 1938 р. знову були виявлені «антирадянські правотроцькістські організації» в обласних конторах «Заготзерно»: Кам'янець-Подільській, Житомирській, Одеській, Полтавській, Сталінській (Маріупольській і Старокаранській елеватори). Перелік звинувачень, що пред'являлися фігурантам заготівельних справ 1938 р., скоротився до двох пунктів: «зрив підготовки технічної бази «Заготзерно» до приймання хлібу нового врожаю» і псування збіжжя на складах. Приміром, завідуючого Житомирської обласної контори Онуфрійчука і головного інженера Ротмістрова звинуватили у тому, що вони надсилали на будівництво осіб з сумнівним минулим, які зривали роботи на складах³¹.

²⁸ Трагедия советской деревни... – С. 472.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 61, арк. 281.

³⁰ Трагедия советской деревни... – С. 516.

³¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 509, 513.

Наступним напрямом «великої чистки» на селі стала «боротьба зі шкідництвом у тваринництві», проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У директиві безапеляційно стверджувалося, що «за останній рік внаслідок шкідництва в галузі тваринництва, колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби». Кремль викривав і напрями шкідництва: проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями; зрив постачання ветпрепаратів і дезифінкуючих засобів до районів, шкідницьке скорочення посівних площ з метою скорочення посівної бази. Аби захистити «колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу», ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки та областей негайно організувати від 3 до 6 показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати вищу міру покарання — розстріл³².

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему «велику диверсійно-шкідницьку організацію», яку очолювали начальник управління Поздняков, його заступник Козирев, начальник конуправління Невалений, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрреволюційна організація ветеринарів була створена ще у 1932 р. «з метою послаблення економічної і оборонної могутності країни» і керувала «здійсненням бактеріологічної і хімічної диверсії у галузі тваринництва на Україні». Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які у свою чергу залучили до «підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, що обслуговували кінське поголів'я у колгоспах»³³. Приміром, у Вінницькій області на-

³² Трагедия советской деревни... – С. 486.

³³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 29.

чальник ветуправління Наркомзему УРСР П. Поздняков створив диверсійну організацію, яку очолювала трійка у складі начальника ветуправління облЗУ Лебедева, завідуючого облветбаклабораторією Новгородова, директора облветснаба Д. Позднякова (брата П. Позднякова). Осередки Вінницької групи, що здійснювали «практичну роботу з диверсії», формувалися за принципом територіального розташування ветлабораторії. Обласна трійка керувала всією діяльністю організації в області, проводила вербовки нових членів, постачала осередкам отруту для знищення коней³⁴.

Українські ветеринари-шкідники здійснювали бактеріологічну диверсію не самостійно, а за завданням «агента німецької розвідки» — директора Всесоюзного інституту експериментальної ветеринарії Густава Мартина. Подібне звинувачення надавало «шкідницькій справі» додаткового німецько-фашистського й військового забарвлення. До німецького військового, а згодом ще й польського контексту логічно вписувалося обвинувачення фігурантів справи у навмисному отруєнні худоби у прикордонних областях України: Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Київській, Чернігівській, «щоб послабити боєздатність найближчого тилу», а також у підготовці «масштабної диверсії у пунктах концентрації кінноти Червоної армії» на початку майбутньої війни³⁵.

Прикордонний напрямок у матеріалах ветеринарної справи з'являється не випадково. НКВС УРСР стверджував, що саме у прикордонних областях України у 1936–1937 рр. «отруєння і зараження інфекційними епізоотіями худоби, особливо кінського поголів'я» набули масового характеру. Приміром, у Кам'янець-Подільській області протягом 1936–1937 рр. факти отруєння і загибелі коней були зафіксовані у 166 колгоспах 24 районів. З вересня 1936 р. і до 20 січня 1937 р. в області отруїли 8 050 коней, з яких загинуло 2 859³⁶. Однією з причин загибелі коней стали отрути, які, звичайно, використовувалися для про-

труєння насінневого матеріалу і боротьби зі шкідниками: формалін, А-10, препарат Давидова, що містив миш'як. Отже, насправді, коні гинули не через шкідництво, а звичайну халатність працівників колгоспу, які годували худобу протруєним зерном.

Однак у більшості випадків, за висновками НКВС, мали місце отруєння, які за клінічними ознаками не підпадали під жодну з відомих отрут. Навіть спеціалісти ветеринарного управління Наркомзему УРСР, командировані до «вражених отруєннями» колгоспів, не змогли встановити причини захворювання коней, дійшовши висновку про поширення в Україні так званого «невідомого захворювання» (НЗ). НКВС республіки наводило наступні статистичні дані, які свідчили про серйозність проблеми. Так, якщо у 1932 р. «НЗ» захворіло 143 коня, а загинуло від нього 109, то у 1935 р. вже відповідно 249 і 169 коней; у 1936 р. — 893 і 665 коней, у 1937 р. — 9 336 і 5 147 коней³⁷.

Фабрикація справи ветеринарів-шкідників дозволила владі дати прості відповіді на складні питання. Слідство дійшло висновку, що нібито «невідоме захворювання» — це результат отруєння коней учасниками диверсійно-шкідницької організації. Отрута — «порошок світло-сірого кольору» виготовлялася в Українському інституті експериментальної ветеринарії і Вінницькій обласній ветлабораторії учасниками організації Тамариним і Новожиловим за рецептами, отриманими Козиревим від німецької розвідки у 1932 р. під час поїздки на наукову конференцію до Німеччини. Протягом 1933–1937 р. Новожилов і Тамарин, який, до речі, працював заввідділом фармакології Українського інституту експериментальної ветеринарії, виготовили 16 кілограмів отрути, у той час, як для знищення коня було достатньо 2–3 грамів. Порошок поширювали серед учасників шкідницької організації, переважно ветеринарних працівників, які підсипали отруту до кормів та води³⁸.

Отримавши від Новожилова і Тамарина формулу отрути, співробітники НКВС вирішили її перевірити експериментально. Заступник наркому внутрішніх справ УРСР Степанов коман-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 31, 32.

³⁵ Там само, арк. 29.

³⁶ Там само, арк. 25.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 50.

³⁸ Там само, арк. 37, 38.

дирував до Кам'янець-Подільської області спеціальну бригаду у складі лікаря-патологоанатома, двох кваліфікованих хіміків, яка мала остаточно встановити властивості отрути і задокументувати факти отруєнь. Однак випробовування отрути закінчилося повним фіаско: її дали трьом коням, але вони залишилися живими³⁹. Інакше кажучи, формула отрути, яка фігурувала в матеріалах справи, була фікцією, яку вибили під час слідства з обвинувачених.

Провали слідства під час фабрикації справи шкідників-ветеринарів не завадили застосуванню репресій. Так, 10 жовтня 1937 р. політбюро ЦК ЦКП(б) затвердило рішення Житомирського обкому КП(б)У про проведення трьох показових процесів у Бердичевському, Чуднівському і Новоград-Волинському районах. 22 жовтня 1937 р. аналогічну постанову Кремль ухвалив щодо Миколаївської області, де показові судилища мали пройти у Кіровському і Херсонському районах та Великопетиському каракулівничому радгоспі⁴⁰. За даними НКВС УРСР, у жовтні 1937 р. «показові процеси над учасниками антирадянських шкідницьких груп у галузі тваринництва та ветеринарії» також планувалися у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах Дніпропетровської області, Сахновщанському, Великописарівському, Білопільському районах Харківської області, Бориспільському, Жашківському, Обухівському районах Київської області, Мостовському, Новоукраїнському, Зельцькому районах Одеської області, місті Сталіно Донецької області⁴¹.

Під час фабрикації «шкідницьких справ» диверсійні групи ветеринарів залежно від регіонального розташування набували додаткового контрреволюційного забарвлення. У Чернігівській, Київській, Полтавській областях вони ставали «українськими націоналістичними організаціями», а їх члени «колишніми петлюрівцями». У Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Донецькій областях діяли «шкідницькі групи правих». У Кам'я-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 44.

⁴⁰ Трагедия советской деревни... – С. 488, 498.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 77, арк. 74, 76, 77.

нець-Подільській, Вінницькій і Житомирській областях диверсійні організації працювали за «наказами польської і німецьких розвідок»⁴².

Незважаючи на явну абсурдність звинувачень, що висувалися диверсантам-ветеринарам, всі фігуранти шкідницьких справ отримували цілком реальні суворі вироки. Приміром, «групу ветеринарних працівників, що займалися шкідництвом у Новоград-Волинському і Городницькому районах, Є. Мошенця, І. Кохана, Н. Постанюка, Ф. Мельника, С. Цимбалюка засудили до розстрілу; П. Мисловича — до 15 років ув'язнення, В. Білянського — до 12 років в'язниці⁴³. За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р. протягом репресивної кампанії в республіці було порушено 50 справ, із яких 38 справ розглянули у суді. До кримінальної відповідальності притягнули 193 особи, із них — 98 засудили до вищої міри покарання⁴⁴. До початку січня 1938 р. за отруєння кінського поголів'я у республіці заарештували 170 осіб, із них 90 осіб у Вінницькій області, 24 — у Київській, 56 — у Кам'янець-Подільській. Серед заарештованих було 86 ветеринарів, 36 ветфельдшерів, 15 ветсанітарів, 4 зоотехніки і 29 працівників колгоспів⁴⁵.

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки поглибила проблеми ветеринарної галузі. За даними Наркомзему УРСР, станом на 10 січня 1938 р. у земельних органах не вистачало 1 279 ветлікарів із 2 401, передбачених штатним розкладом. Через нестачу ветеринарних кадрів у 85 районах республіки ветлікарів взагалі не було, також не працювали 10 ветлабораторій. Не кращою була ситуація і в Наркоматі радгоспів УРСР. Лише 50 радгоспів республіки із 218 були забезпечені ветлікарями. Однак проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції НКВС УРСР. З 1 січня 1937 р. до 1 лютого 1938 р. у республіці заарештували 322 ветлікаря⁴⁶.

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 77, арк. 69–77.

⁴³ Там само, арк. 162.

⁴⁴ Трагедия советской деревни... – С. 513.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 44.

⁴⁶ Там само, арк. 65.

Незважаючи на ліквідацію розгалуженої шкідницької організації ветеринарів, утримання худоби у колективних об'єднаннях республіки не покращилося. На початку 1938 р. «особливо незадовільний стан кінського поголів'я» був зафіксований у Коростенському, Овручському, Баранівському, Бердичівському, Барашівському, Корнінському районах Житомирської області. У колгоспах цих районів коні були виснажені, завшивлені. Хворих коней своєчасно не лікували, що зумовлювало поширення епідеміологічних захворювань. У 1938 р. знову фіксувалися і випадки захворювання коней «невідомою хворобою». Лише з 28 січня до 3 лютого у республіці захворіло «НЗ» 251 коней, з яких 114 загинуло. Тому НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «контрреволюційно-диверсійного підпілля». Так, у Житомирській області станом на 24 лютого 1938 р. заарештували 25 шкідників: ветлікарів, ветфельдшерів, зоотехніків, конюхів тощо. У колгоспі ім. Ілліча Сахновської Ружинського району було ліквідовано «контрреволюційну групу» у складі голови колгоспу А. Зайця і заступника голови В. Горпиніча, яка «спочатку довела коней до повного виснаження, а потім отруїла гнилими кормами, зараженими грибокком». Ця справа є показовою з огляду на те, що «економічно слабкі колгоспи» Житомирської області на початку 1938 р. переживали чергові «продовольчі труднощі». У родинях колгоспників не лише закінчився хліб, вони вже доїдали картоплю. Приміром, в Андрушівському районі голодували 40 родин колгоспу «Першого травня» села Криловки, 36 родин колгоспу «Зірка» села Степок, 50 колгоспників колгоспу ім. Молотова села Зарубіжне⁴⁷. Недивно, що за відсутності продовольства для людей, нічим було годувати й худобу. За цих умов застосування репресій проти шкідників і диверсантів у галузі тваринництва виглядає особливо цинічно.

Характеризуючи «велику чистку» українського села 1937–1938 рр., окремо слід зупинитися на організації показових судових процесів над «шкідниками у системі сільського господарства». Проведення показових судилищ санкціонувала ста-

лінська директива від 3 серпня 1937 р., яка зобов'язала республіканські та обласні партійні комітети організувати у кожній області «2–3 відкритих показових процеси над ворогами народу» — керівниками МТС, земельних органів, райвиконкомів та райпарткомів. Необхідність організації публічних розправ над районними очільниками Й. Сталін у характерній для нього манері пояснив тим, що покарання шкідників «у закритому порядку по лінії органів НКВС» не мобілізує колгоспників «на боротьбу зі шкідництвом та його носіями»⁴⁸.

Процеси над районним керівництвом відрізнялися від аналогічних судилищ над заготівельниками і ветеринарами тим, що фігурантам цих справ пред'являли «комплексні обвинувачення»: шкідництво по лінії сортового насіння, розвал колгоспів у районі, зрив ремонту тракторів, автопарку, сільськогосподарських машин, саботаж виконання державних зобов'язань: сівби, збиральної кампанії, заготівель. Окремим пунктом звинувачень на показових процесах були «порушення революційної законності», допущені місцевими можновладцями. Дослідження переліку злочинів фігурантів публічних процесів, дозволяє погодитися з висновками дослідників Р. Манінг, Ш. Фіцпатрик, що «суди використовувалися владою, як політичний «громовідвід», переадресовуючи селянське невдоволення сталінською політикою і колгоспною системою взагалі на виконавців цієї політики»⁴⁹.

Підготовка показових процесів у республіці тривала протягом серпня 1937 р., а перші відкриті суди мали відбутися у вересні – на початку жовтня. Приміром, у Дніпропетровській області були заплановані три показових процеси: у Павлоградському районі — 10 вересня, П'ятихатському — 25 вересня, Гуляйпільському — 1 жовтня. У Київській області відкриті суди готували в Умані, Білій Церкві, Підвисокому, у Харківській — у Куп'янському, Золочівському та Миргородському районах⁵⁰.

⁴⁸ Трагедия советской деревни... – С. 394.

⁴⁹ Маннинг Р.Т. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции // Трагедия советской деревни... – С. 59.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 69, 70, 74, 75.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 62, арк. 64, 76, 199.

Показові судові процеси нагадували прекрасно організовані вистави, на яких у кожного учасника існувала чітко визначена роль, яку він виконував відповідно до задуму головного режисера. Так, підсудні мали каятися в усіх гріхах, визнаючи себе винними у скоєнні найабсурдніших злочинів. Прокурори з праведним гнівом викривали злочинства підсудних. Глядацька зала висловлювала обурення діями злочинців, вимагаючи суворого покарання, а суд, відповідаючи на очікування трудящих мас, виносив справедливий, але всім заздальгідь відомий вирок. Штучність показових процесів підкреслює і термінологія, що використовували працівники НКВС. Так, начальник УНКВС по Київській області Шаров повідомляв в інформаційному листі, що вони «готують до процесу двох звинувачених»⁵¹.

Організацію показових процесів можна проілюструвати на прикладі справи Вознесенського осередку «контрреволюційної антирадянської правотроцькістської організації, що здійснювала шкідництво в усіх галузях сільського господарства Одеської області». Головними фігурантами Вознесенської справи були спеціалісти із землеустрою: Г. Барков — начальник відділу із землеустрою Одеського облземвідділу, Г. Ростовцев, Ф. Капустін, В. Лісовий — землевпорядники Вознесенського райземвідділу, К. Михайлов — завідувачий Вознесенським опорним пунктом Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі. За офіційною версією, шкідницький осередок організував у 1933 р. тодішній начальник відділу з землеустрою Одеського облзу Щупак. Після звільнення Щупака з роботи у земельних органах, осередком керував Г. Барков.

Вознесенська контрреволюційна група «спеціалізувалася» на шкідництві у галузі землеустрою. Піком її шкідницької діяльності став 1936 р., коли колгоспам видавали державні акти на вічне користування землею. Під час проведення землевпорядних робіт шкідники навмисно відводили колективним об'єднанням непридатні землі, які зараховувалися до орної площі колгоспів. У результаті колгоспам встановлювали плани сівби на непридатні для сільськогосподарських робіт площі з усіма

відповідними наслідками: оподаткування, хлібоздача. Надмірні державні стягнення з колгоспів зменшували вартість трудодня, викликаючи невдоволення колгоспників⁵².

Завдяки «шкідницькій діяльності» Вознесенських землевпорядників, колгоспи району об'єднання зі тваринницькою спеціалізацією залишилися без пасовиськ, що призвело до загибелі худоби і завдало значних збитків колгоспному сектору. Зауважимо, що перелічені види шкідницької діяльності є лише наслідками системних проблем у галузі землеустрою республіки, зумовленими курсом Кремля на збільшення виробництва збіжжя за рахунок розширення посівних площ. Саме реалізація сталінської політики призвела до штучного зростання посівних площ за рахунок зменшення пасовиськ і фактичної відмови від парів. Відповідно районні землевпорядники були звичайними виконавцями вказівок центральної влади, а не шкідниками.

Вознесенська справа розглядалася спеціальною колегією Одеського облсуду у вересні 1937 р. Судові засідання проходили у театрі ім. Ворошилова м. Вознесенськ, який був «переповнений колгоспниками, робітниками радгоспів і червоноармійцями», що спеціально приїздили на процес із сусідніх сіл. У документах НКВС стверджувалося, що «присутні на процесі» трудящі «з ненавистю ставилися до підсудних, як до ворогів народів, різко висловлюючи своє обурення». Приміром, «колгоспники села Трикрати, обговорюючи шкідницьку діяльність підсудних, заявили: «Завдяки їх діяльності ми пережили багато труднощів і втрат. Потрібно вимагати від суду безпощадної кари цих собак». Під час показового процесу у колективних об'єднаннях Вознесенського району, військових частинах гарнізону, на залізниці проходили збори трудящих, на яких «пророблялися надруковані у місцевій пресі матеріали слідства по цій справі». Збори ухвалювали постанови, обирали своїх делегатів на процес, які у залі суду «оголошували постанови зборів з вимогою розстрілу всіх підсудних».

Вознесенська справа розглядалася у суді п'ять днів. 15 вересня 1937 р. спецколегія обласного суду ухвалила вирок, засу-

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 74.

⁵² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 209.

дивши до вищої міри покарання — розстрілу Г. Баркова, Г. Ростовцева, Ф. Капустіна, К. Михайлова, до 10 років тюремного ув'язнення В. Лісового. Присутні у залі суду 1 500 осіб зустріли вирок «з великим задоволенням та бурхливими оплесками, що тривали 2–3 хвилини». Наступного дня райпартком направив до колгоспів партактив «для проробки вироку на зборах колгоспників»⁵³.

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання посадовців, призначених винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Кремль, не випадково, спрямував основний репресивний удар проти заготівельників і ветеринарів. *По-перше*, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки потребували значних державних капіталовкладень. Колективні об'єднання, у яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли профінансувати будівництво належних приміщень для утримання зерна та худоби. *По-друге*, показові розправи над шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно у голодуючому українському селі, мали зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з Кремлівських очільників на виконавців їх політики.

Наталья РОМАНЕЦ. Борьба с вредительством в аграрном секторе Украины как составляющая «Большого террора» (1937–1938 гг.)

В статье исследуется репрессивная кампания по борьбе с вредительством в аграрном секторе Украины, как составляющая «Большого террора» 1937–1938 гг. На основе анализа документов архива Службы безопасности Украины, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательных репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: вредительство, репрессии, политика, НКВД, «Большой террор».

Natalia ROMANETS. The fight against sabotage in the agrarian sector of Ukraine as a component of the «Great terror» (1937–1938)

The article is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage in the Ukrainian agriculture during the «Great terror» 1937–1938. Based on the unknown documents from the archive of Security service of Ukraine, the author defines the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».

⁵³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 74, арк. 212.

IV. СОЦІАЛЬНІ, ЕТНІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х рр.

*Валентин ІВАНЕНКО,
Леонід ПРОКОПЕНКО,
Рем ТЕРЕЩЕНКО**

«Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти

У статті досліджуються соціальні та етнічні аспекти політичних репресій на Дніпропетровщині у період «Великого терору» в СРСР.

Ключові слова: «Великий терор», політичні репресії, «вороги народу».

Двадцять років свого існування Радянський Союз зустрічав з певними успіхами в розвитку економіки, культурному

будівництві, але поряд з цим, існувало дуже багато негараздів — в першу чергу в сільському господарстві, розореному насильницькою колективізацією, загальним низьким життєвим рівнем переважної маси людей. Щоб не допустити критики режиму, тим більше, масових проявів незадоволення, влада взяла на озброєння методи приведення народу в стан повної покори за допомогою залякування, тотального терору, який охопив усі верстви населення. Завдання щодо розгортання масових репресій і обґрунтування їх необхідності визначив лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б).

Для впорядкування «роботи» по винищенню радянського народу нарком внутрішніх справ М. Єжов на основі рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи»¹ видав 30 липня 1937 р. наказ, в якому перед органами державної безпеки ставилося як невідкладне завдання «розгромити банду антирадянських елементів, захистити радянський народ від їх контрреволюційних впливів і назавжди покінчити з їх підривною діяльністю проти основ Радянської держави». Наказ вимагав з 5 серпня почати масштабні операції щодо репресування в усіх республіках, краях і областях колишніх куркулів, антирадянських елементів і карних злочинців, конкретизувалося, хто відноситься до категорії «антирадянських елементів»: члени антирадянських партій, колишні учасники білого руху, чиновники, реемігранти, найбільш активні учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань. Наказ встановлював ліміти для республік, країв і областей по кількості осіб, що підлягали арештам за двома категоріями покарань: перша — «вища міра соціального захисту» — розстріл, друга — ув'язнення на різні строки. Україні була визначена загальна цифра в 27 тис. осіб, у тому числі за першою категорією — 7,8 тис., Дніпропетровщині відповідно — 3 і 1 тис. осіб. З дозволу Москви ці ліміти можна було перевищувати. Слідство вимагали проводити прискорено і за спрощеною процедурою. Долю в'язнів доручалося вирішувати здебільшого так званим «трійкам» у складі першого сек-

¹ Труд. – 1997. – 1 жовтня.

* *Іваненко Валентин Васильович* — проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, докт. іст. наук, професор; *Прокопенко Леонід Львович* — завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, доктор наук з державного управління, доцент; *Терещенко Рем Костянтинович* — науковий редактор науково-редакційного центру «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область».

ретаря обкому партії, начальника управління НКВС і обласного прокурора².

Репресії охопили всі верстви населення, але, в першу чергу, в їх жорна потрапила та частина партійної і радянської бюрократії, яка допомогла Й. Сталіну розгромити дійсно опозиційні елементи і піднятися до влади. Репресії проти партійного і державного активу Дніпропетровщини пройшли у два етапи, можливо, задля того, щоб зберегти якусь наступність у керівництві, а також втягти до участі у розправах майбутні жертви. Перший етап припадає на травень-липень 1937 р., коли заарештували завідувача відділу пропаганди Дніпропетровського обкому партії С. Александрова, заступника голови облвиконкому Г. Олексієнка, секретаря міському П. Ветрова, а також багатьох партійних й державних керівників міст і районів області. Приблизно одночасно в Києві заарештовують й колишнього першого секретаря обкому М. Хатаєвича, обраного у березні другим секретарем ЦК КП(б)У. Відтепер кинулися вишукувати й виривати «корінці», «залишені» ним в області. Як наслідок — до підвалів управління НКВС кидають членів бюро обкому В. Яблонського, С. Тарана, С. Дайна, А. Носача, голову облсуду І. Рум'янцева, голову Дніпропетровського міськвиконкому Б. Мірошніченка, секретарів Дніпродзержинського міськкому партії Ю. Макеєва, Криворізького — Н. Танигіна, Запорізького — М. Матвеєва, 13 секретарів райкомів.

Так люди, котрі ще вчора керували життям міст і районів, немало зробили для піднесення промисловості, сільського господарства, розвитку освіти, науки, культури, користувалися авторитетом і повагою, потрапляли під сваволю слідчих й оголошувалися «ворогами народу».

Друга хвиля репресій прокотилася Дніпропетровщиною у вересні 1937 – січні 1938 рр. Тепер підбирали тих, хто уник арештів раніше, допомагаючи енкавєєвцям у викритті «ворогів народу». У в'язниці опинився весь склад бюро обкому на чолі з секретарями Н. Марголіним і М. Нікітченком, завідувачі відділів, секретарі міських і районних комітетів партії, парткомів великих підприємств, голови виконкомів.

² Вісті з України. – 1995. – 1 березня.

Щоб надати якомога більшого розголосу боротьбі з «ворогами народу», над деякими з них влаштовували показові процеси, що пройшли, зокрема, в Павлоградському, Покровському, П'ятихатському районах. Як сповіщала обласна газета «Зоря», «органами НКВС викрито контрреволюційну антирадянську зграю правих відщепенців, заклятих ворогів народу, що довгий час орудували в Павлоградському районі. Тонко маскуючись, учасники зграї були пов'язані з троцькістсько-зінов'євськими бандитами в керівних органах області і за їхніми завданнями систематично проводили підривну шкідницьку діяльність у сільському господарстві Павлоградського району»³. До «зграї» органи НКВС зарахували секретаря райкому КП(б)У Д. Кучинського, голову райвиконкому Ф. Коробкіна, директорів машинно-тракторних станцій Й. Пінсона, В. Пічугіна, завідувача та головного агронома райземуправління Г. Вихреста і М. Бондаренка. Спеціальна колегія обласного суду засудила всіх підсудних до вищої міри соціального захисту — розстрілу⁴.

Внаслідок цих розправ області й райони втратили десятки кваліфікованих, досвідчених керівників, що не могло, звісно, не позначитися на стані справ і згодом призвело до падіння виробництва, деморалізації людей. На зміну репресованим прийшли переважно некомпетентні кадри, без досвіду і знань, але готові беззастережно виконувати всі вказівки «вождя народів» та його підручних. Не виключено, що певна кількість з них пролізла до керівних посад завдяки доносам.

Не був забутий й вірний помічник і резерв партії — ленінський комсомол, особливо його керівники. Були страчені декілька складів бюро ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМ України на чолі з секретарями О. Косарєвим і С. Андрєєвим, чимало відповідальних працівників в республіках, краях і областях. На Дніпропетровщині заарештували і стратили першого секретаря обкому ЛКСМУ О. Вікторова, його наступника Є. Гейро, секретаря Дніпропетровського міського А. Шевченка, Нікопольського — І. Янутана і багатьох інших.

³ Зоря (Дніпропетровськ). – 1937. – 17 вересня.

⁴ Там само. – 1937. – 23 вересня.

Непоправних кадрових втрат зазнали промисловість, будівництво, транспорт, сільське господарство, де репресували значні маси працівників — від керівників підприємств до рядових робітників та колгоспників. Передусім же «брали» директорів, головних інженерів заводів, керуючих трестами, начальників шахт, голів колгоспів, директорів радгоспів і МТС, командний склад залізниць, автомобільного і водного транспорту. На Дніпропетровщині були заарештовані майже усі директори металургійних, машинобудівних, коксохімічних заводів, керуючі будівельних трестів, багато головних інженерів, керівників колгоспів і радгоспів. У цьому трагічному списку — керуючий тресту «Руда» в Кривому Розі Ю. Бенет і керуючі рудниками П. Ричков, А. Ковальов, О. Раюшкін, директор Дніпродзержинського металургійного заводу Й. Манаєнков, начальник будівництва і директор Криворізького металургійного комбінату Я. Веснік, головний інженер заводу ім. Петровського В. Котельников, директори радгоспів ім. К. Лібкнехта Магдалинівського району А. Наріжний, «Брянський» Нікопольського району — М. Кулик, директор П'ятихатської МТС І. Волкобой, голова колгоспу «Нова громада» Васильківського району І. Мартиненко — всього 98 осіб⁵.

Найбільшу кількість постраждалих від репресій становили люди фізичної праці: робітники, колгоспники, одноосібники. До цієї ж категорії слід віднести і більшість рядових військовослужбовців, що в масі своїй рекрутувались саме з них. Серед них більше половини — робітники, тобто та верства населення країни, яка незмінно проголошувалася основою соціальної бази «диктатури пролетаріату». Причому, слід зазначити, що в період найвищого розмаху політичного терору значну частину серед репресованих становили найбільш кваліфіковані робітники — верстатники у машинобудуванні, доменщики, сталевари, прокатники в металургії, машиністи на транспорті тощо. Інакше кажучи, вилучалася найбільш передова і освіче-

на, а відтак, найбільш небезпечна маса робітників. Серед них представники практично всіх підприємств Дніпропетровщини, у тому числі електрик рудоуправління ім. Дзержинського у Кривому Розі Г. Борисенко, токар Дніпропетровського паровозоремонтного заводу О. Сидоренко, газівник доменного цеху Криворізького металургійного комбінату Г. Камінський, машиніст рейкобалкового цеху заводу ім. Дзержинського В. Шабловський, слюсар депо залізничної станції Довгинцеве О. Галушко, бригадир мартенівського цеху заводу ім. Петровського В. Титович та ін.

Не менш завзято вишукували «ворогів народу» і серед селянства. У багатьох селах чекісти теж викрили «контрреволюційні націоналістичні повстанські організації», як наприклад, у селі Чумаки Томаківського району, у колгоспі «Перемога» села Перещепине, на хуторі Чаплине Васильківського району тощо. Важко сказати, чим завинили перед владою колгоспник артілі «Жовтневий орач» Апостолівського району Ф. Злобинець — вища міра покарання; хлібороб колгоспу «Нова зоря» Криворізького району І. Перчун — 10 років ВТТ; їздовий господарства ім. Петровського Васильківського району П. Коноваленко — 10 років; одноосібник з Васильківського району, батько чотирьох дітей О. Чернобай — розстріл.

Як і в попередні роки, «перспективним» об'єктом репресій залишалася інтелігенція — науковці, освітяни, літератори, митці. Цю верству правляча партія вважала особливо небезпечною, а тому й викорінювали її з неабиякою старанністю, попри те, якої непоправної шкоди це завдавало державі. Почали як завжди з «оновлення» керівництва вищих навчальних закладів. У результаті у в'язницях опиняються ректори гірничого інституту П. Герасимов, металургійного — М. Циплаков, державного університету — І. Єфімов. Слід сказати, що Дніпропетровський держуніверситет і його керівники були в зоні особливої уваги НКВС та партійних органів. У березні 1937 р. засуджено до розстрілу колишнього ректора М. Комаровського, у квітні заарештовано його попередника на цій посаді М. Куїса та кількох проректорів. У справі «паритетного центру контрреволюційної троцькістсько-меншовицької шкідницько-теро-

⁵ Встановлено за: Повернені імена. Мартиролог. — Дніпропетровськ: Реабілітовані історією; Моноліт, 2002–2004. — Т. 4. — Кн. 1. — 480 с.; Кн. 2. — 470 с.; Кн. 3. — 432 с.; Кн. 4. — 384 с.

ристичної організації» заарештували завідувача кафедри геології університету Н. Александрова, професорів В. Фідровського, Л. Фельдмана. Обвинувачення проти них носили відверто безглуздий характер. «Антирадянський злочин» В. Фідровського, скажімо, полягав у тому, що під час виступу на заводі ім. Петровського «свідомо не роз'яснив необхідності боротьби з перекрученнями марксистсько-ленінської філософії». В іншій лекції знову ж таки навмисно нічого не сказав про вирішальну роль партії у справі зміцнення влади в умовах диктатури пролетаріату. І цей «кримінал» обернувся для людини розстрільним вироком⁶.

Союзний наркомат внутрішніх справ викрив «фашистську організацію професури», яку нібито створили видатні вчені-геологи і гірники з Москви, Ленінграда, Томська, Києва, Харкова. Один з них — П. Нечипоренко раніше працював у Дніпропетровському гірничому інституті. За логікою чекістів, він обов'язково мав залишити тут своїх спільників. Як наслідок — обласне управління НКВС здійснює справжній погром у гірничому інституті. У в'язниці опиняються професори І. Бухиник, С. Гембіцький, А. Гутт, Г. Євреїнов, А. Малиновський, доцент Б. Горський. Всі вони були відомими спеціалістами у своїй галузі знань, мали серйозні наукові здобутки.

Раз «ворогів народу» викривали серед викладачів, то їх не могло не бути й серед студентів. Саме професура вербувала до терористичних та інших антирадянських організацій студентську молодь. Ректор Дніпропетровського університету І. Єфімов направив до Москви студента Семена Новогрудського з завданням здійснити замах на М. Єжова. С. Новогрудського заарештовують, і не маючи абсолютно ніяких доказів злочинної діяльності прирікають до смертної кари. Студента 4-го курсу геологорозвідувального факультету гірничого інституту Олександра Червоненка заарештували за доносом як колишнього меншовика, не замислившись над тим, чи міг ним стати у 1917 р. десятирічний хлопець. Тим не менше, вирок — 8 років ВТТ⁷.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Дніпропетровськ (далі – ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ), спр. 7655, арк. 12, 15.

Хвилювало владу і вчительство Дніпропетровщини. Тут до загальних «гріхів», в яких обвинувачувалася вся інтелігенція, додавався ще «український буржуазний націоналізм». Саме він в умовах згортання політики українізації, ліквідації національних шкіл ставав однією з найбільш небезпечних для властей верств населення. Справді масового розмаху репресії проти освітян набули в 1937–1938 рр. НКВС викрив «обласний повстанський комітет» з широкою розгалуженою структурою, створеною протягом 1935–1936 рр., який «очолив» завідувач обласного відділу народної освіти С. Крупко. До керівництва «входили» також завідувач відділу шкіл і науки обласного комітету партії С. Таран, дружина М. Хатаєвича та ін.

«Осередки комітету» були створені і на місцях, зокрема, в Петриківському районі. Після арешту і засудження керівників продовжувався пошук рядових учасників цієї «організації». Її активним членом петриківські чекісти оголосили вчителя Миколаївської неповної середньої школи О. Патерила — особу явно «підозрілу», оскільки на початку 1920-х рр. він якийсь час перебував у молодіжній секції УКП, а у 1932 р. був вже заарештований разом з кількома вчителями села Мишурін Ріг за «контрреволюційну націоналістичну діяльність». У цій справі спільниками О. Патерила були «ідентифіковані» ще 12 осіб, переважно сільські учителі Петриківщини. Близько місяця їх тримали у в'язниці без пред'явлення обвинувачення, щоб морально і психологічно зламати людей. І добилися свого. Вже на перших допитах вони визнали належність до повстанської націоналістичної організації, але заявили, що ніякої роботи не проводили. Погоджувалися лише на «шкідництво» у власній професійній діяльності. Той же О. Патерило повідомив, що ставив «дугі» оцінки учням, завищував загальний відсоток успішності, будучи завучем школи, не скликав батьківські збори тощо. Утім, цього виявилось достатньо, щоб рішенням обласної «трійки» приректи його до розстрілу⁸.

⁷ Повернення з небуття. – С. 118–126; За відсутністю складу злочину: Зб. док. і матер. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 142–144.

⁸ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. 7755, т. 1, арк. 209.

Але це була не єдина «контрреволюційна» вчительська організація. У Дніпродзержинську, приміром, виявили «гніздо» ПОВ («Польська військова організація») на чолі з директором 4-ї польської школи Д. Піхотинським. Більше того, віднайшли її зв'язки з «націоналістичною» «Українською військовою організацією», до якої УНКВС зарахувало чимало дніпродзержинських учителів: завуча СШ №3 М. Чоботаря, вчителів цієї школи Д. Загребу, П. Стадника, директорів СШ № 7 А. Ференсовича і СШ № 18 Д. Сабсая, вчителів інших шкіл та технікумів міста⁹.

«Вчительську націоналістичну організацію» чекісти викрили і в Синельниківському районі, до якої зарахували трьох вчителів — П. Казиминова, М. Ростовцеву, К. Романова. І хоч вони були лише знайомі між собою, зустрічаючись час від часу на вчительських нарадах, їм інкримінували заснування антирадянської організації, яка ставила перед собою мету відірвати Україну від СРСР і створити самостійну державу. За рішенням «трійки» всі троє засуджені до розстрілу¹⁰.

Не обминули репресії і творчу інтелігенцію — письменників, журналістів, акторів, художників. Приводів для цього виявилось немало — по-перше, сама належність до інтелектуальної частини суспільства, україномовна творчість (заради об'єктивності зазначимо, що «брали» й російськомовних), особливо дісталось письменникам України. У республіці за 1930-ті роки позбавили волі чи розстріляли понад 500 майстрів пера. На Дніпропетровщині просто знищили всю письменницьку організацію. Обласна газета «Зоря» писала 14 січня 1939 р., що у Дніпропетровську необхідно заново створювати філію Спілки письменників України. Серед репресованих — керівник обласної організації П. Харламов, заарештований у 1936 р., його наступник на цьому посту М. Чибураєв, письменники М. Мінько, О. Шпота, С. Мусіяк, П. Нестерець, П. Саповський тощо. Поряд з письменниками в цьому трагічному списку журналісти О. Зімунд, М. Кулик, К. Довбня, художники М. Гетьман, П. Мовчан,

⁹ Швидько Г. Речових доказів... немає // Відроджена пам'ять: книга нарисів. – Дніпропетровськ: Реабілітовані історією, 1999. – С. 229–236.

¹⁰ ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. П-13088, арк. 92, 95.

актор М. Кучеренко, музиканти П. Бабенко, М. Міця і багато інших¹¹.

Молох репресій з неабиякою силою зачепив служителів церкви. Щодо них діяла спеціальна директива НКВС СРСР, що вимагала «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів». Пройшли масові арешти священнослужителів і на Дніпропетровщині. Причому брали як діючих, так і тих, хто покінчив з церковною службою. Викрили тут чекісти «антирадянську фашистську організацію церковників», яку нібито очолював архієпископ Дніпропетровський Г. Делієв. Члени організації, за версією НКВС, вербували до неї служителів культу, парафіян, вели ворожу агітацію, поширювали провокаційні чутки, ставили своїм завданням здійснення терористичних актів проти керівників партії і держави. Велика група «учасників» організації була засуджена до смертної кари¹².

Болюче вдарила по Дніпропетровщині й «справа військових». Репресії проти командного складу Червоної армії почалися з 1936 р. і особливо посилилися після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому В. Молотов поставив завдання викрити шкідницьку, шпигунську і диверсійну діяльність в РСЧА. До в'язниці кинули командира 7-й стрілецького корпусу Ф. Рогальова, начальника штабу П. Скрастіна, комісара В. Кавалерса, командирів дивізій і полків. Всього, за даними обласного управління НКВС, на 1 червня 1938 р. репресували 370 осіб. Ключовою фігурою серед них був Федір Федорович Рогальов, учасник Першої світової і громадянської воєн, двічі нагороджений орденом Червоного прапора. У 1931 р. очолив 7-й стрілецький корпус. Разом з керівництвом бойовою підготовкою частин і підрозділів брав активну участь у громадській роботі — обирався членом бюро Дніпропетровського обкому партії, делегатом 17 з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР. Був заарештований 10 липня 1937 р. і після двохмісяч-

¹¹ З любові і муки: Розповідь про літературу і письменників. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 186.

¹² ГДА СБ України, м. Дніпропетровськ, спр. П-11335, арк. 119.

них допитів, супроводжуваних жорстокими тортурами, 15 вересня 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до вищої міри покарання¹³.

«Вождь народів» вважав, що небезпеку для нього і його ладу становлять не тільки самі «вороги народу», але й їх дружини і діти. 5 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію НКВС про вислання до таборів на 5–8 років дружин репресованих, за якими послідував Оперативний наказ наркома внутрішніх справ від 15 серпня 1937 р. В ньому пропонувалося «розпочати репресування дружин зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», починаючи з 1 вересня 1936 р.¹⁴ На Дніпропетровщині під цю категорію в'язнів потрапили сотні жінок. Це були, передусім, дружини відомих людей: Е. Голубенко-Фельдман, О. Рогальова, Є. Веснік, М. Манаєнкова і багато інших.

Плідним полем для пошуку «ворогів народу» НКВС вважав національні меншини. Тут діяв простий принцип: національна належність означала шпигунську діяльність на користь відповідної країни. Усі німці, наприклад, оголошувалися агентами гітлерівської Німеччини, поляки «працювали» на польську розвідку, корейців і китайців, переважну більшість землеробів, добрих фахівців-овочівників, без розбору зараховували до японських шпигунів. Нікого не хвилювало, що вони ледве володіли місцевою мовою і вели досить замкнений спосіб життя. Особливу небезпеку НКВС вбачав у поляках і німцях. Тому 11 серпня 1937 р. М. Єжов видає Оперативний наказ, в якому підкреслює, що «...основним завданням органів Головного управління державної безпеки зараз є розгром антирадянської роботи польської розвідки і повна ліквідація незайманої досі широкої диверсійно-повстанської низовки ПОВ і основних людських контингентів польської розвідки в СРСР» і наказав з 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, спрямовану «на

¹³ Ченцов В., Іваненко В. Комкор // Відроджена пам'ять: книга нарисів. – С. 435.

¹⁴ Труд. – 1997. – 17 жовтня.

¹⁵ Сайт НКВД. Оперативний наказ № 00485//www.ru/wskssjrce/org

ліквідацію місцевих організацій ПОВ і перш за все її диверсійно-шпигунських і повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, в колгоспах і радгоспах»¹⁵. В області пройшли арешти поляків, особливо в Дніпродзержинську, де ще в дореволюційні часи виникла велика польська колонія. Польські інженери, техніки, робітники працювали на металургійному і хімічних заводах, рахувалися знаними спеціалістами. Тепер їх всіх масово оголосили агентами польської розвідки і піддали репресіям.

Всього упродовж 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині репресували 2 648 німців, 1 244 поляків, 616 болгар і сотні представників інших національностей.

Державний терор проти власного народу надзвичайно тяжко позначився на морально-психологічному кліматі у суспільстві. Виникла атмосфера загального жаху, очікування будь-якої хвилини опинитися в числі «ворогів народу». Широко культивувалися і всіляко заохочувалися такі аномальні «норми» поведінки людей, як тотальна підозрілість, недовіра до всіх і кожного, доносителство, прагнення побудувати кар'єру чи добробут на неволі, а то й житті іншого. У результаті насильницького здійснення сталінської політичної доктрини на кінець 1930-х рр. склався тип антинародної держави, ворожий інтересам вільного, творчого розвитку особистості суспільний устрій.

Валентин ІВАНЕНКО, Леонид ПРОКОПЕНКО, Рэм ТЕРЕЩЕНКО.
«Большой террор» на Днепропетровщине:
социальные и этнические аспекты

В статье исследуются социальные и этнические аспекты политических репрессий на Днепропетровщине в период «Большого террора» в СССР.

Ключевые слова: «Большой террор», политические репрессии, «враги народа».

Valentine IVANENKO, Leonid PROKOPENKO,
Ram TERESHCHENKO. «Great terror» in Dnipropetrovs'k:
social and ethnic aspects

The article studies social and ethnic aspects of political repression in Dnipropetrovs'k during the «Great Terror» in the USSR.

Key words: «Great terror», political repression, «enemies of the people».

*Лариса КОПІЙЧЕНКО,
Євген ТІМІРЯЄВ**

Особливості «Великого терору» на Житомирщині

У статті, підготовленій на основі документальних матеріалів архівів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, Державного архіву Житомирської області та інших джерел розповідається про роботу каральних органів у добу «Великого терору» на Житомирщині.

Ключові слова: Житомирщина, масові репресії, каральні органи.

Житомирська область, як адміністративно-територіальний регіон¹, утворена відповідно до постанови ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р.² у розпал «Великого терору». На той час політичні репресії на її теренах набули широкого розмаху.

Прикордонне розташування Житомирщини у 1920–1930-х рр., значна кількість військових частин — 3 корпусу (кавалерійський, стрілецький, механізований), 3 механізованих бригади, 4 стрілецькі дивізії, 3 кавалерійські дивізії, 2 авіаційні бригади, завершення будівництва Новоград-Волинського і Коростенського потужних укріплених районів зі своїми гарнізонами були підґрунтям для «викриття» шпигунів іноземних розвідок, різноманітних антирадянських, контрреволюційних і шпигунських організацій як серед військовослужбовців різних рангів, так і цивільного населення.

* *Копійченко Лариса Арсентіївна* — керівник науково-редакційної групи «Реабілітовані історією. Житомирська область»; *Тіміряєв Євген Романович* — старший науковий редактор науково-редакційної групи «Реабілітовані історією. Житомирська область».

¹ До складу області відійшли: зі складу Київської області — всі райони і міськради колишніх Коростенського, Новоград-Волинського і Житомирського округів, а також Андрушівський, Базарський, Брусилівський, Вчорайшенський, Корнинський, Малинський, Попільнянський і Ружинський райони; зі складу Вінницької області — Держинський, Любарський, Чуднівський, Янушпільський райони і Бердичівська міськрада.

² «Радянська Волинь». – 24 вересня 1937 р. // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. – С. 656.

Проведенню «національних операцій» сприяло існування Пулинського німецького та Мархлевського польського національних районів та наявність національних сільрад в складі інших районів області. Як відомо, німці і поляки в основній своїй масі були виселені в Казахстан, Сибір, Північний край, а самі названі райони були ліквідовані.

Фабрикація групових справах за національними лініями призвела до знищення значної кількості поляків, німців, українців, євреїв та представників інших національностей.

Багатонаціональність області зумовила існування різних релігійних конфесій і течій, що стало, в свою чергу, підґрунтям для виявлення значної кількості ворогів у середовищі священнослужителів, церковного активу та віруючих. У роки «Великого терору» була практично завершена розправа над духовенством. На Житомирщині заарештовано понад 397 священнослужителів, церковного активу та віруючих, з яких 261 засуджено до розстрілу, 127 відправлено у ВТТ на різні терміни.

Примусова колективізація і пов'язані з нею репресії в 1930-ті роки призвели до трагедій у більшості селянських господарств. Цьому сприяв загальновідомий нині наказ ОДПУ СРСР № 44/21 1930 р., що стосувався куркульського підпілля, контрреволюційних і повстанських організацій, а також так званих особливо небезпечних елементів. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 31 липня 1937 р. № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» репресіям підлягали, незважаючи на те, що операція була названа «куркульською», колишні куркулі, колишні члени соцпартії, духовенство, карні злочинці.

Політичний терор проти інтелігенції, яка проявила себе під час політики «українізації», закінчився широкомасштабним погромом інтелектуальної еліти Житомирщини. У 1937–1938 рр. заарештовано понад 1690 представників інтелігенції, з них 958 осіб розстріляно, 395 — відправлено у виправно-трудові табори.

До створення області рішення про засудження жителів Житомирщини по політичним мотивам приймалися трійками при УНКВС Київської та Вінницької областей. Розстрільні ви-

роки виконувалися в Києві, Умані, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві, Вінниці.

З 3 серпня по 29 вересня 1937 р. трійкою УНКВС по Київській області було розглянуто 4969 справ на 5726 арештованих. За вироками трійки 2314 осіб підлягали розстрілу, 3412 — ув'язненню у ВТТ. Майже 38% від загального числа засуджених складають уродженці і жителі Житомирщини, у т. ч. 39,6% — від засуджених до розстрілу (917 осіб) та понад 36% (1258 осіб) — до ув'язнення у ВТТ на 8 або 10 років (див. табл. 1).

Таблиця 1

Відомості про вироки трійки при УНКВС по Київській області за серпень – жовтень 1937 р.

№№ протоколів	Дата засідання трійки	Розглянуто справ	Кількість звинувачених	Всього засуджено до:		У т. ч. жителів Житомирщини засуджено до:	
				ВМП	8–10 р. ВТТ	ВМП	8–10 р. ВТТ
1, 2	03.08.1937 р.	68	76	67	9	6	—
3, 4	05. 08.1937 р.	74	148	53	95	49	95
5, 6	08.08.1937 р.	56	81	63	18	3	1
7, 8	09.08.1937 р.	98	133	109	24	88	22
9, 10	12. 08.1937 р.	63	77	60	17	31	12
11, 12	13. 08.1937 р.	153	156	91	65	—	3
13, 14	14. 08.1937 р.	137	156	77	79	5	13
15, 16	16.08.1937 р.	91	95	32	63	10	7
17, 18	17.08.1937 р.	207	234	80	154	41	56
19, 20	19.08.1937 р.	149	158	49	109	42	50
21, 22	22.08.1937 р.	151	153	37	116	7	—
23, 24	24.08.1937 р.	222	240	137	103	63	27

25, 26	26.08.1937 р.	152	156	101	65	8	3
27, 28	27.08.1937 р.	227	262	79	183	45	85
29, 30	28.08.1937 р.	229	303	169	134	84	79
31, 32	29.08.1937 р.	120	135	74	61	46	30
33, 34, 35	31.08.1937 р.	454	517	99	418	39	214
36, 37	03.09.1937 р.	246	288	71	217	6	22
38, 39	04.09.1937 р.	291	325	123	202	44	90
40, 41	09.09.1937 р.	244	276	65	211	24	73
42, 43	10.09.1937 р.	253	236	71	165	23	38
44, 45, 46	11.09.1937 р.	247	308	111	197	74	109
47, 48, 49	15.09.1937 р.	299	332	129	203	16	26
50, 51, 52	16.09.1937 р.	251	292	62	230	45	97
53, 54	22.09.1937 р.	84	91	34	57	1	2
78, 79	28.09.1937 р.	164	182	101	81	73	59
80, 81	29.09.1937 р.	131	176	68	108	17	32
87 ³	27.09.1937 р.	28	28	—	28	—	13
89 справи, представлені ДТВ НКВС Південно-Західної залізниці ⁴	15.10.1937 р.	80	102	102	—	27	—
Разом		4969	5726	2314	3412	917	1258

1 жовтня 1937 р. у Києві відбулася нарада з приводу організації утворених у Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Полтавській областях управлінь НКВС та розформуванню існуючих у цих регіонах окружних відділів НКВС. Нар-

³ Повторний перегляд справ.

⁴ Справи, представлені ДТВ НКВС Південно-Західної залізниці.

ком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський націлив присутніх на негайне розгортання масових операцій в цих регіонах, назвав ліміти для засудження на трійках і попередив, що подальша доля виконуючих обов'язки начальників нових управлінь залежатиме від того, як вони впораються з цією роботою⁵.

Виділення лімітів на кількість тих, хто підлягав негайному арешту і, після розгляду справ на трійках, — розстрілу (перша категорія), та таких, що підлягали арешту і позбавленню волі у виправно-трудовах таборах на 8–10 років (друга категорія), у роки «Великого терору» стало звичним явищем. Для Житомирської області було виділено ліміти у 2300 осіб. З них 800 осіб — по першій категорії, 1500 осіб — по другій категорії⁶.

Як зазначалося в доповідній начальника УНКВС Житомирської області Л. Т. Якушева⁷ наркому НКВС УРСР, вже на 11 листопада 1937 р. ліміти по першій категорії було вичерпано, проте кількість заарештованих значно перевищувала ліміт. Серед арештованих багато «активних куркульських, націоналістичних і повстанських елементів, колишнього командного складу петлюрівської армії, політбандитів, учасників єврейських погромів, карателів, а також активних учасників викритих і ліквідованих контрреволюційних націоналістичних організа-

⁵ Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряєв Є.Р. ЧК–ГПУ–НКВД Житомирщини у 1919–1941 роках: структура та керівний склад // Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2010. – Кн. 3. – С. 9–23.

⁶ «Радянська Волинь». – 16 жовтня 1937 р., 21–24 жовтня 1937 р. // ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 27261-п, 7595-п, 5533-п.

⁷ Якушев-Бабкін Лаврентій Трохимович — капітан держбезпеки. З 1 жовтня 1937 р. до 26 лютого 1938 р. — начальник УНКВС по Житомирській області. Значиться як голова трійки з 23 жовтня по 29 грудня 1937 р. (протоколи №№ 1–45). Арештований 18 грудня 1938 р., перебуваючи на посаді наркома внутрішніх справ Кримської АРСР. Обвинувачувався в порушенні соцзаконності. Засуджений 20 липня 1939 р. за ст. 58-7 до 20 років позбавлення волі та 5 років ураження у правах. 9 жовтня 1941 р. судимість знята. У 1957 р. виключений з лав ВКП(б) за порушення соцзаконності // ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 578–579.

цій». Леплевський проявив належну в ті часи ініціативу і тричі звертався до Москви із зустрічним планом про збільшення контрольних цифр, в тому числі й для Житомирщини на 2500 осіб⁸.

Про розмах діяльності по знищенню ворогів в області свідчать звіт начальника УНКВС по Житомирській області капітана держбезпеки Л. Якушева про оперативно-слідчу роботу УНКВС з 1 жовтня 1937 по 1 січня 1938 рр. та доповідна записка начальника УНКВС по Житомирській області капітана держбезпеки Г. В'яткіна⁹ заступнику наркома внутрішніх справ УРСР Д. Гречухіну про роботу з березня 1937 по серпень 1938 рр.

Станом на 1 січня 1938 року на Житомирщині заарештовано 14628 осіб, з яких 948 передано в інші області. Серед залишених в області 13680 осіб виявлено 19 учасників військової змови, 230 троцькістів й ін., 9 меншовиків, 929 українських націоналістів, 116 сіоністів, 6431 польських контрреволюціонерів і шпигунів (у т. ч. 143 поляка, арештованих в куркульських операціях), 1279 німецьких контрреволюціонерів і шпигунів (у т. ч. 313 осіб, що проводили контрреволюційну діяльність на користь Польщі, включених в польські альбоми), 37 румунських шпигунів, 18 японських, 1 грецький, 8 італійських, 29 латвійських, церковників і сектантів — 537, куркулів — 3031, дружин — 841, ворожих диверсантів — 50, терористів — 2, інших — 113.

З березня 1937 по серпень 1938 рр. в області викрито 206 польських «боївків», 18 німецьких фашистських штурмових загонів, 4 чеські повстанські дружини та 26 українських повстанських комітетів, які керували 77 повстанськими загонами.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 30, спр. 148, арк. 48, 84–86; ф. 16, оп. 31, спр. 92, арк. 77–78.

⁹ В'яткін Григорій Матвійович — майор держбезпеки. З 26 лютого до 16 листопада 1938 р. (дня арешту) — начальник УНКВС по Житомирській області. Значиться як голова трійки з 7 квітня по 10 травня 1938 р. (протоколи №№ 46–50) та голова особливої трійки з 20 вересня по 3 листопада 1938 р. (протоколи №№ 1–13). 22 лютого 1939 р. — засуджений до розстрілу. Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 448.

За участь у так званих національних контрреволюційних, повстанських і шпигунських організаціях було заарештовано понад 6 тис. осіб, з них за участь у так званих українських націоналістичних — 2888, Польській організації військовій (ПОВ) — 2126, німецькій фашистській — 1068, чеській — 89. Станом на 25 серпня 1938 р. в області було арештовано 21778 осіб¹⁰.

«Ворогів» знаходили серед одноосібників і домогосподарок, на заводах і в колгоспах, в органах освіти і охорони здоров'я, в суді й прокуратурі, в партійному і радянському апараті і т. д. На місцевому рівні були «виявлені» розгалужені антирадянські контрреволюційні організації, що начебто керувалися вигаданими центрами, контрреволюційні куркульські угруповання, українські й чеські націоналісти, «повіяки» (члени «ПОВ»), німецькі фашисти, сіоністи, троцькісти, монархісти, терористи, шпигуни, диверсанти, саботажники та інші «вороги» радянської влади.

Газети області рясніли заголовками про судові процеси «над контрреволюційною шкідницькою зграєю» в Барашівському районі, «шкідницько-диверсійною» — в м. Новоград-Волинську, закликали «викрити до кінця і вщент розгромити всі ворожі гнізда» в Янушпільському, Бердичівському, Любарському, Чуднівському, Дзержинському районах області.

Житомирським облсудом 16 жовтня 1937 р. засуджені до розстрілу старший ветлікар Барашівського району В. І. Тесленко, зав. ветбаклабораторією І. А. Кохан, зоотехнік Новоград-Волинського окрземвідділу Ф. П. Мельник, ветлікарі цього відділу М. О. Мошенець та міськземвідділу С. А. Цимбалюк, Городницького райземвідділу Н. О. Постоюк. 22–27 жовтня 1937 р. — група ветлікарів Чуднівського райземвідділу — І. О. Гриневич, В. М. Масюкевич, Дзержинського — Д. І. Довбня-Яценко, Любарського — Ф. С. Микульський, завветбаклабораторії м. Бердичева — М. О. Моргунський¹¹.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, арк. 85–98, 89, 90, 92, 95; ф. 16, оп. 31, спр. 37, арк. 6.

¹¹ Радянська Волинь. – 16 жовтня 1937 р., 21–24 жовтня 1937 р.; ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 27261-п, 7595-п, 5533-п.

Запроваджена в країні практика очистки певного регіону від ворогів багатьом невинним людям коштувала життя. Лише в Новоград-Волинському районі області на початок вересня 1937 р. було «викрито» майже 1300 замаскованих ворогів, у тому числі: 308 польських, 50 німецьких і 100 українських контрреволюційних елементів, 480 куркулів, 250 кримінальників і бандитів, 108 — колишніх членів різних партій. Як доповідав секретар Новоград-Волинського парткому Семенов Київському обкому КП(б)У, в окрузі не було «жодної установи, починаючи від окрпарткому і закінчуючи складом по заготівлі яєць, щоб там не сиділи вороги». Викрито 8 контрреволюційних організацій (не враховуючи шпигунських польського і німецького насадження), «зрадницька робота яких направлялася багатьма ворогами народу, викритими по Києву»¹².

У роки «Великого терору» в Житомирській області активно працювали 4 міжрайонні оперативно-слідчі групи — Житомирська, Бердичівська, Новоград-Волинська, Коростенська. Арештованих утримували в міських відділах та районних відділеннях НКВС, Коростенському ВДТВ НКВС, спецкорпусах Житомирської та Бердичівської тюрем. У 1937 р. розстрільні вироки виконувалися в Житомирі і Бердичеві, з початку 1938 р. — у Житомирі. У Бердичівській тюрмі утримувалися жителі Бердичівського, Янушпільського, Любарського і Чуднівського районів, де відбувалися розстріли, в тому числі на виконання наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. розстріляно 90 осіб, наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. — 1211 осіб (див. табл. 3, 4).

При УНКВС області було створено позасудовий орган — трійку, на яку покладено розгляд слідчих справ на виявлених ворогів. 23 жовтня 1937 р. відбулося перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області, до складу якої увійшли начальник УНКВС області капітан держбезпеки Л. Т. Якушев, 1-й секретар обкому КП(б)У М. А. Максимов¹³ та прокурор області

¹² Держархів Житомирської обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 84, арк. 61–65.

¹³ Максимов Микола Антонович — перший секретар обласного оргбюро по Житомирській області. З 22 вересня 1937 р. — перший секретар

М. О. Войко¹⁴. Секретарем трійки призначений оперуповноважений особливого відділу сержант держбезпеки Вірон.

У такому складі трійка працювала з 23 жовтня по 29 грудня 1937 р. На останніх трьох засіданнях замість прокурора Войка в роботі трійки брав участь тимчасово виконуючий обов'язки прокурора області Черкез¹⁵.

По результатам першого засідання було складено 2 протоколи на 47 слідчих справ прав — протокол № 1, за яким проходило 62 особи (59 з них було розстріляно в той же день) та протокол № 2, за яким позбавлені волі на 10 років 3 особи.

У подальшому кожного тижня трійка розглядала від 50 до 20 справ. Майже кожен другий протокол був розстрільним (див. табл. 2).

З 25 грудня 1937 року на протоколах трійки замість підпису Войка з'являється підпис тимчасово виконуючого обов'язки

Житомирського обкому КП(б)У. Звільнений з посади 24 лютого 1938 р. і направлений в розпорядження ЦК КП(б)У. Значиться як член трійки з початку її роботи по 29 грудня 1937 р. (протоколи №№ 1–45). Заарештований 25 квітня 1938 р. за ст. 54-2, 7. Військовою колегією Верховного Суду СРСР 22 вересня 1938 р. засуджений до розстрілу з конфіскацією майна як «член право-троцькістської організації». Розстріляний того ж дня у Києві. Реабілітований. Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 5, спр. 19714-оф; ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк. ГДА СБ України, ф. П-43255.

¹⁴ *Войко Михайло Олександрович* — прокурор Житомирської області з 7 жовтня до 10 грудня 1937 р. Значиться як член трійки з 23 жовтня по 10 грудня 1937 р. (протоколи №№ 1–42). Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6., спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.

¹⁵ *Черкез* — у матеріалах архівно-кримінальних справ проходить як помічник прокурора, тимчасово виконуючий обов'язки прокурора Житомирської області, заступник прокурора області у спецсправах. З 25 грудня 1937 до 10 травня 1938 рр. значиться як член трійки (протоколи №№ 43–50). За деякими даними репресований в період «Великого терору». Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.; *Амонс А.І., Абраменко Л.М.* Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2006. – С. 113.

прокурора області Черкеза. 29 грудня 1937 р. відбулося останнє засідання трійки за участю капітана держбезпеки Якушева.

26 лютого 1938 р. начальником УНКВС по Житомирській області був призначений Г. М. В'яткін. Секретарем трійки став сержант держбезпеки Шраменко. Новий начальник вимагав від співробітників обласного управління і начальників районних відділів НКВС більш суворого ставлення до арештованих, розкриття контрреволюційних організацій в стислі строки, представлення на розгляд трійки групових справ.

За період роботи трійки з 23 жовтня 1937 р. по 10 травня 1938 р. було розглянуто 3751 справу на 6360 осіб, з яких 3931 — розстріляна. Позбавлені волі на 10 років — 1623 ос., на 8 років — 766, на 5 років — 5 ос. Відправлено на дорозслідування справи на 35 ос., подальшу долю яких прослідкувати не вдалося.

У квітні–травні 1938 р. різко зростає кількість репресованих і жорстокість стосовно до них — виносяться лише розстрільні вироки. Якщо за 3 місяці попереднього року було розглянуто справи на 4326 осіб, з яких підлягали розстрілу 1932 ос., то лише з 7 квітня по 10 травня 1938 р. було засуджено до розстрілу 1999 ос.¹⁶ Наслідки діяльності трійки можна простежити за табл. 2.

Таблиця 2

Відомості про вироки трійки при УНКВС по Житомирській області за жовтень 1937 р. – травень 1938 р

№№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість осіб у справах	На дорозслідування	Засуджено осіб	У тому числі засуджено до:			
					ВМП	10 р. ВТТ	8 р. ВТТ	5 р. ВТТ
1, 2	23.10.1937 р.	65	—	65	62	3	—	—
3, 4	25.10.1937 р.	130	—	130	107	16	7	—
5, 6	28.10.1937 р.	104	—	104	67	24	13	—

¹⁶ ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 940 арк.; ф. 5, спр. 19714-оф.

7, 8	29.10.1937 р.	122	—	122	79	38	5	—
9, 10	02.11.1937 р.	176	—	176	96	64	16	—
11, 12	03.11.1937 р.	48	—	48	30	18	—	—
13, 14	04.11.1937 р.	158	—	158	51	69	38	—
15, 16	11.11.1937 р.	253	—	253	112	110	31	—
17, 18	13.11.1937 р.	126	—	126	48	50	28	—
19, 20	14.11.1937 р.	78	—	78	23	44	11	—
21, 22	15.11.1937 р.	88	—	88	22	60	6	—
23, 24	17.11.1937 р.	301	2	299	97	155	47	—
25, 26	20.11.1937 р.	192	1	191	112	79	—	—
27, 28	22.11.1937 р.	188	—	188	3	114	71	—
29	23.11.1937 р.	222	—	222	—	129	88	5
30	27.11.1937 р.	50	—	50	—	21	29	—
31, 32	28.11.1937 р.	248	—	248	65	117	66	—
33, 34	29.11.1937 р.	130	—	130	29	72	29	—
35, 36	1-2.12.1937 р.	267	—	267	117	76	74	—
37, 38	04.12.1937 р.	313	—	313	108	132	73	—
39, 40	5-6.12.1937 р.	446	—	446	80	232	134	—
41	09.12.1937 р.	127	—	127	127	—	—	—
42	10.12.1937 р.	1	1	—	—	—	—	—
43	25.12.1937 р.	212	—	212	212	—	—	—
44	27.12.1937 р.	210	1	208	208	—	—	—
45	29.12.1937 р.	77	—	77	77	—	—	—
46	07.04.1938 р.	266	3	263	263	—	—	—
47	17.04.1938 р.	307	4	303	303	—	—	—
48	23.04.1938 р.	368	10	358	358	—	—	—
49	05.05.1938 р.	454	—	454	454	—	—	—
50	10.05.1938 р.	634	13	621	621	—	—	—
Разом		6360	35	6325	3931	1623	766	5

Аналізуючи роботу трійки, слід зазначити, що найбільш «гуманними» були перші засідання (жовтень–листопад 1937 р.). У жовтні за тиждень роботи було розглянуто справи на 421 особу (вищу міру покарання призначено 315 осіб.). У листопаді кількість репресованих різко зростає. Однак співвідношення винесених розстрільних вироків і вироків до ув'язнення у виправно-трудовах таборах складає відповідно 30,9% і 69,1%. У грудні це співвідношення майже однакове, 921 вирок до вищої міри покарання і 929 — до ув'язнення у ВТТ.

У серпні 1937 р. створено особливий позасудовий орган «двійку» — Комісію Наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР, що ухвалювала вироків у справах заарештованих за «національними лініями» (накази НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., № 00485 від 11 серпня 1937 р. та ін.). Було введено альбомний порядок оформлення справ. Розгляд справ проводився заочно за списками, що зшивалися в альбоми і надсилалися місцевими органами НКВС. У списках вказувалася провина (стаття, за якою проходив заарештований,) і коротко викладалася суть обвинувачення.

Протягом жовтня 1937 – січня 1938 рр. на виконання наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. (німецька лінія) від Житомирщини було надіслано списки на 1647 осіб. З них за протоколами Комісії Наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР засуджено до смертної кари 1467, до позбавлення волі — 108 осіб (див табл. 3).

Як зазначалося в офіційних джерелах, протягом 1933–1936 рр. в у Радянському Союзі була викрита і ліквідована «верхівка» «Польської організації військової» (ПОВ). Виявлення та ліквідація низової ланки ПОВ, її місцевих організацій продовжувалися у 1937–1938 рр. Оскільки «Польської організації військової» в той період практично не існувало, органи НКВС заарештували невинних радянських людей, переважно польської національності, та «вибивали» від них за допомогою морального і фізичного тиску дані про існування цієї та інших польських контрреволюційних, антирадянських, шпигунських, диверсійних і подібних організацій.

Таблиця 3

Відомості про засудження громадян Житомирської області на виконання наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. за протоколами Комісії НКВС СРСР та Прокурора СРСР

№№ протоколів	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У тому числі засуджено до:		Розстріляно в містах	
			ВМП	ВТТ	Житомир	Бердичів
16	29.10.1937 р.	100	100	—	99	1
49	19.11.1937 р.	99	90	9	84	6
53	23.11.1937 р.	50	48	2	44	4
60	27.11.1937 р.	50	50	—	48	2
73	06.12.1937 р.	101	98	3	79	19
77	10.12.1937 р.	50	47	3	47	—
86	13.12.1937 р.	150	147	3	113	34
88	15.12.1937 р.	100	95	5	94	1
97	21.12.1937 р.	50	49	1	48	1
103, 104	23.12.1937 р.	298	251	47	246	5
136	04.01.1938 р.	80	76	4	68	8
150	12.01.1938 р.	50	50	—	50	—
181	19.01.1938 р.	149	87	62	81	6
185	20.01.1938 р.	99	73	26	70	3
186	21.01.1938 р.	171	166	5	166	—
199	26.01.1938 р.	50	40	10	40	—
Разом		1647	1467	180	1377	90

За період з 18 жовтня 1937 р. до 16 березня 1938 р. «двійкою» розглянуто альбомні списки на майже 8 тисяч громадян

Житомирщини по польській лінії, з них 7113 присуджені до вищої міри покарання, 880 — до позбавлення волі у ВТТ.

Вироки приведені у виконання в Житомирі на 5882 засуджених, в Бердичеві — на 1211, в Києві — на 2 засуджених, 18 осіб померли під час слідства (див. табл. 4).

По польській лінії «двійкою» засуджено значно більше громадян регіону, ніж по німецькій — 7993 проти 1647, але відсоток засуджених до розстрілу і ув'язнення у ВТТ по обох лініях однаковий — відповідно 89% і 11%. Всього ж, згідно з протоколами наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР, у період з 18 жовтня 1937 р. по 16 березня 1938 р. було піддано репресіям 9640 жителів області, з них засуджено до розстрілу 8580 осіб (див. табл. 3, 4).

Таблиця 4

Відомості про засудження громадян Житомирської області на виконання наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. за протоколами Комісії НКВС СРСР та Прокурора СРСР

№№ протоколу	Дата винесення вироку	Кількість засуджених	У т. ч. до:		Розстріляно в містах			Померли під час слідства ¹⁷
			ВМП	ВТТ	Житомирі	Бердичеві	Києві	
30	18.10.1937 р.	200	199	1	173	24	—	2
164	22.10.1937 р.	200	194	6	172	22	—	—
202	29.10.1937 р.	199	197	2	180	17	—	—
271	05.11.1937 р.	200	198	2	162	34	—	2
289	09.11.1937 р.	200	195	5	169	26	—	—
325	15.11.1937 р.	100	99	1	76	23	—	—
347, 354	19.11.1937 р.	199	187	12	160	27	—	—

¹⁷ Включені до списків осіб, які засуджені до розстрілу.

390, 392	23.11.1937 р.	300	286	14	207	76	—	3
425	27.11.1937 р.	99	96	3	90	6	—	—
444	29.11.1937 р.	200	200	—	153	47	—	—
463	02.12.1937 р.	99	86	13	74	12	—	—
467	03.12.1937 р.	100	99	1	79	20	—	—
489, 490	08.12.1937 р.	399	397	2	356	40	—	1
523	11.12.1937 р.	101	90	11	88	1	—	1
533	13.12.1937 р.	100	94	6	80	14	—	—
546	14.12.1937 р.	100	87	13	82	5	—	—
548	15.12.1937 р.	198	197	1	152	45	—	—
566	16.12.1937 р.	100	93	7	81	12	—	—
569	17.12.1937 р.	200	199	1	155	44	—	—
585, 588	20.12.1937 р.	397	342	55	267	74	—	1
604	22.12.1937 р.	200	148	52	118	30	—	—
615	23.12.1937 р.	300	286	14	199	199	—	2
644	27.12.1937 р.	198	141	57	72	65	2	—
649	28.12.1937 р.	299	256	43	153	103	—	—
681	02.01.1938 р.	46	36	10	17	19	—	—
701	04.01.1938 р.	151	128	23	56	72	—	—
727, 728, 729, 730	07.01.1938 р.	649	645	4	559	84	—	2
752	11.01.1938 р.	100	88	12	88	—	—	—
762	12.01.1938 р.	99	68	31	49	19	—	—

792	16.01.1938 р.	100	71	29	60	11	—	—
809	19.01.1938 р.	99	70	29	43	27	—	—
818,819	20.01.1938 р.	497	324	173	324	—	—	—
824, 825, 828, 830, 831	21.01.1938 р.	1065	884	181	883	—	—	1
854	26.01.1938 р.	249	212	37	84	127	—	1
856	27.01.1938 р.	249	220	29	220	—	—	—
1033	16.03.1938 р.	1	1	—	1	—	—	—
Разом		7993	7113	880	5882	1211	2	18

У добу «Великого терору» продовжувалася розправа з так званими українськими націоналістами. Як учасники сфабрикованої націоналістичної контрреволюційної військово-повстанської організації, що нібито готувала збройне повстання на території Вінницької, Житомирської та Київської областей, в день винесення вироку 10 травня 1938 р. були розстріляні голова Бердичівського міськвиконкому С. В. Терпиловський, перший секретар Любарського райкому КП(б)У А. Л. Русанов, заступник голови Дзержинського райвиконкому А. В. Кошовий, викладач Бердичівського педінституту М. М. Полюга і з ними ще 33 чоловіки. Чотирьох «учасників», у тому числі директора Бердичівського заводу «Прогрес» А. Ф. Бондарева, розстріляли через місяць¹⁸.

У Бердичеві, Коростені, Новограді-Волинському та інших населених пунктах області були «викриті» буржуазно-націоналістичні сіоністські організації, які, на думку органів, займалися шпигунством, антирадянською діяльністю, розпускали провокаційні чутки, мали на меті реставрацію буржуазного ладу в СРСР¹⁹.

¹⁸ Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, спр. 8335-п, 7091-п, 6363-п, 7714-п, 7044-п, 5216-п, 7713-п, 5645-п.

¹⁹ Там само, ф. Р-5013, спр. 29412-п, 5427-п.

Відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. і виданого слідом наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. винесення рішень щодо не розглянутих слідчих справ по контрреволюційних національних контингентах, що залишилися, було передано особливим трійкам на місцях з правом ухвалення рішень по 1-й і 2-й категоріям, повернення справи на дорозслідування і виносити рішення про звільнення обвинувачених.

Особливі трійки замінили «альбомний порядок», установлений у серпні 1937 р. Особлива трійка розглядала справи на заарештованих до серпня 1938 р. Вироки мали виконуватися негайно.

На Житомирщині до складу особливої трійки увійшли начальник УНКВС області Г. М. В'яткін, 1-й секретар обкому КП(б)У М. А. Діденко²⁰ та прокурор області В. Д. Розпутько²¹. Доповідати справи на засіданні цієї трійки доручено заступнику начальника 3-го відділу УДБ Житомирської обл. Д. І. Маньку²². За

²⁰ Діденко Максим Авксентійович — станом на 24 лютого – 14 грудня 1938 р. — перший секретар Житомирського обкому КП(б)У. Член трійки з 7 квітня по 10 травня 1938 р. (протоколи №№ 46 – 50) та як член особливої трійки з 21 вересня по 3 листопада 1938 р. (протоколи №№ 1–13). Заарештований 30 грудня 1938 р. 20–23 січня 1941 р. — засуджений до 8 років ВТТ за «халатність у розгляді контрреволюційних справ на трійці у вересні – перших числах листопада 1938 р.». Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.; ф. 5, спр. 19714-оф.

²¹ Розпутько Василь Дмитрович — з 20 вересня 1938 р. прокурор Житомирської області. Значиться як член трійки з 23 вересня по 3 листопада 1938 р. (протоколи №№ 1–13). Заарештований 31 грудня 1938 р., засуджений 20–23 січня 1941 р. до 4 років ВТТ за «халатність у розгляді контрреволюційних справ на трійці у вересні — перших числах листопада 1938 р.». Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.; ф. 5, спр. 19714-оф.

²² Манько Данило Іванович (1909–1940) — з жовтня 1931 р. в органах ДПУ–НКВС, до 1933 р. — помічник оперуповноваженого СПВ Краматорського міськвідділу ДПУ, з 1933 р. — заступник начальника політ-

оформлення документів і пропущення справ через трійку та приведення вироків у виконання відповідав М. А. Зуб²³.

На допиті в Москві 21 лютого 1939 р. заарештований В'яткін свідчив, що засідання трійки звичайно починалося з того, що членам трійки роздавалися зшиті в альбоми довідки на обвинувачених. Справи на засіданні трійки не доповідалися. Кожен із членів трійки читав свої альбомні довідки та мав робити свої помітки. В'яткін особисто на всіх довідках свого альбому проставляв літеру «Р», що означала розстріл, або «5 років» чи інший строк, що означало кількість років ВТТ, на які мав бути засуджений обвинувачений. Протокол засідання трійки не вівся. Після засідання трійки на основі поміток складалася телеграма в Наркомат і розпорядження про виконання рішень трійки. Рішення трійки приводилися у виконання на основі розпоряджень В'яткіна, які були складені по поміткам в альбомах, а вже потім складалися протоколи, які підписувалися значно пізніше, вже після виконання вироку. Протоколи підписувалися по декілька номерів відразу на одному із засідань трійки. Ніхто із членів трійки протоколів не читав, ніякої звірки зі своїми помітками на альбомах не проводив. Члени трійки лише ставили свої підписи.

відділу по роботі УДБ Калинівського і Бугського бурякорядгоспів УНКВС Київської області. З 1936 р. — оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС Житомирської обл., з 1938 р. — заступник начальника 3-го відділу УДБ Житомирської обл. Заарештований 8 січня 1939 р. Засуджений 13–23 квітня 1940 р. Військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу до вищої міри покарання. Ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 26 липня 1940 р. вирок залишено в силі. Розстріляний 24 серпня 1940 р. Не реабілітований. Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 32460.

²³ Зуб Микола Андрійович, 1902 р.н. — у 1938 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го спецвідділу УДБ НКВС Житомирської обл., секретар «трійки». Заарештований 8 січня 1939 р. НКВС УРСР. Засуджений 13–23 квітня 1940 р. Військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу до позбавлення волі строком на 5 років. Ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 26 липня 1940 р. вирок залишено в силі. Не реабілітований. Див.: ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 32460.

Ці зізнання В'яткіна підтвердив на допиті 28 лютого 1939 р. колишній секретар Житомирського обкому КП(б)У Діденко, який заявив, що ні він, ні обласний прокурор Розпутько не розглядали слідчих справ на звинувачених при винесенні вироків. Визнав, що допустив виконання вироків трійки до оформлення протоколів і підпису їх, підписував протоколи, не читаючи їх змісту і не звіряючи з відмітками в альбомах при їх розгляді. Декілька протоколів підписав після того, коли вирокі вже були виконані, а деякі протоколи взагалі не були підписані²⁴.

На першому засіданні особливої трійки, яке відбулося 20 вересня 1938 р., партійні органи представляв другий секретар обкому КП(б)У М. С. Гречуха²⁵.

За протоколом № 1 проходила представлена 3-ім відділом УДБ НКВС області справа по так званій «німецькій фашистській військово-повстанській організації», яку очолював «Волинський фашистський центр», що нібито знаходився в Житомирі. Згідно з версією слідства, центр був створений на Волині в період громадянської війни й окупації України австро-німецькою армією. До першого складу центру входили пастори Г. І. Улле і Е. І. Домрес, голова Пулинського райвиконкому Кауль, секретар райпарткому Остер, редактор районної газети Міллер та ін. У звинувачувальному висновку констатується, що на момент арешту керівниками центру були: емісар фашистської організації «Аусланддойче» Е. Ф. Енслен, лікар-хірург О. Л. Найман, про-

²⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття // Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 8. // Великий терор: польська операція 1937–1938. Ч. 2. – Варшава; К., 2010. – С. 1842–1854, 1856–1857.

²⁵ Гречуха Михайло Сергійович — 16 грудня 1938 р. обраний першим секретарем Житомирського обкому КП(б)У. Звільнений з посади 10 серпня 1939 р. через з обранням Головою Верховної Ради УРСР. Брав участь у першому засіданні особливої трійки 23 вересня 1938 р. У 1939–1940 рр. — член політбюро ЦК КП(б)У, у 1954–1961 рр. — заступник голови Ради Міністрів УРСР. // Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття // Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 8. // Великий терор: польська операція 1937–1938. Ч. 2. – Варшава; Київ, 2010. – С. 1700; ГДА СБ України, м. Житомир, ф. 6, спр. «Протоколи трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1937–1938 роки». – 1940 арк.

фесор у галузі туберкульозних хвороб В. В. Гінце, лікар-рентгенолог Е. Е. Вейкерт і лікар-стоматолог Ю. К. Дорн. Учасники організації обвинувачувалися в намірі повалити радянську владу, встановити фашистську диктатуру і відірвати Україну від Радянського Союзу. З цією метою за вказівкою німецького консула в Житомирському, Бердичівському, Ємільчинському й ряді інших районів нібито створювалися штурмові загони, що повинні були підняти повстання в тилу Червоної Армії під час нападу Німеччини а СРСР. У той же час передбачалося провести «біомікродиверсію» — заразити водогінну мережу і колодязі бактеріями черевного тифу і туберкульозу, що спеціально вирощувалися в лабораторії. За рішенням трійки всі 350 учасників цієї міфічної організації були розстріляні²⁶.

Наступного дня розгляд справ по німецькій лінії продовжено. Винесено вирокі по 12 груповим і 3 одиночним справам²⁷.

Протоколом № 4 оформлену справу на так званій Волинський центр «ПОВ», «викритий» протягом березня–квітня 1938 р. у Житомирі, який нібито створений на Волині 1924 р. На день арешту членів організації керівниками Волинського центру «ПОВ» були названі жителі Житомира — директор польської середньої школи № 14 В. А. Фойна, референт комбінату глухонімих Б. М. Красовський, викладач механічного технікуму С. Л. Пашковський, лісничий Листвинського лісництва Словечанського району В. Й. Клочко-Бек і вчитель школи с. Голіївка Житомирського р-ну Т. А. Зубрицький. Вигаданий центр нібито направляв роботу 28 районних комендатур, під керівництвом яких перебувало 206 диверсійно-повстанських загонів («боївки»), створених у різних галузях народного господарства області. За завданням центру «боївки» готували збройне повстання, здобували зброю і вибухівку, готували диверсії на залізницях, в сільському господарстві, на поштово-телеграфних лініях, в промисловості, на транспорті. Всі 100 осіб, що проходили у

²⁶ Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, спр. 7605-п.

²⁷ Там само, ф. Р-5013, спр. 18098-п, 7040-п, 17247-п, 10151-п, 7620-п, 5758-п, 5588-п, 9086-п, 7712-п, 8173-п, 11396-п, 18098-п, 5217-п, 20810-п, 20565-п, 25604-п.

цій сфабрикованій справі, були засуджені до вищої міри покарання і розстріляні 28 вересня 1938 р.²⁸

23 вересня на засідання представлені ще 52 слідчі справи по польській лінії (протокол № 5), в тому числі 8 групових справ. Одиночні справи районних відділів НКВС були представлені за звинуваченнями у шпигунстві на користь Польщі, в участі в агентурі польської розвідки, зв'язках з буржуазною Польщею тощо. У групових справах за національними лініями, крім основної національності, проходили представники інших національностей. Так, по польській лінії, крім поляків, проходили українці, литовці, німці, чехи, словаки²⁹.

За протоколом № 6 підлягали розстрілу 429 осіб, з яких 29 вересня 428 розстріляно, стосовно до С. Ф. Баїлова вирок не був виконаний³⁰.

Таким чином, за перший тиждень роботи особливої трійки вирішена доля 1598 заарештованих. Наступного тижня за 3 дні (26–28 вересня) за протоколами № 7–9 проходило 60 слідчих справ на 1254 ос. З них по польській лінії — 26 справ, німецькій і чеській — по одній справі. Із числа арештованих 1239 осіб засуджено до розстрілу, 5 — до різних термінів позбавлення волі³¹.

Серед інших проходить сфальсифікована 3-ім відділом УДБ НКВС області справа військово-повстанської шпигунської організації «Чеське дружество». У справі 80 фігурантів. Створення організації в кінці 1920-х рр. приписувалося командирю 44-ї стрілецької дивізії Я. А. Штромбаху та вчителю школи с. Крошня Чеська А. А. Водседалеку. Керівниками «Чеського друjestва» на час арешту були названі столяр фабрики «Профінтерн» С. А. Томан, плановик пивоварного заводу Й. М. Яндура, інспектор райфінвідділу В. В. Голан та А. А. Маркуп, членами організації — 77

²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, спр. 7678-п, 7513-п, 5721-п.

²⁹ Там само, спр. 5450-п, 8336-п, 5015-п, 5590-п, 5570-п, 7125-п, 5654-п, 8696-п, 33064-п, 27696-п, 27 666-п, 27668-п.

³⁰ Там само, спр. 4515-п.

³¹ Там само, спр. 3154-п, 3153-п, 3151-п, 3152-п, 6546-п, 313-р, 3813-п, 2513-п, 2516-п, 2515-п, 2551-п, 3669-п, 2514-п. На Лозовецького Е.М і Портника А.К., засуджених до 5 років позбавлення волі, місце знаходження справ не встановлено.

громадян чеської, один польської і двоє німецької національностей. У переважній більшості — це малописьменні робітники і колгоспники, жителі Житомира і Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів області. Всі 80 були страчені 28 вересня 1938 р.³²

Після невеликої перерви 3, 4 і 7 листопада трійка розглянула матеріали ще на 1030 осіб. Лише четверо з них засуджені до позбавлення волі. Всі інші були розстріляні.

Серед «національних» справ, що включені до протоколу № 11 від 4 жовтня 1938 р. проходить справа антирадянської підпільної військово-офіцерської повстанської організації РОВС (рос.), яка нібито існувала і діяла на території Житомирщини. Фігурантами справи стали колишні офіцери царської та білогвардійської армії, чиновники царської адміністрації, які завжди привертали увагу органів НКВС. За висновком слідства члени організації готували сили для захоплення влади в Житомирі й області, для чого створювали повстанські загони в Любарському, Червоноармійському, Баранівському, Радомишльському та інших районах, бойові групи для захоплення телеграфу і телефону в Житомирі, повстанський полк в Бердичеві. Керівництво офіцерською повстанською організацією приписувалося штабу РОВС в Житомирі, який складався з колишніх генерал-майора царської армії К. М. Маленка, полковників цієї ж армії К. К. Латті й А. І. Руднева, капітанів Д. О. Корнілова і М. І. Тихальського. За висновком слідства штаб одержував вказівки від зарубіжних білогвардійських організацій, керував роботою районних штабів і координував свої дії з іншими контрреволюційними формуваннями. Хоча такої організації в області не існувало, 131 чоловіка з арештованих у цій справі розстріляно, на трьох фігурантів справи виділені в окреме провадження³³.

Заключні справи по ПОВ були представлені Бердичівським міськвідділом НКВС на 332 особи та 3-ім відділом УНКВС області на 184 особи³⁴.

³² Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, спр. 7060-п.

³³ Там само, спр. 27470-п.

³⁴ Там само, спр. 6365-п, 5449-п.

На останньому засіданні розглянуто декілька десятків справ, представлених міськими відділами та районними відділеннями НКВС області на 322 особу, 302 з них розстріляні, 19 — позбавлені волі на різні терміни.

Особлива трійка, що функціонувала в області протягом 20 вересня – 3 листопада 1938 р., засудила 4203 осіб, з них до розстрілу — 4165, до ув'язнення в таборах — 38³⁵ (див табл. 5).

Таблиця 5

Відомості про вироки особливої трійки при УНКВС по Житомирській області за вересень–листопад 1938 р.

№№ протоколу	Дата засідання трійки	Кількість засуджених	В тому числі засуджених		Дата розстрілу
			до ВМП	до ВТТ	
	20.09. 1938 р.	350	350	—	24.09.1938 р.
	21.09. 1938 р.	411	411	—	27.09.1938 р.
3, 4, 5	22.09. 1938 р.	408	408	—	28.09.1938 р.
6	23.09. 1938 р.	429	429	—	29.09.1938 р. ³⁶
7	26.09. 1938 р.	427	423	4	01.10.1938 р.
8	27.09. 1938 р.	375	374	1	02.10.1938 р.
	28.09. 1938 р.	452	442	10	04.10.1938 р.
10	03.10.1938 р.	339	338	1	04.10.1938 р.
11	04.10.1938 р.	359	358	1	05.10.1938 р.
1	07.10.1938 р.	332	330	2	07.10.1938 р.
2	03.11.1938 р.	321	302	19	04.11.1938 р.
	Всього	4203	4165	38	

³⁵ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. «Протоколи особливої трійки при Житомирському облуправлінні НКВС УРСР за 1938 рік». – 2120 арк.

³⁶ Розстріляно 428 осіб.

Деяка частина жителів Житомирщини була засуджена Військовою колегією Верховного Суду СРСР та військовими трибуналами різних рівнів.

Одна із виїзних сесій Військової колегії Верховного суду СРСР відбулася 30 вересня 1938 р. в Житомирі. У закритому засіданні, що почалося о 9 год. ранку, було розглянуто справи на 46 обвинувачених (45 з них реабілітовано). На розгляд кожної справи відводилося 15–20 хвилин. До вищої міри кримінального покарання засуджено 38 осіб.

Спочатку розглядалися справи на цивільних, обвинувачених в участі в антирадянській терористичній організації правих. Серед них колишній голова Житомирської окружної ради, член ЦВК УРСР Я. К. Кузнецов, зав. особливим відділом Житомирського обкому КП(б)У Ю. В. Фішер, зав. обласним фінансовим відділом П. С. Богаєнко, колишній секретар Коростенського окружного ПК КП(б)У І. Ф. Гузенко, секретарі РПК КП(б)У Чуднівського р-ну І. Л. Змудь, Янушпільського р-ну С. М. Наседкін та ін. — всього 12 осіб.

Далі настала черга 22 військових, обвинувачених в участі в антирадянській військово-фашистській змові в РСЧА, — командира 5-го окремого танкового полку полковника С. І. Сінягіна, кавалера ордена Червоного Прапора командира 138-го стрілецького полку полковника В. М. Павленка, командира 133-ї механізованої бригад комбрига Я. К. Євдокимова, начальника окружної ветеринарної лабораторії № 7 КВО воєнлікаря 2-го рангу М. В. Шестопалова та ін.

Окремо були розглянуті справи на 11 колишніх військових, що на час арешту працювали в організаціях Тсоавіахіму, МППО і обвинувачувалися в участі в антирадянській українській націоналістичній терористичній організації — начальника дільниці МППО м. Коростеня М. Б. Милованова, начальника бойового постачального пункту Тсоавіахіму Д. А. Розенберга, начальник штабу дільниці МППО Л. А. Кретчмера, воєнрука Е. А. Азіна та ін.

Засідання виїзної сесії ВК ВС СРСР завершилося о 24 год. ночі розглядом справи на ст. лейтенанта держбезпеки Бердичівського МВ НКВС В. С. Мартинюка (не реабілітований). На цей

час встановлена доля лише 42 осіб із 46. У день винесення вироку в Житомирі розстріляно 36 чоловік, 6 — засуджені на різні строки позбавлення волі³⁷.

За виявленими документами протягом 1937–1938 рр. виїзними сесіями Військової колегії Верховного Суду СРСР, що відбувалися в Києві, Кам'янець-Подільському, Дніпропетровську, Одесі та ін. містах СРСР, в числі інших було засуджено 162 уродженців та жителів області, в тому числі 132 — до вищої міри покарання (див. табл. 6).

Серед засуджених 97 військовослужбовців, 25 працівників партійного та 36 службовців різних державних установ, інших — 4 осіб.

До числа репресивних органів в період «Великого терору» можна віднести військові трибунали. За сумнозвісною статтею 54-10 ККУРСР Військовим трибуналом Київського військового округу були засуджені за політичними мотивами начальник політвідділу 14-ї кавалерійської дивізії полковий комісар Г. І. Ардатов, помічник командира полку майор Й. В. Домбровський, командир ескадрону ст. лейтенант Б. А. Вітвіцький.

Таблиця 6

**Винесення вироків
Виїзними сесіями ВК Верховного суду СРСР уродженцям і
жителям області у 1937–1938 рр.**

Дата винесення вироку	Кількість засуджених	Вироки				Міра покарання невідома
		ВМП	20 р. ВТТ і позбавлення прав на 5 р.	15 р. ВТТ і позбавлення прав на 5 р.	10 р. ВТТ і позбавлення прав на 5 р.	
вересень 1937 р.	15	13	—	—	2	—
жовтень 1937 р.	20	19	1	—	—	—

³⁷ Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, спр. 9463-п, 7502-п, 5123-п, 7993-п, 29610-п, 8402-п, 5562-п, 3548-п, 5634-п, 5566-п, 5206-п, 7147-п.

листопад 1937 р.	8	7	—	—	—1	—
грудень 1937 р.	42	29	—	6	7	—
січень 1938 р.	7	6	—	1	—	
березень 1938 р.	2	2				
квітень 1938 р.	7	7		—	—	—
травень 1938 р.	1	1				
червень 1938 р.	1	1				
серпень 1938 р.	4	3	—	—1	—	—
вересень 1938 р.	52	42	2	2	2	4
жовтень 1938 р.	3	2	—	1	—	—
Разом	162	132	3	11	12	4

У Житомирі за антирадянську агітацію та зв'язок з троцькістами військовим трибуналом 8-го стрілецького корпусу засуджено до різних термінів ув'язнення групу військовослужбовців 44 СД — командирів батальйонів майорів К. П. Троція і М. П. Крайнева, командирів рот капітанів П. М. Остапенка і В. А. Кардаша, політрука роти А. Б. Городецького, військветлікаря 2-го рангу М. Г. Мазурського та ін. Військовий трибунал 2-го кавалерійського корпусу засудив командирів ескадронів ст. лейтенантів Ф. М. Ващенко і І. М. Баннікова, начальника хімічної служби полку ст. лейтенанта О. В. Гугіна, командира взводу лейтенанта П. О. Реміна.

Та, в основному, в поле зору військових трибуналів потрапляли молодші командири і рядовий склад РСЧА. Всього за цей

період військовими трибуналами засуджено більше трьохсот військовослужбовців³⁸.

Динаміка засудження громадян області у 1937–1938 рр. за рішенням двійки НКВС СРСР та Прокуратури СРСР, трійок при УНКВС областей представлена в табл. 7.

Таблиця 7

Динаміка винесення вироків позасудовими органами громадянам Житомирщини у 1937–1938 рр.

Помісячно за серпень 1937— листопад 1938 рр.	ЗАСУДЖЕНО								
	Трійкою при УНКВС по Київській обл. до:		Трійкою при УНКВС по Житомирській обл. до:		Комісією НКВС СРСР і Прокуратура СРСР до:		Всього за серпень 1937— листопад 1938 р. до:		
	ВМП	ВТТ	ВМП	ВТТ	ВМП	ВТТ	ВМП	ВТТ	Разом
серпень 1937 р.	567	697	—	—	—	—	567	697	1264
вересень 1937 р.	323	561	—	—	—	—	323	561	884
жовтень 1937 р.	27	—	315	106	690	9	1032	115	1147
листопад 1937 р.	—	—	688	1567	1449	48	2137	1615	3752
грудень 1937 р.	—	—	929	721	3202	338	4131	1059	5190
січень 1938 р.	—	—	—	—	3238	665	3238	665	3903

³⁸ Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, спр. 3815-п, 8212-п, 7143-п, 5470-п, 4956-п, 5929-п, 7030-п, 5510-п, 7296-п, 5876-п, 7297-п, 7937-п, 5876-п.

березень 1938 р.	—	—	—	—	1	—	1	—	1
квітень 1938 р.	—	—	924	—	—	—	924	—	924
травень 1938 р.	—	—	1075	—	—	—	1075	—	1075
вересень 1938 р.	—	—	2837	15	—	—	2837	15	2852
жовтень 1938 р.	—	—	1026	4	—	—	1026	4	1030
листопад 1938 р.	—	—	302	19	—	—	302	19	321
Разом	917	1258	8096	2432	8580	1060	17593	4750	22343

За 5 місяців 1937 р. було засуджено 12237 ос., в тому числі, до вищої міри покарання — 8190, до виправно-трудових таборів — 4047 осіб. Кількість засуджених до розстрілу складає 66,9% проти 33,1% засуджених до ВТТ.

У 1938 р. було засуджено 10106 осіб., в тому числі до вищої міри покарання — 9403, до ВТТ — 703 особи. Відсоток розстрільних вироків значно зростає і становить 92,5% проти 7,5% у 1937 р.

Наведені цифри і факти свідчать, що в добу «Великого терору» в області сталінська репресивно-каральна машина через фабрикацію гучних справ знищувала морально і фізично тих, кого вважала потенційними противниками режиму. Арешти і засудження проводились відповідно до одержаних лімітів по першій і другій категоріям, без наявності компрометуючих матеріалів. На арештованих чинився моральний і фізичний тиск. Фальсифікувалися протоколи допитів та інших слідчих документів.

Досліджуючи особливості «Великого терору» на Житомирщині, треба відзначити, що за виявленими неповними даними з серпня 1937 по листопад 1938 рр. лише позасудовими органами було засуджено 22 343 громадян, які проживали в регіо-

ні. З них 17 593 особи (78,7 %) було розстріляно, 4 750 — позбавлено волі на різні терміни.

До статистичних даних про репресії проти уродженців і жителів Житомирської області в період «Великого терору» не увійшли дані про репресії громадян Житомирщини, які в цей період перебували на засланні, відбували покарання в місцях позбавлення волі, були засуджені трійками Вінницької, Ленінградської, Московської та інших регіонів СРСР, Військовою колегією Верховного Суду СРСР, військовими трибуналами тощо. Дослідження і пошуки тривають.

Лариса КОПИЙЧЕНКО, Евгений ТИМИРЯЕВ. Особенности «Большого террора» на Житомирщине

В статье, подготовленной на основе документальных материалов архива Управления Службы безопасности Украины в Житомирской области, Государственного архива Житомирской области и других источников, рассказывается о работе карательных органов в эпоху «Большого террора» на Житомирщине.

Ключевые слова: Житомирская область, массовые репрессии, карательные органы.

Larissa KOPIYCHENKO, Eugene TIMIRYAEV. Peculiarities the «Great terror» in Zhytomyr

The article, based on documentary material archives of the Security Service of Ukraine's Zhytomyr region, the State Archive of Zhitomir region, and other sources tell of the secret police during the «Great terror» in Zhytomyr.

Key words: Zhytomyr region, mass repression, punitive organs.

Оксана СУШКО *

Польські педагоги Поділля — об'єкт державного терору 1930-х рр.

У статті з'ясується доля учителів польських шкіл й поляків-педагогів Подільського регіону за доби державного терору 1930-х років.

Ключові слова: «Великий терор», Поділля, польські педагоги.

Загальна картина репресій більшовицької адміністрації проти польського населення Поділля упродовж 1920–1930-х рр. подана у низці ґрунтовних публікацій В. Ю. Васильєва, В. Й. Жежицького, В. А. Нестеренка, Л. Л. Місінкевича, Р. Ю. Подкура, Г. Стронського, Н. В. Тітової та деяких інших сучасних українських авторів¹.

* Сушко Оксана Вікторівна — старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, канд. істор. наук.

¹ Див., напр.: *Нестеренко В.А.* Репресії проти польського населення прикордонних районів СРСР в 30-х рр. / В. А. Нестеренко // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 349–352; *Жежицький В.Й.* Політичні репресії проти польського населення / В. Й. Жежицький // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 421–429; *Stroński H.* Wielka prowokacja NKWD: Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938 // Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza; Instytut Studiów Politycznych. – Warszawa; Londyn, 1999. – S. 870–876; *Місінкевич Л.* Репресивна політика щодо поляків Поділля в 30-х рр. ХХ століття // Пам'ятник Кіжовський. – Кіжов, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. – С. 181–189; Końcowy akt oskarżenia przeciwko 52 członkom «Polskiej Organizacji Wojskowej» na Podolu, sporządzony przez pracowników Winnickiego Obwodowego Oddziału GPU Ukrainiejskiej SRR [23 lutego 1934 r.] / Oprac. H. Stroński // Пам'ятник Кіжовський. – Кіжов, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. – С. 434–467; *Васильєв В.* Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки / В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лацуба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. –

У нашій публікації поставлено за мету реконструювати загальну картину репресій тоталітарного режиму проти польських педагогів Подільського регіону² упродовж 1930-х рр. з особливим наголосом на добі «Великого терору» 1937–1938 рр.

На початку 1920-х рр. в Україні вище політичне та державне керівництво активно розпочало проведення політики українізації державного апарату, освіти, культурного життя республіки. У ході її воно намагалося вирішити декілька актуальних політичних завдань. Насамперед — залучити національно-свідому інтелігенцію на бік радянської влади, тому здійснення українізаційних заходів диктувало і ведення особливої політики щодо національних меншин України.

Зазначимо, що однією із чисельних етнічних груп в Україні, і в тому числі на Поділлі, були поляки. Попри дискусійність питання щодо загальної кількості поляків в Україні на початок 1920-х рр., ми візьмемо за відправний момент дані про їхню чисельність за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р. Згідно з ними, в УСРР проживало 476 тис. поляків, що складало 1,64% від усього населення. На Поділлі, за даними цього ж перепису, мешкало 182 400 поляків або 5,08% від загального числа мешканців регіону. На селі — 80,3%, у містах — 19,7%. Якщо взяти статистику по округах, то вона виглядала таким чином: у Шепетівській окрузі — 60 215, Проскурівській — 58 511, Кам'янецькій — 30 102, Вінницькій — 19 592, Могилів-Подільській — 12 881, Тульчинській — 11 107 осіб³.

С. 9–92; *Тітова Н.В.* Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» / Н. В. Тітова // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип.: Р. Ю. Подкур. – С. 79–115; *Тітова Н.* «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки / Н. В. Тітова // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 220–252; та ін.**

² Щодо історично-етнографічної специфіки регіону докладніше див., напр.: *Пономарев А.П.* Подолье как историко-этнографический регион Украины / А. П. Пономарев // *Советская этнография. – 1991. – № 1. – С. 44–55.*

Підкреслимо, що владними структурами фокус політики щодо національних меншин поступово зміщувався у площину їхньої «радянзації». З цією метою створюються органи, що планували й координували роботу серед меншин, а також здійснювали перманентний контроль за процесами, які відбувалися у їхньому середовищі. Це відділ національних меншин Наркомату внутрішніх справ УСРР⁴, котрий згодом був трансформований у Центральну комісію національних меншин (ЦНКМ) при ВУЦВК⁵. У своєму складі комісія мала й польську секцію, довголітнім керівником якої був знаний фахівець з «польського питання» — поляк-комуніст Ян Саулевич⁶. Структури органу діяли на місцях з підсекціями. Свої структури по роботі з національними меншинами мали також ЦК КП(б)У, НКО УСРР. У цілому на жовтень 1925 р. у Подільській губернії

³ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. 4. – М., 1927, – С. 24–25, 103–123.

⁴ Докладніше див., напр.: *Якубова Л.Д.* Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.) / Л. Д. Якубова // *Укр. іст. журн. – 2006. – № 5. – С. 173–186; Кудактін О.* Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921–1924 рр.) / О. Кудактін // *Український історичний збірник – 2008 / Ін-т історії України НАН України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. Чухліб (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 11. – С. 213–222.*

⁵ Див. докладніше, напр.: *Якубова Л.* Центральна комісія національних меншин (ЦНКМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. / Л. Д. Якубова // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 14. – С. 329–365.*

⁶ Про нього докладніше див.: *Рубльов О.С.* Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років / О. С. Рубльов // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 143–176; *Рубльов О.* Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 348–414.**

роботу серед польського населення провадив 21 штатний працівник (губком КП(б)У — 10, губком комсомолу — 2, губернський відділ народної освіти — 6, губвиконком — 3)⁷.

Взятий курс на «радянізацію» та ідеологізацію наполегливо впроваджувався у систему освіти польської меншини як загальної, так і професійної. Зауважимо, що ця система почала формуватися вже на початку 1920-х рр. Якщо на 1921 р. у Подільській губернії функціонувало 62 польські радянські школи, то на 1927 р. — 180. Одночасно ЦКНМ й Рада національних меншин Наркомату освіти УСРР (Раднацмен НКО) наголошували на необхідності створення польських класів в українських школах. Однак зростання кількісних показників не означало якісних змін. Національні школи, особливо у першій половині 1920-х рр., чи не найгірше забезпечувалися матеріально-технічно. Майже кожна четверта з них не мала приміщення, кожна п'ята — потребувала ремонту. До цього варто додати катастрофічну нестачу лояльних польських педагогічних кадрів й комуністичних підручників польською мовою — значна частина учителів-поляків відійшла з території радянської України з польсько-українським військом Пілсудського — Петлюри наприкінці 1920 р., ті ж, хто залишився, не викликали довіри влади; під підозрою (проте ще не заборону) перебувала у більшовицької адміністрації попередня навчальна література «Polskiej Macierzy Szkolnej» (польської освітньої організації, яка виникла 1905 р. у Варшаві й напівлегально поширилася на всі заселені поляками терени Російської імперії, ліквідована більшовиками на початку 1920-х рр.)⁸.

На розвиток освіти поляків Поділля впливали не тільки об'єктивні, але й суб'єктивні фактори. Це, насамперед, негатив-

не ставлення до вирішення освітянської проблеми місцевого керівництва. Так, наприклад, у звіті про обстеження стану роботи серед поляків на Поділлі, Волині, Київщині, проведеному за ініціативою вищого політичного керівництва наприкінці 1925 р., підкреслювалося: «В некоторых местах католики настойчиво добиваются польской школы. Так, в Людвиполе Городокского района польская школа закрыта три года назад. Население требует вновь открытия польской школы. Причем, по словам предРиКа и секретаря райкома, католики детей в украинскую школу не посылают, обучая детей по-польски дома. РИК мотивирует тем, что Городокская польшкола может обслуживать и польнаселение Людвиполя (расстояние 2 версты), отказал в открытии школы. Однако, — заявил нам секретарь райкома, — мы со дня на день с тревогой ожидаем, что население возьмет учителя на свое содержание»⁹.

Типовий стан із забезпеченням педагогічними кадрами засвідчив лист Старокостянтинівського повітового виконавчого комітету до Подільського облвиконкому, у якому підкреслювалося, що учителі, хоча й по національності поляки, але у достатній мірі польської мови не знають. Причини поганого забезпечення кадрами польських шкіл можна виділити такі — еміграція під час польсько-радянської війни; звільнення учителів, пов'язаних із косяолом (слід зауважити, що віруючих педагогів-поляків, тобто римо-католиків, була більшість), репресії проти нелояльних до радянської влади, причому репресії щодо цієї категорії представників розумової праці застосовувалися постійно й без достатніх підстав.

Так, уже у 1921–1922 рр. були здійснені численні арешти поляків, яких обвинувачували у причетності до «ПОВ» («Польської організації військової»), організованої в Україні у 1918 р.). Найпоширенішим обвинуваченням, яке інкримінувалося затриманим, було обвинувачення у шпигунстві на користь Польщі. Проте у даному разі принаймні йшлося про боротьбу чекістів

⁹ Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р-254, оп. 1, спр. 653, арк. 15 .

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2002, арк. 79.

⁸ Савчук О.В. Політика «коренізації» і культурно-освітня робота серед польського населення Поділля у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. / О. В. Савчук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф., 23–24 черв. 1999 р., м. Хмельницький / Редкол.: А. І. Мельник (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 302–306.

з реальною «ПОВ», яка, власне, саме у цих роках й припинила своє існування¹⁰.

Надалі, й фактично до кінця 1930-х рр., інкримінування приналежності до «ПОВ» чи «польського шпигунства» було зручним приводом, яким послуговувалися співробітники НКВД, аби виправдати репресивні дії щодо польського населення УСРР¹¹. Так, за довідкою, яку підготував Подільський губком КП(б)У, лише упродовж другої половини 1924 р. – першої половини 1925 р. по «ПОВ» місцевими чекістами було реалізовано 54 «справи», за якими проходило 132 особи¹².

Щоб змінити політичне обличчя польського учительства у вигідний для більшовицької адміністрації бік, вживаються заходи щодо розширення мережі навчальних закладів й курсів, що відкриваються у Києві, Херсоні, Вінниці, Проскуріві. Це дало змогу дещо послабити проблему забезпечення польських шкіл учительськими кадрами. На 1926 р. на Поділлі у польських школах вже працювало 534 учителі¹³.

Все ж владні структури продовжували з недовірою ставитися до польського учительства, навіть «комунізованого» й

¹⁰ Щодо реальної «ПОВ» докладніше див.: *Nalecz T. Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918 / Polska Akademia Nauk, Wydział I Nauk Społecznych. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – 257 ss., il.*

¹¹ Див., напр.: *Рубльов О.С. «Польської організації військової» справа 1933–1935 / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 388–390; Його ж. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки / О. С. Рубльов // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: 36. док. та матер. / НАН України. Ін-т історії України; Головна редкол. науково-док. серії книг «Реабілітовані історією», відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К., 2011. – С. 3–36; та ін.*

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр. 2118, арк. 91.

¹³ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. Р-926, оп. 1, спр. 10, арк. 34.

«радянського». Засвідчують цей факт численні аналітичні довідки, підготовлені ДПУ, партійними комітетами, різними комісіями.

Так, у цитованому вище документі про обстеження «польської роботи» на Поділлі підкреслювалося: «Хуже обстоит дело с местечковым учительством и совсем скверно с городским. Хотя последнее поставлено в более благоприятные условия в смысле пополнения своих знаний и возможности пользоваться новой литературой по сравнению с сельским и местечковым учительством, тем не менее, от него (городского) веет еще старым духом. Большинство городского учительства следовало бы безусловно заменить, но полное отсутствие учителей не дает возможности проведения этой радикальной меры...»¹⁴.

Більшість польського учительства регіону за радянських умов мала складати іспит на політичну лояльність до більшовицького режиму. Саме політичний чинник, так зване «політичне обличчя» того або іншого польського педагога, вирішував справу при кадровому переміщенні або при призначенні на посаду або звільненні з неї. Особливо гостро стояло це питання, коли йшлося про політичного емігранта/емігрантку з «буржуазної» Польщі. Так, наприклад, Кам'янець-Подільська окрінспектура народівити 1925 р. мала дати відповідь на запит Проскурівської округової інспектури, у якому йшлося: «До нас звернувся з заявою бувший вчитель польської школи в[ашого] округу гр. Беднарський про прийняття його на посаду польського учителя... Окріно просить, по можливості негайно, надіслати вичерпну характеристику гр. Беднарського, приймаючи до уваги, що він є емігрантом з Польщі»¹⁵. В іншому випадку Кам'янець-Подільський райуповноважений ДПУ Глушко у аналітичній довідці «Про стан колективу учителів української школи села Оринін» 1934 р., поряд з констатацією нелояльності педагогів української школи, підкреслював водночас й неблагонадійність учителів місцевої польської школи¹⁶.

¹⁴ Держархів Вінницької обл., ф. Р-254, оп. 1, спр. 653, арк. 17.

¹⁵ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-5, оп. 1, спр. 1390, арк. 15.

¹⁶ Там само, ф. П-231, оп. 1, спр. 117, арк. 129–130.

Все це, очевидно, послужило мотивацією для ухвалення Політбюро ЦК КП(б)У 13 грудня 1933 р. постанови «Про німецькі і польські школи на Україні», відповідно до якої культпропу ЦК КП(б)У й органам ДПУ ставилося завдання обстежити усі польські й німецькі школи, в першу чергу, обмеживши прийом до них учнів¹⁷.

Цілком закономірним стало те, що результатом такого обстеження було посилення репресій щодо польських учителів й викладачів навчальних закладів.

Продовжуючи репресивну політику, Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. доручило секретареві ЦК М. М. Попову й керівнику НКВД В. А. Балицькому забезпечити заміну «усіх вчителів-націоналістів у польських школах й польських комплексах українських шкіл радянськими учителями». Результатом такого рішення стало те, що у 1936–1938 рр. у складі усіх так званих «центрів» й інших структур «ПОВ», що фігурували у кримінальних справах, було багато вчителів і викладачів польських шкіл і навчальних закладів.

22 лютого 1936 р. нарком внутрішніх справ України В. А. Балицький підписав директиву, якою «націлював» місцеві органи ДПУ на пошук контрреволюційних елементів у середовищі національних педагогічних кадрів¹⁸. У світлі цієї директиви місцеві органи Поділля доповіли наркому про «викриття» й ліквідацію на контрольованій ними території розгалуженої організації «ПОВ», що базувалася переважно у народній освіті й польських клубах. Серед засуджених по цій та аналогічних «справах» 1934–1936 рр. польських педагогів Поділля були, зокрема — інспектор у польських справах Вінницького обласного управління народної освіти А. Я. Григорович, завідувач польською школою у Вінниці Р. А. Пакульський, директор Про-

¹⁷ *Войналович О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. / О. О. Войналович. – К.; Полтава, 1992. – С. 87.

¹⁸ *Савчук О.В.* Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20–30-х рр. ХХ ст. / О. В. Савчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; Головна редкол. науково-док. серії книг «Реабілітовані історією»; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 292.

скурівського польського педтехнікуму П. С. Титов, викладач польпедтехнікуму П. І. Дума, учитель школи с. Огієвка Старо-Костянтинівського району Я. В. Петрушевський, шкільний учитель з с. Слобідка Красилівська Антонінського району В. О. Ярошинський та ін. Основна їхня провина полягала у тому, що вони «здійснювали шкідництво на національно-культурному фронті, виховували польську молодь в націоналістичному дусі, полонізували українські школи»¹⁹.

Всього у «справах» «ПОВ» на Поділлі було репресовано 103 учителя шкіл та викладачів польських навчальних закладів²⁰.

Звичайно, здійснюючи репресивну політику щодо польської освіти, органи НКВД уважно вивчали реакцію на неї з боку польського населення. Про це красномовно свідчить доповідна записка начальника УНКВД по Вінницькій області Д. Соколінського секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському від 11 листопада 1936 р. під назвою «О реагировании в связи с реорганизацией польшкол». У ній наводилося чимало фактів негативної реакції з боку польського населення Бердичівського, Волковинецького, Волочиського, Жмеринського, Козятинського, Красилівського, Махновського, Міньковецького, Мур-Куриловецького, Старо-Костянтинівського, Тиврівського, Хмельницького й Чернівецького районів, що у них на українську мову викладання було переведено 25 колишніх польських шкіл²¹.

Д. Соколінський цитував окремі негативні висловлювання щодо дій влади з боку педагогів та батьків-поляків: «[...] Учительница польшколы с. Гуцуловки Черневецкого р[айо]на ЛЕЩИНСКАЯ [...] среди родителей учащихся высказывалась: “Нас учили десятки лет, а теперь одним росчерком пера польскую школу ликвидируют и, мы, учителя, остаемся на распутице, вынужденные чувствовать себя лишними людьми” [...]». Учитель польшколы м. Казатин ГЕРАСЕВИЧ, в присутствии учите-

¹⁹ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: Зб. док. та матер. – С. 310–311, 318, 320.

²⁰ *Войналович О.* Вказ. праця. – С. 88.

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 6, спр. 591, арк. 1–11.

лей той же школы РОМАШЕВСКОЙ и ДЕМБИЦКОЙ, заявил: “Я хорошо помню, что в 1931 г. БРУНО-ЯСЕНСКИЙ, ДОМБАЛЬ выступали с такой теорией: польской культуры развивать нельзя, т. к. нет компактной массы польского пролетариата. Так мы тогда в Киеве ходили на собрание разоблачать эти вредные теории, даже по этому поводу приезжали из ЦК, ну а теперь закрывают польшколы”. Когда ему на это возразили, и РОМАШЕВСКАЯ доказывала, что в Казатине нет компактной массы действительно польского населения, а школы должны остаться только там, где имеется компактная масса поляков, ГЕРАСЕВИЧ резко возразил: “Ничего подобного, в Ленинграде закрыли, в Киеве все польские учреждения закрыли, по всей Украине закрыли. Здесь кроется другое — не хотят иметь польских кадров”. После вынесенного решения родительским собранием о переводе польских школ на украинский язык преподавания — ученики этой школы обращались с расспросами к ГЕРАСЕВИЧУ, который давал ответы им на польском языке. Когда дети спросили, почему он не говорит с ними на украинском, ГЕРАСЕВИЧ им заявил: “Школу закрыли, но мы поляками остаемся, на то и национальная политика. Я еще долго буду поляком” [...].

ГАЕВСКИЙ, житель с. Гайдаки Волочисского р[айо]на [...], будучи на собрании родителей учащихся, заявил: “Население не должно согласиться на реорганизацию польшколы, ибо это есть контрреволюция. Рабочий класс совершенно не знает, что делается. Если бы они знали, то никогда бы не согласились, это в корне противоречит Ленинской национальной политике”. КАЛЕНДАРЬ Николай Францевич, житель с. Снитково, единоличник, в прошлом активный костельник, директору польшколы заявил: “Мы этого дела так не оставим, поедем к Постышеву. Какая разница между царским правительством и соввластью: раньше закрывали польские школы и теперь закрывают”. ШЕЛЬВИНСКАЯ Розалия среди колхозников высказалась: “Хоть и закрыли польскую школу, а мои дети все равно польских книг не сдадут, пусть читают их, чтобы не забывают польского языка”. САДОВСКИЙ Иван — житель с. Вербовцы Мур-Куриловецкого р[айо]на: “Недаром закрывают польшко-

лу, на pewno, скоро будет война с Польшей. Хотя бы скорее, довольно мучиться 18 лет [...]»²².

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні загалом, як і на Поділлі зокрема, принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ й доданий до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України²³.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»²⁴.

Репресії тривали й наступного — 1938 року. Так, Трійкою Управління НКВД по Вінницькій області упродовж 26 березня – 10 травня 1938 р. були розглянуті «справи» по «українському націоналістичному повстанському підпіллі» — щодо виявле-

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 6, спр. 591, арк. 1–11.; Рубльов О.С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки / О. С. Рубльов // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: 36. док. та матер. – С. 32–33.

²³ Текст наказу та закритого листа див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–44.

²⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 16.

ного обласного комітету, 26 міжрайонних повстанкомів, 16 районних повстанських комітетів, 97 повстанських загонів й 125 бойових груп. За той же час вінницькі енкаведисти «знешкодими» чимало й «польських контрреволюціонерів», а саме: 1 обласну комендатуру «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «боївки» — арештувавши за цими «справами» станом на 11 травня 1938 р. 877 осіб²⁵.

Особливо вражає перелік репресивних втрат поляків — педагогів Поділля за доби «Великого терору» 1937–1938 рр. Так, наприклад, 8 серпня 1937 р. за ґратами опинився учитель с. Пиковець Козятинського району Едуард Вільчинський, поляк за національністю. 12 жовтня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР він був засуджений до страти й невдовзі розстріляний. 25 серпня 1937 р. був заарештований й, відповідно до аналогічного рішення, 25 вересня 1937 р. розстріляний поляк-викладач з м. Вінниці Ян Вільс. 2 листопада 1937 р. був ув'язнений учитель с. Дашів Іллінецького району Рудольф Гризевич, який також рішенням наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР був засуджений до страти й розстріляний 10 грудня 1937 р. 14 грудня 1937 р. Вінницьким обласним управлінням НКВД був заарештований учитель с. Почапинці Жмеринського району Анатолій Будзинський, поляк за національністю, який постановою Особливої наради НКВД СРСР 10 січня 1938 р. був засуджений до десяти років таборів. 15 січня 1938 р. Вінницьким УНКВД була заарештована учителька Аза Андрюшина, полька за національністю. Вже через два тижні (9 лютого 1938 р.) рішенням наркома внутрішніх справ й Прокурора СРСР її також засудили до десяти років таборів²⁶. Трагічний перелік можна продовжувати...

²⁵ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині / Публ. О. Лошицького // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 194, 196.

²⁶ Див.: *Вінницький мартиролог*: Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінничині (20–50-і рр. XX ст.) / Вінницька обласна держадміністрація; Вінницька обласна рада; Вінницька обласна редколегія «Рєабілітовані історією»; редкол.: С. П. Татусяк (голова) та ін. – Вінниця: Велес, 2001. – Т. 1. – С. 33, 165, 221, 344.

Таким чином, здійснюючи заходи, спрямовані на розгортання українізації, вище політичне та державне керівництво вело політику з подвійним дном щодо національних меншин. Саме це засвідчують суперечливі кроки у постановці національної освіти, ставлення до кадрів освітян. Недовіра у кінцевому підсумку вилилася у репресивні заходи, до яких вдалася влада, особливо щодо польського населення і його інтелектуальної еліти — учительства, розглядаючи їх як «п'яту колону» на випадок вірогідної війни з «панською Польщею».

Репресії велися з початку 1920-х рр. й з особливою гостротою у 1930-х рр., сягнувши піку під час «Великого терору» 1937–1938 рр. На Поділлі вони найбільш масовими були в ході проведення операцій проти так званої «ПОВ» та її численних «філій» і «осередків» й під час здійснення заходів щодо «очищення кордону від контрреволюційного елементу». Однією з причин репресій проти поляків було те, що вище політичне і державне керівництво СРСР й особисто Й. Сталін так і не змогло позбутися синдрому поразки у польсько-радянській війні 1920 р.

Оксана СУШКО. Польские педагоги Подолья — объект государственного террора 1930-х гг.

В статье рассматривается судьба учителей польских школ и поляков-педагогов Подольского региона в период массовых политических репрессий 1930-х годов.

Ключевые слова: «Большой террор», Подолье, польские педагоги.

Oksana SUSHKO. Polish teachers Podillya — the object of the state terror of the 1930s.

The article deals with the fate of Polish schools and teachers of Polish teachers Podolsky region in the period of mass political repression of the 1930s.

Key words: «Great terror», Podillya, the Polish teachers.

*Валерій СТОЙЧЕВ**

**Переслідування православного духовенства
в роки «Великого терору»
(за матеріалами архівно-кримінальних справ
Державного архіву Запорізької області)**

У статті розглядаються антирелігійна кампанія радянської влади в 1920–1930-х рр. та репресії стосовно православного духовенства м. Запоріжжя в 1937–1938 рр.

Ключові слова: православне духовенство, церква, антирелігійна кампанія.

Історія Церкви у СРСР та УСРР–УРСР в останні два десятиліття незалежної України стала однією із центральних дослідницьких проблем не лише істориків державно-церковних відносин, а й соціологів, політологів, психологів. Це пояснюється тією активною громадською позицією сучасних церковних громад у повсякденному житті українського суспільства.

За радянської доби політика вищого партійно-державного керівництва СРСР та Радянської України спрямовувалася на дискредитацію релігійних громад різного спрямування.

Лідер РСДРП(б)–РКП(б) В. Ленін ще у 1909 р. сформулював ставлення більшовиків до релігії та церковних інституцій зокрема: «Всі сучасні релігії і церкви, всі і всілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди як органи буржуазної реакції, які служать захисту експлуатації і одурманенню робітничого класу»¹.

* *Стойчев Валерій Михайлович* — науковий редактор науково-редакційного підрозділу «Реабілітовані історією. Запорізька область».

¹ *Ленін В.И.* Об отношении рабочей партии к религии // Полн. собр. соч. 5-е изд. – Т. 17. – С. 416.

Якщо загальні тенденції державно-церковних відносин радянської доби загалом вже досліджені вченими², то окремі сюжети діяльності церковних громад у регіонах України ще залишаються поза увагою дослідників.

Актуальність таких студій зумовлена дослідженням регіональної специфіки діяльності місцевої влади під час проведення антирелігійної пропаганди, силових акцій для припинення діяльності церковних осередків.

Метою даної статі є вивчення перебігу ліквідації церковних православних громад м. Запоріжжя.

На 1917 р. у м. Олександрівську (з 1921 р. м. Запоріжжя) було три православних церкви: Покровська церква на Соборній площі, цвинтарна церква Святого апостола Пилипа і Свята Миколаївська церква (навпроти залізничної станції Олександрівськ–Південна, нині залізничний вокзал Запоріжжя-1).

Однак невдовзі антирелігійна боротьба місцевого партійно-державного апарату призвела до масового закриття культових споруд у м. Запоріжжя. Серед них: чотири синагоги, католицький костюл, лютеранська кірха, а також декілька православних храмів. Навесні 1932 р. була знесена Миколаївська церква, під приводом будівництва трамвайного кола навпроти сучасного вокзалу Запоріжжя-1. У першій половині 1930-х рр. здійснювалися заходи по закриттю і зносу головного православного храму Запоріжжя — Покровської церкви³.

Репресії стосовно православного духовенства розпочалися з перших років становлення радянської влади. У 1921–1922 рр. першими жертвами стали священики Покровського собору — протоієрей Петро Красовський, настоятель храму, і о. Георгій Травлеєв благочинний 1-го Олександрівського округу. У 1921 р. вони були арештовані Олександрівською губЧК за підозрою в контрреволюційній діяльності. Проте згодом священики потрапили

² *Ігнатуша О.М.* Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920–1930-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 174 – 190. та ін.

³ За версією автора Покровський Собор в м. Запоріжжі було зачинено в 1933 р. Проведення служб зовсім були припинені в 1934 р., знесений в 1936 р.

під амністію і були випущені з Запорізького Бупру. У травні 1922 р. вони знову були арештовані за «приховування церковних цінностей». Просидівши за ґратами майже півроку священники потрапили під амністію, присвячену «п'ятій річниці Жовтня».

У 1929 р., у контексті проведення кампанії по зняттю дзвонів і закриттю церков у м. Запоріжжі, розгорнулося цькування та переслідування священників, які постали на захист своїх приходів. Новими «класовими ворогами» у місті стали священники Миколаївської церкви о. Олександр Можаровський⁴ і настоятель храму о. Йосип Калина.

У серпні 1929 р. на сторінках заводської газети «Комунар» викривалася так звана антирадянська контрреволюційна діяльність священника о. Олександра Івановича Можаровського⁵. «Пильні громадяни» через газету просили звернути увагу органів ДПУ на «священника — ворога радянської влади». Вже 5 листопада 1929 р. співробітники Запорізького окрвідділу ДПУ отримали ордер на арешт о. Олександра Можаровського⁶. Наступного дня уповноважений Запорізького окрвідділу ДПУ УРСР Глебов порушив кримінальну справу по факту проведення Олександром Можаровським «антирадянської агітації серед віруючих мас»⁷.

Насправді ж протоієреї Олександр Можаровський і Йосип Калина намагалися не допустити закриття Миколаївської церкви і конфіскації у приходу недобудованого приміщення нового храму. Усвідомлюючи, що священники будуть захищати свій храм, радянські спецслужби сфабрикували справи за обвинуваченням «антирадянській і контрреволюційній діяльності».

Олександр Іванович Можаровський народився 27 травня 1890 р. у родині парафіяльного священника. 15 червня 1911 р. закінчив Холмську духовну семінарію й 19 червня 1912 р. був рукопокладений у священники єпископом Холмської єпархії Во-

⁴ С.Яр. За брамою храму божого. – Красное Запорожье. – 1929. – 2 марта.

⁵ Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф. Р-5747, оп. 3, спр. 1997.

⁶ Там само, арк. 1.

⁷ Так само, арк. 4.

лодимиром Белостоцьким. З 19 червня 1912 р. служив у с. Ольховці, а з 1 вересня 1913 р. в с. Чернеєво Холмської єпархії.

З 13 грудня 1915 р. по 17 січня 1917 р. — полковий священник 226 піхотного Землянського полку. У боях участі не брав, але був нагороджений орденом св. Анни III ступеня з мечами «за виконання пастирського обов'язку під час обстрілу полкової церкви при здійсненні літургії під Ковелем».

З 11 березня 1918 р. — помічник голови «Комітету руського народу» в м. Катеринославі. З 20 серпня 1918 р. — рахівник кооперативу парафіян Вознесенської церкви м. Катеринослава. З 14 квітня 1919 р. — парафіяльний священник с. Катеринівки Запорізького округу. З 23 лютого 1921 р. — священник Троїцької церкви с. Гуляйполя (на посаді настоятеля)⁸. З 1927 р. О. Можаровський переведений на посаду священника Миколаївської церкви м. Запоріжжя.

Після арешту 6 листопада 1929 р. О. Можаровський був ув'язнений у Запорізькому Бупрі. Однак після успішного завершення кампанії по зняттю дзвонів з церков м. Запоріжжя, у тому числі і з Миколаївської церкви, 30 грудня 1929 р. слідчий Глебов ухвалив рішення звільнити О. Можаровського під підписку про невиїзд.

Отже, ізоляція священника була необхідна лише на період проведення антирелігійної кампанії в місті. Але, розуміючи потенційну небезпеку для більшовицького режиму незламного православного священника, 30 грудня 1929 р. уповноважений Глебов ухвалив: «Беручи до уваги, що обвинувачуваний Можаровський є соціально небезпечним і шкідливим елементом [...] справу направити в Особливу нараду при колегії ДПУ УРСР із клопотанням про ув'язнення Можаровського до концтабору на три роки»⁹.

Особлива нарада колегії ДПУ УРСР 24 лютого 1930 р. засудила О. Можаровського до 3 рокам позбавлення волі¹⁰. Після відбування покарання Особливою нарадою колегії ДПУ УРСР

⁸ Держархів Запорізької обл., ф. Р-316, оп. 3, спр. 23, арк. 87.

⁹ Там само, ф. Р-5747, оп. 3, спр. 1997, арк. 14.

¹⁰ Так само, арк. 24.

20 листопада 1932 р. справа священника О. Можаровського була знову розглянута. Як соціально небезпечний елемент він був знову був покараний до 3 років вислання до Північного краю Російської Федерації¹¹. Подальша його доля невідома. Лише 6 травня 1989 р. о. Олександр Можаровський був реабілітований за статтю 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р.¹²

* * *

Настоятеля Миколаївської церкви м. Запоріжжя о. Йосипа Калину було відсторонено від приходу та переведено на посаду сільського священника в церкві монастиря с. Кам'янки Карло-Марксівського району на Дніпропетровщині. Через рік, 26 лютого 1931 р. співробітники Дніпропетровського ДПУ обвинуватили його у «антирадянській агітації». Священника визнали «небезпечним елементом» і засудили на 5 років таборів¹³.

Подібна доля спіткала і настоятеля Пилипівської церкви м. Запоріжжя протоієрея о. Андрія Михайловича Коренєва. На цю посаду він був обраний у липні 1927 р.¹⁴ В умовах активної боротьби за збереження Пилипівського храму, 28 січня 1931 р. протоієрей був арештований співробітниками ДПУ і засуджений до ув'язнення у таборах¹⁵. Але у 1933 р. він був достроково звільнений і направлений у м. Лебедянь (нині Липецької обл., РФ) настоятелем Нікольського храму, де проводив пастирську службу протягом п'яти років.

На початку лютого 1938 р. отець Андрій Коренєв був знову арештований органами НКВС і обвинувачений у тому, що він «під час релігійних свят робив обходи по селу з різними богослужіннями і тим самим розкладав масу колгоспників». Вже 14

¹¹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 1997, арк. 25.

¹² Там само, арк. 27.

¹³ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область. Кн. 2. – Дніпропетровськ, Вид-во «Моноліт», 2008. – С. 342; Калину Йосипа Івановича було реабілітовано Дніпропетровською обласною прокуратурою 18 липня 1989 р.

¹⁴ Держархів Запорізької обл., ф. 157, оп. 1, спр. 12, арк. 26.

¹⁵ Там само, арк. 15.

лютого 1938 р. постановою «трійки» УНКВС по Рязанській області за ст.ст. 58-8, 58-10-1 КК РСФСР засуджений до розстрілу. 26 червня 1989 р. був реабілітований згідно постанови Липецької обласної прокуратури¹⁶.

Запорізьким архієпископом у 1924, 1928–1933 рр. був о. Сергій (Іванцов). Саме за його активної участі проходила боротьба проти православної церкви у Запорізькій окрузі. У період його керування Запорізькою єпархією відбувалися гоніння православного духовництва і мовчазне закриття міських церков — Миколаївської та Покровської. В останній з 1928 р. він був настоятелем.

Сергій Іванцов народився в Москві 21 червня 1880 р. у родині протоієрея Миколи Іванцова, який служив у храмі Христа Спасителя. Закінчив юридичний (1906 р.) і філологічний факультети (1914 р.) Московського університету, а також у 1915 р. Психологічний експериментальний інститут ім. Щукіна. Кандидат права. Служив у Московському окружному суді помічником присяжного повіреного. У 1915 р. був мобілізований у діючу армію, отримав чин прапорщика.

У 1917–1918 рр. був учасником Священного Собору Російської православної церкви, обраним від армії Західного фронту. У 1919–1922 рр. служив у РСЧА. У 1920 р. призначений на посаду ректора Червоноармійського університету у Мінську.

Чернецтво прийняв у 1922 р. у Братському монастирі м. Могильова. Незабаром після покладення в сан ієромонаха, прийняв обновленство і вже наприкінці 1922 р. був висвячений у єпископи з призначенням на Могилевську кафедру¹⁷. Відтоді обновленський Синод заборонив його чернече ім'я Софроній, ухваливши іменуватися Сергієм.

¹⁶ Поляков В.В. Списки репрессированных священнослужителей по Липецкой области, которые войдут в книгу ПАМЯТИ // Русь Святая. Липецк, 1995. № 10(99), С. 14; Помнить поименно: Книга памяти жертв политических репрессий Липецкого края с ноября 1917 года. – Липецк, 1997. – Т. 1. – С. 131.

¹⁷ Простите, звезды Господни: Исповедники и соглядатаи в документах, или зачем русскому Церковь? / Сост. В. А. Королев. – Фрязино, 1999. – С. 231.

Будучи учасником обновленського собору, Сергій (Іванцов) виявився серед тих єпископів, які підписали беззаконну постанову про позбавлення Святішого Тихона сану Патріарха¹⁸.

Участь в обновленському русі забезпечила йому кар'єрне просування: у 1922–1923 рр. — єпископ Могилівській, у 1923–1924 рр. — єпископ Мінський, з 1924 р. — єпископ Костромський. Подальша лояльність більшовиків до єпископа Сергія забезпечувалася його згодою співпрацювати з органами державної безпеки. У травні 1924 р. він письмово погодився «секретно» співпрацювати з органами ОДПУ СРСР і періодично одержував грошову винагороду. У 1924 р. його направили «на оперативну роботу» у Запоріжжя. Він очолив обновленський розкол у створеній Запорізькій синодальній єпархії. Однак очолював її недовго. З 26 жовтня по 20 листопада 1925 р. — став обновленським єпископом Проскурівським, з листопада 1925 р. — обновленський архієпископ Чернігівський, у 1925–1928 рр. — обновленський архієпископ Рязанський.

Згідно офіційної біографії архієпископ Сергій (Іванцов) знову очолив Запорізьку обновленську єпархію в 1928 р. Його пастирська служба продовжувалася до 1933 р. У 1933–1934 рр. — призначений обновленським архієпископом Ірбітської єпархії. У 1934 р. — обновленський архієпископ Нижньо-Тагільської єпархії, у 1934–1935 рр. — обновленський архієпископ Пермської єпархії.

Архієпископ Сергій був арештований 25 лютого 1935 р. у м. Перм. Його обвинуватили у «розголошенні відомостей про секретне співробітництво з органами ОДПУ і НКВС». Особливою нарадою НКВС СРСР 22 липня 1935 р. за «контрреволюційну провокаційну діяльність» був засуджений до трьох років виправно-трудоих таборів. Після відбування терміну проживав у м. Костромі, знаходячись за штатом. З 1944 р. — керуючий справами при митрополиті Олександрі (Введенському). З 1946 р. Сергій (Іванцов) став обновленським митрополитом Крутицької єпархії.

¹⁸ Краснов-Левитин А.Э., Шавров В.М. Очерки по истории русской церковной смуты. — М., 1996. — С. 279.

У лютому 1946 р. після покаяння був прийнятий у лоно Російської Православної церкви в сані ієромонаха. 7 лютого 1946 р. був рукопокладений у єпископи Святішим Патріархом Олексієм I, архієпископом Тульським і Белевським Віталієм (Введенським), єпископом Одеським Сергієм (Ларін). Керував Ульяновською єпархією з 7 лютого 1946 р. по 4 серпня 1947 р. З серпня 1947 р. — єпископ Красноярський, вікарій Новосибірський. 24 грудня 1947 р. раптово помер у м. Красноярську. Відспівування провів єпископ Іоаннікій (Сперанський) у Красноярському Кафедральному соборі. Похований у м. Красноярську¹⁹.

Іноді чекісти свідомо провокували суперництво священників різних православних течій. Так, у 1930–1937 рр. настоятелями Миколаївської церкви на паритетних²⁰ засадах були Іван Захарович Фенєв (представник «тихонівської» течії) і Федір Петрович Строцев (представник обновленської церкви). Цей був єдиний храм «тихонівського» напрямку в місті, тому був під постійним контролем місцевого апарату органів ДПУ–НКВС України.

¹⁹ Софроний (Иванцов Сергей Николаевич). Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века. Режим доступа: http://www.pstbi.ru/bin/db.exe/ans/nm/?NYZ9EJxGHoxlTYZCF2JMTCid74gdS1We5slCHErTcGZeU-yPqJX9X2q**; Мануил (Лемешевский В.В.), митр. Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. (включительно). — Erlangen, 1979–1989. — Т. 6. — С. 228–229; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943: Сб. в 2-х ч. / Сост. М. Е. Губонин. — М., 1994. — С. 991, 993; Простите, звезды Господни: Исповедники и соглядатаи в документах, или Зачем русскому Церковь? / Сост. В. А. Королев. — Фрязино: Содружество Православный паломник, 1999. — С. 231–238; Лавринов В., протоиерей. Екатеринбургская епархия. События. Люди. Храмы. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. — С. 167.; Цыпин В., прот. История Русской Церкви, 1917–1997. — Т. 9. — М., 1997. — С. 764; Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор деяний. Первая сессия / Сост. Кравецкий А.Г., Плетнева А.А., Шредер Г-А, Шульц Г. — М.: Крутицкое подворье, 2002. — С. 294.

²⁰ Паритет — користування Миколаївським храмом на рівних засадах представниками тихонівської громади та обновленської громади було навіязано Запорізьким окрвдділом ДПУ в 1926 р. для проведення негласного контролю й утисків віруючих «тихонівської» течії РПЦ.

Однак жорсткий контроль не убезпечив від обвинувачень у «контрреволюції» як «тихонівця», так й «обновленця». Так, священники Миколаївського приходу були арештовані в 1937 р. як учасники «церковно-фашистської терористичної повстанської контрреволюційної організації». Її керівником слідчі НКВС «призначили» Георгія Делієва, «тихонівського» архієпископа Дніпропетровської єпархії²¹.

Священик Іван Захарович Фенєв у 1914 р. закінчив Катеринославську духовну семінарію. У тому ж році одержав призначення в с. Обухівку Новомосковського повіту Катеринославської губернії, де прослужив до 1920 р. У 1921 р. він був переведений у с. Вербове Знаменської громади (колишній монастир) Олександрівського повіту, де прослужив до 1930 р.

Доля священника І. Фенєва вирішувалася співробітниками УДБ Запорізького міськвідділу НКВС 10 жовтня 1937 р. Помічник оперуповноваженого Ременіков визначив священника як «учасника контрреволюційної організації церковників» й отримав ордер (без дати) на його арешт. Вже вранці 27 жовтня 1937 р. у квартиру протоієрея І. Фенєва по вул. Луначарського, 10 увійшли співробітники Запорізького міськвідділу НКВС, у помешканні провели обшук.

Тривалий час Іван Захарович Фенєв перебував у Запорізькій міській тюрмі НКВС без виклику на допити. Пізніше його тричі викликали на допити, що зводилися до наступного: отця І. Фенєва в шість годин вечора приводили у слідчий кабінет. Його ставили обличчям у кут, де він, знемагаючи, стояв до восьмої години ранку. Після чого його допитували, звинувачуючи в «контрреволюційній діяльності».

На всі заперечення священника та прохання вислухати свідків, що могли б підтвердити його «антирадянську діяльність», слідчий відповідав, що підслідний «міг нею займатися, якби його не заарештували». Якщо перші три допити протоколами не оформлялися, то під час четвертого допиту слідчий наважився оформити відповідні документи. Після завершення допиту слідчий заявив, що записав всі свідчення І. Фенєва і

²¹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9776.

вимагав його підписати. Священик Фенєв підписав, вважаючи, що слідчий записав саме його свідчення. Особисто прочитати протокол отець І. Фенєв був не в змозі — його окуляри були розбиті.

Через двадцять років, 15 травня 1958 р., священник Іван Фенєв знову побував на допиті у слідчого Бердянської районної прокуратури Запорізької області, який допитував його вже як свідка для перегляду справи.

На питання слідчого щодо причин арешту, обвинувачення і засудження отець І. Фенєв повідомив: «[...] Мені в даний час зачитано, нібито, мої показання, записані на допиті 28 листопада 1937 року. Я вже прожив життя, маю хворобливий стан здоров'я, але правдиво заявляю, що такі показання я чую вперше, нічого навіть подібного ніколи не говорив.

[...] Про те, що в тихонівській орієнтації існувала якась фашистська організація, для мене нічого не було відомо в цей час, як я про це нічого не знаю і зараз.

Маючи похилий вік, я дуже прошу перевірити моє минуле і реабілітувати мене, тому що я не можу упокоритися з тим, що в минулому зовсім незаслужено я був засуджений за контрреволюційну діяльність, чим ніколи не займався»²².

Благочинний Бердянського району протоієрей Іван Захарович Фенєв помер 14 грудня 1960 р.²³

У 1937 р. був арештований Запорізький архієпископ синодальної (обновленської) церкви Михайло (Михайло Єрастович Митрофанов)²⁴. Усе майно в його квартирі, що знаходилося у

²² Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9776, арк. 46–49.

²³ Некролог // Журнал Московской Патриархии. – М., 1961. – № 2. – С. 30.

²⁴ Митрофанов Михайло Єрастович — обновленський архієпископ Запорізький. Народився у 1873 р. Навчався в духовно-півчому училище Троїце-Сергієвої Лаври. В 1908 р. — пострижений у монахи. У 1915 р. — рукопокладений в ієромонаха, з 1921 р. — архімандрит. У 1922–1923 рр. — прийняв обновленство. У 1924 р. — хиротонисан у єпископа Вальківського, вікарія Харківської єпархії. З жовтня 1924 р. — єпископ Бердянський, з лютого 1925 р. — єпископ Звенигородський, настоятель Києво-Печерської Лаври. З березня 1925 р. —

приміщенні Пилипівської церкви по вул. Гоголя, 66, кв. 1 було описано і виставлене на продаж. На сьогодні його архівно-кримінальна справа не виявлена дослідниками.

Факт арешту архієпископа Михайла був зафіксований в одному з протоколів церковної ради Пилипівської православної громади м. Запоріжжя за 1938 р. щодо конфіскації церковного майна. Такий відверто політично ангажований репресивний метод боляче вдарив по місцевим віруючим. Тому Пилипівська православна громада звернулася до коменданта Запорізького відділу НКВС Дорова з наступною заявою: «При описі майна арештованого архієпископа Михайла Митрофанова в його квартирі, яка знаходиться в сторожці, 11–12 січня 1938 р. інспектором держмайна Кучерем як майно Митрофанова були описані для продажу речі, які належать Пилипівської церкви [...]». Серед «особливо коштовних» речей були дві книжкових шафи, стіл великий дерев'яний, перський килим, дві віденських шафи. Речі ці були далеко не нові і числилися згідно опису за Пилипівською церквою. У квартиру архієпископа Михайла ці речі потрапили з будинку церковної школи, який було відібрано під квартири викладачам Запорізького педінституту²⁵.

У добу «Великого терору» також були арештовані священники колишнього Покровського собору міста. Так, 19 липня 1938 р. за ґрати потрапив протоієрей Іван Кирилович Чернявський — колишній настоятель Покровського собору. На початку 1930-х рр. І. Чернявський був переведений до Пилипівської церкви. У ній він прослужив до травня 1938 р. Тільки важка хвороба змусила його 9 травня 1938 р. просити церковну раду Пилипівської церкви дозволити йому залишити своє місце. На момент арешту протоієрей І. Чернявський практично осліп, але це не завадило співробітникам Запорізького НКВС звинуватити його у «контрреволюції». Протягом року він заходився у За-

єпископ Бердянський, з червня 1925 р. — єпископ Криворізький, з серпня 1925 р. — єпископ Конотопський, з вересня 1926 р. — єпископ Мелітопольський, з вересня 1927 р. — єпископ Кременчуцький. У 1934 р. — архієпископ та призначений архієпископом Запорізьким. З 9 лютого 1938 р. звільнений за штат та арештований. Розстріляний 16 лютого 1938 р.

порізькій тюрмі. Станом на 27 березня 1939 р. слідча справа І. Чернявського знаходилася на дослідванні²⁶.

На допиті 3 квітня 1939 р. слідчий зажадав від І. Чернявського визнати «антирадянську діяльність». Також пропонував дати свідчення на арештованого протоієрея Миколу Шовканя і вже розстріляного на той момент архієпископа Дніпропетровського Георгія (Спиридона Георгійовича Делієва). Але священник уперто твердив: «Я не винний!». На запитання слідчого щодо Георгія Делієва, він відповів: «Так [Делієва] знав. Він був архієпископом тихонівської течії у м. Дніпропетровську. Зустрічалися з ним ще в 1913 р., коли він був законовчителем у Комерційному училищі у м. Запоріжжя (тоді Олександрівську)»²⁷. На вимогу слідчого вказати на «антирадянську діяльність» Миколи Шовканя, І. Чернявський заявив: «Нічого по цьому питанню сказати не можу, не дивлячись на те що ми з ним служили в одній церкві. Ніяких антирадянських розмов з його боку я не чув»²⁸.

15 серпня 1938 р. був арештований священник закритого Покровського собору Омелян Йосипович Тележенко²⁹. Із протоколу допиту Федора Яковича Веселовського від 9 квітня 1939 р. вдалося з'ясувати про арешт дияконів Василя Линицького і Івана Півоварова. Останній був репресований разом з архієпископом Запорізьким Михайлом³⁰.

* * *

Важким і багатостраждальною був життєвий шлях священника Миколи Гавриловича Шовканя. У храмах Олександрівська і радянського Запоріжжя він прослужив понад три десятиліття.

²⁵ Держархів Запорізької обл., ф. Р-157, оп. 1, спр. 17, арк. 35.

²⁶ Так само, ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 4.

²⁷ Так само, арк. 50.

²⁸ Так само, арк. 51.

²⁹ Так само, арк. 3; *Тележенко (Тележенко) Омелян Йосипович*, 1885 р.н., арештований 15 серпня 1938 р. Станом на 27 березня 1939 р. справа знаходилася на дослідванні.

³⁰ Так само, арк. 46.

Микола Гаврилович Шовкань народився 1 грудня 1885 р. у родині селянина-бідняка. У вісім років, у 1893 р. вступив у Лиховську церковнопарафіяльну школу і закінчив у 1896 р. У 1906 р. закінчив Ізюмське реальне училище. У 1906–1907 рр. навчався у Костянтинівському межевому інституті у Москві, у 1907–1908 рр. — в Харківському університеті, у 1908–1910 рр. — у Катеринославській духовній семінарії. Після її закінченні у 1910–1913 рр. працював вчителем і служив псаломщиком у с. Хорошево на Катеринославщині. У 1913–1915 рр. — вчитель Верхнього-Дніпровського сільськогосподарського училища. У 1915–1922 рр. — священник Миколаївської церкви м. Запоріжжя, у 1922–1932 рр. — священник молитовного будинку станції П'ятихатки. Потім у 1932 р. його призначили священником і настоятелем Пилипівської церкви м. Запоріжжя. 13 липня 1938 р. помічник уповноваженого Запорізького УНКВС Загора санкціонував арешт настоятеля Пилипівської церкви протоієрея М. Шовканя. Двома днями поспіль він був арештований у своїй квартирі, яка знаходилася при церкві по вул. Гоголя, 66³¹.

У постанові про відкриття впровадження від 29 липня 1938 р. помічник оперуповноваженого 3 відділення Запорізького УДБ сержант держбезпеки Вишневецький визначив його «організатором антирадянської церковно-фашистської групи, що проводила активну антирадянську діяльність»³². 15 липня 1938 р. у справі Шовканя був арештований його колега по семінарії Федір Якович Веселовський, який до 1934 р. був священником, а момент арешту працював рахівником ремонтної майстерні «Металотресту» м. Запоріжжя. Сержант Вишневецький означив Ф. Веселовського як «активного помічника Миколи Шовканя в антирадянській діяльності»³³.

На першому допиті 16 липня 1938 р., який провів уповноважений Вишневецький, М. Шовкань заперечив слідчому: «Винним себе у пред'явленому мені обвинуваченні не визнаю, оскільки

ки я ніколи не займався антирадянською діяльністю»³⁴. Понад місяць уповноважений Вишневецький вибивав свідчення у «церковних контрреволюціонерів» М. Шовканя і Ф. Веселовського.

У ніч з 2 на 3 вересня 1938 р. після чергових катувань на допиті М. Шовкань підписав протокол із зізнанням про участь «в антирадянській контрреволюційній організації». До організації, за задалегідь підготовленим слідчим сценарієм, він, нібито, долучив двох осіб: колишнього священника Ф. Веселовського і жителя с. Новогупалівки С. Васька. Останнього до зустрічі в кабінеті слідчого Микола Шовкань ніколи не бачив і не був з ним знайомий. І згодом цей громадянин у справі не проходив.

Слідчий Вишневецький записав священника М. Шовканя до «церковно-фашистської терористичної групи» архієпископа Дніпропетровського Георгія Делієва і додав стандартне обвинувачення для священнослужителів, арештованих протягом 1937–1938 рр. — «антирадянська агітація проти кандидатів у Верховну Раду СРСР і УРСР».

Однак на додаткових допитах 17 березня і 3 квітня 1939 р. священнику М. Шовканю вистачило сил і мужності заявити новим слідчим Череваню і Тиховоду про відмову від попередніх свідчень. Також відмовився від своїх свідчень Федір Веселовський. Допитані в справі свідки А. Орлова, М. Латашенко, М. Лосик та інші не підтвердили антирадянської діяльності арештованих³⁵.

Однак, усвідомлення пастирської служби зумовили покарання. Вже 25 квітня 1939 р. слідчий Тиховод підготував обвинувальний висновок по справі Миколи Гаврилович Шовканя і Федора Яковича Веселовського: «У Запорізький міськвідділ НКВД надійшли матеріали про те, що в період підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР церковники проводили свою ворожу роботу, спрямовану на зрив виборів у Верховну Раду. На підставі цих даних 15 червня 1938 р. були піддані арешту служителі релігійного культу Шовкань Микола Гаврилович і Веселовський Федір Якович.

³¹Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 4–5.

³² Так само, арк. 6.

³³ Так само, арк. 12.

³⁴ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 14.

³⁵ Так само, арк. 98–99.

У процесі проведення слідства обвинувачувані [...] зізналися у своїй ворожій діяльності, спрямованій на зрив виборів у Верховну Раду, а також у приналежності до антирадянської церковно-фашистської групи.

29 жовтня 1939 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила Шовканя Миколи Гавриловича і Веселовського Федора Яковича за антирадянську агітацію до п'ять років виправно-трудо-вих таборів³⁶.

М. Шовкань відбував покаранням в Канському ОЛП Красноярського табору НКВС СРСР³⁷. Ф. Веселовського, згідно доповідної записки начальника Запорізької тюрми від 4 грудня 1939 р., було відправлено на ст. Сама (залізниця ім. Кагановича) у розпорядження Івдольтабу³⁸. Подальша його доля невідома.

12 грудня 1942 р. Микола Шовкань за рішенням Красноярського суду був звільнений достроково. Після звільнення 12 січня 1943 року М. Шовкань виїхав у село Велика Ничка Мінусинського району Красноярського краю. Там він улаштувався на роботу сторожем у колгосп ім. «Ворошилова», де працював до березня 1944 р. З березня по вересень 1944 р. працював сторожем у «Ветпостачі» м. Мінусинськ.

У 1944 р. М. Шовкань отримав дозвіл і пропуск на виїзд до м. Запоріжжя, де проживала його родина. У дорозі він захворів крупозним запаленням легень.

З 25 по 27 грудня 1944 р., всього два дні, М. Шовкань — настоятель Пилипівської церкви міста. Але по видужанні міліція відмовила йому у постійній прописці для проживання в м. Запоріжжя. Із січня 1945 р. по березень 1947 р. служив священником у м. П'ятихатки.

У 1947 р. по клопотанню уповноваженого по справах Російської православної церкви при Запорізькому облвиконкомі священник Микола Шовкань був прописаний на постійне проживання в м. Запоріжжя, отримав призначення (і реєстрацію) настоятелем Запорізького соборного православного молитов-

³⁶ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 94–95.

³⁷ Так само, арк. 121.

³⁸ Там само, спр. 9250; спр. 2666, арк. 12.

ного будинку. На цій посаді він служив з 12 грудня 1947 р. по 28 лютого 1949 р.³⁹

14 грудня 1948 р. начальником паспортного столу Запорізького обласного управління міліції М. Шовканю було оголошено, що йому необхідно залишити межі Запоріжжя, що стало режимним містом. 2 лютого 1949 р. його підпискою зобов'язали виконати цю постанову.

З лютого 1949 р. – 1950-х рр. М. Шовкань служив священником Миколаївської церкви с. Верхньої Хортиці Запорізької області⁴⁰.

Багаторазові спроби священника М. Шовканя домогтися реабілітації в 1949 р. і наступних роках не увінчалися успіхом. Так, 17 травня 1950 р. Особлива нарада при МДБ СРСР, розглянувши справу М. Шовканя ухвалила: «У знятті судимості відмовити». І тільки 29 серпня 1989 р. Микола Гаврилович Шовкань був реабілітований згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р.⁴¹

Таким чином, протягом 1920–1930-х рр. у м. Запоріжжі проводилася загальнодержавна політика ліквідації релігійних осередків. Основними методами стали конфіскації церковного майна, закриття храмів, перманентні арешти священників, яких під час «Великого терору» 1937–1938 рр. або засуджували до довготермінового табірної ув'язнення (із сподіванням швидкої смерті від непосильної праці та кліматичних умов), або до розстрілу.

Місцева влада м. Запоріжжя намагалася практично одночасно закрити всі храми міста. Вірогідно, що пов'язувалося не лише директивами «зверху», а й масштабним будівництвом у наприкінці 1920–1930-х рр. промислового виробництва. Основним робочим контингентом будівництва були селяни, що зберігали певний рівень релігійності. Тому партійно-державні керівники міста через закриття церков та ізоляцію священників скористалися процесом «модернізації радянського суспільства» для швидкої перебудови світогляду населення.

³⁹ Держархів Запорізької обл., ф. Р-5747, оп. 3, спр. 9250, арк. 109–110 зв.

⁴⁰ Так само, арк. 106.

⁴¹ Так само, арк. 138.

Валерий СТОЙЧЕВ. Преследование православного духовенства в годы «Большого террора» (за материалами Государственного архива Запорожской области)

В статье исследуются антирелигиозная кампания советской власти в 1920–1930 гг. и репрессии православного духовенства г. Запорожья в 1937–1938 гг.

Ключевые слова: православное духовенство, церковь, антирелигиозная кампания.

Valery STOICHEV. The persecution of the Orthodox clergy in «Great terror» (for the archives materials State Archive of the Zaporozhye region)

In this article the repressions of the Zaporizhzhya orthodox clergy are probed years of becoming of the Stalin mode. The special attention an author is spared political repressions in town Zaporizhzhya in 1937–1938 of orthodox priests and their tragic fate.

Key words: orthodox clergy, church, temple, priest, ideology, arrest, shooting, anti-soviet activity.

*Володимир КРИВОШЕЯ,
Леся ОНИШКО**

**Український катинський список:
національна та соціальна складові**

Висвітлюється питання репресій проти колишніх польських громадян на території УРСР в умовах Другої світової війни, зокрема, аналізуються списки репресованих у 1940 р.

Ключові слова: катинський список, репресії, польські громадяни.

За даними першого спецвідділу НКВС СРСР, у 1939 – травні 1941 рр. у західних областях України було арештовано понад

* *Кривошея Володимир Володимирович* — перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті, член президії Національної спілки краєзнавців, докт. іст. наук; *Онишко Леся Володимирівна* — головний спеціаліст Українського інституту національної пам'яті, канд. іст. наук.

22 тис. поляків: протягом 1939 р. — 5400 осіб, 1940 р. — 15500 осіб, січня–травня 1941 р. — понад 1100 осіб¹. НКВС УРСР 25 листопада 1940 р. направив до Москви списки вірогідно розстріляних у Тернопільській і Чортківській в'язницях — списки № 041 (414 осіб), № 042 (418 осіб), № 057 (306 осіб), всього — 1138 осіб; у Луцьку — список № 043 (248 осіб); у Львові — списки № 055 (443 особи), № 071 (190 осіб), № 072 (183 особи), всього — 816 осіб; Дрогобичі — список № 056 (317 осіб), № 065 (322 осіб), всього — 639 осіб; в Івано-Франківську — список № 064 (266 осіб); у Рівному — списки № 066 (273 осіб), № 067 (220 осіб), всього — 493 особи. Але у вказаних статистичних даних відсутня національна складова.

Для цієї публікації використані матеріали «Відбірною списку контрольно-спостережних справ, які підлягають знищенню по архівно-слідчим справам, що знаходяться на збереженні в архіві Обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР, згідно особистої вказівки начальника ОАВ КБД при РМ СРСР пол. тов. Плетньова» («Отборочного списка контрольно-наблюдательных дел, подлежащих уничтожению по архивно-следственным делам, находящимся на хранении в архиве Учетно-архивного отдела КГБ при СМ СССР, согласно личного указания начальника УАО КГБ при СМ СРСР пол. тов. Плетнева»)². Наводимо деякі дані стосовно 171 репресованих на Рівненщині і Тернопільщині. Відомо, що мали бути заарештовані поляки, які працювали у поліції, охоронних структурах, органах влади. Наступні таблиці дають змогу виявити деякі арешти, здійснені Рівненським, Тернопільським обласними управліннями, деякими повітовими і районними відділів НКВС. Враховуючи, що у т. зв. «Катинському списку» згадані лише прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження, то новими є відомості про місце народження, дата арешту і орган, яким цей арешт був здійснений.

¹ *Горланов О.А.* Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. / О. А. Горланов, А. Б. Рогинский // Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 83–85.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 5, спр. 897, арк. 140–157.

Таблиця 1

**Колишні поліцейські, заарештовані
Рівненським обласним управлінням НКВС**

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту
1	2	3	4
Славута Юзеф Францевич	1897	м. Кабутек	05.12.1939 р.
Бялек Гнат Томасевич	1906	м. Тарнів	07.12.1939 р.
Гдуля Станіслав Михайлович	1886	Мижитек	07.12.1939 р.
Адамський Флоріан Михайлович	1902	м. Старо-пущеково	08.12.1939 р.
Мойсеюк Володимир Есафонович	1897	м. Вашинець	08.12.1939 р.
Держановський Стефан Михайлович	1898	с. Славкев	08.12.1939 р.
Жуковський Стефан Станіславович	1894	м. Дежброво	08.12.1939 р.
Заборський Станіслав Михайлович	1898	хут. Баран Люблінського воєводства	08.12.1939 р.
Гранчик Франц Францевич	1897	с. Гончарово	08.12.1939 р.
Ковальський Едмунд Мартинович	1902	м. Гнездно	09.12.1939 р.
Конопка Людвіг Юзефович	1909	с. Вишківці	09.12.1939 р.
Штаб Мар'ян Павлович	1896	м. Варшава	09.12.1939 р.
Гжибчак Йосип Михайлович	1898	с. Михайлово	09.12.1939 р.
Дроздовський Франц Томашевич	1894		09.12.1939 р.
Даляк Чеслав Андрійович	1900	с. Зелевцув	09.12.1939 р.

1	2	3	4
Матяс Вікентій Іванович	1901	с. Яновичі Келецького воєводства	09.12.1939 р.
Марковської Францішек Теодорович	1908	Гамбург	09.12.1939 р.
Славік Емануїл Францевич	1892	м. Годуль Катовіцького повіту	09.12.1939 р.
Стамло Андрій Болеславович	1900	м. Дарново Познанської губернії	09.12.1939 р.
Лукашевський Фелікс Антонович	1890	с. Острово	09.12.1939 р.
Левандовський Вікцентій Степанович	1891	м. Пуциново	10.12.1939 р.
Кравчук Йосиф Андрійович	1900	м. Радом	10.12.1939 р.
Вуйтович Августин Францевич	1899	с. Усти-Рускиє	10.12.1939 р.
Гжешковяк Людвіг Лукашевич	1886	с. Бучь	10.12.1939 р.
Бакула Ян Андрійович	1904	с. Зігмандівка	10.12.1939 р.
Мисько Станіслав Францевич	1911	с. Яжинець Волинського повіту	12.12.1939 р.
Панашек Юзеф Валентинович	1896	с. Маркевське	14.12.1939 р.
Бобер Броніслав Войцехович	1912	м. Зборів	14.12.1939 р.
Беганський Владислав Петрович	1913	с. Весела	16.12.1939 р.
Долбняк Йосиф Степанович	1897	с. Марочно	21.04.1940 р.
Войтковський Ян Войцехович	1882	с. Демб'янич	24.04.1940 р.
Лавничак Іван Йосифович	1895	м. Гокевожев	
Гурецький Франц Карлович	1887	с. Імельниця	

Як бачимо, більшість арештів було здійснено в грудні 1939 р., і деякі — в квітні 1940 р.

Таблиця 2

**Колишні поліцейські, заарештовані
Тернопільським обласним управлінням НКВС**

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту
Витвицький Юзеф Янович	1901	с. Більче	грудень 1939 р.
Круппа Олександр Войцехович	1896	с. Могиляни Краківського воєводства	грудень 1939 р.
Сморогон Ян	1890	м. Тернопіль	23.03.1940 р.
Корецький Михайло Йосифович	1895		25.03.1940 р.
Кшизовський Августин Францевич	1899	с. Гурка	

Таблиця 3

**Колишні поліцейські, заарештовані
повітовими і районними відділами НКВС**

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
1	2	3	4	5
Висоцький Генріх Адамович	1913	Самполин	23.09.1939 р.	Дубенський РВ НКВС
Михальчук Франц Іванович	1893	с. Тераспіль К.-Подільської обл.	24.09.1939 р.	УНКВС
Гальцерик Іван Валентинович	1885	Конколево	24.09.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Шульц Станіслав Гошливоч	1890	м. Томашів	02.10.1939 р.	повітовим відділом НКВС по Рівненській обл.

1	2	3	4	5
Поправський Степан Войтович	1884	Ракитниця Познанського повіту	05.10.1939 р.	Заліщинським повітовим відділом НКВС
Котоловський Едуард Валерійович	1899	Здолбунівський повіт	09.11.1939 р.	Здолбунівського РВ НКВС
Альбінський Юльян Раймундович	1893	м. Волечка	20.11.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Гавалькевич Владислав Олександрович	1897	Осада Юзефовка	грудень 1939 р.	Рівненським повітовим відділом НКВС
Авласевич Аніцатій Францевич	1908	с. Пружак	грудень 1939 р.	Сарнинським повітовим відділом
Зимна Адам Михайлович	1887	м. Петраков	15.12.1939 р.	УНКВС
Потоцький Христофор Фомич	1906	Варшава	грудень 1939 р.	Здолбунівським відділом УНКВС
Васокінський Франц Людвигович	1898	с. Гостинін Варшавського воєводства	26.12.1939 р.	Дубенським повітовим відділом НКВС
Ланкевич Едуард Вітольдівич	1912	м. Оренбург	26.12.1939 р.	Рівненським повітовим відділом НКВС
Боровчик Стефан Мартинович	1892		грудень 1939 р.	Рівненським повітовим відділом НКВС
Климишин Йосиф Матвійович	1898	м. Перемишль	28.01.1940 р.	Копичинським РВ НКВС
Фаляндаш Петро Андрійович	1899	Рівненський повіт	березень 1940 р.	повітовим відділом УНКВС по Рівненській обл.
Пивковський Войцех Юрліанович	1899	с. Космов Грубешівського повіту	08.04.1940 р.	Здолбунівським РВ НКВС
Дембицький Едмунд Владиславович	1913	м. Дубно	08.04.1940 р.	Дубенським РВ НКВС

1	2	3	4	5
Зих Юзеф Карлович	1900	Осада Белокриниці	08.04.1940 р.	Красноармійським РВ НКВС
Крайчинський Мар'ян Павлович	1893	м. Верба	08.04.1940 р.	Вербським РВ НКВС
Красун Мар'ян Томашевич	1911	с. Петреков	08.04.1940 р.	Дубенським РВ НКВС
Горошенко Захарій Федорович	1899	м. Пінск	08.04.1940 р.	Дубенським РВ НКВС
Камінський Станіслав Якович	1891	с. Петрівка	08.04.1940 р.	Станіславським РВ НКВС
Гловацький Франц Деонісович	1897	м. Бердичів	09.04.1940 р.	Здолбунівським РВ НКВС
Кукурудза Гаврило Іванович	1900	кол. Волиця-Уханська	10.04.1940 р.	Козинським РВ НКВС
Гловацький Вацлав Станіславович	1900	с. Ухня	10.04.1940 р.	Острозьким РВ НКВС
Войтасинський Генріх Михайлович	1907	с. Межерич	квітень 1940 р.	Межерічським РВ НКВС
Мазур Володимир Самуїлович	1908	м. Самостріли Межирічеського р-ну	16.04.1940 р.	Дубенським РВ НКВС
Атамчук Степан Павлович	1899		28.04.1940 р.	Клеванським РВ НКВС Рівненської обл.
Кут Владислав Михайлович	1899	м. Бучач		повітовим відділом НКВС
Врублевський Олександр Станіславович	1892	м. Жарковець		Рівненським повітовим відділом НКВС

Найбільше осіб, чиї прізвища були внесені до звітів, була заарештована повітовими і районними відділами НКВС у грудні 1939 р. і квітні 1940 р. Серед них з поліцейського керівництва

були комісар поліції Мар'ян Павлович Штаб³, комендант поліції Станіслав Якович Камінський⁴. Вартовим названий арештований Дубенським РВ НКВС 05.10.1939 р. Михайло Миколайович Козакевич, 1909 р.н., уродженець м. Седлець⁵.

Таблиця 4

Колишні офіцери

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
1	2	3	4	5
Забава Ян			09.12.1939 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Худерський Тадеуш Олександрович	1897	с. Полониця Перемишлянського повіту	09.12.1939 р.	Заліщинським повітовим відділом НКВС по Тернопільській обл.
Корчинський Ян Шимонович	1899	с. Фердинандово	09.12.1939 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Кучинський Казимир Іванович	1884	с. Сували	09.12.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Гжибовський Антін Олександрович	1897	Кам'янець-Подільський повіт	17.12.1939 р.	Здолбунівським повітовим відділом НКВС
Ташка Михайло Адольфович	1906	с. Петрово Остролянського повіту	20.12.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Завіла Станіслав Янович	1898	м. Адрехов	26.12.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Урбанський Станіслав Тадеушович	1904	с. Сідлець Люблінського повіту	31.12.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.

³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 897, арк. 142.

⁴ Там само, арк. 147.

⁵ Там само, арк. 146.

1	2	3	4	5
Даачинський Євгеній Іванович	1895	Краківське воєводство	грудень 1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Малишевський Владислав Корнилович	1890	м. Стенок Волинської губернії	04.01.1940 р.	Здолбунівським відділом НКВС
Крук Каспер Іванович	1906	м. Підкамень Бродівського р-ну	13.01.1940 р.	Здолбунівським повітовим відділом НКВС
Скrentкович Віктор Юзефович	1911	м. Теревовль	січень 1940 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Книгинський Йосип Йосипович	1912		07.02.1940 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Котляр Лейзер Самоїлович	1897	м. Толете	19.02.1940 р.	Заліщинським РВ НКВС по Тернопільській обл.
Вечерек Йосип Войцехович	1891	м. Познань	04.04.1940 р.	Сарнинським РВ НКВС
Вашинський Валер'ян Іванович	1899	м. Київ	08.04.1940 р.	Здолбунівським РВ НКВС
Врона Зигмунд Казимирович	1998	м. Дубно	08.04.1940 р.	Дубенським РВ НКВС
Воєводський Мар'ян Рудольфович	1894	м. Вільно	08.04.1940 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Гільденбранд Владислав Самуїлович	1900	м. Варшава	08.04.1940 р.	Здолбунівським повітовим відділом НКВС
Голубович Володимир Денисович	1889	м. Вінниця	10.04.1940 р.	Людвипольським РВ НКВС
Бездек Михайло Касперович	1889	с. Гостин Познанського воєводства	10.04.1940 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Бехер Леон Самуїлович	1898	м. Рівне	квітень 1940 р.	УНКВС по Рівненській обл.

Й. Вечерек був заарештований не лише як офіцер колишньої польської армії, а і як комендант повітової організації «Стрільці»⁶. Вказані військові звання двох офіцерів: Т. Худерська — капітан⁷, та М. Ташка — капітан і ксьондз⁸.

Отримуємо інформацію про трьох осіб з представників судових органів і прокуратури: Грабовський Ян Едмундович, 1897 р.н., уродженець м. Субца Слуцького повіту, заарештований 31.12.1939 р. слідчою частиною УНКВС по Рівненській обл. як суддя⁹, Штеермарк Владислав Якович, 1904 р.н., уродженець м. Ростов-на-Дону, арештований 5.11.1939 р. слідчою частиною УНКВС по Рівненській обл. як працівника прокуратури¹⁰, Мільчановський Станіслав Йосипович, 1904 р.н., уродженець м. Сколе Станіславської обл., арештований 5.11.1939 р. опервідділом НКВС по Рівненській обл., як працівник прокуратури¹¹.

Таблиця 5

Працівники в'язниць

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народ- ження	Місце народження	Дата арешту	Посада	Ким заарештований
1	2	3	4	5	6
Майхерчак Станіслав Янович	1890	с. Щепово Познанського повіту	17.11.193 р.	начальник в'язниці в м. Острог	начальником оперативної че- кістської групи Здолбунівського повіту в м. Острог
Краєвський Олександр Казимирович	1890	м. Пляк	грудень 1939 р.	начальник в'язниці	Бережанським РВ НКВС

⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 897, арк. 141.

⁷ Там само, арк. 141.

⁸ Там само, арк. 147.

⁹ Там само, арк. 156.

¹⁰ Там само, арк. 142.

¹¹ Там само, арк. 143.

1	2	3	4	5	6
Грибусь Станіслав Войцехович	1898	Квяроновиця	08.04.1940 р.	наглядач	Дубенським РВ НКВС
Кучинський Теofil Флоріанович	1894	с. Дорманка	09.04.1940 р.	співро- бітник	НКВС по Рівненській обл.

Агентура, яка знищувалася НКВС, згідно наявних даних, розподілена на три категорії: агента II відділу Головного штабу польської армії (вдалося виявити 4 осіб), агенти польських розвідувальних органів (4 особи), агенти польської поліції (17 осіб).

Таблиця 6

Агенти II відділу Головного штабу польської армії

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
Маркевич Олександр Васильович	1908	м. Дубно Волинської губернії	01.10.1939 р.	оперативною груповою НКВС УСРС в м. Дубно
Войтович Павлович Ольгард Францевич	1896	с. Турковичі	13.12.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Бейлаш Герман Артемович	1898	с. Люхча Рівненської обл.	08.04.1940 р.	уповноваженим Сарнинським РВ НКВС
Кожневський Йосип Іванович	1877	с. Белкарев	03.10.1939 р.	Дубенським РВ НКВС

Таблиця 7

Агенти польських розвідувальних органів

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
Белаус Войцех Павлович	1900	с. Стойло Острогського р-ну	01.04.1939 р.	Острозьким РВ НКВС
Вайс Владислав Францевич	1890	м. Тарнів Краківського воєводства	23.10.1939 р.	Острозьким РВ НКВС
Кожневський Францишек Шимонович	1898	Корецький р-н	09.04.1940 р.	Корецьким РВ НКВС
Годзішевський Стефан Онуфрійович	1894	Томашев	26.10.1939 р.	Острозьким РВ НКВС

Таблиця 8

Агенти польської поліції

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
1	2	3	4	5
Вишкалюк Антін Тимофійович	1915	с. Вовничі	24.09.1939 р.	Дубенським РВ НКВС УСРС
Бернадський Степан Степанович	1876	м. Домбровця	22.11.1939 р.	Сарнинським РВ НКВС
Кац Іцко-Абрам Михайлович	1904	м. Моравиця Дубновського р-ну	01.10.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Кальтенберг Володимир Андронович	1888	м. Рівне	листопад 1939 р.	Рівненським РВ НКВС
Кострубец Віктор Казимирович	1899	с. Цветуша Люблінського воєводства	01.10.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.

1	2	3	4	5
Кіселев Миколай Іванович	1908	м. Острог	18.09.1939 р.	Острозьким РВ НКВС
Кратохвильовн Анеля Тадеушевна	1922	м. Рівно	01.12.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Грабовський Цезар Фабіянович	1911	с. Брице	грудень 1939 р.	УНКВС
Горейчук Захар Мойсейович	1887	с. Вельбовно Острозького р-ну	19.09.1939 р.	Острозьким РВ НКВС
Веремчук Петро Андрійович	1899	с. Кухацьке	11.04.1940 р.	Морегновським РВ НКВС
Грейнер Володимир Ілларіонович	1887	с. Озерце	31.03.1939 р.	Радаловським РВ НКВС
Голуб Степан Корнілович	1914	м. Здолбунів	09.10.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Гнитецький Федос Лаврентійович	1912	с. Перекладовичі	24.09.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Лившиц Іцко Лейзерович	1909	м. Сарни	25.12.1939 р.	Сарнинським РВ НКВС
Калиній Василь Мар'янович	1902	с. Содоверино	10.01.1939 р.	
Вашишин Григорій Петрович	1909	Антошин(?)	09.04.1940 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Кучинец Іван Григорович	1899	с. Оборів	10.04.1940 р.	Рівненським РВ НКВС

Згаданий вище В. Калиній був репресований як агент польської поліції і як член ОУН¹². У списку було 5 заарештованих, виділених в категорію «провокатор».

¹² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 897, арк. 149.

Таблиця 9

«Провокатори»

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
Шелига Любов Яківна	1913	с. Русивель Рівненського повіту	11.11.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Вакс Перець Янкелевич	1912	м. Сарни	03.04.1940 р.	Сарнинським РВ НКВС
Биненда Болеслав Йосиф Войцехович	1915	Могилевський повіт	21.09.1939 р.	Дубнівським РВ НКВС
Братарчук Василь Яремович	1907		03.10.1939 р.	Дубенським повітовим відділом НКВС
Гурський Йосип Михайлович	1901	Любінський повіт	31.12.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.

До категорії «шпигуни» потрапив Постемський Казимир-Адам Миколайович, 1907 р.н., уродженець м. Копичинці, заарештований у грудні 1940 р. УНКВС по Тернопільській області. Також було 10 «перебіжчиків».

Таблиця 10

Перебіжчики

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
1	2	3	4	5
Виноградський Альфонс Антонович	1903	Шепетівський р-н	10.04.1940 р.	Красноармійським РВ НКВС

1	2	3	4	5
Водянов Борис Мизайлович	1877	Н.-Миколаївський р-н	20.11.1939 р.	Острозьким РВ НКВС
Козловський Октавіл Болеславович	1906	с. Борисівка Плутинянського р-ну	26.10.1939	Острозьким РВ НКВС
Криницький Іван Матвійович	1884	Острозький р-н	10.04.1940 р.	Мизоческим РВ НКВС
Кубишин Іван Войцехович	1911	с. Жучковці Проскурівського округу	09.10.1939 р.	Дубенським повітовим відділом НКВС
Глуховський Апполоній Петрович	1910	с. Свободка	26.09.1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Дубинський Антон Феліксович				Заліщинським РВ НКВС по Тернопільській обл.
Вайсман Соломон Шапсович	1921	м. Тернопіль	17.02.1940 р.	НКВС по Тернопільській обл.
Андрієвський Цезар Станіславович	1906	с. Середня	грудень 1939 р.	Дубенським РВ НКВС
Годлинський Болеслав Олександрович	1897	м. Могилів	10.04.1940 р.	Здолбунівським РВ НКВС

Крім перерахованих вище, у справі сприяння переходу кордону був репресований Роман Станіславович Крамер, 1875 р.н., заарештований 25.12.1940 р. Борщевським РВ НКВС¹³.

Серед репресованих діячів політичних організацій є згадка про членів ОЗОН, «Стрільці», ОУН, УНДО, ВУО.

¹³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 897, арк. 153.

Таблиця 11

ОЗОН

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
Савінський Петро Йосипович, член ОЗОН, член партії «Стрільці»	1901	м. Микулинці Тернопільської обл.	05.04.1940 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Івашкевич Володимир Гнатович	1874	м. Одеса	23.12.1939 р.	Здолбунівським РВ НКВС
Воронич Іван Антонович, член партії «Стрільці»	1911	с. Сенлувичі	10.14.1940 р.	Рівненським РВ НКВС
Вольський Тадеуш Феліксович	1897	Бендикс	08.04.1940 р.	Острозьким РВ НКВС
Лашевський Ян-Альберт Людвігович	1901	м. Ранчинцка	31.12.1939 р.	УНКВС по Рівненській обл.
Лесовський Адам Михайлович	1907	м. Мости	січень 1940 р.	Теребовлянським РВ НКВС по Тернопільській обл.
Брилинський Болеслав Владиславович, член партії «Стрільці»	1898	с. Кліндувка	02.11.1939 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Аншчак Йосип Антонович	1898	м. Мізочь	05.03.1940 р.	Здолбунівським РВ НКВС
Белінський Антін Болеславович	1882	с. Сатановка	лютий 1940 р.	Новосільським РВ НКВС Тернопільської обл.

Таблиця 12

ОУН

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
Подоский Казимир Августович	1895	с. Ровна Львівського воєводства	09.12.1939 р.	УНЕВС по Тернопільській обл.
Демянчук Борис Прокопович	1915	м. Остріг	09.04.1940 р.	Острозьким РВ НКВС УРСР
Кацкович Михайло Васильович	1912	Долинський р-н	26.11.1939 р.	Долинським РВ НКВС по Станіславській обл.
Буділовський Йосиф Львович	1902	с. Божиково	січень 1940 р.	Підгаецьким повітовим відділом НКВС по Тернопільській обл.
Кукля Антін Андрійович	1900		05.04.1940 р.	УНКВС по Рівненській обл.

За агентурною розробкою «Друзі» (УНДО) УНКВС по Тернопільській області 16 листопада 1939 р. в м. Тернополі як керівник партії УНДО був заарештований заступник директора місцевого українського банку Остап Михайлович Сіак, 1879 р.н., уродженець с. Сухоріччя Львівської обл. Представник відомої сім'ї українських політиків, який ще у 1919 р. був делегатом парламенту ЗУНР. У справі проходило 42 колишніх членів УНДО.

Василь Іванович Гец, 1913 р.н., уродженець с. Арєцов Рівненського району був арештований 19.03.1940 р. Рівненським РВ НКВС як на керівник української націоналістичної організації «ВУО»¹⁴.

У списку є категорія власників, до яких включені землевласник, власник млина — круподерки, поміщики, власник воднотурбінного млина, керуючий помістям.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 897, арк. 150.

Таблиця 13

Власники

Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Місце народження	Дата арешту	Ким заарештований
Пікгольц Леон Мозилевич	1884	Скалатський р-н Тернопільської обл.	24.03.1940 р.	уповноваженим В.-Борновського РВ НКВС Тернопільської обл.
Бергер Лузер-Вольф Лейбович	1882	с. Любачевка	07.04.1940 р.	Красноармійським РВ НКВС
Бишлягер Станіслав Іванович	1890	Острозький р-н	07.10.1939 р.	Дубенським РВ НКВД
Ледоховський Олександр Михайлович	1880	Бужени	25.09.1939 р.	Дубенський повітовим відділом НКВС
Кузнец Фром Морткович	1881	с. Караєвичі	10.04.1940 р.	Рівненським РВ НКВС
Белімова Софія Петрівна	1886	с. Верба	10.04.1940 р.	Козинським РВ НКВС
Бабейчук Микита Степанович	1888		21.04.1940 р.	Морочновським РВ НКВС
Альбештат Шия Гершович	1887	м. Кроасноармійськ	07.04.1940 р.	Красноармійським РВ НКВС
Боварская Марія Михайлівна (Арнольд Ена Фрідріховна)	1890	м. Львів	25.12.1939 р.	УНКВС по Тернопільській обл.
Горпак Казимир Михайлович	1873	с. Цеброво	23.03.1940 р.	В.-Глубочицьким РВ НКВС

Як члена повстанської контрреволюційної організації 24.10.1939 р. Острозьким РВ НКВС було заарештовано Степана Францевича Коженевського, 1909 р.н., уродженця Познансь-

кого повіту¹⁵, як експлуататора і члена сіоністської організації — 07.04.1940 р. Красноармійський РВ НКВС Вассера Шлима Іоновича, 1888 р.н., уродженця м. Красноармійськ Рівненської області¹⁶. У список репресованих потрапив і заарештований 20.01.1940 р. Бахмацьким РВ НКВС колишній білогвардійський офіцер Борис Мартин Гнатович, 1897 р.н., уродженець с. Бозок¹⁷.

Луцьким УНКВС в результаті агентурної розробки «Патріоти» був виявлений «Комітет захисту польського уряду». Із 32-х заарештованих у справі у списку 3435 значаться під № 65/2-55 Вацлав Радомирович Сплава-Нейман, 1908 року народження, керівник організації, син дворянина, колишній керівник Луцької окружної молодіжної організації «Легіон млодих», який до арешту працював бухгалтером земського банку¹⁸. Під № 65/2-52 Вітольд Адольфович Мамчиц, 1897 р.н., комендант організації, колишній підпоручик польської армії, колишній член ОЗОН, службовець земського банку¹⁹. Під № 65/1-51 значиться Мелеч Михайлович Козлинський, 1907 р.н., колишній член «Легіону млодих», колишній чиновник, до арешту адміністратор колективу російських артистів²⁰. Під № 65/1-80 фіксується, мабуть, його дружина Альдона Максимільянівна Козлинська, 1908 р.н.²¹ Під № 65/1-69 стоїть прізвище Станіслава Романовича Големського, 1910 р.н., колишнього підпоручика польської армії, який працював у фінвідділі²². Під № 65/1-87 проходив Владислав

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 897, арк. 146.

¹⁶ Там само, арк. 151.

¹⁷ Там само, арк. 145.

¹⁸ Токарський В.В. Борьба радянских спецслужб из польским підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр. / В. В. Токарський // Режим доступу: <http://visnyk.com.ua/stattya/6520-borotbaradjanskih-spetssluzhb-iz-polskim-pidpilljam-u-zahidnih-oblastjah-ukrayini-v-1939-1941-rr.html>

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

Іванович Петлицький, 1905 р.н., власник квартири на якій проходили зібрання «Комітету захисту польського уряду»²³. Під № 65/1-85 Станіслав Владиславович Вуйцик, 1921 р.н., гімназист, син офіцера польської армії, який емігрував до Франції²⁴.

Дослідження біографій усіх репресованих допоможе в характеристиці тих ідентичностей, які склали український соціум 1930–1950 рр. минулого століття, і оприлюднення закритих раніше матеріалів важливе як для наукового осмислення того періоду, так і для впливу на колективну пам'ять.

Владимир КРИВОШЕЯ, Олеся ОНИШКО. Украинский катынский список: национальная и социальная составляющие

Освещаются вопросы репрессий против бывших польских граждан на территории УССР в условиях второй мировой войны в частности, анализируется список репрессированных в 1940 г.

Ключевые слова: катынский список, репрессии, польские граждане.

Vladimir KRYVOSEJA, Lesa ONYSHKO. Ukrainian Katyn list: national and social components

It is illuminated questions of repressions against the former Polish citizens on the territory of Ukraine in the conditions of the second world war, in particular it is analyzed a list of subjected to repression in 1940.

Key words: katynska list, repressions, Polish citizens.

²³ Токарський В.В. Борьба радянских спецслужб из польским підпіллям у західних областях України в 1939–1941 рр.

²⁴ Там само.

У. «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» ТА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТВОРЧОЇ ЕЛІТИ

*Руслана МАНЬКОВСЬКА **

Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.)

У статті висвітлюється діяльність музеїв у період «Великого терору». Політичні репресії розглядаються як засіб перетворення музеїв у центри ідеологічної пропаганди, аналізується процес деформації діяльності музеїв, їх науково-дослідної, експозиційної та фондової роботи в роки сталінського режиму, розповідається про долі музейників, які постраждали від масових репресій.

Ключові слова: політичні репресії, музеї, ідеологічний тиск, деформація діяльності.

1937–1938 рр. увійшли в історію України як період «Великого терору», що зачепив усі сфери соціального, економічного, політичного, духовного життя суспільства. Перші політичні процеси проти української інтелігенції почалися наприкінці 1920-х рр., означивши системний наступ на залишки творчої свободи в країні, влада встановлювала тотальний контроль над академічною наукою, освітніми установами, культурно-мистецькими закладами. Засобом такого контролю стали масові

репресії серед інтелектуальної частини суспільства. Не оминула ця злочинна ідеологія і музейництва, де шкала політичних репресій збігається з хвилями арештів серед української інтелігенції. Тоталітарний режим, застосовуючи різноманітні методи масових репресій, планомірно проводив політику перетворення музейних установ в ідеологічну зброю влади.

У 1930-ті рр., як наслідок деформаційних тенденцій у суспільних науках, відбувалося посилення ідеологічного тиску та адміністрування в музейній галузі. Політичні лідери брали її під жорсткий контроль: Укрнаука керувала музейними закладами, Укрполітосвіта, що відала агітаційною і пропагандистською роботою, нав'язувала їм політичну роботу з населенням. Музеї поступово набувають ознак соціальних інститутів, стають політосвітніми установами. Масова пропаганда стає головною, а науково-дослідна і фондова робота музеїв відходить на другий план.

Перебудова діяльності музеїв за вимогами нових ідеологічних догм потребувала, звісно і відповідних змін у складі керівництва і наукових працівників. Йшлося про таких фахівців, які змогли б здійснити «соціалістичну реконструкцію» музеїв, причому освіченість, досвід, інтелектуальний рівень перестали бути критеріями професіоналізму, а соціальне походження і партійна приналежність були головним фактором при вирішенні кадрового питання. Дії влади деформували основний зміст музею як науково-просвітницької установи, нівелювали його науково-дослідний потенціал, із музейних фондів вилучалися унікальні пам'ятки національної історико-культурної спадщини, у експозиційній роботі запанував схематизм і вульгарний соціологізм.

Репресивну спрямованість щодо музейної галузі мала постановою Раднаркому УРСР «Про музеї України» від 27 червня 1938 р., у якій йшлося про подальше очищення музеїв від класово ворожих елементів, підготовку нових кадрів та відновлення державного керівництва музеями. Державна політика була спрямована на те, щоб перетворити музеї в міцну ідеологічну зброю, політичний інструмент, з допомогою якого можна було б спотворити світогляд людей.

* Маньковська Руслана Вікторівна — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук.

Тоталітарна система, розглядаючи музеї як «склад мотлоху предметів та мотлоху людського», прагнула знищити музейників-професіоналів, замінюючи їх «політично-свідомими» кадрами. Всі посади в державних та місцевих музеях затверджувались Народним комісаріатом освіти УСРР. За опублікованою інформацією, до 1936 р. ідеологічних чисток зазнало не менше третини працівників центральних музеїв. Так, музейні установи, що підпорядковувалися Наркомосу, позбулися на середину 1930-х рр. приблизно кожного четвертого працівника¹, за період з 1929–1939 рр. наукові колективи майже повністю «оновилися». Апогею масові чистки досягли в 1937–1938 рр.: нищівних ударів зазнали всі музейні установи, в першу чергу, це стосувалося керівного складу і провідних наукових працівників. Під кампанію «боротьби з буржуазним націоналізмом» підпали директори музеїв, досвідчені музеєзнавці, багато з них були дискредитовані, зняті з роботи, заарештовані та страчені.

Напередодні свого дня народження, 8 травня 1938 р. отримав вищу міру покарання директор одного з найбільших на той час в Україні Бердичівського державного історико-культурного заповідника Т. М. Мовчанівський, хоч жодних доказів його нібито приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації виявлено не було.

Відомий вчений народився 9 травня 1899 р. на Уманщині, в родині священика. Досвід музейної роботи набував в Уманському окружному музеї під керівництвом відомого вченого П. П. Курінного, збирав фольклорно-етнографічний матеріал, проводив розкопки Білогородського могильника та поселення поблизу села Трипілля. Дослідивши склепи монастиря ордену Босих кармелітів в Бердичеві, він, щоб зберегти історичну пам'ятку XVI–XVIII ст. від знищення, запропонував розмістити в ньому музей. У 1926 р. його зусиллями такий соціально-історичний музей розпочав роботу. Т. М. Мовчанівський за п'ять років наполегливої праці розгорнув широкі археологічні дослідження, зокрема, городища Київської Русі в с. Райки, зібрав

¹ Юрєнева Т.Ю. Формирование кадров советских музейных работников. 1917–1941. – М., 1991. – С. 11.

колекцію з понад трьох тисяч книг, основу якої склали стародруки XVII–XVIII ст., зберіг родинні збірки відомих постатей краю — зокрема, Ганських-Ржевуцьких та генерала П. Оршевського. Після його звільнення в 1930 р. з посади директора музею-заповідника працював науковим співробітником Інституту матеріальної культури в Києві. Ім'я музейника на тривалий час було викреслено з історичної пам'яті українців. У 1971 р. його реабілітували, і лише на початку 1990-х рр. з'явилися перші публікації про дослідника².

Особи, які внаслідок «перебудови» приходили працювати в музей, здебільшого, не мали не тільки фахової освіти, а й відповідного стажу роботи. Наприклад, патріарха подільського краєзнавства, відомого музеєзнавця Ю. Й. Сіцінського ще у 1922 р. було усунено від завідування Кам'янець-Подільським історичним музеєм, а його наступником став студент першого семестру Кам'янецького сільськогосподарського інституту, не ознайомлений з музейною справою³. Натомість, відомого вченого Ю. Й. Сіцінського протягом 1930-х рр. двічі заарештовували, у 1937 р. він тяжко захворів і помер.

Своє обурення з приводу ставлення влади до музейників висловив музеєзнавець і археолог М. О. Макаренко у листі до професора Б. Є. Петрі, колеги із Швейцарії: «Роботу я вів не за гроші, ідея примушувала мене витратити всі мої сили. У 1925 р. оголошено гоніння на директорів музеїв Д. Яворницького, М. Рудинського, М. Біляшівського, С. Дложевського, В. Шугаєвського, на моє місце призначили комуніста, не зачепили тільки повітових музеїв»⁴.

Дослідницьку діяльність М. О. Макаренко розпочав в Ермітажі, працював завідувачем античним відділом, заступником головного охоронця. Навесні 1919 р. переїхав до Києва, працював викладачем у новоствореній Українській державній академії мистецтв, з 1921 р. — професором кафедри історії культури

² Захарчук Н. Нотатки з музейної справи в Бердичеві // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 246–252.

³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1158, арк. 18–18 зв.

⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61278, арк. 100, 168.

Інституту народної освіти, у 1930–1931 рр. — професором Одеського художнього інституту. У складі Софійської комісії та Археологічного комітету досліджував Софійський собор, пам'ятки Київської Русі, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, брав участь у археологічних розкопках Ольвії, Спасо-Преображенського собору в Чернігові, Крейдичанського комплексу поблизу Сум, Маріупольського могильника, Густинського монастиря (28 серпня 1927 р. там трагічно загинув його єдиний сімнадцятилітній син Орест). У 1920 р. М. О. Макаренка призначили директором Музею мистецтв ВУАН, заснованого на збірках українських меценатів Богдана та Варвари Ханенків. Він багато зробив для збереження і дослідження унікальної колекції. У 1921 р. було розшукано і повернуто в Україну переважну більшість вивезених коштовностей, видано перший музейний путівник. У 1924 р. музеєзнавця звільнили з посади директора, у 1934 р. його заарештували за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору.

За сфабрикованою кримінальною справою він себе винним не визнав. За вироком від 23 травня 1934 р. М. О. Макаренко був висланий на 3 роки до Казані, де викладав у художньому технікумі, брав участь у реставрації Петропавлівського собору, був консультантом Центрального музею. У 1936 р. професора вдруге засудили на 3 роки і відправили у виправно-трудова табори до Томська, у 1937 р. постановою «трійки» він був засуджений до розстрілу, і 4 січня 1938 р. вирок було виконано. У 1966 р. вченого реабілітували, а в Києві, на брамі відбудованого в роки незалежності України Михайлівського Золотоверхого собору встановлено бронзове погруддя видатного музеєзнавця⁵.

⁵ Білодід О.І. Про Макаренка // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 121–131, Граб В.І. Дело Н. Е. Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. – Суми; Ромни, 1990. – С. 30–31, Звагельський В.Б. Невтомний у праці // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 161–167; Макаренко Д. Шлях до храму. – К., 2006. – 128 с.

За звинуваченнями в проведенні контрреволюційної діяльності в галузі музейництва постраждали голова музейної секції Укрнауки В. Дубровський (засуджений у 1934 р. до ув'язнення в таборах, де знаходився до 1939 р., у 1942 р. емігрував до Німеччини, помер в 1966 р.⁶), директор Археологічного музею Харківського університету О. Федоровський (18 серпня 1939 р. помер від тяжкої хвороби⁷), директор музею українського мистецтва С. Таранущенко, директор музею Слобідської України П. Ковалівський. У «буржуазному націоналізмі» був звинувачений засновник і директор Вінницького краєзнавчого музею Г. В. Брілінг. Розбудовуючи музей у Вінниці, дослідник зібрав понад 2 тис. археологічних пам'яток, етнографічна колекція нараховувала 3426 предметів, твори образотворчого мистецтва склали 652 одиниці музейного зберігання. Після другого арешту в 1940 р. 73-річного музейника відправили до таборів, його архів і рукописи знищили⁸. У 1937 р. заарештували вдруге засновника Тульчинського музею (1927 р.), етнографа І. Ч. Зборовського, який загинув на засланні. Його зусиллями постав музей у Бершаді (1918 р.), реставровано будинок декабриста П. І. Пестеля, за рекомендаціями відомого музеєзнавця М. Ф. Біляшівського вчений проводив фольклорно-етнографічне дослідження Поділля⁹. Змушені були полишити улюблену справу керівники музеїв: Остерського — А. Розанов, Сосницького — Ю. Виноградський, Прилуцького — В. Маслов. У 1935 р. звільнили з посади директора Черкаського музею одного із його засновників Д. П. Бочкова. У листопаді 1937 р. у заповіднику «Могила Т. Г. Шев-

⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61278, арк. 149.

⁷ Маньковська Р.В. О. С. Федоровський та його вклад в пам'яткоохорону та музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події і факти. 36. ст. – К., 1996. – С. 57–69.

⁸ Кот С.І. Дослідник Подільської старовини // Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.). – К., 1991 р. – С. 191–198; Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 98–99.

⁹ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: історіографія, біобібліографія, матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 216.

ченка» у Каневі за сфальсифікованою справою про «українську контрреволюційну націоналістичну організацію» були засуджені до виправно-трудоих таборів директор М. С. Стретович, бухгалтер Д. Д. Стремецький, у 1938 р. до вищої міри покарання — екскурсовод С. Дерева та інженер К. Дукальський¹⁰.

У жовтні 1936 р. почалася нова хвиля політичних репресій у Криму, а вже у першій половині 1937 р. на півострові арешти охопили сотні представників наукової інтелігенції. Як засвідчував начальник НКВС Криму Т. Лордкіпанідзе, за період з 1935 р. до травня 1937 р. на півострові було ліквідовано 25 шпигунських, контрреволюційних і терористичних груп з кількістю звинувачуваних 500 осіб. Із чотирьох тисяч судових справ періоду «Великого терору» близько двох третин завершувались смертним вироком або 10 роками виправно-трудоих таборів¹¹. Музейних працівників каральні органи теж не залишили поза увагою. 14 липня 1937 р. у газеті «Красный Крым» вийшла стаття співробітника центрального музею Кримської АРСР О. Вербова з критичною оцінкою діяльності музейних працівників Херсонесу, Державного палацу-музею тюрксько-татарської культури у Бахчисараї, та Центрального музею Криму: «Характерным и общим для всех этих музеев это то, что они являются местом средоточения вредительской работы чуждых и враждебных элементов: всех этих Шаньгиных, Тахтаевых, Дашевских, Советовых, Филиновых, Эрнстов и Полкановых». Винуватцями промахів у музейній справі також називались інспектор із музейних справ Яжбина та керівник політпросвіту управління Наркомату освіти Кримської АРСР Амелічев.

У Грузії органи НКВС розшукали відомого українського музейника У. А. Боданінського, який у Тбілісі працював декоратором. Перед цим його звільнили з посади директора Держав-

¹⁰ Мельниченко В.М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. – Черкаси, 2010. – С. 33–34.

¹¹ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). – Симферополь, 2003. – С. 67; Непомнящий А. Профессор Николай Эрнст: страницы крымского краеведения. – К., 2012. – С. 312–313.

ного палацу-музею тюрксько-татарської культури в Бахчисараї. Понад півтора року провів у слідчій камері директор Алупкінського музею Я. П. Бірзгал, якого заарештували у січні 1938 р. нібито за участь у контрреволюційній латвійській організації. Згодом порушену кримінальну справу призупинили і музейника звільнили з-під варті з формулюванням «слідством не здобуто достатньо відомостей для передачі Бірзгала до суду»¹².

15 лютого 1938 р. у «контрреволюційній пропаганді» звинуватили відомого вченого, засновника і першого директора Центрального музею Тавриди, голову Таврійського товариства історії, археології і етнографії, першого завідувача Академічної бібліотеки Таврійського університету, організатора Центрального архіву Криму, професора Кримського університету М. Л. Ернста (брата авторитетного мистецтвознавця і музеєзнавця Ф. Л. Ернста, заарештованого у 1933 р., 28 жовтня 1942 р. — розстріляного¹³). Не витримавши допитів і фізичних мук, М. Л. Ернст визнав себе «агентом німецької розвідки»¹⁴. Покарання вісім років виправних таборів вчений відбував в Унжинському таборі, але після закінчення терміну, 14 вересня 1949 р. був вдруге засуджений на п'ять років виправних таборів в Озерлазі Іркутської області. Пройшовши жакливі випробування сталінськими таборами, М. Л. Ернст у 1953 р. був амністований та 20 березня 1956 р., в день від'їзду до Криму, помер від інфаркту.

Політичні репресії у музейній галузі, спрямовані, передусім, проти директорів та фахівців з великим досвідом музейної роботи, створили умови для перетворення музеїв у ідеологічні установи, метою яких було викоренити науково-пошуковий зміст закладів, позбутися тієї частини музейних колекцій, яка свідчила про самобутню історію та культуру українського на-

¹² Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Вказ. праця. – С. 82, 84–85.

¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62089, арк. 3–9; спр. 58204, арк. 84–85.

¹⁴ Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 256–258; Непомнящий А. Профессор Николай Эрнст. – С. 349–353.

роду. Зійшов нанівець науково-дослідний напрям діяльності музеїв, науковий персонал замінювали людьми, «відданими справі соціалістичного будівництва»¹⁵.

У Дніпропетровському історичному музеї, який у місцевій пресі цькували як «кублo націоналістичної контрреволюційної роботи в Україні», а його дослідження історичного минулого краю — вигадкою: «Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції»¹⁶. У 1934 р. із сімнадцяти працівників залишилось двоє: прибиральниця і доглядачка, всі інші були репресовані. Серед них: В. Кравченко, Я. Ходак, Садовий, В. Греков, А. Добровольський, П. Козар, М. Філянський, І. Мартенс, П. Смолич, Т. Кіранів, В. Грінченко, К. Болтенко та інші¹⁷.

У 1933 р. звільнили з посади директора музею, видатного дослідника Д. І. Яворницького, який протягом трьох десятиріч беззмінно очолював цей всесвітньо відомий культурний та науковий осередок. Академіка звинуватили у зв'язках з «українським націоналістичним підпіллям», «закордонними контрреволюціонерами» (до таких потрапив і видатний художник І. Репін, який проживав у Фінляндії, а свого часу зобразив Д. Яворницького в образі писаря на відомій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану»), обзивали музейника «фашистом», який, мовляв, «ненавидить радянську владу»¹⁸.

Для Д. Яворницького музей завжди був сенсом його життя. У листі до директора Херсонського музею В. Гошкевича він називає музей «душею і серцем предків», «храмом, до якого вхо-

¹⁵ Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок // Безвірник. – 1934. – № 10. – С. 32–34.

¹⁶ Горб А. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди // Зоря. – 1933. – 27 серпня.

¹⁷ Бекетова В.М. Музей — це доля: історія музею в життєписах його працівників // Видатні особистості. Музейна персоналістика. Вип.11 – Дніпропетровськ, 2008. – С. 69.

¹⁸ Ченцов В. «Ідеолог українського націоналізму». – Відроджена пам'ять. Книга нарисів. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 115.

дять з глибокою повагою і палкою любов'ю до минулих поколінь», щоб вчитись у них. Події 1933 р. були для нього трагедією, згодом він зізнався, що ледве не закінчив життя у глибині дніпрових порогів¹⁹.

Великі надії щодо наукових досліджень краю покладав учений на свого аспіранта П. Є. Матвієвського, якого помітив серед студентів історичного факультету і залучив до музейної справи. Молодий дослідник брав участь в археологічних та наукових експедиціях з вивчення території будівництва Дніпрогесу та узбережжя Дніпра, опікувався науково-організаційними справами музею. На початку 1930-х рр. працював заступником директора міського Державного історичного музею ім. Г. Сковороди в Харкові. У 1937 р. його заарештували і засудили до 10 років таборів, покарання відбував у Хабаровському краю. Завдячуючи клопотанням дружини, П. Є. Матвієвський повернувся через два роки в Україну, у 1940 р. працював у Полтавському історичному музеї, згодом виїхав з України до Оренбурга, де став професором Оренбурзького педагогічного університету. В одному з листів до свого друга І. Шаповала він поділився пережитим: «можливо, за традицією 30–40-х рр., я занадто переляканий і надто обережний...», радив товаришеві бути стриманим у висловлюваннях. Помер 3 березня 1993 р. в Оренбурзі²⁰.

Ще один учень Д. Яворницького — П. А. Козар, завідувач історико-археологічним відділом музею, досліджував історію лоцманів дніпровських порогів, у 1929 р. захистив музеєзнавчу наукову роботу «Краєвий музей та його завдання». У 1930-х рр. його заарештовували тричі. За спогадами сина — серед звинувачень значилося «вживання української мови вдома».

У роки нацистської окупації музейник працював обласним комісаром освіти, очолював історичний музей та кафедру іс-

¹⁹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 47, 66.

²⁰ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 34–35; Трембіцький А.М. До історії співпраці Євфимія Сіцинського з Павлом Матвіємським (за матеріалами епістолярної спадщини) // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 175–181.

торії України відкритого 26 вересня 1942 р. Дніпропетровського університету, проводив археологічні дослідження Дніпра. 24 квітня 1944 р., при переїзді на Захід, П. А. Козар помер від тяжкої хвороби у польському місті Радом²¹.

Трагічно позначилися репресії на долі відомого дослідника Поділля, археолога та історика І. О. Шиповича, який опублікував низку наукових праць про історію Брацлавщини, проводив археологічні розкопки, зокрема, віднайшов Сабарівське слов'янське городище, тісно співпрацював з Кабінетом виучування Поділля, Вінницьким краєзнавчим музеєм, історичним музеєм у Кам'янець-Подільському, до яких передав цінні колекції із археологічних експедицій. У 1932 р., «за контрреволюційну пропаганду», він був репресований, у віці 75 років відправлений до Сибіру, після відбування покарання повернувся у Вінницю, де у 1936 р. помер²².

Драматичні події спіткали відомого музеєзнавця Ф. А. Козубовського. Народився він у 1895 р. на Поліссі. У 1924 р. очолив Коростенський окружний краєзнавчий музей, розгорнув наукові дослідження установи, успішно проводив археологічне вивчення краю. Згодом його призначили на посаду директора Інституту матеріальної культури АН УРСР, наприкінці квітня 1936 р. заарештували. Під час допитів він своєї вини не визнав. І тільки можна здогадуватися, що довелося винести Ф. А. Козубовському, якщо, вже перебуваючи в Лук'янівській психіатричній лікарні, він звертався до лікарів з проханням отруїти його. 2 вересня 1938 р. його розстріляли²³.

Нелегкою склалася доля дослідниці Є. Ю. Спаської. Народилася вона у 1892 р. в Ніжині, в сім'ї священика. У 1914 р. закінчила Московські вищі жіночі курси, історично-філософський факультет. Потім проживала в Криму, доглядала хворого брата. До Києва переїхала в 1923 р., згодом стала вільним слухачем семінарів в Археологічному інституті, де читали лекції відо-

²¹ Портнов А. Вказ. праця. – С. 20, 30–31.

²² Баженов Л.В. Вказ. праця. – С. 400.

²³ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 8; ф. 263, оп. 1, спр. 47912, арк. 2–205.

мі вчені Д. М. Щербаківський, О. С. Гіляров, Ф. Л. Ернст. Працювала в Сільськогосподарському музеї, розгорнутому в Маріїнському палаці, проводила етнографічні дослідження, опублікувала низку наукових розвідок. У березні 1934 р. Є. Ю. Спаську заарештували. Покарання відбувала в м. Уральську з дворічним сином та трьома дітьми свого чоловіка. Після ув'язнення її направили до Саратова, потім до Семипалатинська. Незважаючи на всі труднощі та слабе здоров'я (інвалід II групи), Є. Ю. Спаська працювала, виховувала дітей. У 1947 р. їй було відмовлено у знятті судимості. Реабілітована у 1989 р. посмертно²⁴.

Заперечення наукової роботи музеїв, політичний тиск адміністративної системи підірвав музейну функцію документальності, формування повноцінних колекцій пам'яток історії і культури, деформував саму суть музейної роботи. З колекцій вилучались оригінали і підмінялись ідеологічними символами. Намагання побудувати «марксистську експозицію» через відображення історії класової боротьби, помножене на вульгарно-соціологічні погляди, завдали серйозної шкоди музейній справі. Цьому підпорядковувалась фондова робота закладів, такий спосіб комплектування фондів призвів до того, що в музейних збірках осідали речі, документи, які відображали не історію народу, а економічну, політичну, соціальну сферу «соціалістичного» життя. Впав престиж музею як культурного закладу, збиральницька та науково-дослідна робота занепала. Все обмежувалося загальним схематичним підходом, підмінювалося універсальними тематико-експозиційними планами і збиранням не автентичних музейних експонатів, а тогочасних багатотиражних видань, плакатів, схем, малюнків тощо. Музей втрачав фахівців високого ґатунку, людей, зацікавлених у збереженні і дослідженні національної спадщини.

Музейників, які не погоджувалися з такою політикою і протидіяли знищенню основних музейних фондів, оголошували «ворогами народу». Командно-адміністративний тиск на музейних працівників переходив у репресії за сфабрикованими звинуваченнями. У Києві гострій критиці були піддані співро-

²⁴ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 1, спр. 445, арк. 8.

бітники Всеукраїнського історичного музею, музею мистецтв ВУАН, археологічного, театрального музеїв ВУАН, етнографічного, музею діячів науки та мистецтва. Їх звинувачували у «фальсифікації» марксизму, а музейні колекції оголошувались пропагандою «попівщини і алілуйства». Наполеглива праця музейників, які протягом багатьох десятиліть збирали унікальні пам'ятки духовної спадщини і формували музейні колекції, перекреслювалась, музейні збірні знищувались.

Трагічна доля спіткала видатного українського музейника П. П. Потоцького та його колекцію. Народився він 12 грудня 1857 р. на Полтавщині, служив генералом у царській армії, був відзначений орденами за участь у турецькій, японській, першій світовій війнах. Впродовж сорока років збирав унікальну колекцію пам'яток, яку 1926 р. передав у дарунок Україні, а у червні 1927 р. її перевезено в семи вагонах до Києва, загальна вага безцінного скарбу склала 38 тонн. Розмістили колекцію у Музейному містечку на території Києво-Печерської Лаври, неподалік від Троїцької надбрамної церкви як «Музей України. Збірка П. Потоцького». До культурного надбання України вплилися твори художнього мистецтва — 15 тис. гравюр, літографій, 3 тис. картин; бібліотека — одна з найвидатніших в українському бібліофілстві — нараховувала до 17 тис. томів рідкісних книг XVII–IX ст. У серпні 1938 р. 80-річного П. П. Потоцького заарештували. Після жорстоких допитів він помер під брамою Лук'янівської в'язниці, дружину і її сестру розстріляли, онук потрапив до «Воркутлагу». Цілісність колекції не була збережена, фонди музею розпорошені, значна частина їх зникла²⁵.

У роки «Великого терору» влада знищувала тих, кого тримала на прицілі ще з початку 1930-х рр. У грудні 1937 р., пройшовши з 1933 р. через тюрми Казахстану та Узбекистану, був розстріляний видатний музеєзнавець та мистецтвознавець Ф. І. Шміт²⁶. У 1938 р., після розгрому Кабінету антропології

²⁵ Білокінь С. Музей України. Збірка П. Потоцького: доба, середовище, загибель. – К., 2002. – 251 с.

²⁶ Нестуля О.О. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 51.

ім. Федора Вовка, були розстріляні співробітники музею Л. Шульгіна і Н. Загледа²⁷.

На Черкащині у 1935 р. отримала новий вирок — три роки виправно-трудоих таборів, організатор краєзнавчого музею (1920 р.) та засновниця художньої школи ім. Тараса Шевченка у Звенигородці С. М. Терещенко. Її подвижницьку працю із дослідження етнографії, фольклористики, краєзнавства, народного мистецтва високо цінував академік А. Кримський. Дослідниця, відбувши покарання «за участь в контрреволюційній організації «Спілка Визволення України», була заарештована вдруге, а після закінчення терміну, справу було переглянуто і на неї чекало нове заслання. У 1941 р. С. М. Терещенко перевели до Джамбула у Казахстані, де вона не полишала улюбленої справи, відвідала невідомі місця Т. Г. Шевченка, записала спогади про нього, передала через брата до Звенигородського музею скриньку зі східною різьбою, яку, за переказами, козаки подарували Т. Г. Шевченку, збагативши тим самим музейну збірку унікальною пам'яткою. Під час війни С. М. Терещенко повернулася до Звенигородки, у 1948 р. померла. У 1973 р. судові рішення щодо неї були скасовані за відсутністю складу злочину²⁸.

До вищої міри покарання був засуджений 4 грудня 1937 р. працівник Уманського краєзнавчого музею М. І. Метельський. Краєзнавчий музей в Умані вже у роки «хрущовської відлиги» очолив дослідник рідного краю Г. Ю. Храбан, якого у 1938 р. на посаді завідувача Уманським районним відділом освіти необгрунтовано репресували²⁹. У Чорнобаївському районі у с. Лихоліти, велику пошукову роботу проводив вчитель історії П. В. Авраменко: залучав учнів до археологічних розкопок та краєзнавчих досліджень, створив у школі історико-археологічний музей.

²⁷ Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. Ч. I–III. – К., 2006. – С. 185–187.

²⁸ Мазуренко О.С. Из слідчо-кримінальної справи № 370 Софії Терещенко // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 244–248.

²⁹ Мельниченко В.М. Вказ. праця. – С. 36.

У 1937 р. як «ворог народу» потрапив до в'язниці, де помер у 1938 р., його краєзнавчий архів знищили працівники НКВС³⁰.

Репресії були інструментом деформації діяльності музеїв, змісту їх науково-дослідної, збиральницької роботи, призводили до згортання тематики досліджень, а натомість — утвердження марксистсько-ленінської методології в музейній практиці. Робота музеїв обмежувалася вивченням місцевого господарства, недалеких революційним минулим, завданнями соціалістичного будівництва. Показовими щодо цього стали обставини у Житомирі, де винищено було потужне ядро науковців Волинського науково-дослідного музею. Ще у вересні 1929 р. за інспірованою «справою СВУ» було заарештовано видатного вченого та музеєзнавця В. Г. Кравченка, одного із засновників музею і фундатора волинської етнографічної школи, яка мала великий авторитет в Україні. Окрім української, він вивчав культури національних меншин, що проживали в Україні. Відкриттю експозиції музею «Нацменшості Волині» передувала праця в експедиціях до Мархлевського польського національного району, вивчення промислів на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, побутової культури польського населення краю. З 1928 р. професор В. Г. Кравченко керував у музеї аспірантурою, його учні Н. К. Дмитрук (розстріляний 10 червня 1938 р.) та К. І. Черв'як стали відомими дослідниками краю.

У 1937 р. місцева преса виявила в музеї «притулок для неперевіраних і темних елементів, для буржуазних націоналістів, що нахабно створюють і перекручують історію українського народу»³¹. Активні діячі музейної справи В. Г. Кравченко, Н. К. Дмитрук, І. М. Снігур, В. І. Бруховський, К. Г. Черв'як, М. М. Шавлович, О. В. Якубський були звинувачені в буржуазному націоналізмі і заарештовані. В. Г. Кравченко переїхав працювати у Дніпропетровському історичному музеї, але був заарештований і відправлений до Магадану. У грудні 1937 р. заарештували видатного вченого В. І. Бруховського і засудили на 8 років трудових

³⁰ Мельниченко В.М. Вказ. праця. – С. 36–37.

³¹ Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і «ворог народу» // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 90.

таборів особливого режиму. Покарання відбував у Біломорбалтлагу, звідки повернувся навесні 1940 р., завдячуючи наполегливості своєї дружини Юлії Тимофіївни. Вона пригадує: «Всеволод Ілліч увійшов до рідної оселі весь у виразках, знесилений, без жодного зуба. І хоч казенний одяг відразу ж спалили, запах ГУЛАГу стояв у хаті ще довго...»³². Саме він, відомий орнітолог, завідуючий відділом природи музею, з тавром «ворог народу», у листопаді 1943 р., ризикуючи життям, заховав і зберіг у підвалинах Преображенського кафедрального собору скарби картинної галереї музею (понад 2000 полотен, серед них твори Рубенса, Веронезе, Тиціана, Тома та інших всесвітньовідомих художників). Нині в музеї, якому він віддав 42 роки життя (помер 5 жовтня 1969 р.), зберігається його унікальна зоологічна колекція, яка є однією з кращих в Україні і нараховує близько 800 експонатів³³.

Хвиля репресій у Волинському музеї не обійшла і художника О. Г. Канцєрова та відставного офіцера І. С. Раузе, які проводили вагому пошукову роботу, зібрані ними пам'ятки збагатили фонди музею. В роки голоду та розрухи вони в містах і селах Волині рятували від загибелі унікальні твори художнього мистецтва. Їхніми зусиллями були збережені частини колекцій з палаців Сангушків, Ілінських, Терещенків, барона І. М. де-Шодуара та інших. І. С. Раузе, як дворянина, колишнього царського офіцера, заарештовували тричі — в 1931 р., 1935 р., а в 1937 р. засудили до розстрілу. 2 січня 1938 р. вирок було виконано в Житомирі, місцем поховання стало с. Путятинка. У літературному музеї міста зберігається мистецький твір І. С. Раузе «Портрет композитора М. А. Скорульського», який написав на його вірші три романси, а у збірці обласного музею представлено два етюди роботи майстра. Художником О. Г. Канцєровим, брат

³² Цицюра В.К. Феномен сім'ї Бруховських (до 120-річчя від дня народження В. І. Бруховського) // Краєзнавство та музейна справа в Україні. – Житомир, 2010. – С. 331.

³³ Грузька Л.П., Маслова Н.І. Житомирський краєзнавчий музей: етапи розвитку та постаті // Краєзнавство та музейна справа в Україні. – Житомир, 2010. – С. 8.

якого був полковником царської армії, також цікавились органи НКВС, у вересні 1937 р., коли за ним прийшли знов, то з'ясували: він на той час уже помер і був похований на Російському цвинтарі Житомира³⁴.

Політичні репресії та негативні тенденції у музейній політиці призвели до нівелювання професійного рівня музейних працівників, завдали значних втрат національному культурному надбанню. Невиправдано перебільшувались пропагандистські функції музеїв, не дооцінювалась їх специфіка, роль науково-дослідної та фондової роботи, від експозиції вимагалось лише «висвітлювати діяльність партії, як керівного органу соціалістичних перетворень»³⁵. У побудові експозиції процвітав вульгарно-соціологічний підхід, з експозицій вилучались автентичні речі, їх місце зайняли схеми суспільно-економічних формацій, діаграми, виставки на політичні теми. Зазнав змін також погляд на головну роль пам'ятки в експозиції, принцип предметності підмінявся наочним ілюструванням соціологічних схем, основу експозицій становила історія розвитку суспільних формацій.

Не всі музейники погоджувались на перетворення музеїв у культпросвіткомбінати, тому влада в різний спосіб відсторонювала від роботи досвідчених працівників галузі. Переслідування та трагічна доля спіткали відомих фахівців музейної справи Н. Онацького, С. Гапеева, М. Болтенка, Я. Риженка, В. Білого, О. Михайловського, І. Скуленка, О. Полоцького, В. Грінченка, І. Капустянського, Ф. Камінського, Н. Коцюбинську та багатьох інших, натхненних подвижників українського музейництва. У пресі того часу їх називали «троцькістськими та націоналістичними покидьками»³⁶.

Під час перевірок чернігівських музеїв пильні органи виявили, що «співробітники обмежуються дослідженням мало акту-

альних питань, зовсім мало працюють над висвітленням епохи пролетарської революції, історичних досягнень соціалістичного будівництва»³⁷. «Недоліком» музеїв Чернігова, Сосниці, Прилук, Ніжина, Ромнів, Остра, Новгород-Сіверського та інших міст вважалося дослідження і формування археологічної, фольклорно-етнографічної, історичної, природничої колекцій та представлення їх у експозиції.

Нелегкі часи довелося пережити Чернігівському державному музею, коли було репресовано цілий ряд працівників установи — В. Дроздова, Б. Луговського, Б. Шевеліва, Б. Пилипенка, Г. Смолічева та інших³⁸. Науковий співробітник Чернігівського історичного музею, літературознавець Б. М. Шевелів досліджував життя і творчість видатних постатей, пов'язаних з Чернігівщиною. Його перу належать наукові розвідки про Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Глібова, М. Коцюбинського, Г. Барвінок, А. Свидницького. У музеї він опікувався збиранням рукописної спадщини і меморіальних речей відомих українських діячів культури. 17 квітня 1938 р. Б. М. Шевеліва «за контрреволюційну націоналістичну пропаганду в музеї» засудили до розстрілу³⁹. У жовтні 1937 р. розстріляли досвідченого музейника, пам'яткознавця, художника Б. К. Пилипенка. Музейну справу він опанував під орудою відомого вченого В. Л. Модзалевського, у 1920 р. створював Чернігівський етнографічний музей, згодом Чернігівський музей культів, з 1926 р. очолив етнографічний відділ Чернігівського державного музею. Наукові праці дослідника про народне художнє мистецтво суттєво збагатили етнографічні дослідження Чернігівщини, далі була плідна праця на пам'яткознавчій та музейницькій ниві у Харкові і Києві. У 1933 р. музейника заарештували за участь в Українській націоналістичній контрреволюційній організації, яка виступила за повалення радянської влади і створення самостійної України.

³⁴ Тимиряев Е.Р. И. С. Раузе: трижды арестованный // Краєзнавство та музейна справа в Україні. – Житомир, 2010. – С. 348–351.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1397, арк. 30–42.

³⁶ Гріншпон А. Вороги в музеях // Комсомолец України. – 1937. – 9 вересня.

³⁷ Державний архів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 34.

³⁸ Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 239, 264, 274, 338, 344.

³⁹ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Історик і літературознавець (Б. М. Шевелів) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 263–266.

У пролетарській пресі його назвали «класовим ворожим сміттям»⁴⁰, однак справу було припинено «за не доведенням фактів». У квітні 1935 р. Б. К. Пилипенка заарештували знов, у лютому засудили до семи років виправно-трудоих таборів, потім до вищої міри покарання⁴¹.

У 1930-ті рр. зазнав переслідувань і змушений був виїхати до Донецька шкільний вчитель зі с. Озаринці Могилів-Подільського району на Вінничині О. О. Кривицький — член ради Всеукраїнського етнографічного товариства (1928р.), член-кореспондент науково-дослідного геологічного інституту АН України. На початку 1920-х рр. він заснував при школі краєзнавчий музей, організував роботу природничого та фольклорно-етнографічного гуртків, де учні школи збирали і вивчали природу, історію та культуру краю⁴².

Значну наукову цінність мали результати археологічних експедицій Роменського музею на городищі Монастирище, Остерський музей поповнив експозицію унікальними пам'ятками трипільської культури із с. Євминка, керівник глухівського музею Я. Морачевський брав участь у відкритті Мізинської палеолітичної стоянки⁴³. Співробітники Ніжинського окружного музею зібрали рідкісний етнографічний матеріал: інструменти місцевих майстрів-золотарів, гончарний посуд, глиняні іграшки тощо⁴⁴. Етнографічну колекцію Прилуцького окружного музею із рушників, килимів, зразків старовинного різьбярства збирали студенти краєзнавчого гуртка, організованого при музеї Є. Хоменком. Збірка історичних документів поповнилась гетьманськими універсалами Густинському монастирю, царськими наказами XVIII ст., старовинними книгами іноземних дер-

⁴⁰ Пролетарська правда – 1933 р. – 8 травня.

⁴¹ *Нестуля О.О.* Мистецтво було його мрією (Б. К. Пилипенко) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 238–244.

⁴² *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С. 250.

⁴³ *Дмитрієнко Н.Д.* Внесок місцевих музеїв Північного Лівобережжя в розвиток історичного краєзнавства (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 20. – К, 2011. – С. 152–168.

⁴⁴ Ніжинський музей імені М. В. Гоголя // Глобус. – 1928. – № 19. – С. 303.

жав тощо⁴⁵. У спеціалізованій лабораторії Роменського музею було проведено понад 600 дослідів з виявлення роменської нафти. Виробництву вогнетривкої цегли передували дослідження покладів мергелевих глин біля с. Лави у Сосницькому музеї⁴⁶.

Прагнення держави перетворити музеї в пропагандистські центри призвело до створення експозицій, які нагадували агітаційні стенди, вони не обходились без численних цитат класиків, рішень і постанов партії та уряду. Дослідницький потенціал музеїв нівелювався, музейників змушували пропагувати «переваги і здобутки» соціалістичного ладу. Політичні репресії були засобом для відсторонення, знищення музейників, які не погоджувались із зміною статусу музею, ліквідацією науково-дослідної частини у своїй роботі, з вилученням значної кількості цінних музейних предметів не лише із експозицій, але і музейних фондів. Все це призвело до кризового стану музейної справи наприкінці 1930-х рр. Без досвіду і вміння музейників-професіоналів, ерудитів у різних галузях науки, знавців специфіки музейної роботи, фахових дослідників пам'яток історії та культури, яких змусили залишити музейну справу чи втратили фізично, неможливо було розвивати українське музейництво.

Хвиля політичних репресій, що накрила суспільство у роки «Великого терору», згубно вплинула на стан музейної справи в Україні. Музеї із наукових і культурно-освітніх закладів перетворилися в політико-просвітницькі центри, стали інструментом ідеологічного впливу на маси, зняряддям пропаганди встановлених правлячою партією і тоталітарною державою політичних програм. Це деформувало зміст роботи музеїв, занепадала їх науково-дослідна робота. Бюрократична система ігнорувала специфіку музею, який може плідно розвиватись тільки на ґрунті широкої пошуково-збиральницької діяльності, глибокої науково-дослідної роботи, скрупульозного опрацювання фондових колекцій та матеріальних джерел, об'єктивного та

⁴⁵ Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилуки, 1928. – № 1. – С. 5, 8; 1929. – № 2.

⁴⁶ *Дмитрієнко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 152–168.

історично-правдивого показу в музейній експозиції минулого країни і краю, висвітлення самотності національної культури і традицій в контексті світових досягнень, представлення видатних постатей в історії українського народу. Хибне спрямування музейної політики спричинило падіння престижу музею в суспільстві, що разом з іншими згубними наслідками не могло не позначитись і на відвідуванні цих закладів, де почав переважати примусовий принцип.

Тоталітарна держава системно деформувала діяльність музеїв як хранителів національної пам'яті українського народу, зводячи їх роль до примітивного «агітпропу», а в разі опору для музеєзнавців застосовувались репресивні дії: дискредитація, звільнення з роботи, вилучення з наукового обігу їхніх наукових праць, ув'язнення, концтабори, розстріли. Масові репресії, апогей яких припав на 1937–38 рр., надовго загальмували розвиток музейної галузі, а українська історія збідніла на імена музеєзнавців, видатних діячів науки і культури, які тривалий час були викреслені з її сторінок. Сталінський режим розправився з музеєзнавцями, тим самим зруйнував процес розвитку наукових досліджень та теоретичних напрацювань в музейній галузі, майже повністю оновились колективи музеїв, штучно перервався зв'язок між поколіннями музейних фахівців, порушено безперервну тяглість традицій в українському музейництві.

Руслана МАНЬКОВСКАЯ. Музеи Украины в период «Большого террора» (1937–1938 гг.)

В статье освещается деятельность музеев в период «Большого террора». Политические репрессии рассматриваются как средство преобразования музеев в центры идеологической пропаганды, анализируется процесс деформации деятельности музеев, их научно-исследовательской, экспозиционной и фондовой работы в период сталинского режима, показана судьба музейщиков, пострадавших от массовых репрессий.

Ключевые слова: политические репрессии, музеи, идеологическое давление, деформация деятельности.

Ruslana MANKOVSKAYA. Museums of Ukraine in the Period of «Great terror» (1937–1938-ies)

The article represents the museum activity in the period of «Great terror». Political repressions are seen as a tool of transforming museums

into the centers of ideological propaganda. The process of museums activity alteration, their scientific and research, display and fund work under Stalin's regime have been analyzed. The fortune of museum employees who suffered from mass repressions has been depicted.

Key words: political repressions, museums, ideological pressure, activity alteration.

*Людмила МАРИНИЧ**

Галицька еміграція в УРСР – трагічний епілог 1937–1938 рр.

У статті розглядаються репресії тоталітарного режиму за доби «Великого терору» 1937–1938 рр. проти уродженців західноукраїнських земель в УРСР, які в той або інший спосіб опинилися у Наддніпрянській Україні під час Першої світової війни 1914–1918 рр. й Визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: «Великий терор» 1937–1938 рр., західноукраїнська еміграція у Радянській Україні, репресії.

Сучасна політологічна та юридична наука подають таке визначення еміграції: 1) Вимушене або добровільне переміщення людей з країни постійного проживання до інших країн, що зумовлене політичними, економічними, військовими, етнічними, культурними й релігійними чинниками. 2) Сукупність осіб, які переселилися з однієї країни до іншої¹.

* Маринич Людмила Валеріївна — старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського університету економіки і менеджменту, м. Черкаси, здобувачка відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Див., напр.: Панібудьласка В.Ф. *Еміграція* // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д–Й. – С. 357–358; Landau Zbigniew. *Emigracja* // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1999. – С. 87–88; Ясь О.В. *Еміграція, її мотиви та види* // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 32; та ін.

У цьому контексті метою нашої розвідки є розгляд такого явища, як західноукраїнська еміграція в УСРР 1920–1930-х років, тобто вимушене або добровільне переселення українців зі Східної Галичини, Буковини й Закарпаття до Наддніпрянської України міжвоєнної доби ХХ ст. як фрагмент ширшого явища української еміграції², та доля цієї еміграції за умов репресій тоталітарного режиму 1930-х років. Північно- та південно-американський і центральноєвропейський напрями еміграції з західноукраїнських земель міжвоєнної доби ґрунтовно проаналізовані у монографії відомого львівського ученого проф. С. П. Качараби³.

За окремими нечисленними винятками, західноукраїнська еміграція започаткована депортаційними акціями 1914–1915 рр. російської окупаційної адміністрації на західноукраїнських теренах під час Першої світової війни, внаслідок яких вглиб імперії Романових, в тому числі до її українських губерній, було примусово (а почасти й добровільно, оскільки йшлося про москвофілів)⁴ видалено кілька сот тисяч осіб цивільної людності (значною мірою чоловічого населення призовного віку — 18–50 років). Серед депортованих та адміністративно висланих углиб Росії поважну частку склали національно свідомі представники крайової української інтелігенції (газетярі, кооператори, педагоги, політики, священнослужителі, урядовці, юристи та ін.), яким царат закидав так зване «мазепинство». У таборах військовополонених у Російській імперії утримувалися тисячі українців — вояків австро-угорської армії, значна частина яких взяла активну участь у подіях Української революції 1917–1920 рр. й творенні новітньої національної державності⁵. Наприкінці Пер-

² Див.: Рубльов О.С. *Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920–1930-х років* // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 295–298.

³ Качараба С.П. *Еміграція з Західної України 1919–1939*. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 416 с.

⁴ Див., напр.: Короленко В. *Уголок Галициї в Ростове-на-Дону* // Русские записки. – 1916. – № 10. – С. 288–290.

⁵ Див., напр.: Рубльов О.С. *Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція — від рецепції*

шої світової війни й після завершення бойових дій та окупації більшовиками Наддніпрянської України більшість депортованих, біженців, адміністративно засланих та колишніх військовополонених повернулася додому. Ті, хто залишилися, склали кістяк західноукраїнської еміграції в УСРР міжвоєнної доби.

Упродовж 1920-х років західноукраїнська еміграція в УСРР поповнювалася за рахунок безробітної української інтелігенції, випускників вищих навчальних закладів Чехо-Словаччини, Польщі, Румунії, значною мірою колишніх військових Української Галицької армії, поодиноких західноукраїнських інтелектуалів (проф. М. М. Лозинський /1927/⁶, акад. С. Л. Рудницький /1926/ та ін.), які прагнули долучитися до реалізації партійно-урядової політики українізації в УСРР чи лише отримати роботу за фахом, а також коштом перебіжчиків, які нелегально перетинали кордон УСРР у пошуках праці й кращої долі на «батьківщині трудящих». Окрему категорію емігрантів становили політичні емігранти — назагал члени Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. — Компартії Західної України), які змушені були залишити батьківщину внаслідок судових переслідувань за антидержавну діяльність. Певна частина емігрантів перебувала під впливом ідеології українського націонал-комунізму, вважаючи можливим реалізацію «українського проекту» у рамках більшовицької моделі державного устрою УСРР/СРСР.

Про серйозне значення, якого надавало керівництво республіки проблемі приїзду в УСРР колишніх військових УГА, свідчило створення восени 1923 р. окремої комісії ЦК КП(б)У по переселенню в Україну галичан з Чехо-Словаччини, до складу якої входили член Політбюро ЦК КП(б)У, командувач військ Української

до участі (1917–1921 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2003. – Вип. 22/23. – С. 117–156; Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.)* // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: 36 наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 1. – С. 141–193; та ін.

⁶ Див. докладніше: Рубльов О.С. *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського* // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 103–117.

військової округи М. В. Фрунзе (голова), голова ДПУ УСРР В. А. Балицький, представники апарату Уповноваженого НКЗС СРСР у Харкові та штабу УВО. У Києві було обладнано карантинне містечко, спроможне прийняти до тисячі осіб одночасно. Частину емігрантів тоді визнали за доцільне (за особливим відбором) відрядити для закордонної роботи (лінією КПЗУ й розвідки), решту — зарахувати як поповнення червоноармійського та адміністративно-командного складу територіальних частин РСЧА, причому з політичних мотивів та міркувань безпеки спрямували їх виключно у терчастини Лівобережної України⁷.

Економічні проблеми перекреслили широко закроєні плани. 20 червня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «відмовитися від приймання галичан на території України»; 29 серпня — вирішило просити ЦК РКП(б) «врегулювати питання про скорочення політеміграції в Україну та про правильну інформацію щодо економічного становища УСРСР». 20 вересня 1924 р. у листі ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) зауважувалося: «Наплив політемігрантів з Галичини, Польщі, Чехо-Словаччини й особливо завдяки польському терору з Західної України посилюється. Наша комуністична преса у Польщі, Галичині, Чехо-Словаччині змальовує економічне становище УСРСР як процвітання країни й що кожний у вільній пролетарській країні знаходить собі роботу. Це почасти посилює потяг до нас політеміграції. Коли політемігранти стикаються з нашою дійсністю й порівнюють з інформацією комуністичної преси у себе на батьківщині, то глибоко розчаровуються»⁸. Внаслідок економічних негараздів кількість галичан-політемігрантів, переважно колишніх військових УГА, які прибули до УСРР, виявилася меншою, ніж первісно планувалося. Упродовж 1924–1926 рр. з таборів інтернованих у Чехо-Словаччині в УСРР було відправлено 3 транспорти — загалом бл. 500 осіб. Перший (137 осіб) прибув до Києва

⁷ Див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)* / НАН України: Ін-т історії України; Ін-т укр. археографії; Відп. ред. П. С. Сохань. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 25.

⁸ Там само. – С. 25–26.

1 грудня 1924 р., другий — до Харкова у листопаді 1925 р., третій — улітку 1926 р. Окремий транспорт з Відня прибув до УСРР у жовтні 1925 р.⁹ Такі акції влада використовувала задля зміцнення власного авторитету й внесення розколу в емігрантський табір¹⁰.

Разом з тими, хто опинився у Наддніпрянській Україні ще за часів імперіалістичної війни, кількість західноукраїнської еміграції в УСРР на початку 1930-х років становила понад 50 тис. осіб (за деякими оцінками, чисельність галичан в усьому СРСР досягала тоді шістдесяти тисяч)¹¹. Так, наприклад, 28 листопада 1925 р. акад. М. С. Грушевський згадував у листі до одного зі своїх американських кореспондентів: «З Галичини багато сюди переїздить; рахують, що єсть уже тут до 50 000. Декотрі з жінками і родинами, частіш самі молоді люде, муштини. Досить скоро знаходять їм занятте і живуть не зле. Правда, що звичайно наперед дають декларації про те, що вважають радянський устрій для україн[ського] народу безпекою його політ[ичного] існування [...]»¹².

Значний відсоток у цій еміграції склали представники розумової праці, які прагнули віддати власні сили й фахові знання справі національно-культурного відродження українського народу, назагал лояльно ставилися до більшовицької адміністрації, але разом з тим (в умовах однопартійної диктатури) намагалися якомога далі триматися від політики. Щодо цієї лояльно-аполітичної співпраці з владою приїжджих галичан наявні численні свідчення, оприлюднені вітчизняними дослідниками останніми роками. Наприклад, стосовно відомого учено-

⁹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)*. – С. 26.

¹⁰ Див.: Римаренко Ю.І. *Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921–1922 рр.* // Укр. іст. журн. – 1965. – № 9. – С. 3–13.

¹¹ Див., напр.: *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упорядкув. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – С. 186, 188.

¹² *Листи М. Грушевського до Е. Фариняка* / Публ. М. Антоновича // Укр. історик. – 1977. – № 3/4 (55/56). – С. 110.

го-географа С. Рудницького його ж земляк подавав таке власне враження: «В Харкові я його застав задоволеним, що НКО дає змогу працювати. Я його розцінював так, що до комунізму він не дійде, але буде щиро працювати»¹³. Аналогічну оцінку подавав й акад. С. О. Єфремов: «З Рудницького людина, як сам він рекомендується, аполітична і йому все одно, де працювати»¹⁴. Приблизно такою ж була й позиція голови Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ) 1923–1932 рр. К. Студинського (1868–1941), соціальні й релігійні погляди якого, за М. Лозинським, були «дуже далекі до радянських»: «Він мені коротко пояснив свою «радянізацію», що він «стоїть понад партіями», і тому йому не так важно, яка буде Україна, а важно, щоб була Україна; большевики будують Україну, і тому він з ними»¹⁵.

Окрему частину західноукраїнської еміграції в УСРР становили політемігранти, до яких влада внаслідок примарної орієнтації на прийдешню світову революцію ставилася особливо уважно. Галицькою політичною еміграцією опікувалися Комітет у справах політемігрантів при ЦК МОДР України, з 1925 р. також Клуб політемігрантів Західної України ім. І. Франка і, звісно, ГПУ УСРР. Майже одночасно було організовано Спілку революційних письменників «Західна Україна», а трохи згодом — її *alter ego* — літературну групу «Горно» у Львові¹⁶.

Залучення західноукраїнської інтелігенції для обслуговування потреб індустріального й культурного будівництва підсоветської України відповідало інтересам більшовицької адміністрації республіки. Це, з одного боку, підносило її авторитет, слугуючи засобом вкрай необхідної для неї легітимізації,

було вагомим аргументом для обґрунтування теорії про УСРР як «П'ємонт усього українського народу», дозволяло використовувати знання підготовлених за кордоном фахівців з вищою освітою (отже, не коштом «трудящих України»), а з іншого — залучення галицької інтелігенції у культурно-освітню сферу УСРР давало потужний імпульс втіленню у життя не лише більшовицької політики «українізації», але й українізації реальної, сприяло подоланню опору російської чи зросійщеної інтелігенції Наддніпрянщини.

Більшовицька адміністрація республіки та московське керівництво СРСР пильно контролювали чисельність, розміщення, працевлаштування й політичні настрої західноукраїнської еміграції в УСРР. ДПУ провадило її таємний облік (у закритих зведеннях усі уродженці західноукраїнських земель проходили під єдиною реєстраційною категорією — «галичани» — незалежно від місця народження й специфіки регіону).

1 листопада 1925 р. у Харкові відбулося офіційне відкриття Клубу політемігрантів Західної України ім. І. Франка, який функціонував упродовж 1925–1930 рр.

19 квітня 1925 р. у Києві відбулися перші загальні збори західноукраїнської секції Спілки селянських письменників «Плуг», а 17 лютого 1927 р. (після затвердження статуту) секція конституювалася в окрему Спілку революційних письменників «Західна Україна» (1927–1933). Упродовж 1927–1929 рр. «Західна Україна» видавала альманахи, а 1930–1933 рр. — однойменний місячник «Західна Україна». Спілка, поряд з суто літературними завданнями, обслуговувала й певні ідеологічні настанови: мала висвітлювати становище й революційну боротьбу трудящих Західної України, керованих КПЗУ, пропагувати досягнення радянського режиму, вести ідеологічну підготовку до возз'єднання західноукраїнських земель з советською Україною. До літературної організації належало понад 50 літераторів і митців, уродженців західноукраїнських земель. Її активними членами були: С. М. Семко-Козачук (1889–1938; голова Спілки у 1927–1929 рр.), Мирослав Ірчан (справжнє прізвище та ім'я М. Д. Бабюк (1897–1937); голова Спілки у 1929–1933 рр.), В. І. Атаманюк-Яблуненко (1897–1937), В. З. Гжицький (1895–

¹³ Див.: Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у вересні 1927 р. / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 109.

¹⁴ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук та ін. – К.: ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. – С. 433.

¹⁵ Див.: Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 104.

¹⁶ Див., напр.: Кравчук П. Спілка революційних письменників «Західна Україна» // Літ. Україна. – 1989. – 14 грудня. – С. 8.

1973), Л. Д. Дмитерко (1911–1985)¹⁷, Д. Ю. Загул (1890–1944), В. І. Касіян (1896–1976), М. К. Козоріс (1882–1937)¹⁸, Ф. М. Малицький (1900–1988)¹⁹, М. І. Марфієвич (1898–1967), Я. М. Струханчук (1884–1937)²⁰, І. В. Ткачук (1891–1948), А. Ф. Турчинська-Дем'яненко (1903–1972) та ін.

Переважно галицьким був тоді найвідоміший акторський колектив України — Державний драматичний театр «Березіль», що його очолював видатний реформатор української сцени, режисер і актор, народний артист Республіки Лесь Курбас (1887–1937). Чільні актори трупи — А. М. Бучма (1891–1957), Й. Й. Гірняк (1895–1989), М. М. Крушельницький (1897–1963), С. В. Федорцева (1900–1988)²¹ та інші — були урожденцями західноукраїнських земель.

Чимало західноукраїнських емігрантів працювало на керівних посадах у державному апараті УСРР, зокрема в апараті Наркомату юстиції: М. В. Ерстенюк, М. М. Романюк, М. Т. Чехович та ін.; В. І. Порайко з 5 березня 1927 р. по 10 липня 1930 р. був наркомом юстиції та генеральним прокурором УСРР, з грудня 1930 р. по серпень 1937 р. — заступником голови РНК УСРР; у системі Наркомату освіти (НКО): в Укрнауці — М. Л. Баран; К. Й. Коник (1888–1937), М. І. Яворський; ученим секретарем НКО УСРР у 1927–1930 був О. І. Бадан-Яворенко²²; його засту-

¹⁷ Див., напр.: Рубльов О.С. *Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р.* // Укр. археогр. щорічник / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 550–574.

¹⁸ Про нього докладніше див.: Рубльов О.С. *Михайло Козоріс: доля інтелігента* // Укр. археогр. щорічник / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2 (5). – С. 104–122.

¹⁹ Див.: Малицький Ф. *Перековка: Повість власного життя* // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 83–111.

²⁰ Див.: *Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору: Публіцистика* / За упоряд. та ред. О. Мусієнка. – К.: Дніпро, 1997. – 204 с.

²¹ Див., напр.: Федорцева Софія. *«Березіль» на мандрівці* // Діло. – 1930. – 31 серп. – Ч. 192. – С. 2–3.

²² Докладніше про нього див.: Рубльов О., Фельбаба М. О. *Бадан-Яворенко — Учений секретар НКО УСРР, завідувачий сектором чужомовних слов-*

пив на цій посаді 1930–1931 рр. Й. М. Зозуляк (1900–1937); багаторічним помічником ученого секретаря й одночасно особистим секретарем наркома освіти М. О. Скрипника у 1927–1933 рр. був М. В. Ерстенюк²³; М. С. Гаврилів був ректором Полтавського (1922) та Харківського (з 1924) ІНО, директором (з лютого 1930 р.) Українського НДІ педагогіки; В. П. Гоца (1885–1937) — директором Житомирського ІНО (1928–1933)²⁴; його попередником на цій посаді (1925–1928), а згодом ректором Одеського інституту народного господарства (1928) був К. Й. Коник (у 1928–1930 рр. — заст. завідувача Укрнауки НКО); Маріупольський інститут профосвіти очолював М. Г. Кузняк (1895–1937); директором Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві 1930–1933 рр. працював І. М. Сіяк. Український НДІ географії та картографії у Харкові організував та очолював (1927–1933) акад. С. Л. Рудницький²⁵.

Репресії тоталітарного режиму 1930-х років зумовлюють стрімке згортання контактів УСРР з західноукраїнськими землями. Поряд з курсом Кремля на самоізоляцію країни засвідчує це й стрімке зменшення кількості бажаючих емігрувати до СРСР. Якщо 1928 р. до Генерального консульства СРСР у Львові було подано 538 заяв на виїзд до Радянського Союзу (задоволено 116 — 21,56 %), то 1934 р. аналогічний показник стано-

ників «УРЕ» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

²³ Див., напр.: Даниленко В.М., Кузьменко М.М. *«Персональний секретар» наркома юстиції і генпрокурора республіки: трагедія галичанина Миколи Ерстенюка* // Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського Наркомосу: Біографічні нариси. – Севастополь – Донецьк: Вебер, 2003. – С. 6–11.

²⁴ Див. докладніше: Стрижак Є.М. *Василь Гоца (1885–1937): сторінки біографії директора Житомирського інституту народної освіти* // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. – Вип. 10. – С. 138–144.

²⁵ Рубльов О. С. *Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький* // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 121–129.

вив 128 заяв (14 задоволено — 10,9 %), 1938 р. з 44 клопотань жодне не отримало позитивної відповіді²⁶.

Серед нечисленних західноукраїнських емігрантів, які прибули до УСРР на початку 1930-х років, — відома родина Крушельницьких на чолі з Антоном Крушельницьким, члени якої приїхали до Харкова упродовж 1931–1934 рр. Чоловіча частина родини й донька Володимира опинилися за ґратами у листопаді–грудні 1934 р. й були страчені у різних місцях й за різних обставин у грудні 1934 р. — листопаді 1937 р.²⁷

Мотиви, що спонукали цю відому родину галицьких інтелігентів до переїзду в УСРР, безперечно, полягали в їхньому політичному советофільстві та прагненні дістати роботу за фахом (що для українців з вищою освітою у II Речіпосполитій було практично неможливо). Безперечно, що самий факт приїзду А. Крушельницького у підсоветську Україну 1934 р. свідчив про його необізнаність щодо масштабів трагедії, яка відбувалася тоді в УСРР. Крім того, політична діяльність за кордоном на користь більшовицького режиму в СРСР і УСРР, здавалося би, мала слугувати своєрідною «охоронною грамотою» під час перебування в Україні²⁸.

²⁶ Див. докладніше: Науменко К. *Генеральне консульство СРСР у Львові // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — Вип. 7: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. — С. 393; Rublow O. *Konsulat ZSRR we Lwowie w latach 1927–1939: przedstawicielstwo dyplomatyczne, łącznik między dwiema Ukrainami czy bolszewicka ekspozytura?* // *Studia Polsko-Ukraińskie / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2006. — Т. 1. — С. 224.**

²⁷ Див.: Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — К., 2004. — С. 548–549.

²⁸ Див., напр.: *Таємна доповідь А. Крушельницького «Погляд на західноукраїнське політичне життя в 1933 р.»*, 17 березня 1934 р. // *Україна-Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття:*

Трагедія знаної галицької родини не лише отримала потужний резонанс в українській спільноті Східної Галичини й вітчизняних емігрантських колах у Центрально-Східній та Західній Європі. Значна увага долі Крушельницьких приділялася й на шпальтах «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*», редагованого В. Бончковським²⁹. Доля родин Крушельницьких й Сказинських, репресованих у першій «кіровській хвилі», у загальному контексті послідовного знищення більшовицькою адміністрацією в УСРР усіх комуністів з виразним українським національним обличчям чи советофільськи налаштованих емігрантів зі Східної Галичини опинилася також у центрі пильної уваги й розвідувальних структур II Речіпосполитої³⁰.

Софія Сказинська, дружина розстріляного у Харкові 17 грудня 1934 р. західноукраїнського комуністичного літератора Романа Сказинського (1901–1934), повідомила цікаві подробиці власної й страченого чоловіка біографії «джерелу» Генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові. В інформації з'ясувалися й обставини репресій проти цієї родини галицьких емігрантів.

Р. Сказинський, за словами його удови, упродовж 1929–1932 рр. був головним редактором советофільського тижневика «Сила», що видавався у Львові на гроші урядового Харкова. Восени 1932 р. видання було припинене польською владою, а редактор опинився за ґратами. У січні 1933 р. вийшов з ув'язнення й став

Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. — С. 413–441.

Вищезгаданий меморандум А. Крушельницького підготовлений на замовлення Повпредства СССР у Польщі.

²⁹ Миклін О.В. *Висвітлення теми репресій 1930-х років в УСРР на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego»* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 236–239.*

³⁰ Див.: *Raport Referatu «Wschód» Oddziału II SG o losach rodzin Kruszelnyckich i Skazyńskich, represjonowanych w USRR*, 31 stycznia 1935 // *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. — Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. — S. 647–654.*

головним редактором прокомуністичної «Ілюстрованої газети» у Львові. У липні 1933 р., після заборони часопису, опинився без роботи, перебиваючись випадковими заробітками. Натомість став постійним відвідувачем Консульства СРСР у Львові, до якого учашав, за його словами, «на газети». Наприкінці 1933 р. отримав місце у неофіційному органі КПЗУ «Праця» у тому ж Львові, де заробляв близько 100 злотих щомісяця. Цієї платні й додаткового заробітку дружини уроками музики ледве вистачало родині, аби зводити кінці з кінцями. Вони змушені були переїхати до батьків Софії Сказинської. За цих обставин заманлива пропозиція львівського Консульства СРСР щодо отримання пристойної праці у столиці УСРР здавалася Сказинським подарунком долі. Набувши радянське громадянство й позбувшись польського, 29 травня 1934 р. родина «новонавернених» прибула до Харкова, де цілий день блукала по місту у пошуках помешкання, допоки врешті за допомогою місцевого МОПРу не розташувалася тимчасово у готелі «Спартак»³¹.

Попри щедрі обіцянки Консульства СРСР у Львові про прийдешні «тисячні заробітки» у Харкові, Р. Сказинському вдалося лише знайти працю літературного редактора у республіканській філії Державного видавництва національних меншин СРСР (з щомісячною платнею у 360 руб.), яку іноді доповнювали епізодичні переклади з польської мови для Сільгоспвидаву УСРР. Софія дістала працю учительки музики й співів у школі ФЗН № 24 (польській) з жалюгідною платнею у 80 руб. місячно. С. Сказинська не опанувала російської, якою назагал розмовляли учні «польської» школи. Останні ж не бажали спілкуватися з приїжджою учителькою українською, а польською володіли вкрай погано. Відтак родина Сказинських провадила напівголодне існування й змушена була розпродувати речі, привезені з Польщі³².

Через пару тижнів після приїзду до Харкова Р. Сказинський був викликаний до місцевого ГПУ, де йому запропонували «по-

³¹ *Raport Referatu «Wschód» Oddziału II SG o losach rodzin Kruszelnyckich i Skazyńskich, represjonowanych w USRR, 31 stycznia 1935.* – S. 647–649.

³² *Ibid.* – S. 649.

чесну місію» «висвітлення» настроїв родин Ю. Бачинського й Крушельницьких, а також ще кількох інших «харківських галичан». Ідейний комуніст, Р. Сказинський відкинув цю пропозицію, що, зрештою, прискорило його арешт й страту³³.

В обвинувальному висновку по «справі № 1255» щодо «контрреволюційної організації, яка йменувала себе “Об’єднання українських націоналістів”», виразно окреслювалася формула обвинувачення щодо Р. Сказинського: «СКАЗИНСКИЙ Роман Федорович, 1901 г. р., уроженец с. Дабковцы, Зборовского уезда, Восточной Галиции, украинец, с высшим образованием, участник галармии, быв[ший] член “Украинской трудовой партии” и “Украинской партии праці”, на Советской Украине с 1934 г., поданный УССР, прибыл на Советскую Украину из Польши в 1934 г., литредактор нацмениздата, — обвиняется в том, что:

1) Принадлежал к фашистским украинским партиям за кордоном и входил в УВО и в “Объединение украинских националистов”, ставившее своей задачей организацию активной борьбы против соввласти на Украине.

2) По постановлению закордонного руководства ОУН был включен в первую группу активистов ОУН, перебрасываемых для к[онтр]р[еволюционной] работы на Украину, куда и прибыл в конце мая 1934 г. вслед за БАЧИНСКИМ Юлианом и КРУШЕЛЬНИЦКИМ Антоном, имея с ними общее задание от ОУН.

3) По прибытии на Украину [...] вошел в состав руководства ОУН на Украине.

4) По заданию центра ОУН на Украине осуществлял общее руководство террористической деятельностью и организацией групп, имевших своей задачей совершение терактов против вождей партии и соввласти на Украине.

5) В результате его руководства была создана террористическая группа [...].

Настоящее обвинение подтверждается показаниями как самого обвиняемого СКАЗИНСКОГО, так обвиняемых по делу КРУШЕЛЬНИЦКОГО Антона, КРУШЕЛЬНИЦКОГО Тараса, БЕРЕЗИНСКОГО и осужденного по делу УВО ШАХА Ивана.

³³ *Ibid.* – S. 649–650.

Обвиняемый признал себя виновным»³⁴.

Отже, з початку 1930-х рр. західноукраїнська еміграція в УСРР потрапляє у вир репресій тоталітарного режиму й зазнає відчутних втрат у перебігу сфабрикованих ГПУ–НКВД «справ» так званих «Українського національного центру» 1931–1932 рр.³⁵, «Української військової організації» 1932–1935 рр.³⁶, «Польської військової організації» 1933–1934 рр.³⁷ та ін. Значна частина репресованих у цих «справах» західноукраїнських емігрантів була убита під час так званих Соловецьких розстрілів 1937 р.³⁸

³⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 96, арк. 31–32.

³⁵ Див., напр.: Касьянов Г.В. *Академік М. І. Яворський: доля вченого* // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 75–86; Рубльов О.С. *Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський* // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 293–304; Михайло Грушевський: *Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)* / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.; та ін.

³⁶ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)* / НАН України: Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії; відп. ред. П. С. Сохань. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с.; Рубльов О.С. *Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації»* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; Рублёв А. *Тоталитарный режим 1930-х годов и украинская интеллигенция: Дело «Украинской военной организации»* // Impactul trecutului totalitar asupra noilor democrații din Europa Centrală și de Est: Simpozion internațional, Chișinău, 1–2 iulie 1999. – Chișinău, 2000. – P. 29–41; та ін.

³⁷ Рубльов О. *Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189.

³⁸ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 2-х т.* / Служба безпеки України; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; редкол.: А. Зінченко (відп. ред.) та ін. – К.: Сфера, 1997. – Т. 1. – 325 с.; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3-х т.* / СБУ; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонац. дослідж. НАН України; упо-

Аналогічна доля спіткала групу західноукраїнських інженерів (13 осіб), що їх Вища рада народного господарства УСРР запросила 1931 р. для заповнення численних вакансій у республіканській промисловості, яка гостро потребувала кваліфікованих інженерно-технічних працівників (ІТП). Радянська біографія й загибель одного з цих ІТП — П. Телев'яка — досліджені в нашій розвідці³⁹. Після винесення 23 грудня 1934 р. вироку сліди Петра Телев'яка загубилися у розгалуженій мережі ГУЛАГу. На нашу думку, після чергового сфабрикованого «процесу» й вироку його стратили за доби «Великого терору» 1937–1938 рр. Натомість йому вдалося врятувати власну родину — дружину з донькою. Оскільки жінка П. Телев'яка не втратила громадянства II Речіпосполитої, їй пощастило (за настійливим наполяганням чоловіка) вирватися з пазурів «Батьківщини трудящих» й повернутися до «фашистської Польщі». Водночас варто зауважити, висловивши вірогідне припущення, що аналогічна доля спіткала й решту західноукраїнських інженерів з тієї групи з 13 осіб, що їх ВРНГ УСРР запросив до участі у виконанні «величних звершень» перших сталінських п'ятирічок...

Вістря репресивних акцій більшовицького тоталітарного режиму було спрямоване проти уродженців західноукраїнсь-

ряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – К.: Сфера, 1998. – Т. 2. – 286 с.; К., 1999. – Т. 3. – 394 с.; Рубльов О. *Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті роки* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6: Зб. наук. праць на пошану С. В. Кульчицького. – С. 319–341; *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.:* В 2 т. / Служба безпеки України; Ін-т політичних і етнонац. дослідж. НАН України; упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – LXII, 470 с.; Т. 2. – IV, 624 с.

³⁹ Див.: Маринич Л.В. *Петро Телев'як (1896–1937?): сторінки радянської біографії західноукраїнського інженера* // Наукові записки / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 14: За матеріалами Міжнародної наук. конф. «Національна інтелігенція в історії та культурі України», м. Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.; за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – С. 236–240.

ких земель — українців — й під час так званої «польської операції» НКВД СРСР 1937–1938 рр.⁴⁰, ініційованої «Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р. за підписом Генерального комісара держбезпеки М. І. Єжова. Цей злочинний наказ, а також доданий до нього розлогий закритий лист-обіжник «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) започаткували безпрецедентні репресії проти польського населення України⁴¹. Серед репресивних категорій цього наказу були, зокрема, «перебіжчики з Польщі», незалежно від часу перетину кордону СРСР; «політемігранти й політобмінні з Польщі»; «колишні члени ППС й інших польських політичних партій»; «найактивніша частина місцевих антирадянських й націоналістичних елементів польських районів». Серед усіх цих категорій, крім, власне, етнічних поляків й польських євреїв, було й чимало галицьких українців (навіть ширше — уродженців усіх західноукраїнських земель II Речіпосполитої української етнічної приналежності).

Наказ № 00485 «на місцях» трактувався назагал у розширювальному сенсі, обіймаючи й категорії польського населення УСРР/СРСР, які не згадувалися у цій московській директиві. Зокрема, йшлося, про педагогів (в тому числі й колишніх) польських радянських шкіл — шкіл 1-го й 2-го ступеня, середніх спе-

⁴⁰ Докладніше див., напр.: Петров Н.В. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. / Н. В. Петров, А. Б. Рогинский // Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А. Э. Гурьянов; [Исторические сборники «Мемориала», вып. 1]. – М.: Звенья, 1997. – С. 22–43.

⁴¹ Текст наказу та таємного обіжника див.: *Оперативный приказ Народно-го комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485 от 11 августа 1937 г.* // Ленинградский мартиролог, 1937–1938 / Книга памяти жертв политических репрессий; редкол.: А. Я. Разумов (отв. ред.) и др. – СПб.: Изд-во Российской нац. б-ки, 1996. – Т. 2: Октябрь 1937 г. – С. 454–456; 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–18; *Закрытое письмо ГУГБ НКВД СССР о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР*, № 59098 от 11 августа 1937 г. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 18–44.

ціальних навчальних закладів, польських робітфаків й, зокрема, Київського польського педагогічного технікуму ім. Ф. Кона й професорсько-викладацький склад Польського педагогічного інституту у Києві (на осінь 1937 р. — польського сектору (відділення) Київського педагогічного інституту)⁴².

За браком фахових педагогів-поляків для мережі польської радянської початкової, середньої й вищої школи вакантні місця влада, насамперед Наркомос УСРР, залюбки заповнювала представниками західноукраїнської інтелігенції — етнічними українцями, для яких польська мова була, якщо не другою рідною, то принаймні добре зною змалечку. Безпосередній свідок навчально-педагогічного процесу в УСРР 1930-х рр., з 1944 р. — емігрант, літературознавець, публіцист й критик Іван Кошелівець (1907–1999) так характеризував позицію наркома освіти УСРР (1927–1933) М. Скрипника щодо використання педагогів-галичан: «Скрипникові, очевидно, імпонувало розставляти у його величезному державному апараті галичан, які зчаста здобули освіту на Заході і були так потрібні як знавці чужих мов»⁴³. Згодом ця обставина, зокрема, й давала «підставу» (формальний привід) сталінській таємній поліції (ЧК–ГПУ–НКВД) під час фабрикування «справ» чергових фантомних організацій стверджувати наявність «блоку української й польської контрреволюції», роботу підпілля «Української військової організації» на користь польської розвідки та ін.

Чекістсько-енкаведистський апарат, принаймні у власній таємній документації, не утруднював себе «надто складними» для нього термінами — на кшталт «уродженці західноукраїнських земель — етнічні українці». В «оперативно-чекістський» обіг на окреслення вищезгаданого поняття було запроваджено примітивізований термін — «галичани», які відверто відокремлювалися від уродженців Наддніпрянщини — «українців».

⁴² Див. напр.: Марочко В. *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)* / В. І. Марочко, Гьотц Хілліг. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 214–245 (Розділ VI. Польські освітні заклади в Україні періоду сталінських репресій).

⁴³ Кошелівець І. *Микола Скрипник* / І. М. Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – С. 189.

Наприклад, 21 вересня 1937 р. у повідомленні наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського керівникові союзного НКВД М. Єжову щодо перших кроків здійснення «польської операції» у республіці згадуються такі «основні контингенти», що на них «противник будує свою роботу» й яким завдано «оперативного удару»: «Політемігранти, політобмінняні, перебіжчики, консульські зв'язки, костельно-клерикальні кола, колишні легіонери, військовополонені й дезертири польської армії, кол[ишні] члени ППС, учасники польських націоналістичних організацій, старослужащі польських поміщиків, *галичани*, розвідупривці»⁴⁴ (виділення наше. — *Авт.*).

Крім репресивно-класифікаційних загальників, цей же документ містив й оперативну конкретику щодо викритих «змов» й «шпигунських мереж», чільними учасниками яких були, мовляв, галицькі українці: «У Києві й низці інших пунктів на Правобережжі України виявлені розвідувальні мережі, зколочені поляками з галичан — кол[ишні] учасників галицької армії [...]. Поширюючи свої зв'язки за рахунок українських націоналістів, вони охопили низку важливих пунктів, головним чином, по гарнізонах Вінницької й Київської областей (Вінниця, Київ, Жмеринка, Умань, Кам'янець-Подільск).

Велика кількість галичан (декілька сотень осіб) з решток галицької окупаційної армії на Україні й прибулих згодом до нас транспортом з Чехії, проникли також на службу до міліції, куди спрямовувалися цілими групами»⁴⁵.

У спецповідомленні (2 жовтня 1937 р.) начальника УНКВД по Київській області М. Шарова наркому внутрішніх справ УСРР І. Леплевському про перебіг «польської операції» згадувалося, що на початок жовтня 1937 р. по столичній лише області за-

⁴⁴ *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Галузевий державний архів СБ України; Ін-т національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень; редкол.: С. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. – Варшава; Київ, 2010. – Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – С. 558.*

⁴⁵ Там само. – С. 568.

арештовано 3 003 особи, з них поляків — 1 713, українців — 791, *галичан* — 237, тобто ледь не кожний десятий⁴⁶.

Серед десятків й сотень уродженців західноукраїнських земель, які стали жертвами репресій тоталітарного режиму за доби «Великого терору», варто згадати й прізвище уродженця Буковини, видатного українського художника Миколи Івасюка (1865–1937), вихованця віденської (1884–1889) та мюнхенської (1890–1897) Академій мистецтв, організатора (1899) й керівника (до 1908) першої на Буковині художньої школи у Чернівцях, автора відомих історичних полотен: «Битва під Хотинном» (1903); «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» (1892–1912); «Іван Богун під Берестечком» (1919) та ін., а також жанрових робіт. До 1925 р. він мешкав і працював у Мюнхені й Відні, а згодом, піддавшись оманливій «політиці українізації», переїхав до УСРР, був співробітником кафедри мистецтвознавства Всеукраїнської Академії наук, працював у бюро друку Всеукраїнського кінофотоуправління (ВУФКУ), був науковим співробітником підвідділу графіки картографічного відділу Всенародної бібліотеки України.

17 вересня 1937 р. у Києві семидесятидворічний митець був заарештований за обвинуваченням у приналежності до «антирадянської української націоналістичної терористичної організації», що поклала собі за мету «насильницьке скинення радянської влади на Україні й встановлення фашистського ладу»⁴⁷. Попри категоричне заперечення літнім художником інкримінованих йому «злочинів», 14 листопада 1937 р. Трійкою при Київському облуправлінні НКВД УСРР він був засуджений до страти за вищезгаданим обвинуваченням, що до нього додався й «тісний зв'язок з агентурою німецької розвідки й емісарами центру гетьмана Скоропадського у Берліні»⁴⁸. 25 листопада М. Івасюка розстріляли. Родинну трагедію посилив й арешт 15 серпня 1937 р. у Кременчуці зятя художника — доцента хімії Кременчуцького учительського інституту Григорія Крутого,

⁴⁶ Там само. – С. 614.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58204, арк. 43.

⁴⁸ Там само, арк. 46.

уродженця м. Перемишля (Польща), який був розстріляний 25 жовтня 1937 р. за вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР від 24 жовтня⁴⁹.

Реабілітований посмертно М. Івасюк лише 24 грудня 1980 р. — визначенням Військового трибуналу КВО⁵⁰.

Вищенаведені цифри й факти засвідчують, що західноукраїнська еміграція в УРСР становила окрему репресивну категорію, яка (поряд з іншими) зазнала потужного удару тоталітарної держави за доби «Великого терору» 1937–1938 рр.

У датованому 20 січня 1940 р. зверненні з ГУЛАГу репресованих галичан, які ще утримувалися у таборах, до відомих представників тогочасної західноукраїнської наукової еліти, що мали формально поважний статус на новоприєднаних до СРСР теренах Західної України, йшлося: «Шановні Земляки! К. Студинський, Ф. Колесса, М. Возняк, М. Панчишин, П. Франко і всі-всі. Невже і Ви забули про нас? Невже часи так змінили і Вас? Ми тут мучимося по лагерах зовсім невинні, нам нав'язували чудовищні злочини. Коли ще нас зосталося в живих яких тисяч три, то це дуже добре, а не забувайте, що *нас тут було після 19–20 років більше шістдесят тисяч*.

Ох, скільки культурних сил пропало і пропадає, а їх так потрібно для народу. Обдумайте все і допоможіть нам вирватися з того пекла та на старість дайте змогу ще попрацювати для свого народу, який ми так любили, любимо, а який свій тяжкий піт вкладав на те, щоб нам дати науку, надіючись, що ми своїм знанням допоможемо йому вибратися з гіркої неволі. Правда, ми і не обдурили свого народу, чим могли і як могли ми помагали йому [...]. Робіть як можете, но не забувайте, що нового ще багато впереді [...]»⁵¹ (виділення наше. — Авт.).

Отже, за приблизними розрахунками, оскільки не доводиться мати справу зі статистично «чистими» підрахунками, росій-

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58204, арк. 47, 87–89.

⁵⁰ Там само, арк. 132–133.

⁵¹ *У півстолітніх змаганнях*: Вибрані листи до К. Студинського (1891–1941) / Упоряд.: О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 674–675.

ській комуністичний режим знищив близько 95 % західноукраїнської політичної і «трудової» еміграції в УСРР/СРСР.

Попри репресії російського тоталітарного режиму наявність значної кількості уродженців західноукраїнських земель у підсоветській Україні не лише пожвавлювала націотворчі процеси у загальнонаціональному масштабі шляхом їхнього активного включення у реалізацію контроверсійної політики українізації й пов'язаних з нею процесів національно-культурного відродження в УСРР, але й гарантувала принаймні до початку 1930-х років постійні міжособові (в тому числі родинні — транскордонне листування) контакти уродженців різних частин української території, що перебували під чужоземною займанщиною (російською комуністичною, польською, чеською, румунською). Завдяки цьому тривав, попри усі перешкоди, процес формування української політичної нації, закладалися підвалини соборності українських земель.

Людмила МАРИНИЧ. Галицкая эмиграция в УССР — трагический эпилог 1937–1938 гг.

В статье рассматриваются репрессии тоталитарного режима в эпоху «Большого террора» 1937–1938 гг. против уроженцев западноукраинских земель в УССР, которые в тот или иной способ оказались у Надднепрянской Украине во время Первой мировой войны 1914–1918 гг. и Украинской национально-демократической революции 1917–1918 гг.

Ключевые слова: «Большой террор» 1937–1938 гг., западноукраинская эмиграция в Советской Украине, репрессии.

Lyudmila MARINICH. Galician emigratsiya in the USSR — the tragic epilogue 1937–1938.

The article deals with the repressions of the totalitarian regime during the Great terror 1937–1938 against natives of Western Ukraine in the Ukrainian Soviet Socialist Republic, that one way or another found themselves in Dnieper Ukraine during World War I 1914–1918 and the Liberation Struggle 1917–1921.

Key words: Great terror 1937–1938, Western Ukrainian emigration in Soviet Ukraine, repressions.

Творець української радянської державності (Павло Попов)

На основі документів з українських та російських архівів досліджуються основні віхи біографії та політичної діяльності Павла Попова.

Ключові слова: Павло Попов, комунізм, федералізм.

13 липня 1937 р. колегія Верховного Суду СРСР в м. Києві визнала Павла Івановича Попова винним в тому, що він був «активним учасником антирадянської організації правих, який за завданням керівника цієї організації Скалиги готував терористичні акти проти керівників партії і Радянського уряду» та визначила йому вищу міру покарання¹. Того ж дня вирок Попову було виконано². Так закінчив своє життя видатний політичний діяч радянської України, який в 1919–1920 рр. мав непересячний вплив на формування національної політики Кремля і, зокрема, чималою мірою зумовив ту форму української радянської державності, що існувала до 1991 р. Незважаючи на таку значимість цього діяча, не лише його біографія загалом, але й той її етап, коли він був лідером опозиційно налаштованої до національної політики більшовиків течії в КП(б)У («група Попова»), залишаються малодослідженими, а найбільш цілісним матеріалом є непомічена незначних фактологічних недоліків стаття О. Юренка в «Енциклопедії історії України», що побачила світ у 2011 р.³

Постать Павла Попова знаходиться осібно серед тих, кого в сучасній історіографії прийнято називати українськими націонал-комуністами. Однак, у його кримінальній справі не знай-

* Єфіменко Геннадій Григорійович — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Донецьк (далі – ГДА СБ України, м. Донецьк), справа 10597-2ф, арк. 193, 242.

² Там само, арк.194.

³ Юренко О.П. Попов Павло Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2011. – Т. 8. – С. 423.

шлося місця для звинувачень в «українському націоналізмі», хоча він не лише відверто і детально розповів про свої «націоналістичні гріхи» зразка 1919–1920 рр., а й відзначав, що «персональні зв'язки з деякими націоналістами (Полоз, Яловий, Христовий), у мене збереглися до останніх років»⁴, тобто до арештів, що розпочалися в 1933 р. Мало того, як це впливає із свідчень Миколи Христового, Павло Попов у свідченнях цих «націоналістів» називався членом їх організації⁵, але звинувачення в цьому «гріху» йому пред'явлено не було.

«Who is Who» Павло Попов, ім'я якого навіть у російськомовних текстах означалося як «Павло». Народився у с. Демидівка (зараз Решетилівського району) Полтавщини. Під час навчання в Московському комерційному інституті у 1915 р. вступив до Української соціал-демократичної партії. У грудні 1917 – початку 1918 рр. він із Петром Слиньком, Афанасієм Буценком, Євгеном Нероновичем, Євгеном Касьяненком (Лариком) та іншими знаковими фігурами із лав УСДП був серед тих, кого називали «українськими більшовиками». У липні 1918 р. разом із «справжніми» більшовиками увійшли до лав КП(б)У⁶.

На початку вересня 1919 р., невдовзі після відступу червоних із столиці УСРР — Києва, Попов відправився для підпільної роботи на територію, яку контролювала УНР. Його досить швидко «розкрили», та й більшовицького підпілля як такого там не існувало. Однак Попова навіть не заарештували. Навпаки, представники українських есерів та уряду УНР провели з ним переговори і направили до Москви з тим, щоб він доповів про готовність «українців» (так тоді самі більшовики нерідко означали представників УНР) до перемовин з Кремлем⁷.

До Москви він прибув у третій декаді жовтня 1919 р. Під час свого доволі неквапливого пересування до місця призна-

⁴ ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 10597-2ф, арк. 99.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 39030, арк. 14.

⁶ ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 10597-2ф, арк. 5.

⁷ Доклад тов. Попова в Зафронтбюро ЦК КП(б)У о поездке в Украинскую Народную Республику // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 42–63.

чення склав обґрунтоване уявлення про ситуацію в Україні. Після прибуття до Росії він надав звіт вищим інстанціям про побачене (пізніше цей звіт було надруковано у «Літописі революції»). Зафронтбюро ЦК КП(б)У відразу відрядило його назад. Але Попов, отримавши директиви, спрямовані на загострення протиборства з боротьбістами і на продовження нігілістичної національно-культурної політики, категорично відмовився від відрядження, а цю відмову детально обґрунтував у написаному 29-го жовтня листі до ЦК РКП(б)⁸. У ньому він визначив два можливих шляхи до опанування України: «[...] або завоювати Україну і силою зброї знищити усілякі прояви національного сепаратизму, або знищити будь-яке підґрунтя для нього, тобто, залишаючись прихильниками пункту нашої програми про самовизначення націй, надати Україні можливість створити самостійну (мовою оригіналу *нейтральне «самостоятельную», а не лайливе «самостийную»* — Авт.) радянську республіку і лише тоді вести у ній агітацію за якомога тісніше зближення з іншими радянськими республіками, в першу чергу (в даних історичних умовах) — з Російською»⁹. Далі він відзначив, що вважає точку зору оргбюро (зафронтбюро) «практично шкідливою» і знаходить для себе неможливим відправитись за таких умов у відрядження, оскільки вказаних директив він виконувати не зможе, «а діяти в зворотному напрямку не маю права як член партії, пов'язаний з партійною організацією»¹⁰.

Наприкінці листа він відзначив, що зареєструвався в «Українській організації при Московському Комітеті РКП, чим передав себе у розпорядження Московського комітету партії»¹¹. Там він знайшов своїх однодумців. Вже 12 листопада 1919 р. на засіданні президії Української комуністичної організації при Московському міськкомі РКП(б) була розглянута і схвалена до-

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 129, арк. 43. Текст цього листа нам вдалося віднайти також в: РГАСПИ та ЦДАВО України.

⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 5, оп. 2, д. 134, л. 6.

¹⁰ Там само, л. 7.

¹¹ Там само, л. 7.

повідна записка до ЦК РКП(б) за підписами П. Попова, Ларика (Євген Касьяненко) та Зоріна, яка стала своєрідним маніфестом, програмним документом «групи Попова» і автором якої був сам Павло Попов¹². У ній детально аналізувалися помилки компартії в національному питанні та пропонувалися реальні кроки, що могли, на думку представників цієї групи, не лише посилити авторитет компартії в Україні, а й реально наблизити гасла до практичних дій та поширити вплив комунізму на інші країни.

Цей документ, як і позиція Попова загалом, вагомо впливали на визначення політики Кремля щодо України. Так, вказаний вище лист від 29 жовтня, який як «шовіністичний» розглядався на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 9 листопада 1919 р.¹³, став спусковим механізмом до активізації діяльності Кремля з вирішення «українського питання». Павло Попов (від імені «групи Попова»), разом із Християном Раковським, був доповідачем з «українського питання» на розширеному засіданні політбюро ЦК РКП(б) 20 листопада, за результатами якого й визначилися основні обриси нового курсу Кремля. Цікаво, що у біографічній хроніці В. Леніна за листопад 1919 – лютий 1920 рр. П. Попов згадується 4 рази, тоді як Георгій Лапчинський, якого традиційно називають керівником впливової групи «федералістів» (аналог «групи Попова»), що нібито почала діяти в Україні ще з літа 1919 р., — жодного. Упорядники «ленінської хронічки» Попова двічі означили як «секретаря ЦК КП(б)У»¹⁴. Вони не могли допустити думки про те, що людина, яка реально вплинула на ухвалення Кремлем рішення про поворот в націо-

¹² Зміст записки див: «Лист представників української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б) до ЦК РКП(б) та особисто Леніна з аналізом та оцінкою політики комуністичної партії в Україні в 1919 р.» // *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С. 184–200. Ел. варіант: <http://histsans.com/LiberUA/Book/vzaemovidnosunu/17.pdf>.

¹³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 10.

¹⁴ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника 1870–1924. Т. 7: Март–ноябрь 1919. – М., 1976. – С. 618; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника 1870–1924. – Т. 8. – Ноябрь 1919 – июнь 1920. – Т. 8. – М., 1977. – С. 75.

нальній політиці, з якою сам Ленін листувався і до думки якого прислухався, не мала вагомої партійної посади.

Павло Попов 21 листопада 1919 р. написав листа В. Леніну з пропозиціями щодо економічної та військової політики в Україні¹⁵. В. Ленін переслав його Л. Троцькому і той настільки успішно врахував у подальших військових деклараціях та агітаційно-пропагандистській роботі висловлені Поповим перестороги, що це чималою мірою сприяло переходу на пробільшовицькі позиції не лише Винниченка, а й українських есерів, не кажучи вже про боротьбистів та «незалежників» (останні з січня 1920 р. зорганізувалися в Українську комуністичну партію).

Активність Попова на цьому не завершилася. 8 грудня у Москві відбула нарада тих відповідальних працівників — комуністів з України, які підпадають під означення «групи Попова». Головував на цій нараді Г. Лапчинський, а серед 29-ти зазначених у витязі з протоколу наради учасників були не лише неодноразово згадувані в історичній літературі як провідні «федералісти» Попов, Ларик, Я. Ландер, а й Ю. Коцюбинський, О. Одінецов, що нерідко означаються як «централізатори».

На відміну від наради в Гомелі, що в сучасному історіографічному каноні вважається найбільш «профедералістською», рішення учасників наради від 8 грудня було справді спрямоване проти тогочасного керівництва КП(б)У. У протоколі наради було занотовано: «Після доповіді т. Мануїльського про становище Ревкому і всебічного висвітлення в дебатах питання про політичний центр України, зібрання більшістю усіх при одному, що утримався, постановило, що необхідно досягти зміни як центру, так і Ревкому, з огляду на нездатність і небажання товаришів, які нині входять до складу цих установ, здійснити на ділі накреслену всеросійською партійною конференцією лінію. Для втілення в життя постанов наради обрана комісія з тт. Лапчинського, Попова, Ландера, яким доручено відправи-

¹⁵ Заява Павла Попова до політбюро ЦК РКП(б) з викладенням пропозицій щодо здійснення економічної та військової політики в Україні // *Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.)*. – К., 2008. – С. 201–206. Ел. варіант: <http://histsans.com/LiberUA/Book/vzaemovidnosunu/17.pdf>.

тися 9.12 цього року в ЦК РКП і до т. Леніна для з'ясування цих питань»¹⁶. На цьому документі, який було спрямовано В. Леніну, є помітка за підписом П. Попова та Я. Ландера: «Просимо Вас прийняти з цієї справи по можливості негайно. Становище склалося катастрофічне»¹⁷.

Є підстави стверджувати, що з Леніним названій делегації зустрівся так і не судилося. Однак їй вдалося донести свою думку у вигляді окремої заяви представників «групи Попова» (Попов з Ландером були авторами цього документу), яку, якщо вірити самому вождю, підписали 32 партійних працівника з України, що на той час перебували у Москві. Зауважимо, що з приводу цієї заяви ЦК РКП(б) за пропозицією Леніна 18 грудня ухвалив наступне рішення: «За пропозицією тов. Леніна 32 тов., від імені яких написана заява, оголосити догану за те, що вони замість позитивної роботи за вказівкою Всеукрревкому і Бюро КПУ витрачають час і сили на пересуди та безвідповідальне політиканство, яке є порушенням партійної дисципліни, і запропонувати надалі, суворо підкоряючись директивам партійного центру, робити ту роботу, яку буде кожному з них вказано»¹⁸.

Попов на написаній спільно з Я. Ландером заяві не зупинився. Останнім документом, написаним П. Поповим у розвиток своєї позиції, стало звернення до Комінтерну у зв'язку з запланованим на 22 грудня обговоренням питання про об'єднання УКП(б) та КП(б)У. У вступній частині звернення, написаній 19 грудня 1919 р., відзначивши наявність суперечки в КП(б) з національного питання КП(б)У, що «в останній час перенеслася в РКП», Попов підкреслив: «Суть цієї боротьби зводиться до того, що офіційна більшість партії, оцінюючи Україну як країну, не здатну до революційної творчості, вважає єдиним виходом із становища окупацію України військами РСФРР. Як логічний висновок з цього положення, вони вимагають максимального підкорення усіх органів влади на Україні безпосередньо

¹⁶ РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 12007, л. 1.

¹⁷ Там само, л. 1.

¹⁸ Там само, ф. 17, оп. 112, д. 11, л. 27; Див також: В. І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. – К., 1969. – С. 708.

відповідним органам РСФРР, хочуть не створювати окремих економічних органів. Одним словом — не створювати на Україні справжнього (*мовою оригіналу* «действительного». — *Авт.*) державного апарату, а втягнути Україну в сферу діяльності існуючого російського апарату. Ті форми самостійності, що декларовані ЦК РКП (резолуція про радянську владу на Україні) розглядаються ними винятково як дипломатичний крок, і за першої можливості мають бути ліквідовані.

Ми, опозиційна течія, вважаємо, що на Україні є елементи, здатні на революційну творчість; водночас ми визнаємо, що в силу обставин революцій на Україні пішла не тим шляхом, яким вона пішла в Росії (звичайно, не за змістом, а за формою). Звідси ми робимо висновок, що рад[янська] влада на Україні не повинна в усіх подробицях копіювати російську, а тим більше, не повинна бути підпорядкованим органом російських центрів. Звичайно, не зовсім не означає, що ми є принциповими «самостійниками» (*мовою оригіналу* — «самостийниками». — *Авт.*). Необхідність якнайтіснішого єднання усіх радянських республік для нас не підлягає сумніву. Але ми надто розходимося з офіційною більшістю з питання про форми єднання: вони вимагають поглинення України російським державним апаратом, ми вимагаємо створення в відповідності до місцевих умов революційної боротьби, окремих апаратів управління та їх федерування»¹⁹. Написавши це звернення, він відразу відбув до Харкова.

Підсумовуючи діяльність Попова в 1919 р., слід відзначити, що вістря його критики було спрямоване на ЦК КП(б)У, тоді як до Кремля Попов звертався з пропозиціями, втілення яких мало б покращити ситуацію в Україні і, зокрема, поліпшити імідж більшовицької партії. Про недисциплінованість чи супротив настановам Кремля в цей час не йшлося. На початку 1920 р. ситуація вже була менш однозначною. Значну роль у цьому випадку зіграли обставини, що мало стосувалися діяльності самого Попова, але стали одним із наслідків висловлених ним поглядів. Йдеться про поширення вже згаданої доповідної записки від 12 листопада 1919 р., що була опублікована

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 383, арк. 1–2.

у Житомирі в газеті боротьбистів «Пролетарська боротьба» та вийшла окремою брошурою з україномовною передмовою під назвою «Наша сучасна політика».

22 грудня 1919 р. у Петрограді відбулося засідання виконкому Комінтерну, на якому розглядалося «українське питання»: йшлося про взаємини між боротьбистами та КП(б)У. Саме тоді зовсім несподівано для представників КП(б)У Х. Раковського та С. Косіора як аргумент до тези про слабкість КП(б)У боротьбист Григорій Гринько продемонстрував брошуру «Наша сучасна політика», з передмови якої можна було зробити висновок про існування напіввідпільної групи «комуністів-федералістів»²⁰. Таке припущення шокувало не лише Х. Раковського, а й Кремль. На скликаному 27 грудня засіданні політбюро ЦК РКП(б) було вирішено повернути Попова до Москви та віддати його, якщо припущення підтвердиться, до партійного суду²¹.

Попов приїхав до Москви 13 січня. Секретар ЦК РКП(б) Микола Крестинський розтлумачив йому суть звинувачень. Сам Попов класифікував їх наступним чином:

1. Надрукування в «Пролетарській боротьбі (Житомирський орган УКП боротьбистів) доповідної записки, підписаної мною разом з групою інших товаришів Центр[альному] Комітету РКП(б) у листопаді 1919 р.

2. Видання тієї ж записки окремою брошурою з назвою «Наша сучасна політика» з передмовою, підписаною «Оргбюро групи федералістів членів КП(б)У».

3. Створення у Києві, без відома партійного центру, організаційного Бюро, котре здійснювало політику, яка суперечила політиці партії, спочатку нелегально, а потім шляхом публікації «Нашої Суч[асної] Політики», виступило публічно»²².

Усі три звинувачення він аргументовано заперечив, однак визнав, що ознайомлював декого з боротьбистів із запискою, своє авторство якої підтвердив. Наведемо один продемонстрований ним показовий аргумент щодо непричетності до ви-

²⁰ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 260.

²¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 50, л. 2.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 10–11.

дання брошури. Попов відзначав: якщо в україномовній передмові визнавався як провина партії «сам факт неоднакового ставлення до Росії та до України», то автори записки «мотивували свої вимоги саме їх вигідністю для Радянської Росії», що випливали з погляду «на Радянську Росію як головну, для даного моменту, базу комуністичної революції»²³.

У поясненнях П. Попова відчувається впевненість у своїй правоті та переконаність у тому, що його аргументи будуть розглядатися саме у контексті публічно поставлених завдань, одним з яких було й об'єднання УКП(б) та КП(б)У (а не «ліквідація УКП(б)»), а також логіки та здорового глузду. Над тим, що формально поставлені завдання можуть докорінно відрізнятись від реальних, або від їх розуміння переважною частиною керівної ланки РКП(б) та КП(б)У, він, ймовірно, не замислювався.

Понад місяць «питання Попова» залишалося у підвішеному стані і весь цей час він як дисциплінований комуніст залишався у Москві. Про важливість «проблеми Попова» свідчить обговорення його на політбюро ЦК РКП(б) — вищого політичного органу радянської держави²⁴. Принагідно відзначимо, що питання про Лапчинського на політбюро ЦК РКП(б) жодного разу не розглядалося, а про Попова — тричі.

П. Попову було «поставлено на вид» за недостатню дисциплінованість та «в порядку розподілу партійних сил» спрямовано на роботу до Головополітшляху, тобто залишено в Росії²⁵. Для цього довелося визнати провину Попова в одному з звинувачень, її було означено як «необережне поводження з документами»²⁶. З огляду на інші питання, що розглядалися 28 лютого 1920 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б), в тому числі і про згоду боротьбистів на входження до лав КП(б)У «на умовах повного підпорядкування»²⁷, Кремль вирішив спустити «спра-

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 15–17.

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 12, д. 13, л. 54.

²⁵ Там само, оп. 3, д. 63, л. 1.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 241.

²⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 63, л. 1.

ву Попова» на гальмах: визнати його правоту було політично недоцільно, а для покарання не було підстав та й трохи небезпечно, бо це загрожувало викликати нові непотрібні суперечки в Україні.

Ймовірно, при ухваленні рішення бралася до уваги також дисциплінованість П. Попова, який не лише прибув до Москви за першим викликом, а й пробув там півтора місяці в очікуванні вирішення своєї справи. Але Попов не погодився навіть з таким «м'яким» вердиктом, бо лишатися за межами України в такий час вважав неприйнятним. Тому він вийшов з лав РКП(б)/КП(б)У та поїхав до України як безпартійний²⁸. Це важливо, оскільки серед істориків є поширеним твердження про його виключення з лав КП(б)У, частіше за все називається квітень 1920 р. З огляду на вказаний факт добровільного виходу з лав більшовиків, що підтверджується різними джерелами, видається беззаперечним твердження про те, що «федералістом» Попов не був, хоча б з тієї причини, що під час діяльності «федералістів» в Україні він був поза лавами КП(б)У. Окрім того, вже в 1920 р. він сам відзначав, що, поділяючи програмові засади «федералістів» (врешті, то було ЙОГО бачення), він вкрай критично ставився до обраної ними тактики дій.

На цьому «казус Попова» не був завершений. 1 червня 1920 р. він подав заяву про вступ до лав КП(б)У. Відзначивши, що «більше немає більшовиків та боротьбистів (мрія моя та моїх однодумців, те, чого ми весь час добивалися) ми маємо на Україні одну комуністичну партію», він підкреслив, що більше не може «вештатися поза партією». Однак, що показово для Попова, кається він не став: «Заявляю при цьому, що своїх переконань я не змінив і вступаючи до партії залишаю за собою право проводити свої думки в партійних організаціях, зрозуміло легальними шляхами і з безумовним підкоренням партійній дисципліні»²⁹. Полтавська губернська організація відправила заяву Попова до Харкова, звідти — до Москви. І вже там 2 липня оргбюро ЦК РКП(б) (цього разу до політбюро ЦК справа не дійшла)

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 241.

²⁹ Там само.

ухвалило такий вердикт: «Запропонувати ЦК КПУ не приймати його»³⁰.

15 червня 1920 р. в Лубнах, де партійну повітову організацію очолював Іван Слинко — брат одного найближчих соратників Попова в 1919 р. Петра Слинка, Попов був на нетривалий час заарештований чекістами під час проведення своєрідного «антифедералістського рейду». Для розуміння тогочасної ситуації зазначимо, що голова ВЧК Ф. Держинський на той час активно «працював» в Україні. Чекіст, який арештував Попова та здійснював «інспекцію» Лубенської повітової організації КП(б)У, повідомляв: «Кидається в очі сильно розвинутий український націоналізм. При проведенні бесіди у тісному колі партійні товариші розмовляють українською мовою, знаючи водночас російську, тоді як я української не розумію»³¹. Такий «аргумент» дуже нагадує сучасні заяви українофобів, що мають схоже з тим чекістом світобачення.

У лавах КП(б)У його було відновлено в квітні 1921 р.³², тобто після започаткування НЕПу. Уся його подальша діяльність була пов'язана із сільським господарством, а основні засади НЕПу, здавалося б, підтверджували слухність його поглядів, висловлених, ще в доповідній записці від 12 листопада 1919 р.³³ Своєю політичну позицію він боронив навіть тоді, коли це здавалося безперспективним. Так, у січні 1929 р. на зборах компартійного осередку Інституту марксизму-ленінізму в Харкові, де він тоді навчався, Попов виступив проти рішення ЦК ВКП(б) стосовно лідерів «правого ухилу» Михайла Томського, Олексія Рикова та Миколи Бухаріна і, врешті, виявився єдиним учасником того

³⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 46, л. 4.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 199, арк. 65–66.

³² ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 10597-2ф, арк. 98.

³³ Лист представників української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б) до ЦК РКП(б) та особисто Леніна з аналізом та оцінкою політики комуністичної партії в Україні в 1919 р. // *Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.)*. – К., 2008. – С. 184–200. Ел. варіант: <http://histans.com/LiberUA/Book/vzaemovidnosunu/17.pdf>

зібрання, який під час голосування «утримався», тобто не проголосував «за» резолюцію, що схвалювала рішення ЦК ВКП(б) з цього питання³⁴.

У майбутньому це стало одним із головних «доведених» провин Попова, на основі яких йому й винесли вирок. Але в 1933 р. репресії і навіть партійні чистки його не зачепили. Натомість, при перевірці партійних документів в 1935 р. він був «виключений з ВКП(б) як виходець з іншої партії, що проявляє нестійкість і є прихованим ворогом партії»³⁵. У листопаді 1936 р. його вперше викликали на допит по справі «правих», а вже в січні 1937 р. — заарештовано. Сталося так, що страчений він був раніше від Михайла Полоза та Тетяни Мягкової (чоловік та дружина), дружні стосунки з якими він зберігав від революційних подій осені 1919 р. Його доля була пов'язана з цими людьми. Так, Тетяна Мягкова в листопаді-грудні 1919 р. була членом «групи Попова». Саме з боротьбістами, одну з провідних ролей серед яких відігравав Михайло Полоз, Попов виїхав з Москви до України 28 лютого 1920 р. Під час арешту Тетяни Мягкової в 1931 р. Попов саме гостював у цій родині³⁶, а в справі Михайла Полоза 1934 р. зустрічаються, як вже згадано вище, свідчення про те, що й він належав до «націоналістів».

На час свого арешту у січні 1937 р. Попов займав зовсім незначну посаду — член обласного виставкового комітету в Донецькому облвиконкомі³⁷. В анкеті заарештованого Попова говориться про 29-річну дружну Зою Иванову та двох його дітей — 5-річну Олену та півторарічного Олега. До сьогодні невідомо, як склалася доля цієї родини. Однак матеріали кримінальної справи відбили той факт, що перегляд справи Павла Попова в добу «відлиги» було ініційовано заявою Віри Акаловською, яка, за свідченням інших очевидців, «в двадцять роки була в шлюбі з Поповим Павлом Івановичем»³⁸. Перегляд спра-

³⁴ ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 10597-2ф, арк. 15.

³⁵ Там само, арк. 11.

³⁶ Там само, арк. 13.

³⁷ Там само, арк. 5.

³⁸ Там само, арк. 208.

ви продовжувався понад два роки. За цей час колишня дружина померла, натомість свої свідчення про невинність Попова надали інші діячі, серед яких була сестра Віри Акаловської Лілія Вовчик та Катерина Філатова³⁹, яка була дружиною вже згаданого Миколи Христового. З огляду на вказані свідчення, а також на те, що інші фігуранти справи були вже виправдані, а співробітник НКВС, що здійснював слідство у цій справі на той час був вже засуджений «за антирадянську діяльність в лавах НКВС», рішенням від 1 грудня 1959 р. колегія Верховного суду СРСР, відмінила вирок від 13 липня 1937 р., а саму справу припинила за відсутністю складу злочину⁴⁰.

Підсумовуючи найбільш значущі віхи життя Павла Попова, зауважимо, що його доля віддзеркалює долю тих, хто у революційну добу повівся на «народні» гасла більшовиків. У 1919–1923 рр. значна частина українців повірила, що комунізм ліквідує як соціальне, так і національне гноблення і своїми свідомими діями сприяла перемозі більшовиків. Одним із таких діячів був Павло Попов, напрацювання якого були використані Кремлем повною мірою при виробленні гасел та обіцянок як наприкінці 1919 р., так і наприкінці 1920 р. Так, у Договорі від 28 грудня 1920 р. РСФРР вперше за весь час існування радянської України формально визнала її незалежність. Подібне визнання відновлення загальноукраїнського економічного та військового центрів, було однією з вимог «групи Попова» наприкінці 1919 р. Самого Попова, з огляду на небезпеку того, що він може сприяти справжньому втіленню в життя проголошуваних гасел, до реальних владних важелів не допустили. Однак ті форми державного управління, на доцільності яких він наполягав наприкінці 1919 р., були остаточно закріплені при створенні СРСР, до складу якого Україна увійшла як одна з рівноправних республік.

Таким чином, проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що доповідна записка П. Попова спричинила більший вплив на практику національної політики Кремля, аніж відо-

³⁹ ГДА СБ України, м. Донецьк, спр. 10597-2ф, арк. 199–214.

⁴⁰ Там само, арк. 242.

мий твір Василя Шахрая та Сергія Мазлаха «До хвилі». Однак, вона до цього часу не була опублікована у збірниках документів, її майже не використовували дослідники.

Насамкінець, щодо особливостей Попова як особистості. Окрім схожих з долями інших націонал-комуністів рис (усі вони були використані Кремлем для захоплення влади, більш чи менш тривалий час перебували біля владних важелів під час усталення більшовизму в Україні, а потім були репресовані), біографія Попова містить ряд відмінностей. Адже репресований він був не як «український націоналіст», хоча для цього, здавалося б, малися підстави, а як «правий». Врешті, невідомо про якого-небудь іншого українського «націонал-комуніста», тим більше — вихідця з лав соціал-демократів, тобто представників «робітничої» партії, які б стали на бік «правих». Частково таку позицію переважної частини «націонал-комуністів» можна пояснити тим, що із згортанням НЕПу Кремль дав санкцію на посилення «українізації». П. Попов же був нетиповим вихідцем із соціал-демократів (як УСДП, так і РДСРП(б) та РСДРП(м)), який сприйняв НЕП не скільки як вимушений і тимчасовий відступ, стільки як реальну стратегію. Однак спроба відстоювати своє позицію в 1929 р. та пізніших роках була приречена на поразку: час публічних внутріпартійних дискусій минув, усе вирішувалося невеликою купкою партійних олігархів на чолі з новим месією Йосипом Сталіним.

Геннадий ЕФИМЕНКО. Создатель украинской советской государственности (Павел Попов)

Исследуется жизнь и политическая деятельность Павла Попова. В основу исследования положены малоизвестные документы из российских и украинских архивов.

Ключевые слова: Павел Попов, коммунизм, федерализм.

Hennadij YEFIMENKO. Creator of Soviet Ukrainian statehood (Pavlo Popov)

Based on the documents of archives of Ukraine and Russia, the author investigated the course of life and reconstructed the milestones of political activity of Pavlo Popov.

Key words: Pavel Popov, communism, federalism.

**Репресії 1937 р. у Київському університеті і
Партвидавництві ЦК КП(б)У
(на прикладі Федора Беляєва)**

У статті на основі маловивчених архівних документів досліджується доля викладача Київського державного університету Федора Івановича Беляєва, репресованого у 1937 р. органами НКВС. Простежуються особливості проведення чекістами політичних репресій в КДУ та Партійному видавництві ЦК КП(б)У.

Ключові слова: репресії, Київський університет, партійне видавництво, викладачі, чекісти, «Великий терор».

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1937 р. редактора Партійного видавництва ЦК КП(б)У та викладача Київського державного університету Федора Івановича Беляєва (1898–1937).

Про політичні репресії щодо викладачів в радянський період історії України написано вже досить багато. Оpubліковано кілька важливих збірників документів на цю тему, де вперше були оприлюднені унікальні документи з колишніх радянських «спецхранів»¹. Протягом 1991–2011 рр. неодноразово проводилися всеукраїнські і міжнародні наукові конференції, де брали участь не лише українські, але й закордонні вчені². Стало

* *Ніколаєва Наталія Борисівна* — молодший науковий співробітник науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Наприклад: Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2-х т. / Упоряд.: С. Кокін та ін.; відп. ред. Ю. Шаповал. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.; Т. 2. – С. 473–1093; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Ін-ту історії України НАН України: (1936–1956): Зб. док. і матер.: У 2-х ч. / Упоряд.: Р. Я. Пиріг та ін.; В. А. Смолій (відп. ред.) – К., 1996. – Ч. I. – 146 с.; Ч. II. – 247 с. та ін.

² Наприклад: Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари», 3–4 листопада 1997 р. / Авт.-сост.: А. А. Кондрацький, М. М. Роженко. – К.: Стилос, 1998. – 270 с.; Матеріали науково-теоретичної конференції «Реабілітовані історією. Центральна Україна, 1917–1991 роки», 28–29 жовтня 1997 р. / Редкол.:

набагато більше відомо про «не заретушовані» біографії керівників Комуністичної партії СРСР і УРСР, які до 1991 р. подавалися у значно урізаному вигляді, про репресії партійного керівництва в роки розгулу сталінських політичних репресій³. Поступово досліджуються раніше зовсім невідомі біографії чекістів, які здійснювали політичні репресії⁴. Серед найбільш важливих праць останніх років про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження І. Біласа⁵, С. Білоконя⁶, В. Заруби⁷, Д. Табачника⁸, Ю. Шаповала⁹, Л. Шевчен-

М. М. Суворов (гол.) та ін.; Кіровоградська облдержадміністрація; Наук.-ред. відділ по підготовці видання «Реабілітовані історією. Кіровоградська область» та ін. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, [1998]. – 50 с.; Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-і роки: Мат. міжн. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. / НАН України, Ін-т історії України НАН України, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих; редкол.: П. П. Панченко (гол.), Є. В. Прохнюк (співгол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 290 с. та ін.

³ *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.; Політичне керівництво України. 1938–1989 / Сост.: В. Ю. Васильєв, Р. Ю. Подкур, Х. Куромія, Ю. І. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.

⁴ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под ред.: Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского; Об-во «Мемориал» и др. – М.: Звенья, 1999. – 503 с.; Лубянка: ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Справочник / Сост., введ. прим.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Науч. ред. Р. Г. Пихоя; Междунар. фонд «Демократия». – М.: МФД, 1997. – 352 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров; Междунар. фонд «Демократия». – М.: МФД; Изд-во Йельского ун-та: Материк, 2003. – 768 с.

⁵ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Кн. 2. – 428 с.

⁶ *Білоконь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

⁷ *Заруба В.* Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105–116.

⁸ *Табачник Д.В.* Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-і рр.): Історичний та етнополітичний аспекти: Авто-

ко¹⁰, О. Юркової¹¹ та багатьох інших. Про те, що зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців свідчить те, що про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції у сталінський період історії ХХ століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій¹². Завдяки цим працям наукова спільнота вже знає чимало про політичні репресії серед викладачів навчальних закладів в радянський час.

Проте про багатьох репресованих ще й досі обмаль інформації. Досліджень про Ф. І. Беляєва, де було б детально з'ясовано його життєвий шлях та причини арешту, на сьогодні практично немає. Саме це спонукало автора взятися за написання цієї статті.

Завданням дослідження стало через маловідомі документи радянських спецслужб з'ясувати життєвий шлях редактора Партійного видавництва ЦК КП(б)У Ф. І. Беляєва.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях Ф. І. Беляєва практично немає публікацій, він лише

реф. дис. ... д-ра істор. наук / НАН України: Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 103 с.

⁹ Шаповал Ю. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – 272 с.; *Його ж.* Україна 20–50-х рр.: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.; *Його ж.* Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.; Шаповал Ю., Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

¹⁰ Шевченко Л.В. Доля керівників Київського університету в 30-і рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 511–527.

¹¹ Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.

¹² Див.: Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабич, В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 520 с.

згадується в окремих дослідженнях. Навіть в мережі Інтернет важко розшукати його повноцінну біографію. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про його життєвий шлях і викладацьку роботу.

Політичні репресії в СРСР сталінської доби набули такого розмаху, що серед засуджених опинялися не лише вороги радянської системи, але й віддані члени Комуністичної партії, яких сталінський режим запідозрював у «троцькізмі» та інших «ухилах», і безжалісно знищував.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України) зберігається архівна кримінальна справа № 32378-фп на колишнього викладача (та, судячи з матеріалів справи — ректора) Київського державного університету Федора Івановича Беляєва¹³. З неї можна детально дізнатись про його життєвий шлях, арешт та розстріл. У справі збереглися документи про арешт і обшук у Ф. Беляєва, його анкета, заповнена співробітником НКВС Стороженком, протоколи допитів заарештованого та свідків у справі. Є також різні документи, пов'язані зі слідством і судом над Ф. І. Беляєвим та його реабілітацією в 1956 р., що стала можливою лише після смерті Й. Сталіна.

Федір Іванович Беляєв народився 26 травня 1898 р. у м. Санкт-Петербурзі. За національністю — росіянин. Працював робітником-друкарем, за соціальним походженням — з родини службовців. Його родина у 1937 р. складалася з дружини Тетяни Миколаївни Беляєвої, сина Михайла, тещі Марії Олександрівни Філіппової, сестри дружини Зінаїди Миколаївни Філіппової-Косовської, її сина Володимира Михайловича Косовського. Усі вони проживали разом в м. Києві на вул. Леніна (нині — Б. Хмельницького), б. 21, кв. 37.

Ф. І. Беляєв був членом більшовицької партії ще з 1918 р. Мабуть, він позитивно сприйняв прихід до влади більшовиків і брав активну участь у громадсько-політичному житті. У 1930 р. Ф. І. Беляєв закінчив ВУАМЛІН, певний час був секретарем його партійного комітету. У 1933 р. був культпропом

¹³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп. Справа також мала старі номери: 123, П-411914, 95388.

Одеського обкому КП(б)У, уповноваженим по хлібозаготівлі Комінтернівського району Одеської області. Працюючи на цій посаді, він санкціонував реквізицію хліба у одному радгоспі для покриття невиконання плану роботи колгоспного сектора, за що отримав від Одеської обласної контрольно-ревізійної комісії догану з формулюванням «за політичну помилку», після чого був звільнений.

Очевидно, Ф. Беляєв добре бачив жахливі події колективізації 1928–1933 рр. і наслідки аграрної політики радянського уряду — Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Але про його реакцію на ці події в матеріалах справи матеріалів, на жаль, немає (щоправда, згодом чекісти приписували йому сумніви у правильності політики КП(б)У в питаннях сільського господарства, боротьби з заможними селянами, класової боротьби, адміністративного натиску на селян з метою отримати хліб. Наскільки ці дані достовірні — тепер сказати важко).

Але партійна кар'єра Ф. Беляєва після цього випадку не припинилася, як це могло би бути. Невдовзі після звільнення з Одеського обкому КП(б)У Ф. Беляєв переїхав у Київ, де став викладачем філософії та історії в Київському державному університеті¹⁴. Зокрема, він читав лекції про діалектичний матеріалізм (скорочено серед студентів тоді називався — «діамат») — дисципліну, що повинна була укріплювати віру молоді у більшовицькі ідеї та світогляд. У справі є інформація про те, що згодом Ф. Беляєв був ненадовго призначений ректором Київського державного університету, що свідчило про достатньо високий ступінь довіри до нього з боку керівництва КП(б)У. Тепер важко перевірити, як було насправді, адже навіть у наукових виданнях і на сайті Київського національного університету інформація про нього, як про ректора відсутня¹⁵. У ті ж роки він

¹⁴ У 1921–1933 рр. — Київський інститут народної освіти, з 1933 р. — Київський державний університет, у 1939 р. — був названий ім. Т. Г. Шевченка.

¹⁵ Див.: Ректори Київського університету. 1834–2006 / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тищенко, Л. В. Шевченко. — К.: Либідь, 2006.

став працювати відповідальним редактором у Партвидавництві ЦК КП(б)У¹⁶.

Але втриматися на цій посаді довго йому не вдалося. За матеріалами справи, у 1935 р. Ф. Беляєв отримав догану від ЦК КП(б)У за порушення фінансової дисципліни — видавав у Партвидавництві аванси редакторам, що було заборонено. Можливо, ця історія похитнула в ЦК КП(б)У довіру до нього, як до відданого партійного працівника.

Ф. Беляєв був звільнений з роботи в КДУ у грудні 1935 р. Саме тоді він отримав догану в партійній організації Партвидавництва ЦК КП(б)У за «троцькістські перекручування під час викладання студентам КДУ» лекцій з діалектичного матеріалізму. Беляєв на зайняттях в одній з студентських груп історичного факультету КДУ начебто висловлював думку про те, що троцькізм не на всіх етапах свого існування був контрреволюційним, адже Л. Троцький відіграв важливу роль у встановленні радянської влади в 1917–1922 рр. і мав значні заслуги перед «Жовтневою революцією». Студенти, однак, уважно стежили за новими віяннями в політиці партії, і поставили питання про висловлювання Ф. Беляєва на партійному комітеті університету, і він був знятий з роботи. Питання про його поведінку було передане у партійну організацію Партвидавництва ЦК КП(б)У. Його справа розглядалася в ЦК КП(б)У, і завідувач відділу агітпропом (агітаційно-пропагандистського відділу)

¹⁶ Партвидавництво ЦК КП(б)У існувало під такою назвою у 1931–1938 рр. У 1931–1934 рр. діяло в Харкові, а потім — у Києві. Його попередниками були: з 1922 р. — видавництво «Пролетар», у 1930 р. — Державне видавниче об'єднання України (м. Харків). У 1938 р. було перейменоване у Держполітвидав при Раднаркомі УРСР, з 1940 р. — Політвидав при ЦК КП(б)У. З 25.09.1941 р. видавництво було в складі Укрвидаву, потім — Укрдержвидаву. З 1946 р. — окреме видавництво Укрполітвидав, в 1949 р. — Держполітвидав УРСР, з 1964 р. — Політвидав України. Друкувало суспільно-політичну, соціально-економічну і художню літературу, політичні плакати, посібники, багатотомники творів В. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса українською мовою, праці державних та партійних діячів УРСР і СРСР, збірники документів з'їздів КПРС та КПУ. У 1972 р. видавництво було нагороджене орденом Трудового Червоного прапора. Знаходилося на вул. Десятинній, б. 4/6.

Ашрафян поставився до Беляєва в цілому досить добре, запропонувавши не виключати його з партії, а обмежитись доганою і переведенням на нижчу посаду. У результаті, крім догани по партійній лінії, Ф. Беляєв в Партвидавці ЦК КП(б)У був позбавлений посади відповідального редактора і залишився лише одним з редакторів¹⁷.

Невідомо, як було насправді, але на слідстві сам Ф. Беляєв, секретар парткомітету С. Гончаренко та тодішній директор Партвидава ЦК КП(б)У А. Земляний оповідали про події саме так. За подібні висловлювання про Л. Троцького на Ф. Беляєва могли донести інформатори НКВС, і це, можливо, стало реальною причиною його арешту. Так чи інакше, але він «потрапив на олівець» чекістам, хоча до 1937 р. Ф. Беляєв жодним репресіям не піддавався¹⁸.

Як редактор Партвидаву ЦК КП(б)У, він був задіяний у широкомасштабній видавничій роботі, зокрема, брав участь у започаткуванні тридцятитомного україномовного видання праць В. Леніна, що розпочало друкуватися в 1935 р. Тоді перед видавцями постали непрості питання. У попередньому московському виданні творів В. Леніна у примітках часто згадувалися постаті більшовицьких вождів 1917 р. — Л. Троцького, Л. Каменєва, Г. Зінов'єва та інших, які в середині 1930-х рр. були оголошені «ворогами народу». У контексті нагнітання в радянському суспільстві ненависті до «троцькістів» і «шпигунів» за подані у книзі «ідеологічно шкідливі матеріали» можна було легко позбутися не лише роботи, але й життя.

Мабуть співробітники Партвидаву ЦК КП(б)У добре розуміли цю ситуацію. Тим більше, що вони і раніше брали участь у підготовці літератури про «троцькістів», читали комуністичну пресу, і добре бачили з публікацій, що багатьох відданих членів партії репресують¹⁹. Згодом співробітникам партвидаву ЦК

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 22–23.

¹⁸ Анкета заарештованого Беляєва Ф.І., заповнена 11.06.1937 р. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 9.

¹⁹ Напр., це добре прослідковується у таких публікаціях: *Мануїльський-Д.З.* Про капіталістичне оточення і троцькістські резерви. – К.: Парт-

КП(б)У почали ставити в провину ще й «шкідництво» — навмисне псування готових до видання творів В. Леніна, В. Молотова і інших.

Зважаючи на масові репресії серед керівництва Червоної армії, ВКП(б) і КП(б)У на початку 1937 р., співробітники Партвидаву ЦК КП(б)У могли сподіватися арештів. До прикладу, у травні 1937 р. в Москві шаленими темпами стала розгортатися справа про змову у Червоній Армії. В результаті чекістами під керівництвом І. Леплевського були заарештовані відомі командири — 22 травня 1937 р. за ґратами опинились маршал М. Тухачевський і комкор Р. Ейдеман, 28 травня — командарм 1-го рангу І. Якір, 29 травня — командарм 1-го рангу І. Уборевич. Під час допитів активно застосовувались методи «фізичного впливу» на в'язнів, щоб отримати свідчення про участь в «антирадянській військовій троцькістській організації». 11 червня 1937 р. всіх їх, а також В. Примакова, В. Путну, А. Корка і Б. Фельдмана було засуджено до розстрілу і в той же день розстріляно. Цей політичний процес дав поштовх шаленим політичним репресіям в СРСР. Через дев'ять днів було заарештовано 980 командирів та політпрацівників Червоної армії, серед яких — 21 командир корпусів, 7 дивізійних комісарів, 17 бригадних комісарів і 16 полкових комісарів — опору армії²⁰.

Оскільки І. Якір тривалий час працював в Україні, чекісти негайно розпочали пошук його помічників в армії та партійно-му апараті. Все це призвело до ще більшого посилення політичних репресій в УРСР.

видав, 1937. – 32 с.; *Вышинский А.Я.* Некоторые методы вредительско-диверсионной работы троцкистско-фашистских разведчиков. – Б.м.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – 31 с.; *Лірмарк Л.* У парторганізації Наркомосвіти // Вісті. – 1937. – 26 лютого; Ліквідувати недоліки партійної роботи: [В Спілці письменників України] // Літературна газета. – 1937. – 26 лютого; *Осадченко М.* До кінця розмотати клубок: [Наркомзем УРСР] // Вісті. – 1937. – 20 січня; Розгорнути більшовицьку критику: На зборах письменників у м. Києві // Літературна газета. – 1937. – 29 березня та ін. статті.

²⁰ *Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. Особи, факти, документи. – С. 151–153.

Політична ситуація в СРСР сприяла тому, що українські працівники чекісти швидко, адже 14 червня 1937 р. всесильний «переможець Тухачевського» І. Леплевський був призначений наркомом держбезпеки УРСР, і після приїзду до Києва зразу ж розпочав активну роботу з «викриття ворогів». На Пленумі ЦК КП(б)У 3–4 липня 1937 р. було прийнято рішення, де йшлося про «ураження чекістських кадрів» і «бездіяльність органів НКВС протягом кількох останніх років», тому чистка розпочалася і в НКВС. Багатьох чекістів заарештували і розстріляли, а ті, хто прийшов на їх місце, намагався довести І. Леплевському свою відданість активною боротьбою з «ворогами народу».

Ф. І. Беляєв був заарештований як один з обвинувачених у справі № 123 т. зв. «антирадянської право-троцькістської організації на Україні». Це була групова справа, надумана співробітниками НКВС УРСР, свого роду реакція на вказівки М. Єжова та І. Леплевського посилити роботу з виявлення «троцькістів». Для оформлення матеріалів цієї справи чекісти навіть надрукували в типографії окремі обкладинки, і цей дрібний, здавалося б, факт цілком засвідчував серйозність їх намірів. Справу Ф. Беляєва провадив IV відділ Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР, її було розпочато провадженням 11 червня 1937 р., закінчено 29 серпня 1937 р.

11 червня 1937 р. оперуповноважений IV відділу УДБ НКВС УРСР Гречіхін, розглянувши отримані чекістами матеріали про діяльність Ф. І. Беляєва, вирішив, що він був учасником «троцькістсько-терористичної організації». Компрометуючим матеріалами були, очевидно, протоколи допитів вже заарештованих людей (особливо А. Земляного²¹), а також повідомлення інформаторів НКВС. Відповідальність за участь в антирадянських формуваннях передбачалася ст. 54-8 та ст. 54-11 КК УРСР, у разі доведення провини заарештованим загрожував розстріл.

²¹ *Земляний Арон Соломонович*, 1898 р. н., урож. м. Симно (тоді — Польща), єврей, з родини дрібного торговця. Член партії з 1919 р. до 28 січня 1937 р. Був виключений з партії «за зв'язки з троцькістами» і заарештований. До арешту працював директором Партвидавництва ЦК КП(б)У.

Гречіхін постановив згідно з ст. 93 п. 2 та ст. 108 КПК УРСР розпочати слідство в цій справі, і копію постанови направити Прокурору. З цим рішенням погодились начальник 1 відділення IV відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР Борисов та начальник цього відділу Григоренко²².

Того ж дня Гречіхін, Борисов і Григоренко підписали ще одну постанову стосовно до Ф. Беляєва. Зважаючи на те, що його перебування на волі могло відбитися на ході слідства, зазначені чекісти вирішили обрати Ф. Беляєву запобіжний захід утримання під вартою в спеціальному корпусі Київської тюрми²³.

11 червня 1937 р. заступник Народного комісара державної безпеки УРСР підписав ордер № 9-а, що дозволяв співробітнику НКВС Цвігуну арештувати та обшукати помешкання Ф. Беляєва²⁴.

12 червня 1937 р. виконуючий обов'язки військового прокурора Київського округу бригадоєнюрисст Шахтен підписав постанову про арешт Ф. Беляєва. Розглянувши матеріали, представлені IV відділом УДБ НКВС УРСР і беручи до уваги, що Ф. Беляєв ними викривався, як учасник «контрреволюційної троцькістської організації» за що передбачалося покарання за ст.ст. 54-8, 54-11 КК УРСР, Шахтен постановив обрати запобіжним заходом утримання під вартою в спецкорпусі Київської тюрми. Копія цієї постанови була направлена у IV відділ Управління державної безпеки НКВС УРСР²⁵.

12 червня 1937 р. молодший лейтенант міліції Цвігун на основі ордера № 9-а на арешт Ф. Беляєва провів обшук в його квартирі. Під час обшуку були присутні поняті Середа та Пуремський. Цвігуном було вилучено особисте листування Ф. Беляєва, дві його фотокартки, різні документи (військовий квиток, паспорт № 541725, профспілковий квиток тощо)²⁶.

²² ГДА СБ України, ф. 6. спр. 32378-фп, арк. 1.

²³ Там само, арк. 2.

²⁴ Там само, арк. 4.

²⁵ Там само, арк. 3.

²⁶ Там само, арк. 5.

Крім того, 13 червня 1937 р. обшук було проведено в службовому кабінеті Ф. Беляєва у Партійному видавництві КП(б)У. Старший інспектор відділу кадрів УДБ НКВС УРСР мол. лейтенант Багден в присутності завідувача спеціальною частиною Партвидавництва Коноплянникової відкрили вогнестійку шафу Беляєва і виявили в ній зошит із записами про сплату партійних внесків ВКП(б) на суму 425 руб. Ці гроші Коноплянникова прийняла на зберігання²⁷. Багден обшукав письмовий стіл, книжкові шафи та полиці в кабінеті Ф. Беляєва і вилучив різні листи (від громадян Пуспера, Смирнова, Земляного, Ткаченка, Рабиновича, Добровольського, Хінчіта та інших), особисті записи арештанта для лекцій на 14 аркушах, зауваження до книги Карпінського на 9 арк.

Також було встановлено, що 12 червня 1937 р. сейф Беляєва відкривали директор видавництва Кулик і його заступник, які забрали вхідні та вихідні журнали секретного листування видавництва за 1934 р., книгу реєстрації склографа, книгу з перевітками по партійній організації Партвидавництва і інші документи, що повинні були зберігатись в Спецчастині Партвидавництва²⁸.

25 червня 1937 р. начальник відділення IV відділу УДБ НКВС УРСР Давидов, розглянувши слідчі матеріали про Ф. Беляєва вирішив, що проведеними слідчими діями було встановлено його «участь в діяльності контрреволюційної троцькістської організації». Тому на основі ст. 126 КПК УРСР Давидов постановив притягнути Ф. Беляєва до відповідальності за ст.ст. 54-8, 54-1 КК УРСР, а копію постанови направити Прокурору Київського військового округу. З цим погодився начальник IV відділу УДБ НКВС УРСР Абугов (мабуть, він в червні 1937 р. змінив згаданого вище Григоренка). Цю ж постанову було доведено до відома Ф. Беляєва, оскільки на документі є його підпис про ознайомлення²⁹.

Подробиці надуманого чекістами обвинувачення можна дізнатися з матеріалів слідства. У справі на Ф. Беляєва містяться

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 6.

²⁸ Там само, арк. 7–8.

²⁹ Там само, арк. 10.

протоколи його допитів від 25 червня 1937 р.³⁰, 27 липня 1937 р.³¹ і 28 серпня 1937 р.³² Також до справи долучено протоколи допитів заарештованих колег Беляєва по Партійному видавництву ЦК КП(б)У — Арона Соломоновича Земляного (від 9 і 15 травня 1937 р.)³³, Дмитра Іпатійовича Погорелова (від 14 травня 1937 р.)³⁴, Степана Дем'яновича Гончаренка (від 15 серпня 1937 р.)³⁵, Пилипа Васильовича Колеснікова (від 23 серпня 1937 р.)³⁶. Є у справі копії протоколів допитів заарештованих за «участь в троцькістській організації» Миколи Миколайовича Попова (від 7 липня 1937 р.)³⁷, Михайла Олександровича Замші (від 5 і 25 липня 1937 р.)³⁸, Лева Марковича Ельбуриха (від 1 серпня 1937 р.)³⁹.

На першому допиті 25.06.1937 р. Ф. Беляєв ще заперечував участь в троцькістській організації, розповідав про роботу у видавництві і в університеті, раніше отримані партійні догани. Але слідчий — начальник відділення відділу кадрів НКВС УРСР ст. лейтенант держбезпеки Давидов зразу намагався йому

³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 12–16, 17–20.

³¹ Там само, арк. 21–29, 30–45.

³² Там само, арк. 46–47, 48–49.

³³ Там само, арк. 50–54, 55–57, 67–69.

³⁴ Там само, арк. 58–62, 63–65. *Погорелов Дмитро Іпатійович*, 1885 р.н., член партії з 1905 р., у 1937 р. був виключений з партії за присвоєння стажу. До арешту — завідувач сектором робочої автури Київського Партвидавництва КП(б)У і уповноважений Головліту.

³⁵ Там само, арк. 87–97. *Гончаренко Степан Дем'янович*, 1905 р.н., член партії з 1926 р. У 1937 р. був виключений з партії «як троцькіст», до арешту був секретарем партійного комітету і завідувачем відділом видання творів В. Леніна Київського Партвидавництва ЦК КП(б)У.

³⁶ Там само, арк. 98–101. *Колесніков Філіп Васильович*, 1906 р.н., до арешту — редактор Київського Партвидавництва ЦК КП(б)У.

³⁷ Там само, арк. 70–77.

³⁸ Там само, арк. 78–79, 80, 81–82, 83–85. *Попов Микола Миколайович* до арешту в 1937 р. був головою комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У.

³⁹ Там само, арк. 86.

довести, що його ще в 1935 р. в «троцькістську організацію» завербував А. Земляний⁴⁰.

Вже на наступному допиті 27.06.1937 р. Ф. Беляєв визнав себе винним. Невідомо, чи це сталося лише через психологічні методи тиску, чи вплив чинився також і фізичний. Так чи інакше, але Ф. Беляєв почав говорити потрібні чекістам небиліці, що він «був членом контрреволюційної, троцькістської терористичної організації, яка ставила за мету повалення партійного і радянського керівництва, з метою реставрації капіталізму». Далі розповідав свої «сумніви у правильності політики КП(б)У в питаннях сільського господарства, боротьби з заможними селянами, класової боротьби, адміністративного натиску на селян з метою отримати хліб». З протоколу допиту можна дізнатися фантастичні речі, що після зняття з роботи в Одеському обкомі КП(б)У, а через кілька років — з посади ректора Київського державного університету і переходу на роботу у прес-тижне партійне видавництво ЦК КП(б)У, Ф. Беляєв «став сповідувати антипартійні погляди, вів антипартійні розмови». Як і потрібно було чекістам, Ф. Беляєв розповів згідно з їх сценарієм, що «в Україні існувала крупна троцькістська організація, в яку входили знані партійні діячі — А. Земляний, М. Попов, Д. Єрмолов⁴¹, Кіллерог⁴² і інші». Ця «організація» пустила міцне коріння в Партвидавництві ЦК КП(б)У, де її учасниками були: А. Земляний — директор видавництва, С. Гончаренко — завідувач відділом класиків марксизму-ленінізму і секретар партійного комітету, Розентул і Талісман — помічники директора, Колесников і Погорелов — редактори, Славний — завідувач торговим відділом, Хуторянський — головний бухгалтер та інші. А ще до організації, за домислами чекістів, входив Гінзбург, директор видавництва «Радянська школа». Завданням

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 12–20.

⁴¹ Данило Єрмолов був секретарем комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. Також був заарештований і репресований чекістами.

⁴² Кіллерог був культпропом ЦК КП(б)У. У 1937 р. заарештований чекістами, засуджений і розстріляний.

«організації» чекісти придумали: «скинути сталінське керівництво будь-якими засобами, в т.ч. і терором»⁴³.

Чекісти прагнули, щоб «організація», за свідченнями затриманих, виглядала широко розгалуженою, поступово розросталася. Саме так і відбувалося: арештовані під тиском слідчих називали все нові і нові імена «троцькістів». Але все ж чекістам не завжди вдавалося втягнути до антирадянських організацій всіх запланованих учасників: траплялися вперті люди, які відмовлялись свідчити проти себе. 27 серпня 1937 р. оперуповноважений IV відділу УДБ НКВС УРСР мол. лейтенант держбезпеки Дрібінський та начальник р/о⁴⁴ НКВС сержант держбезпеки Стороженко провели очну ставку між заарештованим Беляєвим Ф.І. та Павловським Йосифом Львовичем. Павловський в 1937 р. також працював редактором в Київському Партвидавництві КП(б)У. На запитання чекістів, чи був Павловський членом троцькістської організації, Ф. Беляєв повідомив, що був з кінця 1936 р. На це Павловський відповів, що розцінює заяву Ф. Беляєва, як брехню і повністю заперечив участь в троцькістській організації⁴⁵.

27 серпня 1937 р. оперуповноважений IV відділу УДБ НКВС УРСР Дрібінський та начальник р/о НКВС сержант держбезпеки Стороженко провели одну очну ставку між заарештованим М. О. Замшею та Й. Л. Павловським. Замша також сказав, що Й. Л. Павловський був членом троцькістської організації, і що він дав завдання зірвати процес видання партійної літератури, зокрема, в книгу «Сталінська конституція». Павловський свідчення Замші категорично заперечив⁴⁶.

Але все ж більшість затриманих не мали можливості викрутитися і змушені були визнавати себе винними. 27 серпня

⁴³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 21–23.

⁴⁴ Можливо *р/о* означає — районного відділу. У одному з документів зазначено, що Стороженко був прикомандированим. Це свідчить, що в апараті НКВС УРСР бракувало людей для ведення слідчих справ, і тому використовували додаткову робочу силу.

⁴⁵ Там само, арк. 102–103.

⁴⁶ Там само, арк. 104–105.

1937 р. оперуповноважений IV відділу УДБ НКВС УРСР Дрібінський та начальник р/о НКВС сержант держбезпеки Стороженко провели одну очну ставку між заарештованими М. О. Замшею та Ф. І. Беляєвим. Процедура пройшла за сценарієм співробітників НКВС. На запитання чекістів Беляєв сказав, що він «особисто завербував Замшу в троцькістську організацію в кінці 1935 р.». Замша ці слова Беляєва підтвердив. Тоді чекісти витиснули з заарештованих свідчення, що Замша «завербував в контрреволюційну організацію колишнього слухача інституту Червоної професури Шило та головного редактора видавництва “Радянська школа” Решетняка»⁴⁷. Того ж 27 серпня 1937 р. Дрібінський окремо допитав М. О. Замшу, і той розповів подробиці «вербовки» в «організацію» Шила та Решетняка в кінці 1936 р.⁴⁸ Так поступово, небилиця за небилицею, з уст заарештованих під тиском чекістів «розросталася» крупна «антирадянська організація»...

Заарештований чекістами секретар парткому Партвидаву ЦК КП(б)У С. Гончаренко на допиті 15 серпня 1937 р. підтвердив обвинувачення щодо його участі в «троцькістській організації». Очевидно, його воля вже була зламана чекістами. Також він визнав, що підтримав Ф. Беляєва, коли з парторганізації КДУ надійшла інформація про його «троцькістські заяви». Він порадився з директором Партвидаву А. Земляним і вони вирішили зберегти Ф. Беляєва в партії. Для цього С. Гончаренко на загальному зібранні партійної організації так інформував колектив про дії Беляєва, що «вихолостив основну контрреволюційну суть заяв Беляєва», в результаті було прийнято пропозиції А. Земляного щодо винесення лише суворої догани, без позбавлення партійного квитка⁴⁹. Також С. Гончаренко та директор Партвидаву ЦК КП(б)У А. Земляний розповіли (мабуть під тиском слідчих) купу інформації про свою «троцькістську роботу», вербування нових членів організації і інші нісенітничі.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 105–108.

⁴⁸ Там само, арк. 109–110.

⁴⁹ Там само, арк. 87–89.

Про розмах «чекістської творчості» свідчить протокол допиту М. Попова від 7 липня 1937 р. Він розповів, що учасниками «право-троцькістської організації» на Україні були секретар Одеського обкому КП(б)У Євген Ілліч Вегер, заступник Голови Раднаркому УРСР Ілля Савелійович Шелехес, яких, звісно, завербував у 1935–1936 рр. організацію «ворог народу» Іона Якір. Також до «троцькістської організації» за задумом чекістів входили завідувач пропагандистсько-агітаційним відділом ЦК КП(б)У Ашрафян, секретар комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У Єрмолов, колишній директор РАТАУ Добрий і багато інших партійних діячів. Чекісти вважали, що всі ці партійці проводили «контрреволюційну і шкідницьку роботу», результатом чого став «повний розвал на культурно-ідеологічному фронті». Співробітники НКВС досягли того, що організація розросталася до нечуваних розмірів. Як виявилось вже після смерті Сталіна, все це була повна брехня, інспірована чекістами.

Після завершення слідства (якщо його можна так назвати; скоріше варто говорити про завершення чекістської творчості, спрямованої на підведення під суд і фізичне винищення негодних владі людей) оперуповноважений IV відділу УДБ НКВС УРСР мол. лейтенант держбезпеки Дрібінський склав обвинувальний висновок по справі № 123 зі звинувачення Ф. І. Беляєва за ст.ст. 54-8, 54-1 КК УРСР. Цей псевдо юридичний документ є своєрідним пам'ятником доби: в ньому Дрібінським нафантазовано все, що завгодно, аби підвести Ф. Беляєва під розстріл. Для цього використано фантастичні свідчення, добуті під час допитів заарештованих.

У документі зазначалося, що «УДБ НКВС УРСР була виявлена та ліквідована контрреволюційна троцькістська організація, яка ставила своєю метою боротьбу з ВКП(б) та радянською владою, планувала підготовку терористичних актів проти керівництва партії і уряду». Звісно, існування такої організації підтверджувалось лише особистими зізнаннями обвинувачених, добутих чекістами в своїх катівнях, і нічим більше. Жодних речових доказів — організаційних документів троцькістів, або протоколів їх зібрань, або фактів антидержавної діяльності у справі не було зафіксовано. Фактично у справі містилися лише

інформації про погляди заарештованих, або ж розмови між ними, що ніяк не можна вважати доказом антидержавної діяльності. Але чекісти вважали інакше: достатньо було однієї антирадянської розмови, підслуханої інформаторами НКВС, щоб людину стали вважати «ворогом народу». На думку слідчих НКВС, одним з основних учасників «антирадянської організації» був заарештований 12.06.1937 р. редактор Київського Партвидаву ЦК КП(б)У Ф. Беляєв.

В обвинувальному висновку вказувалося, що Ф. Беляєва у «троцькістську терористичну організацію» в другій половині 1935 р. «завербував» згаданий вище А. С. Земляний і дав завдання шукати нових членів для «організації», обережно вести «троцькістську пропаганду», вербувати до «організації» студентів КДУ, проводити «шкідництво» у редакторській роботі у Партійному видавництві ЦК КП(б)У. Слідчі придумали, що у 1936 р. Ф. Беляєв зв'язався з одним з керівників «троцькістської організації» Єрміловим і отримав завдання форсувати вербування нових людей до «організації», а також використовувати «у троцькістських цілях» поліграфічну базу видавництва ЦК КП(б)У. Далі в документі зазначено, що Ф. Беляєв на виконання доручень А. Земляного і Єрмілова особисто «завербував до організації співробітників партійного видавництва КП(б)У — Замшу, Шайлевича, Сосновського, Павловського і Пілінського», а також «проводив троцькістську пропаганду» серед студентів КДУ. Слідчі вважали, що Ф. Беляєв підтримував контакти з «учасниками троцькістської організації» Гончаренком та Колосниковим» (які, звісно, насправді також ніколи такими не були). Чекісти придумали, що А. Земляний у 1936 р. поінформував Ф. Беляєва про створення блоку «троцькістської організації» з «право-лівацькою організацією», яку начебто очолювали відомі партійці Ашрафян і Дзеніс. Метою «організації» (за задумом чекістів) А. Земляний називав «усунення сталінського керівництва будь-якими методами, у т. ч. і терором».

Наприкінці обвинувального висновку Дрібінський зазначав, що Ф. Беляєв у пред'явленому йому обвинуваченні «визнав себе винним», і його «вина» підтверджувалась свідченнями заарештованих Попова, Земляного, Погорелова, Гончаренка,

Колеснікова, Замші і Ельбуріха. Зважаючи на це, Ф. Беляєв був звинувачений «у активній участі в троцькістській терористичній організації, яка 1 грудня 1934 р. вчинила вбивство С. М. Кірова і готувала подальші терористичні акти проти керівників комуністичної партії більшовиків і радянської держави». Також Беляєву ставили в провину, що він знав про «терористичні наміри організації», але не повідомив чекістів, і що він проводив «троцькістську пропаганду» серед студентів КДУ, завербував в організацію Шойлевича, Замшу, Павловського, Сосновського і Пілінського.

Зважаючи на зазначене, чекісти запропонували обвинувачуваного Ф. Беляєва судити у Військовій колегії Верховного Суду СРСР на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.⁵⁰

Обвинувальний висновок щодо Ф. Беляєва 31 серпня 1937 р. затвердили в.о. начальника IV відділу УДБ НКВС УРСР мол. лейтенант держбезпеки Герзон, народний комісар держбезпеки УРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу І. Леплевський (підписав його заступник) та Прокурор СРСР А. Вишинський (підписав його помічник М. А. Рагінський).

Суд відбувся максимально швидко — в наступні два дні. Його матеріали займають у справі аж 4 (!) аркуші — протокол підготовчого засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР на 1-му аркуші, протокол судового засідання цієї колегії на 1-му аркуші, і вирок на 2-х аркушах. Це свідчить

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 111–114. ЦВК та РНК СРСР 1 грудня 1934 р. ухвалили постанову «Про внесення змін у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік». Були внесені у діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік по розслідуванню й розгляду справ про терористичні організації й терористичні акти проти працівників радянської влади: 1. Слідство по цих справах закінчувати в строк не більше десяти днів; 2. Обвинувальний висновок вручати обвинувачуваному за одну добу до розгляду справи в суді; 3. Справи слухати без участі сторін; 4. Касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати; 5. Вирок до вищої міри покарання здійснювати негайно по винесенні вироку. Цим документом було передбачене максимально швидкий розгляд справ на заарештованих «контрреволюціонерів» і максимально швидке виконання покарання (зазвичай — розстрілу).

про те, що результат судилища був відомий наперед, ніхто з суддів не обтяжував себе зайвими запитаннями щодо правдивості обвинувачень, і ніяких шансів на порятунок у Ф. Беляєва вже не було.

У протоколі підготовчого засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР від 1 вересня 1937 р. в м. Києві зазначено, що головував диввоєнюрисст А. М. Орлов, членами суду були бригавоєнюрисст А. Ф. Козловський, військовий юрист 1-го рангу Ф. А. Клімін, секретарем був військовий юрист 1-го рангу А. А. Батнер, участь брав помічник прокурора СРСР М. А. Рагінський. Всі ці люди заслухали обвинувальний висновок щодо участі Ф. Беляєва у «троцькістській організації», затверджений помічником прокурора СРСР М. А. Рагінським і після розгляду постановили: з обвинувальним висновком щодо Ф. Беляєва погодитись і передати справу до Військової колегії Верховного Суду СРСР; Ф. І. Беляєва судити за ст.ст. 54-8, 54-11 КК УРСР; справу заслухати в закритому судовому порядку без участі обвинувачення і захисту, без виклику свідків в порядку застосування постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.; запобіжним заходом заарештованому залишити утримання під вартою⁵¹.

В той же день, 1 вересня 1937 р. Ф. Беляєву вручили копію обвинувального висновку про те, що його справу розглядатиме Військова колегія Верховного Суду СРСР⁵².

Найбільш показовим документом про подібні псевдосуди, є протокол судового засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у м. Києві 2 вересня 1937 р. Суд тривав недовго — з 14¹⁵ до 14³⁰, тобто лише 15 хвилин! Отож, ні про який об'єктивний розгляд справи не йшлося. Нікого не хвилювало встановлення реальних обставин арешту Ф. Беляєва, очевидно, існувала установка швидше засудити до розстрілу його і інших йому подібних. Головував на судилищі все той же диввоєнюрисст А. М. Орлов, членами суду були бригавоєнюрисст А. Ф. Козловський, військовий юрист 1-го рангу Ф. А. Клімін, секретарем був військовий юрист 1-го рангу А. А. Батнер. На

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 115.

⁵² Там само, арк. 116.

початку засідання секретар доповів, що заарештований доставлений в суд і що свідки по справі не викликалися. Голова суду переконався в особистості підсудного і запитав, чи була йому вручена копія обвинувального висновку. Ф. І. Беляєв підтвердив, що таку копію він дійсно отримав. Після цього обвинувачуваному були роз'яснені його права на суді і склад суду. Ф. Беляєв ніяких прохань не заявив і відвід складу суду не заявив (а що йому було заявляти в такій ситуації?). Тоді за пропозицією головуючого секретар оголосив обвинувальний висновок. Головуючий роз'яснив Ф. Беляєву, в чому його обвинувачують, і запитав, чи визнає він себе винним у пред'явлених обвинуваченнях. На це, якщо вірити протоколу, Ф. Беляєв повідомив, що винним себе визнає, і свідчення, що дав на слідстві повністю підтверджує, і доповнити їх нічим не може. Чи було так насправді — сказати важко, адже засуджений міг спробувати протестувати, але оскільки свідків і захисту не було, то і зафіксувати це не було кому. На цьому т. зв. «судове слідство» і завершилося. В останньому слові Ф. Беляєв попросив суд дати йому можливість чесною працею спокутувати свою вину⁵³.

Після цього псевдосуд вийшов на нараду, після короткої розмови повернувся, і головуючий Орлов оголосив вирок. В ньому слово у слово повторювалися всі ті обвинувачення, що були зазначені в обвинувальному висновку. Ф. Беляєва визнали учасником «троцькістської організації», «прихильником терористичних методів боротьби проти керівництва ВКП(б) і радянського уряду» тощо. Виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР у м. Києві присудила Беляєва Ф.І. до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього його майна. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав, і його слід було виконати негайно, як і передбачалося сумнозвісною постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. О 14³⁰ судове засідання було закрито⁵⁴.

З позиції сучасної людини в реальність існування такого судилища важко повірити. Але у 1930-х рр., після розгортання Й. Сталіним масового політичного терору і політичних репресій,

⁵³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 117.

⁵⁴ Там само, арк. 118.

подібні судові процеси стали звичайним явищем по всій території СРСР. Відповідального партійного працівника, відданого члена більшовицької партії з 1918 р., редактора чималої кількості партійних видань чекісти довели до такого стану, що він без жодних заперечень спостерігав розправу над собою. Очевидно, його воля до життя була зламана чекістами ще у в'язниці. Ф. Беляєв став одним із багатьох репресованих членів Комуністичної партії, яким за відданість подякували розстрілом.

У архівній кримінальній справі збереглася довідка, що Беляєв Федір Іванович був розстріляний в м. Києві 3 вересня 1937 р. Документ був підписаний начальником 12 відділення Першого спецвідділу НКВС СРСР лейтенантом держбезпеки Шевельовим (підписав його заступник). Отже, скоріше за все Ф. І. Беляєв похований у Биковнянському лісі, де в 1930-ті рр. чекісти на спеціально виділеній їм території проводили масові поховання жертв політичних репресій (нині там знаходиться Національний меморіал «Биковнянські могили»).

Під час реабілітації політв'язнів після смерті Й. Сталіна справа Ф. Беляєва була піднята з архіву і переглянута. З'ясувалося, що за архівами КПУ–КПРС ніяких даних про антипартійну діяльність Ф. Беляєва немає, а на слідстві він себе оговорив під тиском чекістів. Ніякої «антирадянської право-троцькістської організації на Україні» в 1936–1937 рр. не існувало. Допитані в 1956 р. його знайомі А. С. Кабалкін (член більшовицької партії з 1919 р.), Я. І. Кауфман (член КП(б)У з 1928 р.), Д. Л. Рабинович (член КП(б)У з 1919 р.), А. Е. Шойлович (член КП(б)У з 1924 р.) та інші, які тривалий час працювали разом з ним до арешту, охарактеризували його, як «чесного та принципового комуніста, який боровся за проведення генеральної лінії партії». Зважаючи на це, 23 березня 1956 р. заступник Головного військового прокурора СРСР полковник юстиції І. Максимов затвердив висновок, в якому пропонувалося вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 2 вересня 1937 р. щодо Ф. І. Беляєва за новими обставинами відмінити і справу припинити за відсутністю складу злочину⁵⁵.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 122–124.

5 травня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР у складі головуючого полковника юстиції Дашина та членів полковника юстиції Чепіка та підполковника юстиції Демидова ухвалила рішення № 44-04898/56, і визначила, що вирок від 2 вересня 1937 р. щодо розстрілу Ф. Беляєва необхідно відмінити за нововиявленими обставинами, а справу проти нього припинити за відсутністю складу злочину⁵⁶. Було встановлено, що Ф. Беляєв був засуджений безпідставно, і що його провина нічим не підтверджується.

Невдовзі Ф. Беляєв був реабілітований і Комуністичною партією, якій так віддано служив. Збереглася інформація, що Ф. Беляєв у партійному відношенні був реабілітований ще постановою бюро Київського обкому КПУ від 2 жовтня 1956 р.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що доля колишнього ректора і викладача КДУ, редактора партійного видавництва ЦК КП(б)У Ф. І. Беляєва виявилася типовою для арештованих у 1937 р. Чекісти звинуватили його в участі у видуманій ними «троцькістській організації», у намірах проводити терористичні акти проти членів Комуністичної партії і радянської уряду, і знищили.

Причини такого ставлення до інтелігенції слід шукати у тогочасній політиці комуністичної влади. У 1937 р. чекісти знищували вже не лише тих, хто реально не погоджувався з політикою правлячої комуністичної партії, але й своїх же відданих комуністів, які тривалий час з 1917–1920 рр. розбудовували і зміцнювали партію. У роки «Великого терору» члени Комуністичної партії могли на власному досвіді переконатись, яка-то є справедливість радянського слідства і правосуддя. Найменша підозра влади до партійних діячів в «ухилах», навіть підслухані приватні розмови, ставали причиною для арешту та розстрілу. Отож, Ф. Беляєв, який старанно служив Комуністичній партії, готував її офіційні видання, читав лекції про діалектичний матеріалізм і прославляв комуністів, сам став жертвою своїх же високопоставлених керівників. В першу чергу, слід згадати

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32378-фп, арк. 125–126.

Й. Сталіна, який розгорнув політичні чистки, адже прагнув до необмеженої особистої влади.

Наслідком протиправних дій сталінського режиму стало знищення значної кількості фахівців Київського університету. Результати погрому української науки відчуються і досі. Приклад викладача діалектичного матеріалізму Ф. Беляєва свідчить, що політичні репресії зачепили навіть творців псевдонаукових досліджень, створених на основі ідеології «партії Леніна-Сталіна».

Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей, не зважаючи на їх політичні погляди чи партійну приналежність. Думається, що маловивчена на сьогодні постать викладача КДУ Ф. І. Беляєва повинна зайняти своє місце в історії Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Наталія Ніколаєва. Репрессии 1937 г. в Киевском университете и Партиздательстве ЦК КП(б)У (на примере Федора Беяева)

В статье на основе малоизученных архивных документов изучается судьба преподавателя Киевского государственного университета Фёдора Ивановича Беляева, репрессированного в 1937 г. органами НКВД. Прослеживаются особенности проведения чекистами политических репрессий в КГУ и Партийном издательстве ЦК КП(б)У.

Ключевые слова: репрессии, киевский университет, партийное издательство, преподаватели, чекисты, «Большой террор».

Natalia Nikolaeva. Repression in 1937 in the University of Kiev and Partizdatelstve Tck KP(b)U (for example, Fedore Belyaev)

Based of lesser known archival documents the fate of the professor of Kyiv State University Fedor Belyaev, repressed in 1937 by the NKVD is investigated in this article. The features of the NKVD political repression in Kyiv State University and the Party Publishing House the CC of the CP of the Soviet Union are analysed.

Key words: repressions, Kyiv University, the Party Publishing House, professors, security officers, the Great terror.

*Степан БОРЧУК**

Репресована енциклопедія — скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича

У повідомленні реконструйовано біографію правника, публіциста, видавничого працівника Ісаї Фалькевича (1883–1937) — однієї з ключових постатей незавершеного проекту «Української Радянської Енциклопедії» початку 1930-х років.

Ключові слова: Ісаї Давидович Фалькевич (1883–1937); «Українська Радянська Енциклопедія»; політичні репресії.

Постать Ісаї Фалькевича упродовж 1920-х – початку 1930-х років була доволі помітною у суспільно-політичному й видавничому процесі УСРР, але й досі не привернула спеціальної уваги дослідників цієї доби. Лаконічна інформація про нього подана у книзі Л. Абраменка й А. Амонса, що присвячена репресованим прокурорським працівникам УРСР¹. Навіть у ґрунтовній спеціальній розвідці О. Рубльова й М. Фельбаби, присвяченій біографіям провідних співробітників скрипниківської «УРЕ», його особа не висвітлювалася².

Метою нашої публікації є реконструювати біографію цієї непересічної й суперечливої постаті.

Народився Ісаї Давидович Фалькевич 14 січня 1883 р. у м. Олександрівську (нині Запоріжжя) у багатодітній (дев'ятеро дітей) єврейській родині. Через ранню й тривалу хворобу батька, дрібного службовця на млині, згодом хлібного маклера, і його ранню смерть усі діти змалку змушені були працювати. Наприклад, десятирічний Ісаї розпочав трудову біографію на рибному оптовому складі. Рано здобутий життєвий досвід швидко привів його до лав революціонерів-соціалістів.

* Борчук Степан Миколайович — докторант відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, канд. іст. наук.

¹ Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / Л. М. Абраменко, А. І. Амонс. — К.: Істина, 2006. — С. 109–110.

² Див.: Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 207–251.

З 1901 р. І. Фалькевич належав до РСДРП: 1901–1903 рр. — «іскривець»; згодом меншовик (1903–1906), троцькіст (1906–1918). Остання партійна приналежність згодом відіграла фатальну роль у його долі. Упродовж 1907–1914 рр., рятуючись від поліцейських переслідувань, він перебував в еміграції у Європі (Австрія, Німеччина, Швейцарія, Франція, Бельгія, Італія), працював фізично, заробляючи на прожиття, й одночасно виконував партійну роботу. Повернувся до Росії у середині 1914 р., був заарештований й відправлений на фронт, де невдовзі був поранений й демобілізований після одужання. Еволюціонує у бік більшовизму, 1918 р. у м. Олександрівську організував групу «незалежних соціал-демократів» (понад 60 осіб, переважно робітників-партійців). Ця група, очолювана ним, у січні 1919 р. влилася до КП(б)У, а І. Фалькевич став членом бюро губкому КП(б)У³.

У наступні роки Ісай Давидович, як «солдат партії», слухняно виконував доручення республіканського більшовицького керівництва, обіймаючи низку відповідальних посад. Попри відсутність у нього будь-якої системної освіти, в тому числі спеціальної правничої, «висуванець» послідовно обіймав посади завідувача губернськими відділами юстиції в Олександрівську (Запоріжжі), Самарі, Харкові й Чернігові; керував губернським фінансовим відділом в Олександрівську; був членом губвиконкомів у Самарі, Харкові й Чернігові; Чернігівським губернським прокурором; у Харкові 1922–1926 рр. — прокурором Касаційної колегії Верховного Трибуналу УСРР, помічником Генерального прокурора УСРР, членом Президії Вищої Ради Народного Господарства УСРР (1926–1928). Упродовж 1928–1930 рр. очолював Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) й за цією посадою був членом Колегії Наркомату освіти УСРР, редактором часопису «Літопис українського друку»⁴.

Упродовж першого радянського десятиріччя Ісай Давидович у газетах і часописах опублікував понад 300 статей на полі-

³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2.

⁴ Там само.

тичну, господарську, профспілкову й правничу тематику. Декілька його популярних праць з юридичних питань, зокрема, в галузі радянського конституційного права, адресованих широкому загалу, з'явилися окремими книжковими виданнями російською й українською мовами й були перекладені болгарською та німецькою⁵.

У середині 1920-х – на початку 1930-х рр. у підрадянській Україні вульгарно-соціологічна критика намагалася вилучити з літературного процесу казку як жанр⁶. Одним з епізодів боротьби з традиційною дитячою літературою була «справа» приватного харківського видавництва «Космос», що 1929 р. надрукувало збірку казок Г.-К. Андерсена.

У постанові президії Харківської окружної контрольної комісії від 15 серпня 1929 р. у цій справі, затвердженій президією ЦКК КП(б)У 20 грудня того ж року, зокрема, йшлося: «а) [...] Констатувати, що видані приватним видавництвом “Космос” казки є ідеологічно-чужі й шкідливі з погляду вимог соціального виховання; б) Видання ідеологічно-ворожих та чужих нам казок, що мали візу ДНМК⁷ (потім конфіскованих), та незапере-

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2 зв.; *Фалькевич И.* Селянство и местные органы власти: Сельсоветы, райисполкомы и окрисполкомы / И. Фалькевич, И. Житловский. – Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 158 с. – (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве», кн. 3); *Он же.* Что должен знать о налогах каждый рабочий и крестьянин / И. Фалькевич, И. Житловский. – Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. – 266 с. – (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве», кн. 44); *Он же.* Государственное устройство (Конституция) СССР и советских республик / И. Д. Фалькевич; [предисловие М. Скрипника]. – Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1930. – 132 с.; *Фалькевич И. Д.* Радянський державний устрій: Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі / З передмовою М. О. Скрипника / І. Д. Фалькевич. – 5-те, перероб. вид. – Харків: Пролетар, 1931. – 164 с.

⁶ *Ярмиш Ю. Ф.* Казка літературна / Ю. Ф. Ярмиш // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: «УРЕ ім. М. П. Бажана», 1990. – Т. 2: Д–Ж. – С. 374.

⁷ ДНМК — Державний науково-методичний комітет НКЮ УСРР.

чення ДНМК проти випуску низки таких самих казок... свідчить про наявний прорив ідеологічного фронту в царині дитячої літератури, тим паче, що такі дозволи дані були приватникові; в) Видання ворожої, ідеологічно-чужої нам літератури сталося через недостатню пильність одних та безпосередню співучасть в цьому виданні інших робітників (з-поміж них і партійців), закликаних контролювати та наглядати за всією видаваною літературою, а також ідейно керувати у педагогічній царині; г) Притягнення приватником-книговидавцем до редагування і рецензування казок робітників, що мали безпосередній стосунок чи могли робити (і робили) вплив на проходження рукописів в ДНМК, Окрліті та Головліті, являє собою спробу видавництва "Космос" уникнути контролю радянських органів та забезпечити собі безборонне проходження своїх видань шляхом матеріального зацікавлення цих робітників»⁸.

У постанові наголошувалася *«відсутність контролю від начальника Головліту тов. Фалькевича за переведенням правильної політичної лінії відповідальними співробітниками Головліту»*. Ісаю Давидовичу винесли догану, його заступник Латинський й політредактор Михайлова позбулися посад й партійних квитків, ще троє політредакторів Головліту отримали стягнення. Водночас пропонувалося *«зміцнити апарат Головліту робітниками, про що поставити перед ЦК питання»*⁹.

21 січня 1930 р. опитом членів Оргбюро ЦК КП(б)У І. Фалькевич був звільнений з посади завідувача Головліту й виведений із членів Колегії Наркомосу УСРР. Практично синхронно це рішення схвалило Політбюро ЦК КП(б)У. Заступив його на цензорській посаді Наум Калюжний¹⁰.

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1078, арк. 12.

⁹ Там само, арк. 12 зв.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34; Спр. 187, арк. 89–90; Рубльов О.С. Калюжний Наум Михайлович (справжнє прізвище — Шейтельман; 08.03.1886–17.11.1937) / О.С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – С. 46–47.

Втім, у резерві керівних працівників Ісай Давидович перебував нетривалий час. 1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У в справі видання «Української Радянської Енциклопедії» під головуванням секретаря ЦК П. Любченка. Було затверджено загальну редакційну колегію видання у складі С. Косіора, П. Любченка, М. Скрипника, В. Затонського, В. Чубаря, О. Шліхтера, А. Хвилі, А. Річицького, Й. Якіра та В. Порайка. Питання про головного редактора видання вирішувало Політбюро. Тимчасово вакантною залишалася й посада завідувача видавництвом¹¹. Втім, вже 18 березня Політбюро ЦК КП(б)У не лише санкціонувало вищезгаданий склад загальної редколегії енциклопедії, а й затвердило її головним редактором наркома освіти УСРР М. Скрипника¹². 30 квітня питання про «УРЕ» розглядав Секретаріат ЦК КП(б)У. Згідно з рішенням засідання, «товариш Фалькевич» призначався головою Видавництва «УРЕ», а редакційній колегії видання «доручалося» негайно приступити «до реалізації рішення ПБ щодо видання УРЕ»¹³. 7 вересня 1930 р., на підставі пропозицій культпропвідділу ЦК, Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про мішане акційне товариство УРЕ», фундаторами якого визначалися: Наркомос, Наркомзем, Наркомпоштель, ВРНГ, ВУАН, ДВО України, ВУРПС, Вукопспілка, Держстрах, Наркомторг. Одночасно був затверджений персональний склад Правління товариства. Його головою був призначений І. Фалькевич¹⁴.

Нарешті, 11 жовтня 1930 р. головний редактор енциклопедії М. Скрипник звернувся з листом до Політбюро ЦК КП(б)У, в якому запропонував низку кадрових змін і доповнень в редколегії й апараті видання. Серед іншого, було запропоновано «ввести до складу редакційної Колегії Голову Правління УРЕ т. Фалькевича»¹⁵.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31.

¹² Там само, арк. 2.

¹³ Там само, оп. 7, спр. 140, арк. 119.

¹⁴ Там само, спр. 142, арк. 61; спр. 153, арк. 26–27.

¹⁵ Там само, оп. 6, спр. 195, арк. 176.

Того ж самого 1930 р. І. Фалькевичем була написана й надрукована десятитисячним накладом популярна брошура для масового читача — «Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)»¹⁶. Невелике за обсягом (1 умовний авторський аркуш) видання поділялося на шість розділів-параграфів, що їхні промовисті назви говорять самі за себе: «Радянській Україні потрібна своя пролетарська енциклопедія»; «Радянська енциклопедія визначає перехід на вищий ступінь творчого процесу пролетарської культури»; «Наука є частина ідеологічної надбудови, що відповідає економічній базі»; «Кожній суспільній формації відповідає певний тип енциклопедії»; «Радянські енциклопедії»; «Українська Радянська Енциклопедія».

Вже на самому початку видання автор стверджував, що розвиток української культури напередодні 13-ї річниці Жовтневого перевороту у Петрограді («Жовтневої революції») знаменний «новим історичним явищем: розпочато роботу коло здійснення ухвали ЦК КП(б)У і Українського уряду про видання Української радянської енциклопедії»¹⁷. Щоправда, при цьому не з'ясувалося, чому це «нове історичне явище» запізнилося на три роки — адже проект республіканської енциклопедії був заявлений ще X з'їздом КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.). Очевидно, читачеві з'ясувалося, що «енциклопедії буржуазної кляси були на користь справі буржуазії», натомість радянські енциклопедії «служать справі пролетаріату, вони є зброя його розвитку, його культури, його боротьби»¹⁸. Так само безапеляційно стверджувалося, що початок видання низки радянських енциклопедичних видань — «Великої радянської енциклопедії, Малої радянської енциклопедії, Технічної, Філософської, Великої медичинської, Сільськогосподарської, Літературної, Воєнної, Фінансової, Державного права, Місцевого управління і господарства, загального одностомника, разом розрахованих

¹⁶ Фалькевич І. Українська Радянська Енциклопедія (до її видання) / І. Д. Фалькевич. – Харків: Акційне т-во «Українська Радянська Енциклопедія», 1930. – 32 с.

¹⁷ Там само. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 5.

більше ніж на півтораєста томів — є явище виключне, епохальне»¹⁹.

Безперечно, найбільше смислове навантаження ніс заключний розділ брошури Ісаї Давидовича — «Українська Радянська Енциклопедія», що у ньому викладалося концептуальне бачення й історіософія майбутнього республіканського енциклопедичного видання, його відмінність від московського проекту й навіть рівнозначність йому: «“Велика Українська Радянська Енциклопедія” матиме таке ж значення, як і союзна «Велика Радянська Енциклопедія». В той же час вона матиме і своє окреме значення через те, що вона буде перша енциклопедія союзної республіки і, що вельми важно, Української»²⁰. Водночас стверджувалося, що велика «УРЕ», розрахована на 40–50 томів, становитиме «найбільший скарб, найбільший вклад в українську культуру, відкіля робітники, селяни і трудящі зможуть повними... пригоршнями багато-багато років черпати всякого роду знання й освіти. Її розраховано виданням приблизно на 8 років і повинна вона мати не менш, як 50% оригінального матеріалу по всім розділам, стосовним до України і Західньої України»²¹.

Наприкінці брошури окреслювалася доволі заманлива перспектива залучення до енциклопедичного проекту широкого загалу наукової й культурно-мистецької інтелігенції республіки: «Цей новий величний замір Комуністичної партії (більшовиків) України і Українського уряду дає широкий простір і вдячне поле діяльності всім радянським робітникам науки, всім ученим. Їм дається можливість внести великий, цінний і вдячний вклад в українську культуру, дається можливість участі у великому ділі великої політичної ваги. Нема ніякого сумніву в тому, що вся радянська громадськість... стежитиме з найбільшою увагою за роботою “Української Радянської Енциклопедії”, бо вона буде новою могутньою зброєю пролетаріатові в бо-

¹⁹ Фалькевич І. Українська Радянська Енциклопедія. – С. 10.

²⁰ Там само. – С. 26.

²¹ Там само. – С. 29.

ротьбі і будівництві і являтиме нові вищі форми творчого процесу пролетарської культури»²².

За пізнішими свідченнями Ісає Давидовича, з посади очільника Головліту республіки й члена Колегії НКО УСРР він пішов добровільно (отримавши відповідну санкцію секретаря ЦК П. Любченка та А. Хвилі) — внаслідок конфлікту з М. Скрипником. Однак в керівному апараті енциклопедії йому знову ж таки довелося перебувати в одній «команді» з впливовим наркомом освіти — головним редактором «УРЕ»: «В УРЕ ж я опинився проти єдиного фронту — Скрипник, Речицький, Геттлер, Кленович, Біленький та ін. З першого дня роботи мене там буквально закрюювали. Моє домагання уходу було безуспішним, моя заява у ЦК (у жовтні 1931 р.) щодо стану справ, даремного витрачання коштів й прохання про моє усунення жодного відгуку не мало. Скрипник зняв мене з Головреперткому, де я багато й з користю працював, й тим завдав удару по самолюбству й матеріально»²³.

Загострення взаємин з головним редактором «УРЕ» спричинило відхід І. Фалькевича від роботи над енциклопедичним проектом. У квітні 1932 р. він був затверджений директором Діпромїста — Державного інституту планування соціалістичного міста — й введений до складу колегії Наркомату комунального господарства УСРР. У серпні 1932 р. Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив його відповідальним редактором науково-популярного часопису «Будівництво міст» — органу Наркомкомунгоспу УСРР й Діпромїста²⁴.

На цій посаді застала його через рік ініційована сталінським посланцем П. Постишевим антискрипниківська кампанія й, як складова цієї кампанії — «з'ясування» численних недоліків у реалізації республіканського енциклопедичного проекту. Про це, зокрема, йшлося під час розгляду на Політбюро ЦК КП(б)У 5 червня 1933 р. питання «Про стан видавництва УРЕ і видання

²² Фалькевич І. Українська Радянська Енциклопедія. – С. 30–31.

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 271.

²⁴ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 257, арк. 334 зв.; спр. 265, арк. 231.

енциклопедії і словників» й в остаточній редакції жорсткого рішення з цього питання (17 червня 1933 р.)²⁵.

13 липня 1933 р. Президія Центральної контрольної комісії КП(б)У, розглянувши справу І. Фалькевича, ухвалила: «Відзначити, що тов. Фалькевич, будучи головою Правління Видавництва УРЕ, був оточений чужими контрреволюційними елементами й без серйозного протесту прийняв на роботу чужих, ворожих Українській Радянській Республіці осіб (Бадан та інші), не зумів по-більшовицьки повести боротьбу з особами, які спрямовували йому на роботу контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, не викрив їх й не добився усунення їх від роботи з установи, яку він очолював, яку доручила йому партія.

Працюючи в УРЕ й знаючи про те, що гроші, призначені для видання енциклопедії, використовувалися не за призначенням, що за їхній рахунок оплачувалися особи, які не мали нічого спільного з видавництвом, що гроші використовувалися безконтрольно й розтринькувалися, — як член партії т. Фалькевич не вживав проти цього жодних заходів»²⁶.

З огляду на вищенаведене, Президія ЦК КП(б)У ухвалила: «За завдану шкоду партії й Радянській владі т. Фалькевич заслугує виключення з партії. Але, взявши до уваги, що т. Фалькевич перебував під постійним тиском т. Скрипника, який своїм авторитетом й як головний редактор Видавництва позбавив т. Фалькевича можливості впливати на добір співробітників й на хід організації матеріалу для видання енциклопедії й витрачання сум, — т. Фалькевичу оголосити сувору догану»²⁷. Однак на цьому партійні санкції проти Ісає Давидовича не зупинилися, а невдовзі стали й більш жорсткими. В атмосфері набирання обертів репресивною машиною приводів для цього не бракувало.

²⁵ Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 224.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 247.

²⁷ Там само.

31 грудня 1933 р. І. Фалькевич ЦКК КП(б)У був виключений з партії «за дворушництво, зв'язок й підтримку контрреволюціонера Бадана»²⁸. Перебуваючи на посаді відповідального редактора часопису «Строительство соц[иалистических] городов» й маючи інформацію, що О. Бадан виключений з партії як «контрреволюціонер», Ісай Давидович, тим не менше, прийняв його на роботу секретарем редакції. Тут Олександр Іванович пропрацював лише півтора місяці — до власного арешту 19 лютого 1933 р.²⁹ Виключення І. Фалькевича з КП(б)У підтвердила Комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) 3 травня 1934 р.³⁰

Після остаточного рішення партійних інстанцій щодо позбавлення партійного квитка, чудово усвідомлюючи, що відтак не має жодних перспектив на пристойну номенклатурну посаду в УСРР, Ісай Давидович вирішив залишити Україну й переїхати до Росії — на її сибірських обшарах легше було знайти високооплачувану роботу й, зрештою, «загубитися». Така «стратегія виживання» на той час вже набула певного поширення не лише серед номенклатурної верхівки, а й у середовищі вітчизняної наукової й культурно-мистецької інтелігенції³¹.

Отже, на початку серпня 1934 р. Ісай Давидович переїхав до Новосибірська, де вже якийсь час мешкали його старший син, військовослужбовець-політпрацівник, й донька з зятем. У колишній квартирі у Харкові (вул. Дарвіна, 8/1, пом. 36) залишилися молодший син І. Фалькевича — Давид, студент 4-го курсу Харківського авіаційного інституту, та його небіж Кайдинов. Після полагодження відповідних формальностей у Новосибірську (візитів до місцевого уповноваженого Комітету

²⁸ Докладніше про О. Бадана-Яворенка див., напр.: Рубльов О. О. І. Бадан-Яворенко — учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К.: Рідний край, 2001. — Вип. 12. — С. 279–290.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 182.

³⁰ Там само, т. 5, арк. 197.

³¹ Див., напр.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокін. — К.: ДМП «Полімед», 1999. — С. 202–203.

партійного контролю при ЦК ВКП(б) Ковальова й крайового прокурора Баркова) Ісай Давидович був призначений помічником прокурора Західносибірського краю з легкої промисловості й транспорту³².

Втім, робота на новій посаді виявилася надзвичайно нетривалою — НКВД УСРР посиленими темпами фабрикувало «справу» «всеукраїнської троцькістської організації», що до її активних учасників, на думку республіканських чекістів, належав й І. Фалькевич.

Боротьба проти «прихованих троцькістів» (й відповідне фабрикування кримінальних «справ» щодо них) в УСРР розпочалася ще у жовтні 1934 р. Саме тоді Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і пособництво їм з боку гнилих й ліберальствующих елементів»³³. У затвердженому 22 жовтня 1934 р. з цього питання рішенні ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося: «ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.) [...] вимагав від усіх парторганізацій України підвищення більшовицької пильності, завершення розгрому й розтрощення до кінця решток контрреволюційних націоналістів й троцькістів, що заблокувалися на спільній антирадянській платформі.

Проте, внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій, рештки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ділянках, особливо в окремих наукових й навчальних установах, свою шкідницьку роботу»³⁴.

Таврувалися у рішенні й окремі керівники радянських установ, які втратили «більшовицьку пильність», внаслідок чого до очолюваних ними організацій з «контрреволюційною метою» інфільтрувалися «шкідницькі елементи». Особливо наголошувалася двозначна, мовляв, позиція керівника Держплану УСРР Ю. Коцюбинського, який став на шлях «прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї ус-

³² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 198–199.

³³ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1–1 зв.

³⁴ Там само, арк. 1.

танови»³⁵. Згідно з цією ухвалою ЦК КП(б)У, шестеро осіб було виключено з партії, трьом — оголошено сувору догану з попередженням, а Ю. Коцюбинський був знятий з посади голови Держплану УСРР й виведений із складу членів ЦК КП(б)У³⁶.

Серед «уламків контрреволюційного троцькізму», названих поіменно у цьому рішенні ЦК КП(б)У, згадувався також І. Фалькевич³⁷.

Через тиждень після вищезгаданої ухвали Оргбюро ЦК КП(б)У — 1 листопада 1934 р. у Новосибірську начальник 1-го відділення секретно-політичного відділу крайового УГБ НКВД СРСР Попов підписав постанову про застосування щодо І. Фалькевича запобіжного заходу — арешту, оскільки, мовляв, той «достатньо викривається у тому, що, як активний прибічник троцькістської опозиції, належав до складу контрреволюційного Всеукраїнського троцькістського центру»³⁸. 4 листопада арештований «троцькіст І. Д. Фалькевич» разом з усіма матеріалами, вилученими у нього при обшуку, був етапований до Києва у розпорядження начальника СПВ УГБ НКВД УСРР Б. Козельського³⁹.

Колишній голова Правління «УРЕ» обвинувачувався у «справі» так званої «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», що до неї було притягнуто 25 осіб на чолі з Ю. Коцюбинським⁴⁰. Отже, серед оскаржуваних у цій «справі» були: Ю. М. Коцюбинський, помічник прокурора Західносибірського краю І. Д. Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Б. Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору «Укргіпроводу» Б. С. Рапорт-

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1.

³⁶ Там само, арк. 1 зв.

³⁷ Там само, арк. 1.

³⁸ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 13.

³⁹ Там само, арк. 15.

⁴⁰ Докладніше див.: *Пиріг Р.* «Справа» Юрія Коцюбинського / Р. Я. Пиріг // *Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін.* – К., 1990. – С. 318–328.

Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. А. Тун, референт Сталінського (Донецького) облплану Г. Л. Винокур, професор Харківського держуніверситету В. Д. Броннов, зав. сектору бібліографії Книжкової палати О. А. Бервицький-Варфоломеев, заступник зав. партвідділом газети «Комуніст» Е. А. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, на час арешту — ректор Київського держуніверситету Р. С. Левік, заступник головного редактора «УРЕ» І.-Б. А. Шведов, зав. райвно Кам'янець-Подільського райвиконкому А. П. Альошин-Цикерман, зав. плановим управлінням об'єднання «Сталь» Б. Й. Шульман, заст. зав. Сталінського облплану Л. В. Крижов, зав. сектору капітального будівництва Держплану УСРР С. М. Крамер та ін.⁴¹

Із 25-ти оскаржуваних у цій груповій «справі» принаймні четверо мали безпосереднє відношення до підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії». Крім колишнього голови Правління видавництва І. Д. Фалькевича, до «нового складу» редколегії «УРЕ», затвердженого ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У 22 вересня 1933 р., входили Ю. М. Коцюбинський, Р. С. Левік та І.-Б. А. Шведов (заступник головного редактора «УРЕ») ⁴².

1 квітня 1935 р. Особливою нарадою при НКВД СРСР І. Фалькевич був засуджений до п'яти років утримання у концтаборі особливого призначення й відправлений до Суздальського політичного ізолятора⁴³.

Втім, як невдовзі «з'ясували» органи НКВД, під час слідства 1934–1935 рр. І. Фалькевич «приховав низку фактів» власної «антирадянської діяльності». Тому 10 грудня 1936 р. проти нього було порушено чергову кримінальну справу й розпочалося провадження.

⁴¹ *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 183–184.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 68; *Фельбаба М.* «Товариш Борис»: І. А. Шведов – заступник Головного редактора «УРЕ» / М. М. Фельбаба // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей.* – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 377–389.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 2, арк. 143.

Цього разу обвинувачення було набагато серйознішим — «підготовка терористичних актів проти керівників Комуністичної партії й Радянського уряду», утворення «терористичної групи» при ВУАМЛІНі та ін. Вже 10 грудня 1936 р. на очній ставці з І. Фалькевичем такі «терористичні наміри» підтвердив Ю. Коцюбинський.

Натомість Ісай Давидович під час допитів заперечував власну причетність до підготовки терористичних актів над керівниками партії й держави, стверджуючи, що навіть не знав про наявність таких задумів у його колишніх колег по роботі. Визнавав лише, що був одним з керівників право-троцькістської організації в Україні, до якої, мовляв, вступив 1932 р. Попри заперечення підсудним власної провини, 10 березня 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР І. Фалькевич на підставі статей 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР був засуджений до вищої міри покарання й через декілька годин після вироку розстріляний на Донському цвинтарі у Москві.

Реабілітований посмертно І. Фалькевич 30 квітня 1957 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР⁴⁴.

Степан БОРЧУК. Репрессированная энциклопедия — скрыпниковская «УРЭ»: судьба Исаи Фалькевича

В статье реконструировано биографию юриста, публициста, издателя И. Фалькевича (1883–1937) — одной из ключевых фигур незаконченного проекта «Украинской Советской Энциклопедии» начала 1930-х гг.

Ключевые слова: Исай Давыдович Фалькевич (1883–1937); «Украинская Советская Энциклопедия»; политические репрессии.

Stefan BORCHUK. Repressed encyclopedia — skrypnikovskaya «USE»: the fate of Isay Falkevich

The article reconstructs biography of a lawyer, jurist and publicist Isay Falkevich (1883–1937) — one of the key people of the unfinished project «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in the early 1930s.

Key words: Isay Davydovych Falkevich (1883–1937); «Ukrainian Soviet Encyclopedia»; political repression.

VI. РЕАКЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ СПІЛЬНОТИ ТА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ НА РЕПРЕСИВНУ ПОЛІТИКУ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

*Олександр РУБЛЬОВ,
Наталія РУБЛЬОВА**

Іноземні дипломатичні представництва в умовах «Великого терору» в Україні

У статті йдеться про обставини праці іноземних консульських представництв у советській Україні в атмосфері «Великого терору» 1937–1938 рр. У центрі уваги — Генеральне консульство Польщі у Києві, частково висвітлені умови праці й Генерального консульства III Рейху у столиці УССР.

Ключові слова: іноземні дипломатичні представництва в УССР, Генеральне консульство II Речіпосполитої у Києві, «Великий терор» 1937–1938 рр.

Після підписання Ризького миру 18 березня 1921 р. дипломатичні стосунки з УССР Польща формально встановила 30 вересня 1921 р. Першим польським представником у Харкові — столиці підсоветської України — у ранзі *chargé d'affaires*

* *Рубльов Олександр Сергійович* — вчений секретар Інституту історії України НАН України, докт. іст. наук, професор, головний редактор журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»; *Рубльова Наталія Степанівна* — старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, канд. іст. наук.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 27–28.

став граф Францішек Пуласький¹, за походженням дідич з Поділля, член польської делегації на Версальській мирній конференції. У Здолбуніві на Волині 6 жовтня 1921 р. відбулася зустріч польського посольства з посольством УСРСР, яке прямувало до Варшави. 9 жовтня польські дипломати прибули до Харкова².

Втім, ще до прибуття до столиці УСРСР польського посольства на території республіки функціонували спеціалізовані місії II Речіпосполитої. Вже у червні 1921 р. розпочала діяльність у Харкові Змішана польсько-українсько-російська комісія у справах репатріації (функціонувала на підставі Угоди про репатріацію від 24 лютого 1921 р., підтвердженої ст. IX Ризького мирного договору)³. Її польську частину, Польську делегацію у справах репатріації, очолював д-р Станіслав Стжемецький — Уповноважений по Україні, Криму й Кавказу. Крім харківського бюро, С. Стжемецькому підпорядковувалася створена у другій половині вересня Делегація у справах репатріації у Києві, очо-

¹ Пуласький Францішек (Pułaski Franciszek Jan; 1875–1956) — консервативний політик, дипломат, історик. 1919–1921 рр. — у Посольстві у Вашингтоні; 1921–1922 рр. — польський представник при Уряді УНР в еміграції. До 1927 р. — урядовець МЗС II Речіпосполитої. Від 1927 р. — директор Польської бібліотеки у Парижі. Від 1939 р. постійно мешкав у Варшаві (докладніше див.: Szklarska-Lohmanowa A. *Pułaski Franciszek Jan* // *Polski Słownik Biograficzny*. — Wrocław, 1986. — Т. XXIX. — С. 374–380).

² Grajzul T. *Poselstwo i konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937* // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku / Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego*. — Olsztyn – Charków, 2010. — С. 214–215. В українській історіографії діяльність Посольства Польщі в УСРСР 1921–1923 рр. докладно висвітлена у розвідці О. Бетлій (див.: Бетлій О. В. *Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.)* // *Науковий вісник Дипломатичної Академії України*. — К., 2003. — Вип. 8: Зовнішня політика та дипломатія: витоки, традиції, новації. — С. 467–486).

³ Див.: *Угода про репатріацію, укладена між Росією та Україною, з одного боку, і Польщею з другого, на виконання статті VII Договору про прелімінальні умови миру від 12 жовтня 1920 р., 24 лютого 1921 р.* // *Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.) / АН УРСР. Сектор держави і права; відп. ред. В. М. Корецький; упоряд.: К. С. Забгайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль*. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 251–265.

лювана знаним діячем місцевої Полонії, інженером Адамом Рошковським. Завданням цих місій було забезпечення повороту до краю польських військовополонених та інтернованих, а також (насамперед) біженців з території Царства Польського часів Першої світової війни. Справами опантів опікувалася київська Польська делегація у справах оптації на чолі з Уповноваженим М. Сорокою (створена на початку жовтня 1921 р.). Польська делегація у справах оптації на чолі з Т. Куницьким була створена в Одесі, вірогідно, у червні 1922 р.⁴

Ф. Пуласький керував польським посольством формально до початку грудня 1922 р., оскільки вже на початку листопада 1921 р. (після вручення вірчих грамот голові уряду УСРСР Х. Раковському) виїхав з Харкова до Варшави, відбув декілька зустрічей зі своїм українським колегою — повпредом О. Шумським⁵, згодом брав участь у роботі польської делегації на Генуезькій мирній конференції. На коротко повернувшись до столиці УСРСР на початку червня 1922 р., він наприкінці того ж місяця виїхав до Польщі вже остаточно (формальний привід — істотне скорочення видатків на утримання посольства у Хар-

⁴ Bruski J.J. *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*. — Kraków, 2010. — С. 89–90.

⁵ Докладніше про діяльність Повноважного представництва (Посольства) УСРСР у Варшаві та його керівника О. Я. Шумського див., напр.: Єременко Т.І. *Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.)* // *Укр. іст. журн.* — 1998. — № 4. — С. 56–70; Скляренко Д.Є. *О. Я. Шумський — перший Повноважний представник УСРСР у Польщі* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 ст.* / НАН України. Ін-т історії України; Головна редкол. «Реабілітовані історією»; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 275–288; Гісем О.В. *Створення повноважного представництва (посольства) УСРСР у Польщі в 1921 р.* // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* / НАН України. Інститут історії України; редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 74–91; Гісем О.В. *Дипломатичні відносини між Польщею та УСРСР 1921–1923 рр.*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Гісем Олександр Володимирович [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. — К., 2008. — С. 35–62 (розділ II «Обмін дипломатичними представництвами між УСРСР і Польщею») та ін.; тощо.

кові, по суті, вважаючи власне перебування у Харкові «зайвим», виразом недовіри й остракізмом щодо своєї персони)⁶.

Після від'їзду Ф. Пуласького його обов'язки спершу виконував радник посольства Леон Беренсон, а після його від'їзду до Варшави наприкінці липня 1922 р. обов'язки керівника посольства 10 серпня 1922 р. були покладені на тогочасного консула Польщі у Харкові Францішка Харвата⁷. 30 березня 1923 р. він звернувся до міністра закордонних справ з проханням увільнити його від обов'язків посла в УСРСР й перевести на інше місце: «Півторарічна праця за тутешніх умов, надзвичайно тяжких зі службового погляду, особливо останній рік, відтоді, як виконую функції керівника, який відповідає й за посольство, й за Консульський відділ, а насамперед тутешнє ненормальне щоденне життя, що створює атмосферу важкої психічної депресії, вичерпали мене фізично й нервово до тієї міри, що перенесення до більш нормальних умов праці й приватного життя є для мене конечністю. Дозволяю собі висловити сподівання, що Міністерство захоче врахувати мої мотиви й відкликати мене у можливо найбільш стислий термін з Харкова, доручивши мені посаду в іншому місці»⁸.

9 травня 1923 р. Ф. Харват виїхав з Харкова до Польщі у шеститижневу відпустку. Офіційно виконував функції *chargé d'affaires* до 26 серпня 1923 р. — часу заміщення цієї посади його наступником Марцелі Шарота, який був останнім польським послом в УСРСР, що виконував свої функції до 31 грудня 1923 р.⁹ Формальна підстава для функціонування посольства

⁶ Bruski J.J. *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*. – S. 88–89; Grajżul T. *Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937*. – S. 215.

⁷ Харват Францішек (Charwat Franciszek; 1881–1941) — польський дипломат. На дипломатичній службі з 1918 р. 1925–1928 рр. — посол у Таллінні; 1928–1936 рр. — Гельсінках; 1936–1938 рр. — у Ризі; 1938–1939 рр. — у Ковно. Згодом в еміграції.

⁸ Цит. за: Grajżul T. *Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937*. – S. 216.

⁹ Шарота Марцелі (Szarota Marceli; 1876–1951) — польський газетяр і дипломат. Член ППС з 1900 р. 1914 р. вступив до Польських Легіонів.

перестала існувати з моментом вступу советської України до так званого ССРСР, про що уряд Польщі був повідомлений нотою уряду УСРСР від 16 липня 1923 р. Польське посольство у Харкові провадило свою діяльність до кінця грудня 1923 р. й формально було ліквідоване 1 березня 1924 р.¹⁰ Але вже від 1 січня 1924 р. воно функціонувало під зміненою назвою як Представництво Польщі у Харкові. Тимчасовим його керівником був комерційний радник І. Ружицький. З моментом ліквідації посольства розпочало свою діяльність Генеральне консульство ІІ Речіпосполитої у Харкові¹¹.

Згідно з досягнутим компромісом, керівник польського представництва у Харкові не був звичайним консульським урядовцем. Советська сторона гарантувала йому повний обсяг дипломатичних привілеїв, розглядаючи формально як співробітника Посольства ІІ Речіпосполитої у Москві, відделегованого в Україну. На практиці усі чергові керівники польського Генерального консульства у столиці УСРСР мали звання радника посольства¹².

Генеральне консульство ІІ Речіпосполитої у Харкові функціонувало з 1 березня 1924 р. й до 1 грудня 1937 р. 1 серпня 1934 р. його статус понизився до рівня звичайного консульства — у зв'язку з перенесенням республіканської столиці до Києва туди було переведено й Генеральне консульство Польщі.

Після відновлення державності Польщі був посланцем МЗС у Хорватії й Словенії та радником і *chargé d'affaires* у Відні (1919–1921). Виконував функції урядового делегата ІІ Речіпосполитої при Міжсоюзницькій комісії у Клайпеді (1921–1923). 1924 р., після перебування в УСРСР, був звільнений з праці в МЗС. Переключився на журналістику, був головним редактором «Gazety Lwowskiej» (1927–1935).

¹⁰ Grajżul T. *Poselstwo i konsulat Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937 // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. – S. 216.

¹¹ Bruski J. J. *Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na terenie USRR 1921–1924 // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. – S. 148–149.

¹² Див.: Bruski J.J. *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*. – S. 101.

Керівниками харківського Генконсульства (згодом Консульства) Польщі були: Міхал Свірський (1 березня – 31 вересня 1924 р.)¹³; Константи Заремба-Скшинський (1 жовтня 1924 р. – 18 червня 1928 р.)¹⁴; Станіслав Орачевський (19 червня – 7 грудня 1928 р.); Адам Стебловський (8 грудня 1928 р. – 28 червня 1932 р.); Ян Каршо-Седлевський (1 грудня 1932 р. – 1 серпня 1934 р., а відтоді й до 1 жовтня 1937 р. — Генеральний консул у Києві)¹⁵; Станіслав Сошницький (2 серпня 1934 р. – 31 жовтня

¹³ *Свірський Міхал* (Świrski Michał) — польський дипломат. В УСРС перебував з жовтня 1921 р.; працював у Консульському відділі Посольства II Речіпосполитої у Харкові (на червень 1922 р. — секретар Консульства у ранзі віце-консула), Польській делегації для справ оптації у Києві (з травня 1923 р. — її керівник, з жовтня 1923 р. одночасно Уповноважений Уряду II Речіпосполитої у справах оптації в Україні). 1 березня 1924 р. очолив Генеральне консульство Польщі у Харкові (екзекватура від 25 березня 1924 р.) у ранзі секретаря (згодом радника) посольства.

¹⁴ *Заремба-Скшинський Константи* (Zaremba-Skrzyński Konstanty; 1891–1978) — дипломат, суспільно-політичний діяч. Народився на Поділлі. Навчався у приватній гімназії у Києві, де брав участь у діяльності таємної «Polskiej Macierzy Szkolnej». Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира у Києві (1916). Кар'єру в МЗС II Речіпосполитої розпочав 1919 р. 1921–1923 рр. — член, заступник голови, голова Змішаної російсько-українсько-польської комісії у справах репатріації у Варшаві (Варделпол). З жовтня 1923 р. — начальник Східного відділу МЗС. Після закінчення Академії міжнародного права у Гаазі (1924) був призначений Генеральним консулом у Харкові. У червні 1928 р. відкликаний до Варшави. Як політичний опонент санаційних урядів 15 січня 1929 р. звільнений з урядової служби. В роки Другої світової війни був учасником руху Опору. Арештовувався прифронтовим НКВД (1945), спецслужбами ПНР (1952–1955 рр. перебував в ув'язненні). 1961 р. вийшов на пенсію (докладніше див.: Kaczmarek Z. *Skrzyński Konstanty* // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa; Kraków, 1997–1998. – Т. XXXVIII. – S. 463–465).

¹⁵ *Каршо-Седлевський Ян* (Karszo-Siedlewski Jan; 1891–1955) — польський дипломат, старший брат підприємця й сенатора II Речіпосполитої (1935–1939) Тадеуша Каршо-Седлевського (1893–1939). На дипломатичній службі з 1919 р.: старший референт дипломатичного відділу МЗС; Генеральний консул II Речіпосполитої в Ополю (1920–1922); секретар посольства I класу у Белграді (1922–1924); радник посольства

1936 р.)¹⁶ та Тадеуш Бжезінський (1 листопада 1936 р. – 16 грудня 1937 р.)¹⁷.

Поряд з харківським Генеральним консульством, з 1926 р. функціонувало Консульство II Речіпосполитої у Києві. Першим й довголітнім (1926–1930) польським консулом у Києві був Мечислав Бабінський¹⁸. Його наступником на цій посаді став

у Празі (1 грудня 1924 р. – 31 жовтня 1930 р.); радник посольства у Москві (1 жовтня 1931 р. – 1 травня 1932 р.); Генеральний консул II Речіпосполитої у Харкові та Києві (1932–1937) — з авансуванням до рангу радника амбасаді. 1 грудня 1938 р. призначений Надзвичайним Послом й Повноважним Міністром в Ірані та Іраку з перебуванням у Тегерані й подальшим поширенням повноважень на Афганістан (на цій посаді перебував до 30 червня 1942 р.); згодом (до 28 лютого 1943 р.) керував Генеральним консульством II Речіпосполитої у Бейруті. Після повернення до Лондона, до 5 липня 1945 р. виконував обов'язки генерального секретаря МЗС. Залишився в еміграції, працював у Комітеті Вільної Європи та Бібліотеці Конгресу США. Помер 8 липня 1955 р. у Вашингтоні (див.: *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej* / Redakcja naukowa J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. – Warszawa: Polska oficyna wydawnicza «BGW», 1994. – S. 99–100).

¹⁶ *Сошницький Станіслав* (Sośnicki Stanisław Adam) — польський дипломат; від 1931 р. працював у центральному апараті МЗС II Речіпосполитої; згодом — консул Польщі у Києві (липень 1933 р. – липень 1934 р.) та Харкові (1934–1936).

¹⁷ *Бжезінський Тадеуш* (Brzeziński Tadeusz; 1896–1990) — польський дипломат, уродженець м. Золочева на Львівщині, батько З. Бжезінського. Університетську освіту здобув у Львові та Відні. Учасник польсько-української війни 1918–1919 рр. за Львів і Східну Галичину; кампанії оборони Варшави під час польсько-більшовицької війни 1920 р. На польській консульській та дипломатичній службі з початку 1920-х рр.: консульства II Речіпосполитої в Ессені (Німеччина), Ліллі (Франція), Ляйпцігу (Німеччина); Харкові (УСРС; 1936–1937); Монреалі (Канада). Залишився у Канаді після Другої світової війни, не побажавши повертатися до ПНР.

¹⁸ *Бабінський Мечислав* (Babiński Mieczysław Z.; 1891–?) — польський дипломат. У 1918–1919, 1922–1924, 1935–1937 рр. — працівник центрального апарату МЗС II Речіпосполитої (зокрема, 1924 р. — референт відділу преси), радник МЗС. 1926–1930 рр. — консул Польщі у Києві; 1930–1935 рр. — польський консул у Динебурзі (Латвія, нині — Даугавпілс) й Данцигу (нині — Гданськ).

Генрик Янковський, який очолював київське Польське консульство до кінця 1932 р. Черговим керівником консульства у Києві був Станіслав Адам Сошницький (липень 1933 р. – липень 1934 р.), якого заступив (вже у ранзі Генерального консула) у серпні 1934 р. Ян Каршо-Седлевський. Його наступником на цій посаді став з 1 жовтня 1937 р. Єжи Матусинський — останній Генеральний консул II Речіпосполитої в УССР, викрадений НКВД 1 жовтня 1939 р. й, за деякими відомостями, вивезений до Москви, де утримувався у в'язниці (загинув за нез'ясованих обставин)¹⁹.

Друга половина 1930-х рр. стала серйозним випробуванням для персоналу іноземних консульських представництв, які все ще перебували на території ССРСР/УССР. Один з керівників тогочасної польської розвідки полковник С. Маєр згодом зауважував: «Сумним уявлялася доля співробітників МЗС, які, як можна сміливо стверджувати, були засуджені на важкі роботи у “штрафному таборі”, який іменувався Союзом Соціалістичних Советських Республік. З одного боку, від них очікували щораз кращих та всебічніших інформацій щодо краю їхнього “заслання”, а з іншого боку — чигали на них щораз більш зловистиві утискування, труднощі й провокації»²⁰.

У подібній ситуації опинилося й Генеральне консульство Німеччини у Києві. Генконсул Георг-Вільгельм Гросскопф (1884–1942), який 13 років поспіль очолював німецьке консульство у Новосибірську, рішенням МЗС III Рейху у листопаді 1935 р. був переведений до Києва. Лише 24 серпня 1936 р. фюрер й рейхсканцлер Німеччини А. Гітлер підписав призначення його Генеральним консулом у столиці УССР²¹. Але вже 7 люто-

го 1936 р. Г.-В. Гросскопф був присутнім на відкритті III сесії ЦВК УССР разом зі своїм польським колегою Генконсулом Я. Каршо-Седлевським²².

На березень 1937 г. іноземні консульства у Києві залишилися без обслуговуючого персоналу, який був заарештований або змушений піти. Так, у лютому у Києві було ув'язнено десятеро осіб, так або інакше пов'язаних з німецьким консульством, з них п'ятеро обслуговували квартиру консула. Агенти НКВД (по дві–три особи) чергували безпосередньо у під'їздах будинків, де мешкали співробітники консульства. Виходити на вулицю або до крамниць за необхідними покупками було небезпечним через щільний енкаведистський «супровід» й велику ймовірність наразитися на брутальні вихватки або й арешт²³. Аналогічна ситуація склалася довкола Генерального консульства Польщі у Києві. 5 серпня 1937 р. керівник Генконсульства у зв'язку з цим адресував до МЗС у Варшаві меморандум під назвою «Ізолювання іноземних дипломатичних представництв на терені советської України»²⁴.

Польська сторона змушена була вдатися до симетричних дій у відповідь, так званої реторсії. 16 липня 1938 р. Амбасада Польщі у Москві була поінформована щодо реторсійної акції МЗС у порозумінні з керівництвом служби безпеки, яка мала розпочатися 18 липня й бути спрямованою проти советських дипломатів у Польщі. Акція мала полягати у затримуванні й з'ясуванні даних усіх осіб, які виходили з будинків советських представництв у Варшаві й Львові, за винятком членів дипломатичного корпусу; організації бригади спостереження, що мала у відкритий спосіб «супроводжувати» советських урядовців аналогічно методам НКВД; відлякуванні польських грома-

¹⁹ Див.: Skóra W. *Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r.* // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. – S. 414–437.

²⁰ Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)* // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. – S. 376.

²¹ Белковец Л.П. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы* / Л. П. Белковец, С. В. Белковец // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы меж-

дународной научной конференции, Москва, 17–20 сентября 1998 г. – М.: Готика, 1999. – С. 314.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6827, арк. 1–2.

²³ Белковец Л.П., Белковец С.В. *Немецкое консульство в Сибири в 1920–30-е годы.* – С. 318.

²⁴ Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938).* – S. 378.

дьян від виконання будь-яких функцій у советських представництвах; перлюструванні пошти, недоставлянні преси, за винятком варшавської й львівської²⁵.

Вже 18 липня 1938 р. повірений у справах ССРСР у Польщі, радник Повпредства П. Лістопад з'явився у варшавському МЗС з протестом проти дій польської сторони. Прийняв його ... нещодавній Генконсул в УССР Я. Каршо-Седлевський, який після повернення з Києва якийсь час працював у центральному апараті МЗС до виїзду за призначенням до Афганістану наприкінці 1938 р. У властивій манері советських урядовців Я. Каршо-Седлевський «висловив співчуття» П. Лістопаду щодо «деяких незручностей», завданих советським дипломатам діями рідних спецслужб, які діють обґрунтовано, але на власний розсуд, і це, мовляв, «жодним чином не пов'язано з польсько-советськими стосунками». На запитання співрозмовника, чи не є це реторсійною акцією польської сторони, Я. Каршо-Седлевський «дипломатично» відповів, що ні, мовляв, польські дипломати в ССРСР/УССР принаймні вже шість років поспіль працюють у надзвичайно важких умовах постійних переслідувань. Отже, їхнє становище стабільно важке. Відтак, не сталося ніяких змін, які могли б викликати реторсію з боку Польського Уряду²⁶.

17 серпня 1938 р. Посольство ССРСР у Польщі звернулося з протестом до МЗС II Речіпосполитої, у якому висловлювалася низка скарг: «Начиная с 18 июля текущего года польские полицейские власти продолжают создавать недопустимый режим по отношению к посольству, торговому представительству Союза ССР в Польше и консульству ССРСР во Львове, а также и к личному составу этих учреждений.

Посетители при выходе из посольства арестовываются и препровождаются в комиссариат полиции. В связи с такими действиями полиции прекратилась доставка в бюро печати посольства польских газет, а также прекращен доступ лицам, приглашаемым для хозяйственных работ в посольство, и ли-

²⁵ Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)*. – S. 388.

²⁶ Ibid. – S. 388–389.

цам, доставлявшим от разных фирм покупки сотрудникам, в том числе портным и портнихам.

В результате подобного действия полиции варшавский корреспондентский пункт — Телеграфное агентство Советского Союза — лишен возможности получать бюллетени Польского телеграфного агентства.

По отношению к сотрудникам упомянутых советских учреждений со стороны полиции продолжают насильственные действия и издевательства. При выходе сотрудников из этих учреждений повторяются неоднократные требования со стороны полиции предъявления документов. Во время следования сотрудников по улице их сопровождают агенты полиции. Вместе с ними агенты заходят в магазины и записывают все то, что они приобретают. Эти сопровождения агентов приняли форму конвоирования.

Точно так же полиция действует и по отношению дипломатического состава посольства [...]. 4 августа, когда господин Климов, консул Союза ССР во Львове, вышел из поезда, агенты полиции остановили его посередине платформы и на виду у публики стали медленно списывать с легитимации сведения. Несмотря на заявление г-на Чебышева, что г-н Климов является советским консулом, полицейские власти не обратили [на это] никакого внимания [...]»²⁷.

Реторсійна акція польської сторони була припинена 21 серпня 1938 р., після досягнення тимчасового порозуміння з НКЗС ССРСР²⁸.

* * *

У перебігу «польської операції» НКВД ССРСР, ініційованої оперативним наказом № 00485 наркома внутрішніх справ М. Єжова від 11 серпня 1937 р., нищівного удару зазнав й апарат Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССР, серед керівників якого були

²⁷ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений / Редкол.: И. А. Хренов (отв. ред.), Т. Цесляк (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1969. – Т. VI: 1933–1938 гг. – С. 357–358.*

²⁸ Kuśnierz R. *Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938)*. – S. 399–400.

вихідці з Польщі (польські євреї) — Адольф Петровський та Михайло Юшкевич²⁹. Так, в інформації республіканського НКВД своєму московському керівництву від 21 вересня 1937 р., зокрема, йшлося: «В Києве в аппарате НКВД вскрыта шпионская группа. Уполномоченный НКВД на Украине ПЕТРОВСКИЙ, быв[ший] член КПП, прибывший в СССР в порядке персонального обмена, был завербован поляками в 1921 г. [...]». Работая в системе НКВД, он проводил большую шпионскую работу в интересах Польши. ПЕТРОВСКИЙ систематически сообщал полякам весьма важные данные по вопросам международной политики Союза. В Киеве он был связан с польским консулом КАРШО-СЕДЛЕВСКИМ.

КАРШО-СЕДЛЕВСКИЙ использовывал ПЕТРОВСКОГО для связи с быв[шим] Пред[седателем] СНК УССР ЛЮБЧЕНКО и направления деятельности Украинской Националистической организации в интересах Польши. В НКВД, кроме ПЕТРОВСКОГО, работали польские агенты ЮШКЕВИЧ и БРЕДЕНКО. ЮШКЕВИЧ — зам[еститель] Упол[номоченный] НКВД — завербован поляками в 1919 г. при оккупации Белоруссии. БРЕДЕНКО — секретарь Упол[номоченный] НКВД — завербован польской разведкой в 1932 г. — во время пребывания в Турции на работе по линии НКВД [...]»³⁰.

Контакти з польськими урядовцями й дипломатами виявилися фатальними не лише для функціонерів республіканського квазідипломатичного відомства. Шпигунська мережа розвідки й контррозвідки ІІ Речіпосполитої обплутувала, мовляв, й вищу партійно-державну номенклатуру УССР. Так, в обвинувальному

²⁹ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 145, 156.

³⁰ *Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову щодо проведення «польської операції», 21 вересня 1937 р.* // Великий терор: польська операція 1937–1938 / ГДА СБ України; Ін-т національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України; редкол.: Є. Беднарк, В. В'ятрович, С. Кокін та ін. – Варшава; Київ, 2010. – Ч. 1. – С. 564–566. – (Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 8).

висновку у «справі» колишнього наркома освіти республіки В. Затонського, ув'язненого 3 листопада 1937 р., зокрема, стверджувалося: «1936 р., за завданням емісара ПІЛСУДСЬКОГО — керівника антисоветського підпілля на Україні — С. КОСЮРА, — ЗАТОНСЬКИЙ через ворога народу ПОДОЛЬСЬКОГО — к[олишнього] радника Повпредства ССРСР у Польщі, налагоджує зв'язок з міністром польського уряду СВЕНТОСЛАВСЬКИМ, з яким провадив переговори щодо інтервенції фашистської Польщі й Німеччини проти советської України [...]»³¹.

Володимир Петрович і справді контактував під час своєї закордонної подорожі 1936 р. зі своїм давнім знайомим дореволюційних київських часів й колегою по Київському політехнічному інституту, міністром віровизнаний й публічної освіти ІІ Речіпосполитої (1935–1939) й сенатором Войцехом-Алоїзієм Свентославським (1881–1968)³². Цей видатний учений й високий польський урядовець, «виразний противник комунізму й советської влади»³³, восени 1934 р. брав участь у форумі хіміків, присвяченому 100-річчю з дня народження Д. Менделєєва, й відбув подорож по ССРСР, відвідавши зокрема й Дніпрельстан.

Репресії під час «польської операції» 1937–1938 рр. зачепили й колишніх співробітників «Закордота». У тій же інформації НКВД УССР стверджувалося щодо них: «Разведывательная работа поляков — политобмененных вскрыта по делу группы бывших сотрудников “Закордота” (организация Разведуправления РККА в Польше в период 1921–1924 гг.) ЛЫСАКА-МЕЛЬНИКА, ГИНЗБУРГА, БЕРГЕРА и др. Все они в 1923–1924 гг. содержались в Польше в тюрьме, тогда же завербованы для разведывательной работы, в 1925 г. ”выданы нам в порядке обмена

³¹ *Справа по обвинуваченню Затонського Володимира Петровича за ст. ст. 54-8 та 54-11 КК УССР* // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49834-ФП, т. 3, арк. 314.

³² *Świętosławski Wojciech Alojzy* // Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 72.

³³ *Łopatniuk S. Sprawozdanie prof. Wojciecha Świętosławskiego z pobytu w ZSRR jesienią 1934 r.* // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – Т. IX. – S. 249.

заключеннями". По этому делу выясняется, что поляки держали в своих руках всю основную сеть "Закордота" и добились массового внедрения своей агентуры в СССР в порядке персонального обмена политзаключенными»³⁴.

* * *

Напередодні «Великого терору» 1937–1938 рр. в УССР функціонували Генеральні консульства Італії, Польщі й Німеччини. Фактично із самого початку організації іноземних дипломатичних представництв на теренах советської України уся їхня діяльність перебувала під щільним наглядом більшовицької таємної поліції, яка намагалася не лише забезпечувати зовнішнє спостереження за повсякденним життям закордонних представництв та їхніми відвідувачами, а й інфільтрувати до представництв внутрішню агентуру. З другої половини 1920-х рр. все виразнішим стає прагнення більшовицького режиму та його репресивного апарату в УССР тримати іноземних дипломатів й консульських працівників у якомога суворішій ізоляції від життя республіки, усіяко обмежуючи їхні контакти з советськими підданими, включно з представниками компартійної номенклатури. Настирливе намагання комуністичної таємної поліції впровадити до консульств свою агентуру під виглядом найманих працівників викликає відмову іноземних дипломатів від послуг советських громадян й вимушену рекрутацію натовість технічно-допоміжного персоналу з батьківщини, а також загальне скорочення штатного апарату консульств.

У роки «Великого терору» консульські представництва Італії, Польщі й Німеччини перебували під особливо жорстким наглядом чекістсько-енкаведистських структур, а їхній персонал наражався на повсякденну небезпеку й працював у стані перманентного стресу. Доволі ефективним «кроком у відповідь» стала реторсійна акція урядових структур II Речіпосполитої у липні–серпні 1938 р.

³⁴ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову щодо проведення «польської операції», 21 вересня 1937 р. // Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – С. 566.

Александр РУБЛЁВ, Наталья РУБЛЁВА. Иностранные дипломатические представительства в условиях «Большого террора» в Украине

В статье изложено специфику деятельности иностранных консульских представительств в советской Украине в атмосфере «Большого террора» 1937–1938 гг. В центре внимания — Генеральное консульство Польши в Киеве, частично освещены условия работы Генерального консульства III Рейха в столице УССР.

Ключевые слова: иностранные дипломатические представительства в УССР, Генеральное консульство II Речипосполитой в Киеве, «Большой террор» 1937–1938 гг.

Alexander RUBLEV, Natalia RUBLEVA. Foreign diplomatic missions in the «Great Terror» in Ukraine

The article describes the specifics of the foreign consular offices in the Soviet Ukraine in the atmosphere «Great terror» of 1937–1938. Focus — The Consulate General of Poland in Kiev, partially covered conditions of the Consulate General of III Reich in the capital of Ukraine.

Key words: foreign diplomatic missions in the USSR Consulate General II Rchipospolitoy in Kiev, «Great terror» of 1937–1938.

Олена МИКЛІН *

Тема «Великого терору» на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego»

У повідомленні проаналізовано висвітлення теми репресій 1930-х рр. й, зокрема, «Великого терору» 1937–1938 рр. у радянській Україні на сторінках варшавського українознавчого видання «Biuletyn Polsko-Ukraiński».

Ключові слова: «Biuletyn Polsko-Ukraiński», Радянська Україна, репресії, «Великий терор» 1937–1938 рр.

Питання польсько-українських взаємин та його висвітлення на шпальтах часописів II Речіпосполитої останнім часом привертає посилену увагу вітчизняної історіографії. Із зрозумілих

* Миклі́н Олена Васи́лівна — здобувачка відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

мотивів, насамперед висвітлюється польська періодика 1920–1930-х рр., яка займала нейтральну або ж прихильну до українців та «українського питання» у міжвоєнній Польській державі позицію¹.

Процес формування національної свідомості у поляків та українців у ХІХ – на початку ХХ ст. ставив обидва народи перед konieczністю визначити взаємні реляції щодо політичного й суспільного життя. Розвиток національних аспірацій цих етносів в умовах тогочасної Галичини нерідко відбувався у протилежних напрямках. Попри неодноразові спроби, порозуміння все ж не було досягнуто². З тяжким багажем антагоністичних інтересів обидві суспільності й увійшли у період міжвоєнного двадцятиліття. Ситуація навіть загострилася внаслідок польсько-української війни 1918–1919 рр., яка надала переважно пасивним до того часу суспільним колам політичної активності.

Поразка ЗУНР призвела до того, що чотирьох-п'ятимільйонна українська суспільність, всупереч власному бажанню, була змушена жити у Польській державі. Уряди ІІ Речіпосполитої не спромоглися конструктивно розв'язати українське питання, найчастіше сягаючи лише півмір й далеко не завжди послідовно впроваджуючи їх у життя. Особливо вразливими польсько-

¹ Див., напр.: *Юрчук О.* Українське питання в Польщі та часопис «Бунт Молодих» // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Віднянський. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 95–109; *Її ж.* Українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду в оцінці Яна Станіслава Лося // Український історичний збірник / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 437–447; *Рубльов О.* Українці в міжвоєнній Польщі (1921–1939) // Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Ін-т історії України НАН України; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Кураса НАН України; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К., 2007. – С. 606–611; та ін.

² Див., напр.: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000. – 247 с.; *Rublow O.* Między konfrontacją a tolerancją: Galicyjscy Ukraińcy i galicyjscy Polacy podczas pierwszej wojny światowej oraz ukraińskiej niepodległościowej rewolucji // *Biuletyn ukrainoznawczy / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu.* – Przemyśl, 2003. – Nr. 9. – S. 52–57; та ін.

українські стосунки були на початку 1920-х років. Видатний український публіцист, діяч УНДО Іван Кедрин-Рудницький (1896–1995) слушно окреслив суть польсько-українських взаємин у Східній Галичині 1919–1923 рр. як «період взаємної негачії». Практично українська сторона маніфестувала це бойкотом загального перепису населення 1921 р., виборів до сейму 1922 р., неприйняттям закону про самоврядування від 26 вересня 1922 р., а також низкою терористичних акцій щодо польських інституцій, польських політиків та українських діячів, налаштованих угодовницьки до Польської держави. Поодинокі спроби порозуміння за тих часів, що їх ініціювали окремі політики чи суспільні діячі з двох таборів, зазнавали фіаско.

Нові виклики перед обома суспільностями висунуло рішення Ради амбасадорів Антанти 1923 р., яке de jure передало Польщі територію колишньої Східної Галичини, перекресливши тим самим сподівання українців на міжнародну підтримку й відродження у тій або іншій формі західноукраїнської державності. Чимало українських політиків і громадських діячів почало усвідомлювати, враховуючи вочевидь й австрійський досвід, що у такій ситуації слід, спираючись на польську політичну й правову систему, прагнути забезпечити оптимальні за даних обставин умови для розвитку своєї нації. З польської сторони їхніми партнерами стали, насамперед, середовища пілсудчиків і консерваторів. Щоправда, останні не мали великого впливу на кола, які ухвалювали рішення у ІІ Речіпосполитій³.

Здається, певну можливість нормалізації польсько-українських стосунків після 1923 р. мало забезпечити здійснення постанови від 26 вересня 1922 р. «Про засади загального самоврядування воєводств, особливо воєводства Львівського, Тернопільського й Станіславівського». Цей юридичний акт, що налі-

³ *Стемпень С.* Поляки й українці в ІІ Речі Посполитій: спроба діалогу // Польсько-українські студії / Республіканська асоц. українознавців; Півд.-сх. наук. ін-т у Перемишлі; Ін-т суспіл. наук АН України; Ін-т історії України АН України; редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – К., 1993. – Т. 1: Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – С. 211–212.

чував 26 статей, передбачав створення у згаданих воєводствах окремих, двопалатних (польських і українських) воєводських самоврядних сеймиків з доволі широкими повноваженнями. Крім цього, постанова гарантувала урядникам-українцям участь у самоврядній та державній адміністрації, рівноправність українській мові й греко-католицькій вірі, а також відкриття державного Українського університету. Однак постанову так і не було впроваджено у життя до самого кінця II Речіпосполитої, окрім того, міжнаціональні стосунки загострив закон від 31 липня 1924 р. про двомовне шкільництво.

За цих несприятливих обставин діалог ставав украй важким. Однак — все ж таки потрібним і можливим. Серед табору пілсудчиків найрадикальнішу українофільську позицію репрезентували Л. Василевський й Т. Голувко. До травневого замаху 1926 р. вони популяризували свої погляди на шпальтах місячника «Droga» (1922–1937). Пізніше їхньою трибуною, як і для інших політиків цього табору, були варшавські часописи «Nowy Kurier Polski» (1926–1929 рр.; з 1927 р. — під назвою «Ерока») та «Głos Prawdy» (1921–1929). Проте вони не подавали довшеної програми, яка б розв'язувала українське питання у Польщі. До їхніх найтиповіших постулатів належали: перегляд мовних законів 1924 р., впровадження українського шкільництва, створення у Львові державного Українського університету, а згодом — й перенесення з Чехо-Словаччини на Волинь Української сільськогосподарської академії. Також йшлося про потребу приймати українців на державну службу нарівні з поляками.

Найвизначнішу роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований 1932 р. ілюстрований місячник (згодом тижневик) «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938), редактований Владзімежом Бончковським (1905–2000)⁴. За пізнішою оцінкою самого ж редактора, «Biuletyn Polsko-Ukraiński» «*постав з крові Голувки*» й давно вже виплеканої думки, що голов-

⁴ Див. докладніше: *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński // *Niepodległość: Rocznik*. – Nowy York; Londyn. – Т. XIX (1986). – С. 116–129; т. XXI (1988). – С. 4–31; т. XXIV

ним ворогом польської й української незалежності є «*імперіалізм Москви — советської Росії*»⁵. Аналіз змісту цього часопису засвідчує, що його редактор та ближче коло співробітників видання прагнули, насамперед, впливати на польську публічну опінію, аби переконати її у тому, що українці спроможні бути рівнорядними партнерами у суспільно-політичному житті, а їхній культурний доробок вартий уваги польських освічених верств. Часопис давав можливість пропагувати українську справу й представникам вітчизняної інтелектуальної та політичної еліти й в аутентичній формі — тобто як вони самі того забажають. На шпальтах видання виступали люди різних професій і різних політичних поглядів, що далеко не завжди збігалися з інтересами Польської держави. Друкувалися навіть статті деяких оунівців, підписані псевдонімами⁶.

З відомих у міжвоєнний період особистостей з українсько-го політико-культурного середовища на сторінках «Бюлетеня» виступали С. Баран, О.-І. Бочковський, П. Ковжун, М. Кордуба, А. Крижанівський, В. Кубійович, Б. Лепкий, Р. Смаль-Стоцький, С. Хруцький, П. Шандрук та ін.

У своїх мемуарах І. Кедрин (у міжвоєнний період співредактор львівського «Діла» (1922–1939) й водночас варшавський кореспондент цього щоденника та пресовий референт (1925–1931) Української Парламентарної Репрезентації) згадував: «У 20-х і 30-х роках були в Польщі одиниці, які дивилися на Україну, як на країну з давньою християнською культурою і природ-

(1991). – С. 133–148; *Kloczkowski J.* Jak rozwiązać spór polsko-ukraiński? Publicystyka Włodzimierza Bączkowskiego z lat trzydziestych // *Narody i historia / Pod red. A. Rzegockiego*. – Kraków, 2000. – С. 207–238; *Kloczkowski J., Kowal P.* O Włodzimierzu Bączkowskim // *Bączkowski W.* O wschodnich problemach Polski: Wybór pism. – Kraków, 2000. – С. 7–28; *Рубльов О.С.* Бончковський Володимир // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 339; та ін.

⁵ *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński // *Niepodległość: Rocznik*. – Т. XIX. – С. 119.

⁶ *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. – С. 213.

нього союзника Польщі на протимосковському фронті [...]. Я близько співпрацював у Варшаві з отим гуртом польських “білих круків”. Я став постійним співробітником “Бюлетину Польсько-українського”, що його видавав і редагував Влодзімерж Бончковський [...]. Започаткування мною співпраці в тому варшавському журналі дало, мабуть, поштовх багатьом іншим українським діячам писати туди. Це були, щоб назвати тільки деяких: Степан Баран, Павло Лисяк, Павло Ковжун [...], Мирон Кордуба, Сергій Хруцький, Іван Липовецький, Андрій Жук, Дмитро Дорошенко, Володимир Дорошенко [...]. Можна сказати, що всі ті українські статті у польській пресі [...], що ввесь той труд був даремний, що він не приніс ніякого хісна, бо післяверсальська Польща була собі вірна до кінця свого існування. А проте політика й публіцистика дуже рідко приймають за вказівку для себе: “Це все одно ні до чого не доведе, тому нема чого трудитися”. Західна Україна була втолочена в рямці польської держави, і українські люди, які мали почуття відповідальності за долю свого народу, мусили робити все, що було в їх спроможності, щоб долю тому народові облегшити⁷. За словами того самого І. Кедрин-Рудницького: «Звичайно, писати у польських часописах не було легко — не тільки з уваги на питання доступу туди, як ще більше — на спосіб писання. Писати так, як український громадянин, зокрема український журналіст звик писати в українській газеті для українського читача — було неможливо, бо і цензура була б скреслила і, з погляду доцільності, психологічний підхід до польського читача мусив бути інший. Трудність була в тому, що український автор не міг вирікатися ані свого українського “я”, ані теж тієї української тематики, яка його боліла та яку польська сторона примітивізувала, чи просто не визнавала [...]. Трудність була ще більша, що такої специфічної мови і стилю вимагала не тільки загроза від польської цензури, а й від українського націоналістичного табору, страшенне підзорливого, чи будь-хто з “органічного сектора” не “продає” України, дарма що всім нам із того сектора

⁷ Кедрин І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 136–137, 143–144.

було аж надто добре відомо, що ніхто України купувати не хоче і що неможливо було “проміняти державність за автономію”, бо ніхто навіть тіні автономії не давав⁸.

У поляків діяльними дописувачами «Бюлетеня» були, крім головного редактора В. Бончковського, Л. Василевський, Ян Станіслав Лось, брати Олександр і Адольф Бохенські, Ю. Лободовський, Костянтин Симонолевич (молодший), Станіслав і Ян Папроцькі. Саме вони переважно пропагували на сторінках часопису політичну програму, яка заклала основи для перебудови польсько-українських стосунків у дусі конструктивної співпраці. Програма спиралася насамперед на тезі, що слід відкинути намагання національної асиміляції українців. Польська держава натомість має повернути до себе цю суспільність, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі. Конкретно вони домагалися, зокрема, щоби на урядовому рівні було покладено край негації термінів «українець», «український», щоби на публічних спорудах воєводств з компактним українським населенням були двомовні написи, щоби на теренах Східної Галичини й Волині не існувало обмежень щодо української мови, зі шкільних підручників було вилучено зміст, який ображав національні почуття українців, а зі шкільної програми — книжки, котрі принижували українство чи заперечували мужність українських вояків, які боролися за волю вітчизни, й, нарешті, — домагалися вільного використання української національної символіки й офіційного дозволу на виконання патріотичних пісень. Щодо політичних питань, пропонувалося запровадити у місцевому самоврядуванні національні курії з однаковою кількістю мандатів для представників обох націй, а також окремі національні виборчі курії.

У центрі уваги перебували й економічні та освітні проблеми. Пропонувалося спрямувати значні бюджетні кошти на розвиток міст й економіки східного пограниччя, опіку над українськими господарськими організаціями (особливо кооперативними), а також налагодження співпраці між ними та їхніми поль-

⁸ Кедрин І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі. — С. 137–138.

ськими аналогами шляхом утворення особливих паритетних синдикатів. В освіті передбачалося усунути двомовність у школах, повернути українським гімназіям, що стали державними, статус приватних, відкрити у Львові Український університет тощо⁹.

Задля розширення соціальної бази видання, для здійснення проголошених колективом «Бюлетеня» ідей, 8 червня 1933 р. постало Польсько-українське товариство. Його статут визначав головним завданням об'єднання «працю над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення». Товариство очолив С. Стемповський, до складу правління увійшли В. Бончковський, Я. Голувковна, О. Гурка, Г. Колодзейський, С. Папроцький, В. Римовський, М. Сверховський та К. Симонолевич. Українська сторона не була представлена у товаристві, хоча чимало представників української інтелігенції ставилося позитивно до польської ініціативи, не виключаючи у майбутньому своєї активної участі у роботі організації. На жаль, політична заангажованість багатьох названих прихильників польсько-українського зближення не сприяла консолідації товариства та його результативній співпраці.

«Biuletyn Polsko-Ukraiński» систематично висвітлював перебіг національних процесів у радянській Україні й політику Москви у республіці, а відтак належав до кола обов'язкового ознайомлення/реферування вищих посадовців УСРР. Принаймні у промові відомого погромника українства, другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева на об'єднаному пленумі ЦК-ЦКК КП(б)У 21 листопада 1933 р. — «Советская Украина — несокрушимый форпост великого СССР», при оцінці самогубства М. Скрипника зустрічаємо пряме цитування статті з варшавського часопису (у відповідній й специфічній інтерпретації): «Не случайно пулю Скрипника высоко поднимает сейчас белоэмигрантская, петлюровская сволочь. Вот, что пишет, например, издаваемый в Варшаве, фашистский польско-украинский бюллетень по поводу смерти Скрипника: *“Пройдут годы, все успокоится, все войдет в колею, и украинский историк в Кие-*

⁹ *Степень С. Поляки й українці в ІІ Речі Посполитій...* — С. 214.

*ве получит возможность беспристрастно, объективно при-
смотреться к этой фигуре. Он возьмет в руки весы и на одну чашку положит все преступления Скрипника. Чашка опустится низко, до земли. На другую чашку он бросит маленькую стальную револьверную пулю, которая со звоном упадет в пустую чашку и перевесит чашку, наполненную преступлениями.*

И тогда, кажется нам, в здании — не “ВУАН”, а Украинской Академии Наук, в здании, очищенном от всего, что засоряло его в продолжении стольких лет, будет повешен на стене портрет члена Академии Николая Скрипника”.

Вот как украинские националисты подымают на щит Скрипника»¹⁰.

З «легкої руки» П. Постишева вищенаведена цитата стала хрестоматійно-класичною в еміграційному українознавстві при оцінці постаті наркома освіти УСРР (а з кінця 1980-х рр. і в українознавстві «материкової» України) ...

Серед відомих постатей, що справа їхнього репресування чи обставин загибелі яких в УСРР опинилася у фокусі уваги тогочасної преси поза кордонами Радянського Союзу, зокрема й «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego», перебувала й голосна свого часу трагедія цілої родини знаних львівських українських інтелігентів Крушельницьких.

Голова родини — Антін Володиславович Крушельницький (1878–1937) — сповідував радянофілство ще з початку 1920-х років й, зокрема, був одним з організаторів й чільних співробітників «Нової Громади» (1923–1924), автором кількох статей й ледь не одноосібно цілого розділу «Критика й бібліографія» у цьому віденському філобільшовицькому часописі¹¹. Ті ж погля-

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 65. Відповідне місце в оригіналі див.: Нл. Ł. Mikołaj Skrypnuk: [Nekrolog] // Biuletyn Polsko-Ukraiński. — 1933. — 23 lipca. — Nr. 12. — S. 6.

¹¹ Див., напр.: Крушельницький А. Шкільне питання на Україні // Нова Громада. — 1923. — Ч. 1. — 1 лип. — С. 54–64; Його ж. Національне питання в шкільництві на Прикарпатті // Нова Громада. — 1923. — Ч. 3/4. — Жовт.-листоп. — С. 51–71; Його ж. [Рец. на кн.:] П. Карманський. За честь і волю. (Поезії). Прудентопіль — Парана, 1923. Мала VIII⁰. Стор. 98 + 2. 2.500 прим. // Нова Громада. — 1923. — Ч. 3/4. — Жовт.-лис-

ди він сповідував й надалі, очолюючи вже у Львові (але так само на гроші квазіурядового Харкова) видання й редагування аналогів «Нової Громади» — часописів «Нові шляхи» (1929–1932) й «Критика» (1933).

Радянофілство, а відтак й нехтування особистою безпекою, спричинило голосну катастрофу знаної галицької родини. Крушельницькі приїхали зі Львова в УСРР, до Харкова, у 1931–1934 рр. З 2 листопада 1931 р. навчався в аспірантурі Венерологічного інституту Володимира, лікар-дерматолог за фахом. Згодом вона працювала там же асистентом. У вересні 1932 р. разом з сестрою, яка провела відпустку у Львові, приїхав до Харкова Іван Крушельницький, котрий працював співробітником Всеукраїнської картинної галереї. 11 травня 1934 р. до підрадянської України прибули Антін Володиславович з дружиною, Богдан (з дружиною) і Остап Крушельницькі, а також донька Івана — Лариса (майбутня авторка мемуарів). Нарешті, у липні 1934 р. до Харкова приїхав Тарас Крушельницький з дружиною. А. В. Крушельницький поєднував письменництво з роботою у видавництві «Українська радянська енциклопедія», Богдан був науковим співробітником у Науково-дослідному інституті тваринництва, Остап викладав німецьку мову в одному з харківських вузів¹².

Мотиви, що спонукали цю відому родину галицьких інтелігентів до переїзду в УСРР, вочевидь полягали в їхньому політичному радянофілстві та прагненні дістати роботу за фахом (що для українців з вищою освітою у II Річпосполитій було практично неможливо). Зрозуміло, що самий факт приїзду А. В. Крушельницького з родиною до Харкова саме у 1934 р. свідчив про його необізнаність щодо масштабів трагедії, яка відбувалася тоді в УСРР. Ці настрої патріарха сім'ї передає

топ. – С. 135–147; *Його ж.* [Рец. на кн.:] М. Ірчан. Трагедія першого травня. Спомини з горожанської війни на Україні. Часть перша. Вид-во «Молот». Нью-Йорк, 1923. VIII^о. Стор. 164 + 1 оповістка + 3 // Нова Громада. – 1923. – Ч. 3/4. – Жовт.-листоп. – С. 147–149; та ін.

¹² Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 547.

Л. Крушельницька: «Ну що ж, голод, — казав дідуньо, — ми вже не один голод пережили, це ж не вічне...»¹³. Що ж до репресій, чутки про які перманентно доходили до Львова, то на думку спадав заспокійливий штамп тогочасної московської пропаганди: «У нас даремно не заарештовують». До того ж, політична діяльність за кордоном на користь Радянського Союзу, здавалось би, мала слугувати своєрідною «охоронною грамотою» під час перебування на контрольованій більшовиками території Наддніпрянської України.

Вже після виїзду Крушельницьких, львівське «Діло» подало власний розлогий коментар, аналізуючи поголоски щодо ймовірної чергової советської амністії для емігрантів і підсумовуючи сумний досвід попередніх взаємин української еміграції та галичан-советофілів з комуністичною адміністрацією СРСР/УСРР: *«Історія одної поворотної хвилі української еміграції на Радянську Україну і виїзд туди більшого числа галичан на постійні посади — це така наглядна лекція, що до неї не треба додавати ніяких аргументів. Знаємо десятки імен людей, що виїхали на Радянську Україну як захоплені новим режимом, у численних випадках як щиро переконані оборонці цього ладу, навіть завзяті комуністи. Знаємо, яка доля стрінула радянського представника Лапчинського, за “панування” якого найсильніше розрослося на галицькому ґрунті радянофілство, знаємо, як скінчили Коссак, Тютюник, Букований, Добротворський — усі під стінкою. Про засланих на каторгу або замучених у чревайці вже і не згадувати».*

Щоденник наголошував на безправному становищі пересічного підданого «Батьківщини трудящих», а тим більше її «новонавернених» громадян, які прибували до СРСР з-за кордону у пошуках праці чи через свої політичні симпатії: «Кожний громадянин Радянського Союзу може через ніч потрапити у контрреволюціонери, хоч би його поведінка льюального, смирененького, мовчазного громадянина не змінилася в нічому. Вистачає донос, провокація, особисті порахунки з якимось партійником, поліцаєм, агентом. Атмосфера громадянського життя в євро-

¹³ Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 77.

пейських країнах і Рад. Союзі така ріжна у своїх найглибших основах, що людина, яка переїздить радянський кордон, бачить, що в'їхала у новий світ, де панують зовсім інші закони моралі, справедливості, честі [...]. Світський громадянин це одно кільце у величезній машині, якою кермують фанатики. Його вражіння, пересвідчення, світогляд мають право існувати тільки в такій формі, яка дозволена урядом і корисна для нього. У комуністичному режимі нема місця на індивідуальну творчість, ані особисті переживання».

Насамкінець стаття містила пораду з огляду на ймовірну більшовицьку амністію емігрантам: «Передовсім вертатися на Радянщину тим, які вже від літ на еміграції боронять совітського ладу [...]. Вони повинні би покористуватись першою нагодою [...] і почати працювати в краю, до якого заохочують інших. Це один із найкращих способів перевірити свої погляди і з них — вилікуватися. Гадаємо, що, якби нині, проголосивши амністію, радянський уряд відчинив одночасно кордони для своїх громадян і сказав одніське слово “емігруйте!”, то перші виїхали би звідти ті, що вже роками каються, чому покинули зігнилу Європу»¹⁴.

Виїзд родини Крушельницьких до УСРР мав стати верифікацією їхніх советофільських переконань. Бодай часткове зцілення від власного советофільства коштувало цим галицьким інтелектуалам вочевидь надто дорого — їхнього життя...

13–15 грудня 1934 р. у Києві відбулася виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. В. Ульянова. 17 грудня на підставі її вироку у першій «кіровській хвилі» було розстріляно 28 представників української інтелігенції, в тому числі західноукраїнських літераторів Івана (1905–1934) та Тараса (1909–1934) Крушельницьких. Повідомлення про це подавала львівська преса за офіційними радянськими часописами та західними й польськими інформаційними агентствами¹⁵.

¹⁴ Див.: Світська «амністія» та її вартість // Діло. – 1934. – 17 серп. – Ч. 217. – С. 1–2.

¹⁵ Див., напр.: Кого арештували большевики на Україні // Діло. – 1934. – 16 груд. – Ч. 338. – С. 1; В. М[удрий]. Чергова хвиля терору на Україні //

В той же час репресій зазнали й інші члени численної родини Крушельницьких: її голова, письменник і громадський діяч, колишній міністр освіти Західно-Української Народної Республіки, а згодом видавець советофільського часопису у Львові «Нові шляхи» Антін Володиславович (1878–1937) (у грудні 1934 р. його «справу» направили на додаткове «розслідування», а 28 березня 1935 р. виїзна сесія того ж судового органу засудила А. В. Крушельницького до десяти років позбавлення волі), а також двоє його інших синів — Богдан (1906–1937) і Остап (1913–1937) — й дочка Володимира (1903–1937) (у березні–квітні 1935 р. Особливою нарадою при НКВД СРСР кожний з них був засуджений до п'яти років таборів).

Варшавський «Biuletyn Polsko-Ukraiński» присвятив трагедії знаної родини галицьких інтелігентів — українців кілька матеріалів, вписавши цю особисту драму у ширший загальнонаціональний контекст.

Так, коментуючи повідомлення про вищезгадану грудневу сесію Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві та її розстрільні рішення, тижневик у передовій статті «Крива над “і”» від 13 січня 1935 р. зауважував: «У списку розстріляних останнім часом у Києві українців загальну у нас увагу привернуло почасти сенсаційне прізвище львівської родини — Крушельницьких. Очевидно, факт розстрілу тих ревних приятелів СРСР, які ще недавно від'їхали зі Львова до Києва (до Харкова. — Авт.), як до землі обітованої, й які усі нині розстріляні, природно нічого спільного зі смертю Кірова у Ленінграді не мали й мати не могли, — є явищем небуденного політичного значення»¹⁶.

Видання наголошувало, що знане для польського, а насамперед галицького українського читача, прізвище Крушель-

Там само. – 19 груд. – Ч. 341. – С. 1–2; Офіційне потвердження вістки про розстріли на Світській Україні // Там само. – 20 груд. – Ч. 342. – С. 1; Вирок військової колегії Найвищого Суду Союзу РСР у Києві в справах про терористів-білогвардійців // Там само. – 22 груд. – Ч. 344. – С. 1; та ін.

¹⁶ К. Kropka nad «i» // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – 13 stycznia. – Nr. 2 (89). – S. 1.

ницьких затулило собою імена інших страчених за тим самим списком. Безсенсовність страти виглядала такою лише стосовно офіційного приводу застосування «вищої міри соціального захисту» — убивства ленінградського парткерівника С. Кірова, що до його наглої смерті жертви й справді не мали жодного відношення.

Імена страчених у Києві новеліста Григорія Косинки-Стрільця (1899–1934) й трьох поетів — Дмитра Фальківського (1898–1934), Олекси Влизька (1908–1934) й Василя Мисика (1907–1983) недвозначно зраджували, за автором публікації, правдивий сенс останнього розпорядження панів П. Постишева й С. Косіора — вони скористалися okazією смерті С. Кірова задля «доповнення» ліквідації української культури в УСРС: «Постріли, скеровані до тих літераторів, — це крапка над “і” постишівської “українізації” ...»¹⁷. Автор статті, який підписався криптонімом «К.» (вірогідно, ним був Микола Ковалевський (1892–1957) — вітчизняний політичний і державний діяч, кооператор, публіцист, дослідник національної політики СРСР), не міг ще тоді знати, що «справа» В. Мисика була спрямована на «додаткове розслідування», внаслідок чого з’ясувалося, що достатніх даних для віддання літератора до суду немає, й «справу» припинили. Однак, «беручи до уваги, що Мисик виходець з попівської родини і був зв’язаний з українськими націоналістичними елементами, а тому є особою соціально небезпечною і його перебування на Україні в нинішній час небажане», Особлива нарада при НКВД СРСР 19 липня 1935 р. засудила поета до 5 років поправно-трудоих таборів¹⁸ ...

Драмі званої родини львівських інтелігентів у ширшому контексті перших «кіровських розстрілів» української інтелігенції в УСРС присвячувалася й велика аналітична стаття у

¹⁷ К. Kropka nad «i» // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – 13 stycznia. – Nr. 2 (89). – S. 1.

¹⁸ Див., напр.: *Никанорова О.* Василь Мисик // З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – С. 331.

«Biuletynie Polsko-Ukraińskim» — «Трагедія дому Крушельницьких», підписана псевдонімом «Ukrainiec»¹⁹.

Публікація вже розпочиналася з ширшого узагальнення: «Трагедія родини Крушельницьких не є трагедією кількох осіб. Є вона трагедією вzbаламученого, наївного, на бездоріжжя віри у шляхетність ідеї міжнародного комунізму спрямованого українського народу — ув’язнюваного у казематах ГПУ й розстрілюваного його катями. Трагедія дому Крушельницьких є трагедією української політичної думки, що їй судилося пройти крізь геєну страждань народу й дозрівати лише “під стінкою”, серед гуку смертоносних пострілів»²⁰.

Автор з’ясовував польському читачеві, що з прізвиськом Крушельницьких пов’язана ціла доба у житті галицьких українців — ера захоплення життям Советів й здобутками Советів, рекламування й пропагування більшовицьких ідей та одночасної боротьби з будь-якими ознаками українського національного життя як, мовляв, доказами «запроданства міжнародному фашизму». До сумних сторінок новітньої вітчизняної історії було зараховано й так зване «радянське фільство» (у публікації пропонувався й її більш відповідний синонім — «советофілізм»). У статті зауважувалося його подібність до російсько-еміграційного феномену «зміновіхівства» й водночас акцентувалося засаднича різниця між цими явищами. Зокрема, росіяни, які наверталися на комуністичну віру, не переживали емоційного національного конфлікту. Навпаки, більшість російської білої еміграції, виправдуючи свою зраду прапоріві боротьби з більшовиками власне аргументами державного патріотизму, вказувала на Леніна й Сталіна як гідних спадкоємців політичного заповіту Пйотра Великого, на советський імперіалізм, советську дипломатію, що ревню відстоювала цілість російської держави — й за всієї зовнішньої безкомпромісності комуністич-

¹⁹ *Ukrainiec.* Tragedja domu Kruszelnickich // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – 20 stycznia. – Nr. 3 (90). – S. 27–29.

²⁰ *Ukrainiec.* Tragedja domu Kruszelnickich // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – Nr. 3 (90). – S. 27.

ної ідеї — ще гнучкіше й безоглядніше, ніж стара імператорська дипломатія²¹.

Натомість український советофілізм мав насамперед поборювати у собі почуття національного патріотизму, викристалізовану у 1917–1920 рр. у свідомості святість боротьби за повну державну незалежність. Українське «радянське фільство» оперувало одночасно аргументами власне українського умотивування, а саме: там, в УСРР, продукуються позитивні національні цінності, не лише культурні, а й політичні; попри все, існує незалежна «Українська Соціалістична Радянська Республіка», яка без примусу й з власної волі перебуває у вільному конфедераційному зв'язку з іншими республіками, котрі спільно склали СРСР; міжнародний комунізм, мовляв, однаково поборює як російських, так і українських шовіністів; винятково завдяки комуністичній ідеї й радянському устрою, солідарності з російським пролетаріатом можливе здійснення усіх без винятку національних й суспільних українських устремлінь²².

Вищенаведені аргументи слугували підставою галицького українського «радянське фільства». Включало воно й підсвідомий русофільський наліт і емоційну антипольську реакцію, присутня була й гарячка пошуку виходу з ситуації — лихоманка розпачливих пошуків надійних орієнтирів після програної збройної та дипломатичної воєни. Й неважко було збитися на ці «радянське фільські» манівці найменшого опору, оскільки, за автором

²¹ *Ukrainiec*. Tragedja domu Kruszelnickich // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1935. – Nr. 3 (90). – S. 28.

²² Див., напр.: *Р. М.* Советофілізм (радянське фільство) // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 2930–2931; *Піскун В.* Зміновіхвіство як засіб формування більшовицько-радянського типу людини // *Антропоцентризм і віталізм: сучасний синтез: Монографія*. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – С. 244–252; *Її ж.* Історичні засади українського «зміновіхвіства»: проблема термінології та змісту // *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук*. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 132–139; *Єфіменко Г. Г.* Зміновіхвіство // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 367–368; та ін.

публікації у «*Biuletynie Polsko-Ukraińskim*», відбувалося це за часів «ленінізму» й так званої «ленінської національної політики», яка допускала у широких рамках вільний розвиток української культури, фаворизувала Всеукраїнську Академію Наук, ангажувала найповажніші наукові й мистецькі сили до праці в УСРР²³, а також ретельно стежила за підтриманням серед широких українських мас (принаймні за кордонами СРСР) легенди, що радянський уряд є опікуном усіх українців.

Був то час, наголошувалося у статті «Трагедія дому Крушельницьких», незвичайно пожвавленої діяльності у Львові консульства «однієї з сусідніх держав» (зрозуміло, що йшлося про Консульство СРСР у Львові), а саме: «Наприклад, такий собі консул Лапчинський не пропускав жодної нагоди, щоби з'явитися в офіційному нібито характері “представника української держави” на усіх можливих українських з'їздах, заходах, видавництвах. Советський протектор наголошував власну “позапартійність”, свою прихильність винятково щодо української культури, нічого також не прагнув, жодних політичних ані ідеологічних умов нікому не диктував. Отже, для багатьох українських діячів консульство на вулиці Набеляка у Львові набуло значення немовби останньої опори українського національного життя у Польщі, а розвиток української культури у СРСР наповнював гордістю не лише “радянське фільвів”, а й навіть кожного українця, спраглого будь-яких проявів активності, пружності, творчості власного люду. У цій атмосфері чимало галицьких українців дало себе втягнути до “сфери впливів” вулиці Набеляка, одні лише морально, незацікавлено, деякі й матеріально. Одні несвідомо, інші свідомо»²⁴.

²³ Див., напр.: *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 86–135.

²⁴ *Ukrainiec*. Tragedja domu Kruszelnickich. – S. 28. Див. також: *Rublow O.* Konsulat ZSRR we Lwowie w latach 1927–1939: przedstawicielstwo dyplomatyczne, łącznik między dwiema Ukrainami czy bolszewicka ekspozytura? // *Studia Polsko-Ukraińskie / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu*. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2006. – Tom 1. – S. 191–224; *Mazur G.* Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. – S. 125.

Антін Крушельницький, стверджував автор, наївним аж ніяк не був й працю власну та її мету виразно усвідомлював. Старий соціаліст, спершу український соціал-демократ, згодом український соціал-радикал, власний перехід на бік Советів й під комуністичні прапори аж ніяк не вважав помилкою. Навпаки, навіть тоді, коли ледь не стовідсотково галицьке українське суспільство відмовилося від «українізаційних» сподівань перед обличчям масових репресій в СРСР/УСРР проти національної інтелігенції й Голодомору 1932–1933 рр., він ледь не єдиний залишався відданим «радянським фільму», його репрезентував й захищав. Коли 1932 р. польська влада заборонила редагований ним радянським місячник «Нові Шляхи» (1929–1932), а редактора кинула за ґрати, й це випробування не змінило переконань А. Крушельницького. Після виходу з ув'язнення він започаткував видання часопису аналогічного спрямування, але з іншою назвою — «Критика» (1932 р. вийшло 4 числа цього видання).

Автор публікації у «Biuletynie Polsko-Ukraińskim» зауважував, що назва журналу аж ніяк не кореспондувала з його змістом: «Не була це критика, лише в'їдлива, комуністично-тенденційна кампанія проти національних політичних партій, інституцій, часописів, діячів, — була то війна одного проти всіх, одинокого й останнього бойового, заповзятливого “радянського фільму”. Не потребував сторонніх співпрацівників: мав їх у власній родині. Старший син Іван був головною літературною опорою “Критики”: за два роки до того отримав 1-шу нагороду на конкурсі драматичних творів у Харкові як виразно “пролетарський” письменник; молодший син Тарас, щоправда, був засуджений як націоналіст, але після виходу з ув'язнення перейнявся очевидно атмосферою родинного дому й фанатизмом батька й почав виступати на дискусійних зібраннях як рішучий прихильник Советів та комуністичної ідеї»²⁵. Відтак А. Крушельницький втягнув цілу родину до активної праці над пропагандою доброго імені Советів й, коли йому Консульство СРСР у Львові запропонувало виїзд до УСРР — виїхав з усією родиною.

²⁵ *Українець*. Tragedja domu Kruszelnickich. – S. 28.

Працював голова клану Крушельницьких «не за страх, а за совість» — не з примусу, а з переконання, оскільки він, досвідчений педагог, колишній директор гімназії, автор багатьох повістей, особа загальнознана у крайовому громадянстві й серед еміграційних кіл — напевно ж міг знайти працю й гідне матеріальне забезпечення не на службі Советів. Однак пішов на цю службу з власної волі, з переконання, можливо — зятості й прагнення бути послідовним до кінця. Відтак й кінець знайшов швидше й більш трагічний, аніж сподівалися його найзапекліші вороги: після убивства С. Кірова 15 грудня 1934 р. страчено двох синів А. Крушельницького — Івана й Тараса. Справу батька відклали задля «дослідження», прирікши цим главу родини на пекельні муки: «Що мало діятися у душі цього високого художника, коли він денно й ношно перебував у в'язничній камері з думкою, що це він, тільки він, завдяки своїй ідеї, своїм переконанням, своїй вірі у “міжнародну солідарність пролетаріату”, завдяки своїй довірі до диктатури пролетаріату у Союзі й спасенності урядування Постишева для духовної й матеріальної культури України, завдяки своїй впертості й зятості — що то він розстріляв своїх коханих синів й знищив цілу родину! ...»²⁶.

Найправдоподібніше, Крушельницькі ніколи навіть не чули про існування якогось советського достойника — Кірова. Засудження їх за контакти з групою Зінов'єва, на думку автора «Трагедії дому Крушельницьких», мало рівно ж стільки ознак вірогідності, що й їхні зв'язки, наприклад, з китайським маршалом Чан Кай-Ши. Розстріляно їх тому, що були — українцями. Тому що родина Крушельницьких, позбувшись родичів, приятелів та знайомих, зненавиджена цілим українським суспільством Галичини за свою діяльність *ad majorem Moscoviae gloriam* (задля найбільшої слави Московії), не переставала тим не менше бути родиною *українською*. Оскільки Крушельницькі, так само як і страчені з ними Косинка, Фальківський, Влизько та інші — робили й працювали, попри все — для української куль-

²⁶ *Українець*. Tragedja domu Kruszelnickich. – S. 29.

тури. Так, як вміли й вірили, що саме так належить працювати. Й за це спокутували власними головами.

Завершувалася ця аналітична публікація пророчим резюмуванням: «15 грудня російські більшовики розстріляли не Крушельницьких, але ідею українського советофільства. Разом з могоканами тієї ідеї опинилася “під стінкою” наївна, народжена з розпачу віра, що в опертю на Росію може квітнути й розвиватися українська культура. Розстріляно цю наївність, оскільки вона слушно належить до дрібноміщанських пережитків, тому що віра у джентльменство й бодай примітивну справедливість або ж лояльність щодо власних прибічників — є витвором ментальності європейського Заходу»²⁷.

Серед повідомлень про перебіг «Деликого терору» в УСРР найбільшу увагу видання привернула резонансна смерть/самогубство 30 серпня 1937 р. Голови Ради Народних Комісарів УСРР Панаса Петровича Любченка²⁸.

Найпроникливіше та з найбільшим знанням справи писали про смерть «прем'єра» підсоветської України його колишні колеги — українські есери, які перебували в еміграції у Польщі.

«Самогубство П. Любченка, серед низки інших самогубств, часом високих достойників ССРСР (хоча б Гамарника), не може все ж таки нікого ані спеціально здивувати, ані вразити», — зауважував варшавський «Biuletyn Polsko-Ukraiński». Часопис наголошував, що покійний, попри гучний титул «прем'єра Української Советської Республіки», був фактично декоративною постаттю, як, зрештою, й увесь «кабінет міністрів» УССР. У реальному житті, усім в Україні, яка вже віддавна трактувалася Кремлем нарівні, наприклад, з Ленінградським «краєм», керує т. зв. політбюро філії всесоюзної компартії — КП(б)У: «Після 17 років окупаційного режиму в Україні, після систематичного винищення інтелігенції й найкращої частини селянства, зрештою,

²⁷ *Ukrainiec*. Tragedja domu Kruszelnickich. – S. 29.

²⁸ Докладніше про нього див., напр.: *Бачинский П.П.* Афанасий Петрович Любченко / П. П. Бачинский, Д. В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 60–75; *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 223–240.

після двох, широкомасштабно організованих етапів знищення живої сили українського народу (голод 1921 й 1933 рр.) — від колишньої української державності залишилися лишень рештки порожнього декоруму: офіційна назва однієї з советських “республік” [...] та паперовий “уряд”, на чолі якого завжди традиційно стоїть особа з “аутентичним українським” прізвиськом, на кшталт Чубаря або Любченка»²⁹.

У цьому контексті аналізувався й феномен Панаса Любченка: «Любченко належав насамперед до класичного — на теренах колишньої Росії — типу ренегата-кар'єриста, популярно званого “малоросом”. Але цей ренегат, піддаючись за часів молодості певним національним почуттям й пориванням (все ж таки належав до української політичної партії за часів царату), безперечно, зберігав у власній психіці певне *пригадування* тих почуттів й тих поривань [...]. На все йшов цей ренегат. Будь-які советські векселі підписував in blanco цей колишній українець. Крізь трупи проходив безжурно усміхненим... Але десь у темному закамарку ренегатської душі жевріла ще “виправдувальна” думка, що “як-не-як існує українська початкова школа”, що “як-не-як виставляється *Наталка-Полтавка* у театрі”, що “як-не-як не скасовано ще мови”. Й — можливо навіть охоплювала його також наївна “особиста гордість”, що це він, все ж таки *Любченко*, не якийсь там “Іванов”, стоїть — хоча б навіть фіктивно, але формально й de jure — на “чолі уряду України”»³⁰ (тут і далі виділення у тексті автора статті. — О. М.).

Але невдовзі й ці виправдувальні міркування зазнали фіаско: «Й оце на тлі щораз виразнішої на “соціалістичних” теренах ССРСР — такої знайомої з царських часів — *історичної Росії*, що поставала, серед щоденних барабанів “нашої *єдиної* вітчизни” й “великого *російського* народу” (навіть вже не “советського”), під зростаючим натиском жандармсько-чекістського “патріотизму” й “любви” до Москви — настав крах навіть... навіть советсько-малоросійської “ідеології” Любченка. Й Любченко над-

²⁹ *S. [Kowalewski M.]*. Nowe samobójstwo // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1937. – 12 września. – Nr. 33 (224). – S. 368–369.

³⁰ *Ibid.* – S. 369.

звичайно реально побачив й збагнув, що потвора правдивої “матушки” — Росії, яка поставала у нібито революційній “батьківщині”, неминуче розчавить не лише “ідеологію” ренегатів, а й самих ренегатів»³¹.

Й маркуючи кардинальні зміни у національній політиці Кремля упродовж 1930-х років, автор публікації заперечував поширене поєднання в один ланцюг відомих самогубств М. Хвильового, М. Скрипника й П. Любченка, наголошуючи на засадничих особливостях/відмінностях кожної з цих постатей й, зрештою, виразній специфіці бачення ними долі й перспектив власної Батьківщини: «Україна Хвильового — це не федеративна — у правничому сенсі цього слова — “Українська Соціалістична Республіка” Скрипника. Тим більше не є це советська Малоросія Любченка.

Від *України* Хвильового до *Малоросії* Любченка — такий шлях еволюції УССР упродовж останньої “пятилетки”»³².

Не залишилося повз увагою авторів варшавського тижневика й призначення наступника П. Любченка на посаді керівника уряду УРСР — Михайла Ілліча Бондаренка (1903–1938)³³.

Коментуючи призначення нового керівника уряду УССР, відомий український політик й публіцист, знавець національної політики більшовиків Микола Ковалевський пророче зауважував на шпальтах варшавського «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*», що це призначення започатковує «нову сторінку в історії советської України», оскільки Бондаренко не має нічого, окрім українського прізвища, що б пов’язувало його, навіть у віддаленому минулому, з національною ідеологією: «Як раз навпаки,

³¹ S. [Kowalewski M.]. Nowe samobójstwo // *Biuletyn polsko-ukraiński*. – 1937. – 12 września. – Nr. 33 (224). – S. 369.

³² Ibid.

³³ Про нього докладніше див.: *Рубльов О.С.* Бондаренко Михайло Ілліч / О. С. Рубльов // *Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання*. – К., 2001; *Його ж.* Бондаренко Михайло Ілліч (08.09.1903 – 10.02.1938) // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 336–337.

вийшов він з покоління “безпрізорних”, з покоління, що у ньому матеріалістична протитрута знищила усі етичні та ідеологічні цінності, усілякий романтизм, усіляке фізичне прив’язання до території, що нею він має керувати. 34-літній пересічний комуніст, що має певний бюрократичний досвід, набутий на попередніх скромних посадах партійного секретаря, завдячує усією власною кар’єрою московським можновладцям. Їх також слухатиме без жодних сумнівів та вагань, виконуватиме їхню волю, сліпий та глухий до всього, що діється в уярмленому краю, аж доки грізна хвиля народної революції не змете його разом з іншими зрадниками й окупантами з поверхні політичного життя. А, можливо, також настане момент, коли московський імперіалізм, певний власних загарбницьких сил, не потребуватиме декоративних прикрас в Україні й відкине українського Іванова як зайвий реквізит УССР»³⁴.

Таким чином, тема політичних репресій тоталітарного більшовицького режиму, спрямованих як проти окремих відомих представників, так і української інтелігенції Радянської України загалом, постійно висвітлювалася у публіцистиці варшавського тижневика «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*». З аналізом перебігу подій в УСРР на сторінках видання виступали відомі українські публіцисти й політичні аналітики І. Кедрин-Рудницький, М. Ковалевський, М. Троцький та ін.

Елена МЫКЛИН. Тема «Большого террора» на страницах «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*»

В сообщении проанализировано освещение темы репрессий 1930-х годов в том числе, «Большого террора» 1937–1938 гг. в советской Украине на страницах варшавского украиноведческого издания «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*».

Ключевые слова: «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*», Советская Украина, репрессии, «Большой террор» 1937–1938 гг.

³⁴ Kowalewski M. O Bondarence słów kilka... // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1937. – 10 października. – Nr. 37 (228). – S. 420.

Elena MYKLIN. The theme of «Great terror» on pages «Biuletynu Polsko-Ukraiński»

The report analyzed the coverage of repression of the 1930s including the «Great terror» of 1937–1938. in Soviet Ukraine in the pages of the Warsaw edition of Ukrainian «Biuletyn Polsko-Ukraiński».

Key words: «Biuletyn Polsko-Ukraiński», Soviet Ukraine, the repression, the «Great terror» of 1937–1938.

*Ігор ШУЙСЬКИЙ**

Морально-психологічний стан різних прошарків населення УРСР у часи «Великого терору» (за документами архівно-кримінальних справ)

У статті на підставі маловідомих документів архівних кримінальних справ здійснена спроба аналізу морально-психологічного стану населення УРСР у 1937–1938 рр.

Ключові слова: політичні репресії, правова свідомість, «соціалістична законність».

Скореговане більшовицькою верхівкою переслідування громадян за політичними мотивами ще в часи «червоного терору» на тривалий час визначило напрямок і характер розвитку відносин між державою та суспільством на теренах колишньої Російської імперії. «Надзвичайний» характер, широкі повноваження та особлива місія, покладені на органи ЧК–ДПУ–НКВС, надавали право карати громадян за політичні переконання, соціальне походження та факти біографії, що оцінювалися в ідеологічному вимірі. Недовіра до власного народу, намагання нанесення превентивного удару, зламавши підступні задуми

* Шуйський Ігор Володимирович — старший науковий редактор редакційно-видавничої групи Харківського тому серії книг «Реабілітовані історією».

потенційного ворога, породжували витончену систему обмеження прав і свобод громадян, «сексотства» та доносительства, пильного цілодобового спостереження за приватним життям людей.

У середині 1930-х рр. сформована комуністичною партійною верхівкою тоталітарна система, очолювана керманічем Сталіним, основною умовою подальшого існування вважала проведення масових репресій, які пізніше отримали назву «Великого терору»¹.

Репресивна цілеспрямована політика стосовно власного народу призвела, як відомо, до непередбачуваних наслідків у всіх галузях господарчої діяльності, що викликало призупинення розкрученого маховика репресій вже приблизно за рік після початку широкомасштабних чисток радянського суспільства. Заміна виконавців — наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова і довірених йому кадрів, звинувачених у порушенні «соціалістичної законності», новим апаратом на чолі з Лаврентієм Берією, не мала за мету визнання «помилки», покарання винних і зміну політичного курсу. Більшість заарештованих колишніх працівників НКВС були обвинувачені у антирадянській діяльності по статтям з політичного розділу Кримінального кодексу, за яким у недалекому минулому вони відправляли на смерть тисячі безвинних жертв. «Великий терор» і пов'язані з ним події на тривалий час залишилися для громадськості «білими плямами», навіть наближення до яких було заборонено застережними грифами архівів. Вивчення результатів заданого нищівного удару суспільству є одним з пріоритетних завдань вітчизняних істориків.

Дослідження взаємовідносин різних верств населення в радянській Україні, ставлення до спущеного з гори завдання проведення великої «чистки», залишається однією з ключових тем, яка повинна висвітлити витoki й наслідки деформацій правої та політичної свідомості в суспільстві, вказати на складові

¹ Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається.) / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1 (28). – 2007. – С. 76–100.

правового нігілізму, притаманному радянському й пострадянському суспільству. І в цьому питанні архівні кримінальні справи на осіб, які зазнали політичних репресій, є унікальним і чи не єдиним документальним джерелом, яке висвітлює складні процеси, що відбулися.

У першу чергу, звертає увагу документальна наповненість архівних справ, починаючи з серпня 1937 р., коли арешти набули масового характеру. За цим показником переважна більшість справ несе відбиток спрощеного порядку їх ведення, що було притаманно органам дізнання у ході проведення таємних операцій. Брак обов'язкових процесуальних документів, з точки зору діючого на той час законодавства, лише підтверджує поширене ставлення працівників НКВС до процесу оформлення слідчих дій, так і до заарештованої особи взагалі. Громадянам, віднесеним до так званої 1-ої категорії, складені швидкоруч висновки за альбомними довідками на розгляд позасудових «двійок» і «трійок» коштували життя. Пояснювали відсутність матеріалів обвинувачення колишні працівники каральних органів, викриті у порушенні «соціалістичної законності», настановами цілком таємних наказів, спущених НКВС СРСР, отриманням дозволу керівництва на застосування методів морального та фізичного впливу для прискорення визнань підслідними. Непоодинокими були викриті факти підтасовок, фальсифікацій, подробиці документів, зокрема підписів обвинувачених. Свідчення виконавців злочинних наказів, які виявилися непотрібними свідками після припинення масового терору, ще раз підтверджують підготовленість і планомірність акції, яка саме в Україні набула масштабних і найбільш витончених форм.

Непоодинокі свідоцтва покараних виконавців нижчої ланки каральної машини підкріплюють документи, пов'язані з оцінкою кампанії керівництвом. Більш проінформоване, воно передбачало початок, кінець «Великого терору», і його можливі наслідки. Саме підсиленням політичних репресій пояснювали в НКВС самогубство літом 1937 р. колишнього начальника Харківського обласного управління Соломона Мазо. При огляді місця події з кабінету небіжчика була вилучена посмертна записка, у якій він чітко вказав на мотив самогубства — неба-

жання брати участь у беззаконні. Заклик його — «товариші, схаменіться, куди приведе така лінія арештів...» — був розцінений як зрада, С. С. Мазо посмертно був виключений з партії, його родина зазнала утисків. Заарештований 1938 р. колишній прокурор М. І. Брон, у камері харківської в'язниці безпомилково вираховував гальмування ходи «Великого терору» після заміни Л. Берією М. Єжова, і небезпідставно дочекався звільнення з-під варти².

Працівники НКВС прагнули підкріпити вагомими доказами обвинувачення, висунуті колишнім керівникам державних закладів або установ, справи яких готували на розгляд судових органів. У таких випадках до матеріалів долучали постанови зборів колективу, партійного осередку, висновки яких майже завжди були одностайними, і вимагали жорстоко покарати «викритого ворога народу». Крім того, у запротокольованих промовах часто зустрічаються взаємні обвинувачення, обмови й поклепи. Наведені скарги висвітлюють характер відносин, коли за вияви пильності видавалися зведення рахунків, і на поверхню підіймалися негативні людські риси, як заздрощі, віроломство, зрадництво. У судочинному діловодстві такі документи ставали безперечними доказами, і не перевірялись на об'єктивність.

Відомі численні приклади застосування матеріалів періодичних видань, визначальною темою яких було викриття автором намірів здійснення політичного злочину тією чи іншою особою, фактів шкідництва тощо. Слідчі активно долучали їх до кримінальних справ, незважаючи навіть на дату публікації «сигналу», яка могла бути значно пізнішою за арешт підслідного. У свідомості переважної більшості населення заклик до підвищення пильності був тісно пов'язаний саме з такими поняттями, як «соціально-небезпечний елемент», «ворог народу», «вища міра соціального захисту».

Тоталітарний режим не залишав жодного шансу громадянам на внутрішнє відмежування від процесів, що відбувалися. Підтримка ухвал і постанов партії та уряду проводилася не

² Семененко О.П. Харків, Харків... – Х.; Нью-Йорк: «Березиль», 1992. – С. 135.

лише на партійних і громадських зборах. Серед архівних документів зустрічаються матеріали, надіслані з місць відбуття покарання, які ілюструють заходи табірної керівництва з розкриття «ворогів народу» у середовищі ув'язнених. Так, за протоколом загальних зборів Харківської промколонії, актив закликав всіх свідомих і відданих радянській владі в'язнів мобілізуватися на виявлення «недобитків класового ворога», яких вимагав суворо покарати³.

Як саме оцінювали події репресовані, ілюструють численні скарги, надіслані з місць позбавлення волі. У більшості випадків ув'язнені сподівалися на перегляд справ з подальшим зменшенням терміну покарання або звільненням з-під варти. Їх об'єднує схожість текстів листів, які скаржник надсилав за різними адресами (наприклад, до Верховного суду СРСР, ЦК ВКП(б) та ін. — *Авт.*) По-перше, дописувач запевняв органи влади у особистій лояльності та безпідставності обвинувачення. Наводив приклади відмінної поведінки, сумлінного виконання ним трудових норм до арешту та під час перебування у виправно-трудоустанових.

Дошкульну критику працівників НКВС, які проводили розслідування, підсумовували звернення до найвищих посадових осіб, частіше Й. Сталіна, якого потерпілий від свавілля благав покарати винних разом з особами, які його обмовили. На відміну від листів 1930–1940 рр., у клопотаннях, що надходили після смерті Й. Сталіна, колишні репресовані часто посилалися вже на «культ особи» і викривлення партійної лінії, пристосовуючись до нових умов.

Окремою групою документів є письмові свідоцтва про намагання громадян, репресованих за політичними мотивами, усвідомити витоки процесу, який набирав ходу в Україні. Яскравими характерними прикладами є рапорти, складені на допитах, які підтверджують, що найбільш стійка частина репресованих не бажала виконувати волю слідчого і мала мужність кинути в обличчя кату правду, пов'язану з арештом. Так, І. Н. Капустянський розцінив свій арешт «як бажання органів влади здійснити

Червоний терор у відповідь на вбивство тов. Кірова»⁴, у інших випадках заарештовані пов'язали масові політичні репресії з кампанією, спланованою і керованою комуністичною партією та особисто Сталіним. Ставлення українців також відображаються у листах і нотатках, вилучених при люстрації кореспонденції та обшуках домівок, автори яких наводять думки та особисту позицію щодо «Великого терору».

Загально відому офіційну позицію радянського суспільства щодо «одностайності» у підтримці заходів партії та уряду спростовують матеріали архівних кримінальних справ. У обвинувальних висновках робітників і селян (а саме представники цього прошарку зазнали найбільших втрат. — *Авт.*), звинувачених за найбільш застосованою статтею 54-10 ККУРСР, зафіксоване відношення до індустріалізації, колективізації, Голодомору 1932–1933 років. Співчуття репресованим «ворогам народу» також було приводом репресій. Слідчі наводили вислови, враження, ще дотепні жарти, «політичні» анекдоти, які лунали з вуст до арешту, і так само у тюремній камері.

Усунуті від роботи і громадського життя репресовані радянські службовці часто не змінювали переконань, перебуваючи у виправничо-трудоустанових таборах трималися окремо від основної маси засуджених. Вони намагалися через скарги про перегляд справи повернутися до активної роботи. У листах повідомляли про свій трудовий шлях, наголошуючи на участі в акціях, пов'язаних з політичними репресіями. Так, у листі від 23 лютого 1940 року до ЦК ВКП(б) М. Д. Наваловський повідомляв про вісімнадцять заяв, надісланих ним до «відповідальних органів і найбільш відповідальних товаришів, які мали, та були зобов'язані прислухатися до цих заяв і розібрати їх»⁵. Автор завірив у своїй відданості партії більшовиків і радянській владі, навів факти роботи в ЧК, судах, ревтрибуналах і робітничо-селянській інспекції. «Я залишився тим самим більшовиком. Загартувався ще більше. Там, у таборах, я мав змогу побачити кла-

⁴ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. Р-6452, оп. 3, спр. 1883, арк. 15.

⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2506, арк. 82.

³ ГДА СБ України, Харків, спр. 033491, арк. 13–15.

сового ворога оголеним, побачити цю потвору, побачити те, що не завжди вдається пересічному побачити на волі»⁶. У кінціві листа Наваловський навіть прізвища викритих ним ворогів — відповідальних юристів, які нібито діяли за вимогою троцькістів (Кілерог, Ахматов, Михайлик та ін.), і пропонував покарати слідчих, причетних до його справи: Бордона, Якушева та прокурора Сафонова, «який злякався, просто штампував все те, що йому пропонували»⁷.

Хронологічно дослідження теми морально-психологічного стану в Україні у часи «Великого терору» не обмежене документальними матеріалами 1937–1938 рр. У свідченнях колишніх в'язнів ГУЛАГу, зібраних під час підготовки реабілітації, наводяться факти протиправних дій з боку влади до і після арешту, у місцях позбавлення волі, а також утисків прав і свобод після звільнення з-під варти, з яких складається загальна картина репресивного механізму, задіяного в СРСР.

Игорь ШУЙСКИЙ. Морально-психологическое состояние населения УССР во время «Большого террора» (по документам архивных уголовных дел)

В статье на основании малоизученных документов архивных уголовных дел проведена попытка анализа морально-психологического состояния населения Украины в 1937–1938 гг.

Ключевые слова: политические репрессии, правовое сознание, «социалистическая законность».

Igor SHUYSKIY. Popular Morale and Psyche in the UkrSSR during the «Great terror»: (Analyzing Archival Criminal Files)

The article is based on insufficiently examined archival criminal files and represents an attempt to analyze the morale and psyche of the Ukrainian population in 1937–1938.

Key words: political repressions, legal consciousness, «socialist legitimacy».

⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2506, арк. 89.

⁷ Там само, арк. 90.

Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937–1938 роках

У статті на основі архівних джерел досліджується ставлення українського суспільства до політики державного терору в 1937–1938 рр.

Ключові слова: «Великий терор», НКВС УРСР, повсякденність.

З початку свого виникнення (кінець 1917 р.), радянські спецслужби, поряд з каральними функціями, проводили систематичну оперативну діяльність, направлену на вивчення найрізноматніших сторін політичного, соціально-економічного та культурного життя країни Рад. Спеціальні структурні підрозділи органів державної безпеки (секретно-політичний, особливий та інші відділи), спираючись на мережу інформаторів, здійснювали тотальний контроль за поведінкою та настроями населення. Ведучи скрупульозний облік і статистику активних антирадянських проявів у різних галузях народного господарства, провадячи прискіпливий моніторинг політико-економічних процесів в країні, постійно вивчаючи політичну ситуацію в регіонах, на вимогу вищестоящих партійних та радянських органів, місцевий та центральний апарати ВУНК–ДПУ–НКВС систематично готували інформації про «коливання та зміни» у середовищах усіх соціальних прошарків як міста, так і села.

Під час масових політичних репресій 1937–1938 рр. органи НКВС УРСР стежили за реакцією українського соціуму на прояви державного терору, сплановані сталінським керівництвом кампанії з виявлення й покарання так званих «ворогів народу».

Ознайомлення з численними «спецповідомленнями про реагування населення УРСР на викриття та ліквідацію антирадянського підпілля», які згодом перетворилися у солідні архівні справи, дає підстави стверджувати про те, що багато пересічних громадян прагнули пояснити причини негативних

* Бажан Олег Григорович — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. істор. наук, доцент.

тенденцій в радянському суспільстві, намагалися по-своєму осмислити природу «Великого терору» 1937–1938 рр.

Певна частина жителів республіки сприймала масові політичні репресії як спосіб правлячого режиму утриматися при владі. Власне враження від репресивних акцій радянської влади висловив працівник одного з сільпо Чорнухинського р-ну Полтавської обл. Андрій Новохатько: «Одна справа знищувати зрадників батьківщини, інша справа заарештовувати невдоволених матеріальним становищем. Адже не винен я, що при царизмі мені жилося краще, ніж зараз». Службовець Ковалевський з Полтави у приватній розмові зауважував: «Комуністи бояться втратити свої крісла, в яких вони сидять. Ось чому і хапають людей». Технік механічного цеху Дніпропетровського заводу ім. Держинського Сигізмунд Рудьковський у ході спілкування з агентом радянських спецслужб «Казимиром», вказав на причину переслідувань осіб польської національності: «Радянська влада напередодні катастрофи, вона зараз боїться внутрішніх хвилювань і особливо виступів з боку поляків, з якими вирішила фізично розправитися. Раніше нас тільки усували від відповідальних посад, а тепер цього недостатньо і саджають в тюрми»¹.

Художник харківського Палацу піонерів Щеглов масові арешти у 1937 р. сприйняв не інакше як «політичну стерилізацію» радянського суспільства. Схожої думки притримувався й рахівник лісництва Никифор Штельмах (Диканський р-н Харківської обл.), який відреагував на операцію НКВС по вилученню куркулів, активних антирадянських та кримінальних елементів, проведену відповідно до оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р., таким чином: «Будують безкласове суспільство через тюрму»².

Деякі представники українського соціуму пов'язували посилення репресій з радикальною зміною процедури формування радянських органів влади. У грудні 1936 р. надзвичайний VIII з'їзд рад затвердив нову конституцію, яка проголошувала в

Радянському Союзу побудову соціалізму. В день затвердження сталінської конституції було оголошено про намір провести вибори до Верховної Ради СРСР. Прорекларована процедура вільних виборів таїла в собі небезпеку появи у коридорах влади нових людей. Політичні репресії напередодні виборчого процесу у грудні 1937 р. на думку багатьох жителів УРСР мали б забезпечити потрібний результат для компартійного-радянського апарату. Наведемо з цього приводу думку службовця Манько з Новосанжарського р-ну Полтавської обл., зафіксовану радянськими спецслужбами: «Нині відбувається кампанія по підготовці до виборів у Ради. Для цього вирішили очиститися від колишніх людей». Подібні думки висловлював й лікар з Валківського р-ну Харківської обл. Іванов: «Ось тобі і недоторканість особистості, і нова конституція. Нині арештовують по ознакам колишнього зв'язку з петлюрівщиною та іншими, а потім ще щось придумують і це на двадцятому році революції. Зараз лягаєш спати і не знаєш де проведеш ніч»³. Деякі колгоспники села Петровського Харківської області були щиро переконані, що масові арешти «відбуваються з метою ізолювати людей на період проведення виборів у Верховну Раду, а потім їх всіх звільнять»⁴.

Прикметно, що пересічні громадяни у приватному листуванні часто-густо вказували на прямий зв'язок між арештом колишнього секретаря ЦК КПУ С. Косіора та прийдешніми виборами до Верховної Ради УРСР. Про домінування саме такої точки зору цивільного населення звертав увагу першого секретаря ЦК КПУ М. Хрущова нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський у спецдонесенні від 27 травня 1938 р.:

«Выписки из документов о реагированиях населения Украины на арест бывш. Секретаря ЦК КП(б)У — КОССИОРА.

За последние дни документы, поступающие из различных городов Украины отражают настроения пишущих в связи с арестом бывшего Секретаря ЦК КП(б)У — КОССИОРА.

Пишущие клеймят позором и презрением подлого польского шпиона и врага народа КОССИОРА, который на протяжении

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 128, арк. 125.

² Там само, арк. 187.

³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 128, арк. 219.

⁴ Там само, арк. 214.

всього періода існування сов. влади маскувався і снискав довіру трудящих, був обраний в депутати Верховного Совету СРСР.

В ряді документів арешт КОССИОРА пишуть зв'язують з предстоящими виборами в Верховний Совет УРСР і попереджають близьких о необхідності максимального проявлення бдительности...

г. Лысево, Свердловск. обл. КРАПИВНИОЙ.

... КОССИОР, за якого ми голосували — виявився ворогом народу, шкідливцем. Він працював в останнє час в Москві. Як ворог не ховається, наші розвідки все рівно знайдуть. Наразі йде підготовка до виборів в Верховний Совет УРСР і 26/VI – будемо голосувати за кращих людей нашої батьківщини. Нам треба ще більше оволодіти більшовизмом, щоб вміти розоблачити ворогів народу, як би вони не маскувались...

Київ, п/ящ. 81, КРАПИВНИН.

ст. Гречишкинская, Краснодарского края ВЕРЩЕГИНУ.

... Тепер я вам повідомляю про те, що у нас в частині начальника школи виявився ворогом народу і депутат Верховного Совету КОССИОР теж в цьому числі. Багато зараз розоблачено ворогів, які хотіли предати нашу батьківщину, але їм не вдасться, тому що у нас в Союзі Народних Республік є ЕЖОВЫ рукавиці...

Київ, п/ящ. 145, ПОЖИДАЕВ.

Полтава, Сенная пл. № 7, КОВАЛЕНКО.

... Де тільки є у тебе знімок КОССИОРА — знищуй його, щоб не залишилось цієї підлої продажної морди, щоб і душі не було від цього запродавця фашистам, польського шпiona. В цьому альбомчику, що я прислав тобі Полит. Бюро ЦК ВКПб, так ти цю морду виріж, щоб не було її поруч з любимим Йосифом Виссарионовичем і його соратниками. Люди так довіряли йому, обирали в Верховний Совет, а він готував зраду, хотів предати вільний народ України. Не вийде! Своїх апетитів Фашисти не задоволяють за рахунок СРСР! Подихнули від голоду. Червона армія і НКВД тверді...

Київ, п/ящ. 174, НИКИТИН

Буденовка, Мариупольского р-на, УШКВАРЮ.

... Чимало відкрили гнізд бандитів, які намагались реставрувати капіталізм в нашій країні, але їм не вдалося і не вдасться це. А їх у нас ще багато. Бо КОССИОР з тією ж метою пройшов в Верховний Совет, але ЕЖОВ уже розоблачив таких, як КОССИОР. Не вдасться паразитам здійснити задумане...

Київ, Танко-техніч. училищ. УШКВАРЬ»⁵.

Водночас серед різних прошарків радянського суспільства побутувала думка про те, що репресії — це прихований інструмент боротьби на владному Олімпі. У зв'язку з цим наведемо висловлювання колгоспника з Харківщини Абрамова: «Зав'язалась боротьба в партії за портфелі. Зараз заарештовують людей, які заважають теперішнім керівникам...»⁶. Реагуючи на викриття контрреволюційної змови у лавах Червоної армії, цивільне населення та військовослужбовці в арештах представників командного складу угадали «розвал партійної єдності» у вищих ешелонах влади. Харківський інженер-будівельник Богодіт так прокоментував репресії 1937 р.: «Арешти, які проводить Сталін, самогубство таких людей як Любченко⁷, Червяков⁸ та ін., залишення сцени Постишевим⁹ — підтверджують теорію

⁵ ГДА СБ України, ф.16, оп. 31, спр. 79, арк. 248–253.

⁶ Там само, арк. 214.

⁷ Любченко Панас Петрович (1897–1937) — радянський партійний та державний діяч. Протягом 1927–1934 рр. — секретар ЦК КП(б)У. Одночасно з 1933 р. — перший заступник голови Раднаркому УРСР, з 1934 р. — голова Раднаркому УРСР, з 1934 р. — член політбюро ЦК КПУ. На серпневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у керівництві контрреволюційно націоналістичною організацією в Україні. 29 серпня 1937 р. Любченко, передчуваючи власний арешт та репресії щодо членів родини, застрелив дружину — Марію Крупеник та покінчив життя самогубством.

⁸ Червяков Олександр Григорович (1892–1937) — радянський партійний та державний діяч. Член ЦК КП(б) Білорусі. На XVI з'їзді КП(б) Білорусі (червень 1937 р.) був підданий різкій критиці за недостатню роботу по викоріненню «ворогів народу». По офіційній версії покінчив життя самогубством у зв'язку з «сімейними обставинами».

⁹ Постишев Павло Петрович (1887–1939) — радянський партійний та державний діяч. У березні 1933 р. обраний другим секретарем ЦК КП(б)У,

про розклад більшовизму». Суголосно реплікам харків'янина Богодіста видаються роздуми діловода однієї зі шкіл Ново-Санжарського р-ну Харківської обл. Кущинського: «Заарештовують тому, що в партії відбувся розкол. Існує дві партії — прибічники Сталіна і прибічники Троцького, а яка виявиться з них сильнішою — це видно буде в недалекому майбутньому»¹⁰. Зубний лікар з Києва Т. І. Ільченко в арештах відомих партійних функціонерів М. Бухаріна, О. Рикова та ін. уgliedла ознаки прихованого внутрішнього перевороту в лоні правлячої партії: «Що фактично залишається від революції. Якщо всіх тих, хто проливав кров за революцію нині розстрілюють пачками. Це і є внутрішній переворот. Потрібно прибрати всіх, хто заважає і може заважати в майбутньому нинішньому керівництву»¹¹. Згідно донесенням начальника УНКВС УРСР по Дніпропетровській області старшого майора держбезпеки Юхима Кривця в підконтрольному йому регіоні, у період розгортання польської операції НКВС (здійснювалася відповідно до наказу № 00485 з серпня 1937 р.) набули розповсюдження провокаційні чутки про кризу політичного режиму в СРСР¹².

У тогочасному соціумі були стійкі судження про прямий взаємозв'язок сталінської індустріалізації (форсований процес будівництва промислових підприємств важкої і легкої промисловості на території СРСР наприкінці 1920-х – 1930-ті рр.) з репресивним акціями в країні. Наведемо фрагмент з доповідної записки заступника начальника Харківського обласного управління НКВС, капітана держбезпеки Л. Рейхмана наркомуні внутрішніх справ УРСР І. Леплевському про реагування населення у зв'язку з проведенням так званої «куркульської операції»: «Ось

одночасно першим секретарем Харківського, а згодом — Київського (з липня 1934 р.) обкому Компартії. На початку березня 1937 р. звільнений від обов'язків секретаря обкому і секретаря ЦК КП(б)У, з 1937 р. — секретар Куйбишевського крайкому ВКП(б). У лютому 1938 р. був виключений з ВКП(б). У лютому 1938 р. заарештовано органами НКВС. Розстріляно у лютому 1939 р.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 128, арк. 215

¹¹ Там само, оп. 31, спр. 8, арк. 84.

¹² Там само, арк. 125.

уже 4-х одноосібників забрали невідомо за що, мабуть потреба в безоплатній праці. Видно десь думають другий канал будувати на зразок Москва–Волга. Так вербують робочу силу через міліцію та НКВС. Так воно і вигідно, безоплатна праця. До того ж будують безкласове суспільство, переробляючи одноосібників в робітників, не хочеш йти в колгосп по-доброму, так йди в робітники по-поганому. Заберуть якого-небудь дурника одноосібника, пришиють йому троцькізм чи якесь шкідництво. А він і не розуміє що це таке. Не одна сотня пропаде невинних»¹³.

Поширеними серед жителів УРСР були міркування про те, що масові репресії викликані саме підготовкою радянського уряду до неминучої війни з капіталістичними країнами: «Нині відчуються посилені арешти всіх куркулів, тому що комуністи відчують війну і хочуть всіх куркулів ізолювати (жителі с. Білоскілювате тепер Краснодонського р-ну Луганської обл. Рак і Плитко)»; «Радянська влада не стійка, не надійна, ось чому і зараз відбуваються значні арешти німців. Із заходу Німеччина тисне, а зі сходу теж неблагонадійно» (житель селища Нью-Йорк [нині смт Новгородське] Донецької обл. Фаст)¹⁴. Подібної думки притримувався інженер «Запоріжсталі» Котко, який антипольську акцію НКВС прокоментував наступним чином: «...Поляки були і будуть патріотами Польщі і завжди нададуть допомогу своїй батьківщині. Радянський уряд боїться цього і вирішив у зв'язку з тим, що Польща погрожує війною, вислати всіх поляків з крупних промислових міст»¹⁵.

Вчителька з Харкова Рейман потрапила в «розряд неблагонадійних» внаслідок поширення нею чуток провокаційного змісту: «Суд над Бухаріним, Риковим є провісником війни, так як закликає до подальших репресій та розчистки тилу»¹⁶. На переконання бухгалтера Київської взуттєвої фабрики Лисицького масові арешти в СРСР свідомо проводяться правлячим режимом з метою «залякати народ і тримати його у покорі, очі-

¹³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8, арк. 187.

¹⁴ Там само, арк.117–118

¹⁵ Там само, арк. 122.

¹⁶ Там само, арк. 60.

куючи війни»¹⁷. За інформацією органів НКВС у Києві влітку 1937 р. надбанням широкої дифузної аудиторії стало твердження про те, що «арешти в Червоній армії викликані тим, що частина вищого командування проти оголошення війни з Німеччиною, тому Сталін дав установку зробити їх троцькістами»¹⁸.

Критичні та схвальні оцінки репресивних кампаній 1937–1938 рр. українським населенням мали персоніфікований характер. «Соціальна чистка» у масовій свідомості асоціювалася у першу чергу з наркомом внутрішніх справ СРСР Миколою Єжовим (так звана «єжовщина»). Звернемося до приватного листування другої половини 1930-х рр.:

«Д/Петровск, Литейная 8/25, ЧЕРНЯХОВОЙ.

... Очень хорошо, что выявляем всех сволочей. Не даром ЕЖОВУ дали орден ЛЕНИНА. Правда, за такую заслугу, за такую работу этого мало, мала ему награда, его надо нам всем расцеловать. Он и наша партия спасли нашу жизнь...

Київ, 50, п/ящ. 83/2, боец ЧЕРНЯХОВ

ДВК, Гродеково, п/ящ. 18, ГОРБАЧЕВУ.

... Украина здорово была засорена врагами народа, но Николай Иванович ЕЖОВ дает им крепкую встряску. Собакам собачья смерть...

Київ, 55, п/ящ. 61, фамил. не разборчева.

Лубны, п/ящ. 33, ОЛЕЙНИКУ.

... Арестовали много врагов народа: ВАСИЛЕНКО, ХАТАЕВИЧ¹⁹, БАЛИЦКИЙ²⁰, ШЕЛЕХЕС²¹. Много было врагов на Украине, но мы их не выявляли, были слепы, а теперь нам открыл глаза тов. ЕЖОВ ...

Київ, 36, п/ящ. 131, боец ГЛЕБОВ В.С.»²².

Захоплення діями наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова відкрито висловлював у колі знайомих та друзів робітник Ма-

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8, арк. 59.

¹⁸ Там само, арк. 21.

¹⁹ Хатаєвич Мендель Маркович (1893–1937) — партійний діяч. Протягом 1932–1937 рр. — член політбюро КП(б) України. З 1933 р. — перший секретар Дніпропетровського обкома, з березня 1937 р. — другий секретар ЦК КП(б) України. У жовтні 1937 р. засуджений до смертної кари за участь у контрреволюційній терористичній організації.

ло-Перещепинського МТС Ігнатенко: «Скільки всіякої сволочи тепер виявили. Ось, що значить більшовицьке керівництво. Це все тому, що органами НКВС керує т. Єжов, по-моєму, це тільки початок, ворогів ще багато та їх виявлять»²³.

Розкручення маховика репресій в країні населення пов'язувало також із іменем Йосипа Сталіна. Так, робітник харківського заводу № 183 Іванько, реагуючи на самогубство голови Уряду УРСР П. Любченка, висловлював своє захоплення вчинками генсека Й. Сталіна таким чином: «Молодець тов. Сталін, що так розправляє з ворогами народу».

Позитивні відгуки на адресу керівника радянської держави перемежовувалися і з репліками негативного характеру: «Ленін ніколи не застосовував репресій до інакодумців, він їх мирив, або не мирив... Замість того, щоб у сучасній ситуації консолідувати та об'єднати всіх, пробуджується непримиренна ворожба. Арешти проводяться секретно, партійна маса не ставиться до відома» (співробітник «Садовінтрест» Злоцький, м. Київ)²⁴. В описуваній період у народі Й. Сталіна почали порівнювати з російським царем Іваном IV: «Сталін — новий Іоан Грозний. Стинає своїх бояр і правих і винних» (чех Девишер²⁵).

Уважне ознайомлення з документами радянських спецслужб доби «Великого терору», дає підстави стверджувати, що тогочасне керівництво НКВС вустами пересічних громадян всіяко прагнуло виправдати свою злочинну діяльність та пе-

²⁰ Балицький Всеволод Аполлонович (1892–1937) — відповідальний працівник ВУЧК–ОДПУ–НКВС, комісар державної безпеки 1-го рангу. З липня 1934 р. по травень 1937 р. — нарком внутрішніх справ УСРР. У липні 1937 р. заарештований. У листопаді 1937 р. засуджений до смертної кари. Розстріляний.

²¹ Шелехес Ілля Савелійович (1891–1938) — радянський партійний діяч. З 1934 р. — перший заступник голови Раднаркому УСРР, з травня 1936 р. — член політбюро ЦК КП(б)У. Заарештований та розстріляний у 1938 р.

²² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 129, арк. 341–352.

²³ Там само, спр. 128, арк. 212.

²⁴ Там само, спр. 128, арк. 5.

²⁵ Там само.

реконати правлячу верхівку у наявності масової підтримки населенням репресивних акцій органів держбезпеки. Так, у «Спецповідомленні про реагування населення на операцію згідно з наказом № 00447» (так звана «куркульська операція») начальника Управління НКВС по Донецькій області старшого майора держбезпеки Давида Соколінського, адресованому наркомом внутрішніх справ УРСР, комісару держбезпеки 2 рангу Ізраїлю Леплевському наводилось велика кількість схвальних відгуків селян стосовно репресування куркульського елементу. Серед них: «Всього декілька осіб заарештували, а в колгоспі труддисципліна підвищилася і якість збирання стала значно краще» (голова сільради колонії Нью-Йорк Дзержинського р-ну Агарков); «Добре, що забрали цих паразитів, вони нам заважали працювати, без них набагато краще» (колгоспник з Донеччини Леоненко)²⁶. Про згоду жителів Харківщини з діями влади по нейтралізації куркульського та кримінального елементу вказував у своїх донесеннях до Києва керівник Харківського обласного управління НКВС Лев Рейхман: «Нарешті їх забрали. Досить їм вже нас обманювати. Тепер і працювати буде веселіше» (колгоспниця-стаханівка Петухова Куп'янський р-н); «Колгоспники вітають органи НКВС, які забрали від нас куркулів. Адже куркуль Пономарьов настільки розперезався, що на загальних зборах колгоспників наполягав повернути йому його майно (колгоспник Синенко — Куп'янський р-н)»; «Правильно, що забрали куркулів, які знущалися і глумили над біднотою. В 1932 р. вони сміялися і говорили: ось до чого довела радянська влада, що в колгоспі з голоду подихають (колгоспник-середняк Огула Іван — Хотенський р-н)»²⁷.

Позитивними відгуками та похвалою на адресу радянських спецслужб просякнутий «Звід витягів із кореспонденції з питань проведених арештів органами НКВС по місту Києву», підготовлений начальником 2 відділу УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом держбезпеки Джиріним у самий розпал масових репресій — у вересні 1937 р.:

²⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 128, арк. 116–118.

²⁷ Там само, арк. 184–185.

«Донбасс, Святовское, РАДЧЕНКОВОЙ».

... С тех пор, как у нас раскрыли банду врагов народа и по-нимали с руководящих постов всю сволочь, условия службы сразу стали иными. Обращение начальства стало другое, распорядок дня стал лучше, словом заметно, что нет вредителей, которые руководили нами. Мы всех врагов народа сметем с лица земли, чтобы не пачкали наш Советский Союз — так говорят тысячи бойцов в один голос ... Киев, 28, п/ящ. 47, НАГОРНЫЙ.

с. Окип, Сенчанск. р. Харьк. обл. ГЛУШКО И.Я.

... Выявляют у нас вредителей, троцкистов, шпионов и убийц, стремящихся восстановить капитализм в нашей стране. Многих наши славные органы НКВД выявили врагов народа на Украине и в Москве. Война нарастает, но мы ее не боимся и дадим должный отпор ...

Киев, Вышгород, п/ящ. 81, ПАНИСЕНКО С.Я.

м. Семеновка, Черниг. обл. АНАНЧЕНКО.

... В нашем институте прошла большая пертурбация в связи со вскрытием целого ряда вредителей – врагов народа. Враги народа пускали свои корни, свои вражеские щупальца в разные уголки, а особенно по системе высших школ. Всю верхушку нашего института забрали. Трудно себе представить ту жуткую картину издевательства над студентами, которую допускали лица, возглавлявшие институт. Сейчас изучают людей дальше, чтобы до конца выкорчевать корни врага ...

Киев, Голосеево, вет. ин-т АНАНЧЕНКО»²⁸.

У «записці по проводу», датованій 28 лютого 1938 р., нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський повідомляв керівництво НКВС СРСР про схвальну оцінку населення республіки судового процесу у Москві над учасниками «правотроцькістського блоку»²⁹: «Повідомлення, які надходять з місць у зв'язку з публікацією прокуратури Союзу у справі “правотроцькістського блоку” говорять про хвилю народного гніву до злочинців та зрадників батьківщини — Бухаріна, Рикова, Ягоди та інших.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 129, арк. 341–359.

²⁹ Справа «Антирадянський правотроцькістський блок» та відкритий судовий процес 1938 р. над учасниками міфічної контрреволюційної

По всій Україні на заводах та фабриках Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Києва та інших промислових центрах та військових гарнізонах виникають один за одним мітинги по ініціативі самих робітників, військовослужбовців та інтелігенції. Мітинги започатковують прямо в цехах, військових підрозділах самі робітники, червоноармійці, інженерно-технічна інтелігенція. Починаються мітинги повсюди з того, що, прочитавши повідомлення прокуратури, робітники у своїх цехах, без участі партійних та професійних організацій самі виступають перед своїми товаришами зі словами гніву. Учасники цих мітингів, приголомшливі злодіяннями Бухаріна, Рикова, Ягоди та інших, одноставно вимагають їх нещадного знищення. У Харкові на заводі № 183, ще до початку роботи, майстер Загорулько, прийшовши на роботу, звернувся з проханням до завідуючого цехом негайно скликати мітинг для того, щоб шляхом голосування домогтися розстрілу ворогів народу. На заводі "Світло шахтаря" виступали робітники, які раніше ніколи не виступали, і заявляли: "стратити потрібно, потрібно їх рвати на частини, четвертувати, щоб вони пищали як ще ніколи ніхто не пищав". Робітниця заводу ім. Кірова Крикун при обговоренні резолюції внесла пропозицію притягнути до відповідальності сім'ї підсудних, мотивуючи тим, що дружини не могли не знати про злочинні діяння своїх чоловіків»³⁰.

Однією з головних тем у початковий період «Великого терору», яка жваво обговорювалося серед населення України стало самогубство наприкінці серпня 1937 р. колишнього голови республіканського уряду Панаса Любченка. З донесень начальника УНКВС УРСР по Київській області старшого майора держбезпеки Миколи Шарова переконуємося, що смерть П. Любченка

організації, яка нібито займалася терористичною діяльністю, підготовкою диверсій у промисловості, сільському господарстві та на транспорті, причетна до вбивства С. Кірова та в спробі отруєння наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова. На лаві підсудних опинилося 21 особа: редактор газети «Известия» М. Бухарін, нарком зв'язку СРСР О. Риков, колишній нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода, перший заступник наркома закордонних справ СРСР М. Крестинський, нарком зовнішньої торгівлі СРСР О. Розенгольц, нарком фінансів СРСР Г. Гринько та ін.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8, арк. 280–281.

викликала значний суспільний резонанс. Згідно із «замірами» чекістів громадської думки у столиці республіки простежувалося, що «більшість трудящих обурені зрадою зі сторони Любченка і висловлюють жаль, що його не заарештував НКВС, вважаючи, що арешт його сприяв би як найшвидшому розкриттю його співучасників»³¹. Інші мешканці столиці республіки причини трагедії пов'язували саме з масштабною кампанією незаслуженої нищівної критики П. Любченка з боку правлячого режиму. Деякі кияни відмовлялися вірити у самогубство партійного діяча. Спецслужби зафіксували висловлювання співробітника відділу кадрів однієї з київських шкіл Соломашенка, який був переконаний у тому, що «Любченко помер від рук вбивць, яким не було вигідно, щоб він залишався живим. Він знав дуже багато і виступав проти цього терору, який існує нині в країні, а це декому не було вигідно. Керівництво країни всіх налаштувало проти себе, якщо навіть виступають проти них такі відповідальні працівники»³².

Відкриті процеси над «ворогами народу» (для прикладу лише в Харківській області за період з червня по грудень 1937 р. відбулося 8 судових розглядів за участі громадськості та преси³³) на думку сталінського керівництва мали на меті створювати видимість правосуддя перед світовою спільнотою і одночасно контролювати й спрямовувати у потрібному руслі масову свідомість жителів країни Рад. Однак намагання очільників радянської влади «обґрунтувати» необхідність масових карально-репресивних акцій не завжди знаходили розуміння у народних масах. У спецдонесенні «Про реагування населення у зв'язку з триваючим судовим процесом над учасниками "право-троцькістського блока"», датованому 10 березня 1937 р., начальник Полтавського обласного управління НКВС Олександр Волков інформував наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського про наступне: «Агентурно-інформаційний апарат, як облуправління, так і периферійних органів, націлений на виявлення настроїв різних верств населення та викриття діяльності

³¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30 (1951), спр. 128, арк. 163.

³² Там само, арк. 164.

³³ Там само, оп. 30, спр. 107, арк. 31.

контрреволюційних елементів, у зв'язку з триваючим процесом над учасниками право-троцькістського блока — виявив ряд характерних фактів реагування всіх прошарків населення по даному питанню. Всього зібрано 654 факт реагування. З них: а) позитивних — 548; б) негативних — 106»³⁴.

Неприйняття репресивних заходів, вжитих державними силовими структурами, як свідчать архівні документи, виражалося різними соціальними групами часто-густо вербальним способом під час неформальної міжособистісної комунікації. Проте інколи протест сталінській репресивній політиці здійснювався у вигляді розповсюдження антирадянських листівок та написів (наприклад 28 липня 1937 р. о 5 годині ранку на дверях сталелітейного відділу Харківського заводу № 83 невідомою особою була вивішена автобіографія репресованого маршала Михайла Тухачевського з заголовком «загинув за народ»³⁵). Невдоволення каральною практикою радянської влади органи НКВС фіксували й серед дітей «класових ворогів». У «Спецдонесенні про антирадянські та кримінальні прояви серед учнів середніх шкіл та вихованців дитячих будинків» від 27 лютого 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський звертав увагу першого секретаря ЦК КПУ(б)У М. Хрущова на той факт, що «в ряді початкових і середніх шкіл та дитячих будинків України відмічені антирадянські та кримінальні прояви, ініціаторами яких в багатьох випадках є діти репресованих ворогів народу. Контрреволюційна робота а/р елементів серед учнів виражається в розповсюдженні а/р надписів, антисемітських проявах, організації фашистсько-терористичних, бандитсько-кримінальних груп та організації зриву занять в школах»³⁶. На підтвердження власних висновків О. Успенський навів ряд прикладів нелояльного ставлення «соціально-небезпечних» дітей до правлячого режиму: «У м. Херсоні ліквідована к/р терористична група, яка складалася з учнів 10 класу Штуца Григорія, Штуца Дмитра та Винярьського — дітей репресова-

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 80, арк. 251.

³⁵ Там само, спр. 8, арк. 63.

³⁶ Там само, арк. 38–39.

них куркулів. Названі особи організували терористичний акт над агітатором по виборам до Верховної Ради студенткою Зінченко. Зустрівши Зінченко, їй зв'язали руки, заткнули рота відозвою до виборців у Верховну Раду і нанесли декілька ножових ран. Убивству завадили перехожі»; «У школі семирічці м. Кірова (Миколаївська обл.) учні 6 класу, діти репресованих Буряновський та Сидоренко ведуть а/р агітацію, заявляючи: «Наших батьків арештували. Ми будемо робити на зло радянській владі»»; «В школі № 35 м. Києва, учні 6 класу організували між собою збір грошей дитині, батько якої заарештований органами НКВС»³⁷.

Насильницькі дії з боку сталінського режиму проти власного народу з метою нейтралізації противників влади Рад і опозиційно налаштованих громадян шляхом формування відчуття жаху досягли бажаного результату. У часи «Великого терору» радянська Україна занурилася в атмосферу тотального страху. У більшості донесень наркомату внутрішніх справ УРСР ЦК КП(б)У наводились приклади конкретних суб'єктивних переживань пересічних громадян у розпал масових репресій. Наведемо для прикладу репліку вчительки київської школи № 141 Гроховецької: «Дійсно, творилося щось жахливе, люди боялися самих себе. Я чула від деяких, що вони лягали спати не раніше 4–5 годин ранку, а до цього часу прислухалися до кожного шерхоту, боячись, що прийдуть їх заарештовувати»³⁸. Про внутрішній стан мешканців України, обумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, детально йшлося у перехопленому у середині лютого 1938 р. радянськими спецслужбами секретному зведенні генерального консула Чехословацької республіки у місті Києві доктора Рудольфа Брабеця чехословацькій місії в Москві: «Населення України очікувало, що після виборів у Верховну Раду та Раду національностей, терор ослабне, під гнітом якого з кінця літа минулого року воно знаходиться, як в містах, так і в селах. Говорилося також про те, що Верховна Рада оголосить широко амністію, але ці надії не збулися. Крім рішення

³⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8, арк. 43, 51.

³⁸ Там само, спр. 80, арк. 25.

Центрального Комітету партії стосовно чистки партії³⁹, нічого не сталося, щоб заспокоїти населення, щоб звільнити його від почуття боязні, в якому воно живе... Арешти відбуваються переважно рано вранці близько 4 годин. У багатьох сім'ях, у зв'язку з цим спокійний сон — бажана річ. Жінки сплять вдень, а вночі не сплять із-за страху, очікуючи зупиниться автомобіль перед будинком і не здається часом стук у двері. Робиться це для того, щоб встигнути приховати цінні речі, які вони ще мають, передати їх сусіду чи куди-небудь сховати... Про долю арештованих, родичі дуже часто, протягом тижнів та місяців нічого не знають. Ні письмове, ні особисте спілкування з ними не дозволяється. В деяких містах органи ГПУ дозволяють, щоб арештованим раз в 14 днів була надіслана білизна. Дружини чи діти арештованих з цією метою цілі дні та ночі стоять у черзі, щоб дізнатися живий чоловік чи батько, чи в тюрмі він ще чи вже висланий. З цих очікувань перед тюрмами виникли особливі елементи. Безробітні старики за плату в 25 карбованців, займають місце в черзі для тих, хто особисто не змозі цілий день та ніч стояти у дворі тюрми чи на вулиці»⁴⁰.

Репресії, які охопили партійну номенклатуру, центральний апарат виконавчої гілки влади призводили до відчуття нестабільності в житті простих людей, породжували у них невпевненість та депресію: «Нині важко стверджувати хто чесний, нікому не можна довіряти так як кожен у них (влади. — *Авт.*) може виявитися ворогом. В таких умовах важко жити, не можна спокійно працювати і не має перспектив (співробітник Київського міськпроекту Попов)»⁴¹; «Те, що робиться в Радянському Союзі, важко зрозуміти. Чи ми святкуємо бурхливу радість чи розкриваємо змову за змовою і судимо людей до розстрілу?» (вчитель англійської мови київської середньої школи № 50

³⁹ Йдеться про публікацію в пресі постанови січневого (1938 р.) пленуму ЦК ВКП(б) «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) та про заходи по усуненню цих недоліків».

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 80, арк. 333–335.

⁴¹ Там само, арк. 281.

А. В. Полянський)⁴². Про втрату віри українцями у радянське суспільство вказує у своєму аналітичному звіті генеральний консул Чехословацької республіки у місті Києві доктор Рудольф Брабец: «Переважна більшість міського населення ненавидить режим, так само і населення сіл... Тому, що пише преса про обожнювання Сталіна чи про те, що говорять на зборах, не можна вірити... Ні при якому режимі не використовувалася так неправда як засіб досягнення мети як це робиться тут. Населення це знає і вірить як раз зворотньому... Також не має ніде стільки лицемірства і фарисейства як тут. Вуста говорять одне, а в душі інше. Скільки стовпів режиму було тут, тільки за останній рік, оголошено дворушниками, зрадниками, шпигунами і ворогами народу. Населення стомилося, демонструє огиду до постійної пропаганди та зборів, на яких йому розповідається особливо в останній час про його права, про які воно знає, що їх не має, про успіхи, про щасливе і радісне життя, яке є казкою; ця відраза має прояви і у виробництві, до розвитку якого не призвів стаханівський рух. Знаходяться сміливці, які насмілюються йти проти цієї пропаганди»⁴³.

Фактор страху породжував у суспільстві обстановку загальної підозрливості і нерозуміння. Про зростання потоку скарг та доносів у період масових репресій вказується в секретному інформаційному повідомленні німецького Генерального консульства в Харкові Посольству Німеччини у Москві від 12 січня 1937 р.: «Заяви та доноси розглядаються тепер як свого роду самозахист. Справою честі вважається знаходити та “розвінчувати” троцькістів. Викликана цим недовіра всіх проти всіх, в кінці 1936 р. все збільшується»⁴⁴. «Наклеп та самострахування досягло таких розмірів, які не мали місця ні в одній країні» — так характеризував результати масового терору 1937 р. директор середньої школи № 30 міста Києва Брановицький у лютому 1938 р.⁴⁵

Політика залякування, інсценізація показових процесів над «ворогами народу» спонукали багатьох громадян проявляти

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8, арк. 84.

⁴³ Там само, спр. 80, арк. 342–343.

⁴⁴ Там само, оп. 30, спр. 2, арк. 270–272.

⁴⁵ Там само, оп. 31, спр. 80, арк. 25.

«гранично уважне ставлення до оточуючих» та демонструвати лояльність до радянської влади. Інстинкт самозбереження спонукав члена ЦК КП(б)У, відповідального працівника в апараті Комінтерну Серафиму Гопнер звернутися до парткому ВКП(б) при виконавчому комітеті Комуністичного інтернаціоналу з покайним листом, в якому вона визнавала «свою сліпоту та втрату пильності» у стосунках з колишнім чоловіком — радянським партійним функціонером Емануїлом Квірінгом: «Товариші! Повідомляю моїх стосунків з нині викритим ворогом партії та народу Квірінгом. Працювали з ним в одних парторганізаціях з 1917 р. по 1925 р. (з перервами). У ці роки ми були чоловіком та жінкою. Коли ми розірвали цей зв'язок (12 років тому) ми не призупинили знайомство, зустрічались чи переписувались, зберігаючи дружні відносини. Я йому довіряла як партійцю і вважала, що він до кінця засудив та викоренив ряд помилок, здійснених ним під час роботи на Україні. Таким чином я визнаю, що в умовах близького та довголітнього знайомства не розгледіла ворога партії, проявивши виключну сліпоту та втрату пильності, і усвідомлюю, що заслуговую суворого засудження... Наостаннє бачу свою помилку в тому, що при оцінці його політичної фізіономії як комуніста, я не пов'язала з його політичною фізіономією його приватне життя... Я проклинаю цю сторінку мого минулого життя...»⁴⁶.

Масовий терор посіяв тривогу і невпевненість у думках та вчинках начальника промсектора Управління народно-господарського обліку (УНГО) УРСР С. Е. Михалевича, який 21 липня 1937 р. звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора з заявою, яка мала б убезпечити його від політичних переслідувань: «Останні арешти майже всієї керівної верхівки УНГО УРСР — Асаткіна, Кустоляна, Варфоломеева на весь зріст поставили питання про становище в УНГО, формах та методах шкідництва в УНГО, про людей, які працюють в УНГО і заходах, необхідних щоб ліквідувати результати шкідницької роботи в ньому. В березні 1935 р. в УНГО УРСР була направлена для зміцнення група товаришів з партійної та політичної роботи,

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7169, арк. 65–66.

в тому числі і я, які, звичайно, відповідають за те, що прогледіли ворогів, їх шкідницьку роботу. Я прошу прийняти мене для висловлення більш детальних пояснень по питанням, пов'язаним з діяльністю в УНГО, моєю роботою і партійною відповідальністю за факти політичної сліпоти, виявленою мною в числі інших членів парторганізації»⁴⁷.

Таким чином, кампанія масових репресій 1937–1938 рр. справила значний вплив на український соціум. Політичні переслідування, здійснювані державними силовими структурами за сприяння керівництва країни, у різний спосіб перетворювали жителів республіки на безпосередніх учасників процесу «Великого терору». Реакція населення УРСР на політику державного терору була диференційованою. Одна частина населення перебувала під впливом сталінської пропаганди і була переконана в правильності й законності покарання «ворогів народу». Інша частина, яка зазнала на собі насилля та фізичне знущання з боку карально-репресивних органів, висловлювала своє невдоволення у вигляді прихованого протесту. Тисячі репресованих та члени їх сімей упродовж тривалого часу опинилися в становищі внутрішніх «вигнанців». «Великий терор» не тільки наніс шкоду економіці та обороноздатності СРСР, а й негативно позначився на морально-психологічному стані радянського суспільства напередодні та у початковий період Другої світової війни.

Олег Бажан. Реакция украинского социума на репрессивную политику советского государства в 1937–1938 годах

В статье на основании архивных источников исследуется отношение украинского общества к политике государственного террора в 1937–1938 годах.

Ключевые слова: «Большой террор», НКВД УССР, повседневность.

Oleg Bajan. The reaction of Ukrainian society for the repressive policies the Soviet government in 1937-1938

In the article on the basis of archival sources, explores the relationship of Ukrainian society to a policy of state terror in 1937–1938.

Key words: «Great terror», NKVD of the USSR, everyday.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7168, арк. 40.

Наукове видання

Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.:
дослідницькі рефлексії та інтерпретації.
До 75-річчя «Великого терору» в СРСР.

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції,
м. Київ, 15 березня 2012 р.

Упорядники: *О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур*

Технічне редагування, оригінал-макет: *І. І. Ставнюк*

Підписано до друку 29.03.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Cambria
Наклад 300 прим.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001 Київ-1, Грушевського, 4